919.7
Ц34Бп

Цветкова, Бистра. *Паметна битка на народите.* Книгоиздателство «Г. Бакалов», Варна, 1979.

Битката през 1444 г. на обединената християнска армия при Варна с османските завоеватели е преломен момент в почти едновековната борба на балканските народи. Към този драматичен момент в историята на Европейския югоизток е отправял поглед не един изследовател. През 1969 г. излезе книгата «Паметна битка на народите». В настоящото второ преработено издание проф. д-р Бистра Цветкова внася значителен допълнителен материал, плод на десетгодишна работа сред европейската книжнина и архиви, нови свои виждания и обобщения. В книгата има и богата справочна литература.

© проф. д-р Бистра Цветкова, 1979
Jusautor, Sofia

942—999

БИСТРА ЦВЕТКОВА

ПАМЕТНА БИТКА НА НАРОДИТЕ

(Европейският югоизток и османското завоевание — края на XIV и първата половина на XV в.)

ВТОРО ОСНОВНО ПРЕРАБОТЕНО И ДОПЪЛНЕНО ИЗДАНИЕ

1979

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО „ГЕОРГИ БАКАЛОВ" — ВАРНА

15713 449.04Ц36.04Ц74.02.023

ДАРЕНИЕ

Ф419.7
Ц34Бл

На родителите ми
Елена и Андрей Цветкови

11027/12
СТОЛИЧНА БИБЛИОТЕКА • СОФИЯ •
1 000001 194585 Столична библиотека

ПРЕДГОВОР

Битката при Варна на 10 ноември 1444 г. е преломен момент в почти едновековната борба на балканските народи срещу османската експанзия.

Поражението на обединените християнски сили е развръзка на епични събития от историята на Европейския югоизток. В тях се откроява ярко стремежът на балканските страни да опазят или възвърнат изгубената вече свобода, да отхвърлят от пределите на Полуострова нежеланите завоеватели.

Край стените на старинната българска крайморска крепост се разбива последният опит на Европа да прегради пътя на османското проникване. Едва прекрачила прага на Средновековието, устремена към новото време, Европа е потънала в неизживени още феодални раздори и остри социални борби. Тази разединена Европа, в която всяка страна е погълната от ограничените си интереси и себични политически съображения, в която две най-големи сили — Англия и Франция — се самоизтребват в Стогодишната война и развенчаното вече Папство едва крепи престижа си в католишкия свят, не е в състояние да се противопостави на османската стихия. И нещо повече — някои управляващи среди и политически фактори там предпочитат бездействието или дори съглашателството с османците, за да опазят и заздравят позициите си в Източното Средиземноморие. Затова Европа не използва най-благоприятните моменти да отблъсне османските турци през периода, когато младата им държава е в тежка криза след Ангорската битка (1402—1413 г.), когато владичеството им все още не е утвърдено здраво нито в Азия, нито на Балканите.

С победата при Варна османските турци подготвят окончателната гибел на Византия и пълното подчинение на останалите балкански страни. Затова Варненската битка като всички съдбоносни събития е поразила така силно съвременниците от двата враждебни свята и е останала трайно в историческата памет на балканските народи с мрачния отблясък на един неотвратим заник, довел ги до няколковековно робско съществуване.

Сражението при Варна и предшествуващите го събития от първия и втория поход на европейската християнска армия е

паметна изява на един от най-значителните опити и може би на най-значителния, в който бойци от много европейски страни и народи обединяват усилията си за отпор на християнския свят в двубоя с исляма. В този всеобщ отпор се включват и българите, неотдавна изгубили свободата си, без да загубят стремежа си да я възстановят.

Съпротивителните усилия на голяма част от балканското общество, насочени в една или друга степен и форма срещу османското завоевание и господство, с които е изпълнен плътно периодът, обект на настоящия синтез, са опровержение на една неправилна и търсеща гражданственост теза, че османските завоеватели са приети в Европейския югоизток апатично, а дори охотно като избавители от една конюнктура, пренатежала с неразрешимите си противоречия.

Тази съдбоносна епоха на османското завоевание в балканските страни, започнала към средата на XIV в. и завършила в самия край на XV в. с окончателното тържество на полумесеца в Югоизточна Европа, поставя пред историческата наука многобройни проблеми. Тези проблеми еднакво засягат трите главни персонажа на голямата историческа драма: страните и народите на Европейския югоизток, османците и Европа.

И специалисти по европейското средновековие, и османисти, и балканисти от по-далечно минало чак до наши дни са се насочвали с интерес към едни или други въпроси от този тематичен кръг, в които Варненската битка заема немаловажно място. Малцина обаче са си поставяли за цел да осветлят цялостно тази сложна проблематика в широк исторически план — с оглед общото развитие на Европа и Предна Азия. Но ако подобна задача е била мъчно осъществима в ранния етап от развитието на историческата мисъл в тази област, днес тя не изглежда така непреодолима. При това неотменна необходимост налага комплексното изясняване на набелязаната проблематика, която се откроява между основните в историята на Европейския югоизток в края на Средновековието. Без да се проумее и осветли правдиво прелюдията на онзи продължителен период от миналото на тази сфера, протекъл под знака на османското владичество, не би било възможно не само да се изясни историческият контекст на Варненската битка, но и да се схванат редица явления и процеси, обусловили пътя и съдбата на народите там в по-ново време.

В съвременната историческа наука са животрептящи проблемите на сблъсъка между югоизточноевропейското и османското общество, където изпъкват някои колкото интересни, толкова дискусионни аспекти. От една страна — динамиката в развоя на османското общество, която довежда до поразителния на пръв поглед политически възход и териториално разширение на османците в Европейския югоизток през XIV—XV в. От друга

страна — югоизточно-европейското общество и противоречивото, изменчиво отношение на различните му класи и слоеве към османското завоевание, към властта на завоевателите в процеса на тяхното утвърждаване. И оттук — големият и неизбежен въпрос — как едно немногобройно азиатско племе, в чиито обществен живот не са изчезнали остатъците от родово-племенни порядки, успя не само да покори, но и да остави под свое трайно господство страни и народи на далеч по-висок уровен, застанали пред прага на своя ренесанс? Какъв бе подходът на завоевателите към завареното историческо наследство? Във връзка с това — друг неизяснен важен проблем — има ли приемственост между феодализма на Югоизточна Европа и Османската държава и в какво се изразява тя и най-сетне—на какво се дължи безразличието на християнска Европа към участта на едноверния Европейски югоизток, застрашен от исляма. Как се обяснява това странно на пръв поглед стечение на обстоятелствата, при което ненавистта между отчуждените католишки и православен свят се оказват по-силни от заплахата на османците. Кои исторически предпоставки обясняват враждебното отношение на известни среди от балканското общество спрямо Западна Европа, изразено в паметните думи, приписвани на един византийски сановник от партията на латинофобите в навечерието на гибелта на Византия: «По-добре турска чалма, отколкото папска тиара!». Или неискрената политика на най-фанатичния крепител на кръстоносната идея — папството, което заедно с несигурните си съюзници — още по-неискрените и изменчиви италиански морски търговски републики Венеция и Генуа, — изостави Европейския югоизток в съдбоносни моменти.

И към всичко това две големи въпросителни — може ли да се говори за светкавично и безпрепятствено завоевание на Европейския югоизток от османците и да се подценяват съпротивителните усилия на погазените страни. И какви са историческите последици от османското завладяване за развитието на народите от тази сфера. А по повод на това — логическата развръзка на големия сблъсък в Европейския югоизток през XIV—XV в. — удълженото средновековие за страните тук поради преминаването от превалилите своя зенит балкански феодални отношения към по-примитивната османска феодална система, на която тепърва предстои няколковековен път, докато достигне периода на разложението си. Това връщане към ранни средновековни форми и институции е съпроводено с установяването на чужд поробителски режим, изграден върху принципа на религиозно-народностна дискриминация спрямо иновърното покорено население. Този режим въвежда в Югоизтока някои порядки, непознати и чужди за тамошната действителност и затова мъчителни и напълно неприемливи за подчинените народи.

Тези многобройни и големи проблеми са стояли и продължа-

ват да стоят пред съвременната историческа наука в очакване на големия синтез. Неговото успешно осъществяване е възможно само ако съдбоносната драма на Европейския югоизток се разгледа в широк исторически план, като се отдаде равностойно внимание и на трите основни персонажа в тази драма. На настоящия етап от развитието на научната мисъл акцентът при такова комплексно изследване върху ранния етап на османското проникване трябва да бъде поставен върху три основни и все още недостатъчно изяснени в логичната им взаимовръзка въпроси:

1) Отношението на югоизточноевропейското общество спрямо османското завоевание, изявите на съпротивителни усилия и опити за надмогване политически разногласия и феодални раздори в името на по-далечна цел — опазване от чуждия завоевател.

2) Методите на османското налагане и утвърждаване в тази зона, облика на ранните институции и сблъсъка им с покореното местно население.

3) Най-значителния организиран опит на европейските политически сили да спрат османската експанзия и да попречат на османското укрепване в Европа — двата похода на Владислав III Ягело и Янош Хуняди през 1443 и 1444 г.

Хронологическите рамки на тази проблематика, която стои в центъра на нашия интерес и изследователски усилия, са избрани не случайно. Те са маркирани от ярки събития с важни исторически последици. Началните граници опират до първите етапи на османското завоевание, но с по-определена насоченост към 80—90-те години на XIVв., когато турците съвсем категорично и окончателно заемат място в сложната политическа обстановка на Европейския югоизток. Едва от това време нататък се очертават по-определено завоевателните планове и начинания на османските управляващи среди, отношението на все още оцелелите югоизточноевропейски държави и на някои европейски политически фактори спрямо завоевателите, както и поведението на покореното местно население спрямо османския режим. Крайните хронологически граници на нашето изследване достигат до момент, който също така подчертано се откроява върху фона на тази бурна и трагична епоха. Това е поражението при Варна (10. XI. 1444 г.) на обединените въоръжени сили на християнска Европа, подкрепени от народите на Европейския югоизток. Този епилог е избран поради основателни съображения. Походите на Владислав III Ягело и Янош Хуняди, завършили с катастрофата при Варна, са свързани с една обстановка, при която за последен път са ангажирани в голямата историческа драма на Югоизтока едновременно и в пълна мяра усилията и интересите на трите нейни главни персонажа: Европа, османците, Балканите. Освен това двата похода са осъществяване на известно макар и недълготрайно единение между враждебно

разделените Запад и Изток в името на обща цел. В тях намират изява неосъществените опити за обща противоосманска борба на югоизточноевропейските народи, в течение на десетилетия многократно осуетявани или завършвали с неуспех.

Поражението при Варна в 1444 г. е епилог на един важен етап, изпълнен с драматични събития и начало на последния, решаващ етап от османското проникване в Европейския югоизток.

Върху фона на набелязаните проблеми в светлината на най-разнообразни, в много отношения неизползвани досега източници, настоящата книга има за цел не само да разкрие смисъла и значението на Варненската битка. Тя осветлява бурните събития на тази епоха с необходимите акценти, за да я представи като един от съдбоносните повратн в историческата участ на балканските народи, като прелюдия към онзи трагичен край на самостоятелните балкански държави, започнал с гибелта на Цариград (1453 г.) и завършил с капитулацията на непокорна Черна гора (1499 г.).

Нашият опит за цялостно представяне основните проблеми на Европейския югоизток през една смутна и съдбоносна епоха, е плод на продължителна изследователска работа из архивите и библиотеките в София, Париж, Лондон, Виена, Дубровник, Венеция, Белград и Будапеща. В настоящото ново издание бяха използвани нови извори и книжнина, станали достояние на науката през десетилетието, изтекло от първото издание на книгата. Това позволи да се внесе по-голяма яснота или известни корекции при осветляването на събития и процеси. То ни даде възможност да обогатим изложението с нови исторически свидетелства нови виждания и обобщения.

При подготовката на новото издание ми бяха полезни известни консултации на нашите медиевисти ст. н. с. д-р Ст. Маслев и доц. В. Гюзелев, за което им изразявам признателността си. Дължа благодарност за доставянето на труднодостъпни източници и книжнина и за някои илюстрации към книгата на унгарските колеги д-р Г. Пайкоши от библиотеката «Сейчени», на д-р Ф. Темешвари от «Националния музей», на д-р Г. Ражо от Военноисторическия музей в Будапеща и на полските учени д-р Рафал Карпински и проф. д-р Ед. Триарски. Благодаря също на ст. н. с., к. и. н. Ал. Кузев, рецензент на книгата, както и на редактора, определен от страна на издателството — н. с. П. Георгиев, и двамата от Окръжния археологически музей — гр. Варна.

София, февруари, 1979 г.

Глава I

ИСТОРИЧЕСКАТА МИСЪЛ И ИЗТОЧНИЦИТЕ ЗА ЕПОХАТА

КНИЖНИНАТА ПО ПРОБЛЕМИТЕ НА ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ И РАННИЯ ОСМАНСКИ РЕЖИМ В ЕВРОПЕЙСКИЯ ЮГОИЗТОК

Всеки опит за по-широко историческо обобщение с оглед главно на набелязаните три основни проблема изхожда естествено от едно твърде високо ниво на съвременната научна мисъл в тази област, създадено в течение на повече от век и половина чрез изследователските усилия и исторически обобщения на десетки специалисти, като се почне от Хамер, Цинкайзен и Белен и се стигне до наше време. Това е огромна, многообразна книжнина, която засяга различни въпроси и аспекти на османското завоевание в Европа и историческите последици от него. За да се изяснят основните постижения от тази книжнина и отправните точки на всяко ново обобщаващо проучване, е необходим анализ на някои главни концепции, на методика, методология и пр., на историографията, и то съобразно трите основни тематични кръга, обект на нашето внимание: османското завладяване и отношението на балканските страни към него; характера на османския режим на Балканите; Западна Европа и Европейския югоизток пред лицето на османската опасност.

Книжнината от първия тематичен кръг е най-богата и с най-дълга история. Няма османист, византолог, балканист от началото на XIX в. насам, който да не е засягал в една или друга степен въпроса за османското проникване в Европейския югоизток. И при най-бегъл преглед в развитието на научната мисъл в този сектор се открояват три основни периода. Първият от тях несъмнено съвпада с нарастващия интерес към Турция у западните европейски политически фактори, които ще играят главна роля в борбата за надмощие и влияние в тази зона, в т. нар. «Из-

точен въпрос»:Франция, Австрия, Германия, Англия. Между другото този интерес в политиката насочва и погледа на някои специалисти към Османската империя (Белен, Й. фон Хамер, В. Й. Цинкайзен, П. Тишендорф, Х. А. Гибон).

През този период османската история, в това число и въпросите на османското завоевание в Европейския югоизток, са поставени за пръв път върху сериозна и богата изворна основа в научното творчество на бележития австрийски турцист Йозеф фон Хамер.[1] Още в началото на миналото столетие този плодовит изследвач, високо оценен от самия К. Маркс, въвежда в научно обръщение някои османски наративни източници, които съпоставя критично с византийски и западни извори и достига до редица установки за събития от политическата история, не изгубили значението си и неопровергани от изследователите до днес. Макар и не на такова изследователско ниво, но с похват и критичност към противоречивите и хронологически объркани изворни податки за османското завоевание е и трудът на Цинкайзен[2], полезен и днес при проучването на османската експанзия в Европейския югоизток. Към тия начални по-сериозни достижения, които представляват интерес за настоящото изследване, би трябвало да причислим и значителните приноси на някои историци на балканските страни като К. Иречек[3], Ст. Новаковић[4], и др. Тяхна несъмнена заслуга е, че насочиха вниманието на научната общественост към епизоди и подробности от историята на отделните балкански страни — Гърция, Сърбия, Черна гора, дунавските княжества в процеса на османското проникване. За разлика от Хамер обаче у тях, макар и със сериозно обработена документация, се чувствува отсъствието на един голям и важен цикъл извори — османските.

При все че тъкмо тези първи крупни изследвачи установяват в основни линии хода на османското проникване и политическите взаимоотношения на завоевателите в балканските страни, от вниманието им са убягнали най-важните въпроси от този преломен момент в историята на Европейския югоизток. Интересът и постиженията се ограничават предимно в областта на външнополитическото развитие. Разкриват се стотици подробности около въоръжени сблъсъци, дипломатически комбинации и подстъпи на участвуващите в събитията фактори. В това отношение най-много място е отделено на византийско-турските отношения. Византия стои в центъра на вниманието у всички специални изследвания и общи курсове в тази област. Това се обяснява до голяма степен и с обстоятелството, че най-достъпните и най-обилни за онова време източници са били византийските хроники и истории от XIV — XV в. Все още османските извори, до които се е добрал Й. фон Хамер, не са широко достояние на науката.

От друга страна, методологическата ограниченост на истори-

ческото изследване през онзи период е попречила на споменатите вече специалисти с голяма ерудиция и солидна подготовка да отдадат дължимото на един основен проблем — структурата на югоизточноевропейското и османско общество в навечерието на съдбоносния прелом, а оттам и различното поведение на класи и прослойки в тези общества спрямо големите политически пробблеми.

При такава обстановка югоизточноевропейското общество изглежда някак монолитно в отношението и действията си през тия събития, направлявано сякаш само от личната воля и почини на владетели и тясно обкръжение на управляващи около тях. Колкото и да е вярно, че през онази епоха управляващите среди имат организаторска сила и ръководна роля във всички политически начинания, те не винаги действуват единодушно. Цялата епоха на османското завоевание недвусмислено показва, колко неединни са били господствуващите среди в балканското общество, ръководени от себични класови и котерийни интереси. От друга страна, в повечето от посочените големи изследователски постижения през миналия век не са налице народните маси. Източниците и тогава не са били така оскъдни, за да не е възможно да се направят някои правдиви наблюдения и установки за съпротивителни усилия на населението, за враждебното му отношение към чуждата завоевателска стихия. Единственият по-сериозен антиосмански отпор, представен в тези изследвания, са християнските коалиции, чиято същност и вътрешни разногласия не са намерили напълно правдива и цялостна оценка. Ако бе достатъчно изяснена структурата на югоизточноевропейското общество, биха били научно и обосновано обяснени причините за османското утвърждаване в тази зона. Вместо това от заплетения ход на многобройните събития, изложени най-често твърде обективистично, без тълкувания, се създава невярното впечатление за един почти безпрепятствен и сравнително бърз напредък на османците в Европа. Той е обяснен най-често с достойнствата на военната им слава и политическата далновидност и стремителност на султаните. Вярната установка у някои автори, че липсата на единство между югоизточноевропейските страни е улеснила османското напредване, не е доразвита и обяснена — не е показано, какви са дълбоките причини за това разединение.

От друга страна, повечето от изследванията са повлияни от доминиращия тон на балканските извори, съвременни на този дълбок прелом в развоя на Европейския югоизток. А свидетелствата на тези извори отразяват в по-значителна степен всеобщото стъписване на балканските съвременници от неочаквано връхлетялата ги сила. Привикнали с отдавна господствуващите на Балканите хаос и безпътица в политическия живот, тия съвременници са естествено склонни да надценяват успехите на ко-

ренно противоположните по облик целеустремена военна организация и централизиран ред на османците. От друга страна, балканският летописец от тази епоха трудно можел да се добере до обобщени сведения за всички съпротивителни опити на балканските народи, за да ги отрази последователно и пълно. А в същото време османските наблюдатели и хронисти на събитията са се стремели преднамерено да изтъкнат победоносния и безпрепятствен напредък на турските завоеватели в Балканския полуостров и да омаловажават трудностите, на които са се натъкнали по време на завладяването. Всичко това до известна степен е една от причините да остане в сянка другият аспект на османското проникване в Европейския югоизток — усилията на известни среди от балканските народи да се противопоставят на завоевателите.

Въпреки това, въпреки множество корекции на събития и факти, направени впоследствие от изследователите, тези ранни трудове, засягащи въпросите на османското проникване в Европейския югоизток, са запазили качествата си на сериозни справочници върху политическата история на набелязания период.

От началото на XX в. насам и особено между двете войни се умножават изследванията, които имат значение за първия проблемен кръг в настоящата ни работа. През този период се разширява изворната база на проучванията, обнародват се редица османски, западноевропейски и балкански източници. Задълбочават се изследванията върху залеза и гибелта на Византия, както и тези върху османското завоевание в другите балкански страни — правят се редица успешни опити за установяване на неговата хронология, въпреки оскъдицата на домашни извори и противоречивите указания на османските наративни паметници (Н. Йорга[5], П. Ников[6], А. Жеге[7], Фр. Дьолгер[8], Д. Закитинос[9], А. Амандос[10], В. Мотонья[11] и др.). С много по-голям интерес и подробности, отколкото в миналото, историците на различни страни в Югоизтока разработват османското завоевание в тия страни с по-цялостен, по-широк поглед върху участта на тази сфера в Европа. Но и сега историческите предпоставки на османското проникване и утвърждаване в Югоизтока не изглеждат по-правдиво обяснени, отколкото в проучванията на специалистите от предходното столетие. И сега значителна част от усилията са насочени към уточнения и подробности от политическата история на големия двубой в Европейския югоизток. Все още ограничен е интересът към обществено-икономическата история на двата сблъскали се свята през XIV в. — Предна Азия и Европейския югоизток. В същото време в турската историография се появяват оценки и мнения, които преднамерено целят сякаш да реабилитират историческата роля на османските завоеватели в развитието на югоизточноевропейските народи,

като ги представят носители на по-добър и по-справедлив обществено-политически порядък[12].

Вековната концепция в османската историческа традиция за превъзходството на османската власт и на турската народност над подчинените «неверници» в Европа възкръсва и си пробива път в турската историография след кемалистката революция. Тези подчертано шовинистични тенденции десетилетия наред натрупват мъчно преодолима преграда от предвзети идеи и лъженаучни тълкувания, които деформират вижданията на не един сериозен и непредубеден турски историк чак до наши дни.[13]

Несъмнен напредък отбелязва историографията в тази област още през годините на Втората световна война и особено след нея чак до днес. През изтеклите десетилетия от 40-те години насам влизат в научно сбръщение десетки нови или недостатъчно оползотворени исторически източници, между тях вече не малко архивни документи на официалните османски учреждения през XIV — XV в. Грижливият исторически анализ довежда до пълно изясняване на основните етапи от османското завоевание в Европа. Неясната дотогава негова хронология все повече се избистря. Осветляват се все по-обилни факти и пренебрегнати преди моменти, които разкриват по-диференцирано, по-отчетливо позициите и ролята на различни среди от управляващите кръгове (Фр. Бабингер[14], Г. Острогорски[15], П. Панаитеску[16], Й.Радонић[17], Р. Льонерц[18], К. Амандос[19], Ж. Денис[20], Н. Белдичеану[21], А. Вакалопулос[22], Дж. Баркар[22a] и др.). Разработват се в много по-голяма мяра и то най-вече от турски историци някои въпроси, свързани с османските методи на завоюване и утвърждаване в Европа (О. Баркан[23], Х. Иналджик[24], М. Т. Гьокбилгин[25]). Въз основа на все по-сериозните проучвания върху облика на малоазийската Селджукска държава (Вл. Гордлевский[26], П. Витек[27], П. Льомерл[28], О. Туран[29], Кл. Каен[30]) се изграждат и по-правдиви установки за ранното османско общество. През последните години стана ясно, че началните османски завоевания на Балканите не са плод на една обмислена политика на централната власт, на султана, а са по-скоро резултати от военните операции на различните племенни вождове и учбейове (И. Белдичеану — Щайнер, Х. Иналджик[31]). В някои непредубедени и сериозни проучвания бе показан истинският лик на османското завоевание, толемият стопански и духовен потрес, който причинява то в развитието на балканските народи (Сп. Врионис[32]). Някои специалисти обърнаха внимание и на известни прояви на антиосманска съпротива в процеса на завладяването.

Въпреки недвусмислените многобройни свидетелства на източниците, популяризирани от изследвачите още от началото на миналия век насам обаче, през последните десетилетия се лансират усърдно ненаучни концепции за положителната роля на османското завоевание в развоя на Европейския югоизток. Раз-

пространители на тези концепции са дори и някои видни представители на турската историческа наука.[33]

Качествено нов и ценен принос в тази област, както и в редица други области на историята внесе марксистката историческа мисъл, изявила се в изследванията на съветските византолози, османисти и балканисти (З. В. Удальцова[34], А. Д. Новичев[35], А. С. Тверитинова[36], А. С. Степанов[37], И. С. Достян[38], и др.) и на марксисти — историци от други страни (Д. Ангелов[39], Б. Цветкова[40], В. Гюзелев[41], А. Буда[42], Е. Вернер[43], югославски историци от авторския колектив на Историја народа Југославије, т. I (периода на завоеванието[44]), румънските историци от авторския колектив на Istoria Romînieі — за края на XIV и XV в.[45] и особено Е. Франчес[46], както и албанските историци в материалите от II-та албаноложка конференция.[46a]

Всички те отделиха заслужено голямо внимание на онези обществено-икономически фактори, които обуславят завладяването на Европейския югоизток от османците. Значителна част от тях и най-вече съветските византолози изследваха облика на византийското общество и на стопанския живот във Византия в навечерието на нейната гибел, политическите тежнения и икономически интереси на различните класи и прослойки на това общество. Тези изследователи разкриха основните причини за покоряването на Византия:

1) Спъващата роля на феодалните производствени отношения за развитието на нови производителни сили, на появилите се наченки на предкапиталистически строй и свързаното с това разорение на селските и градските маси, което подкопава устойчивостта на Византия.

2) Отрицателното въздействие на стопанската конкуренция на италианските търговци и занаятчии в градовете.

3) Острата класова борба, изявила се в народни движения, династически междуособици, тежката вътрешна криза с яростните несъгласия между трите религиозно-политически партии — латинофилска, латинофобска и туркофилска. Последната нямала никаква широка обществена опора всред народните маси.

Марксистката книжнина показва отново и с обилна документация голямата историческа катастрофа на Европейския югоизток поради османското завоевание, причинените от него демографска и народностна ерозия, културен застой и духовно осакатяване на народите от тази сфера. Несъмнена заслуга на марксистката историография е разкриването на нови неизвестни страници и моменти от съпротивителните усилия на югоизточноевропейските народи срещу османските завоеватели. Изследователите доказаха, че османското проникване в Югоизтока не е посрещнато нито дружелюбно, нито пък безразлично от широки обществени кръгове. Те осветлиха съглашателската роля на ограничени среди от балканската феодална аристокрация,

които се стремели да улеснят завоевателите и да се поставят в услуга на властта им, за да запазят прежните си привилегии и обществено положение.

От друга страна, бяха направени сериозни опити за изясняване облика на ранното османско общество, неговото сравнително примитивно ниво на развитие с все още съществуващи остатъци от родово-племенни порядки и отношения.

Едновременно с това бяха осветлени и някои ранни народни антифеодални движения в османското общество, опровергаващи мита за социалната хармония в него.

Вторият кръг от проблеми, обект на нашия интерес, който засяга османския режим, османската феодална система на Балканите в края на XIV и първата половина на XV в., не е изучаван подробно в тези хронологически рамки. Той е малко или много засяган в по-голям хронологически обсег, било с оглед на цялостния му лик, било пък с оглед на отделни институции и порядки. Най-ранните проучвания от края на XVIII и особено от миналия век на бележитите османисти М. д'Осон[47], Хамер[48], Белен[49], Тишендорф[50] се занимават с някои проблеми на османския аграрен режим. Изворната им база е твърде ограничена — те боравят предимно с юридически паметници, които далеч не представят истинския облик и динамика в развоя на аграрните отношения. До известна степен тази едностранност на документацията е предопределила неправдоподобните установки за твърде независимото положение на селяните. От друга страна, в тези ранни изследвания режимът е разгледан с оглед на цялата Империя без особено внимание към регионалните му особености в Европейския югоизток.

От началото на текущото столетие насам се появиха изследвания върху различни институции на османския режим в отделни балкански страни, или в общоимперски обхват (Д. Ихчиев[51], Ч. Трухелка[52], Гл. Елезовић[53], Ф. Хаслюк[54], Даукинс[55] и пр. От 30-те години на века и особено след Втората световна война нарасна значително броят на достъпните източници и най-вече на официалните османски документи, които позволяват с много по-голяма достоверност да се осветли инстинският облик на османската феодална система. Умножиха се и школуваните специалисти-османисти и балканисти които насочиха сериозно вниманието си към проблемите на стопанската история на Османската империя, към историята на институциите, на управленческата система, демографските и етнически промени, настъпили в Европейския югоизток (Фр. Бабингер[56], П. Витек[57], И. Х. Узунчаршалъ[58], М. Ф. Кьопрюлю[59], О. Л. Баркан[60], Р. Анхегер[61], Г. Гълъбов[62], Б. Недков[63], Х. Иналджик[64], М. Акдаг[65], В. Менаж[66], Сп. Врионис[67], Дж. Палмер[68], Б. Папулия[69], Н. Белдичеану[70], М. Ханджић[71], С. Скенди[72] и др.).

Появиха се и трудове, които осветляват ролята на някои

СОФИЯ
11027/12

нетурски народности и институции в икономическия и обществения живот на османската държава (Ж. Еманюел[73], А. Галанте[74], Ив. Сакъзов[75], Ј. Тадић[76], и др.). Многобройните специални изследвания създадоха основа и за по-големи обобщения (Х. Гиб и Х. Бауен[77], Кембриджката «История на исляма»[78], Х. Иналджик[79], Ст. Шоу[80]), които представляват сериозни опити за синтез върху ранния османски режим в Европейския югоизток. Но някои слабости в методологията са причина за известни неясноти в изследванията на мнозина от тях върху основните закономерности и прояви в икономическия живот. Най-често изследвачите не са успели да им дадат съвсем правилна оценка с оглед особеностите в начина на производството. Този начин на производство в повечето случаи не е определен като феодален, формите на собствеността се разглеждат изолирано от цялостния производствен процес и поради това не са получили правдива интерпретация. Преобладава разбирането, че спахилъкът не е феодална институция, а особена форма, чрез която държавата си обезпечавала издръжката на един дял от бойните си сили. Оттук и неправдоподобният и в много случаи тенденциозно поддържан и до днес възглед[81], който принизява значението на спахийските правомощия върху земята и раята, представяйки спахията като обикновен чиновник на върховната власт, а не като своего рода феодален господар.

Методологическа непоследователност е попречила на мнозина изследвачи от този период да осветлят обективно и положението на зависимото население. То е представено ту като арендатор на спахийската земя през XV—XVI в., ту като пълен и неограничен собственик. Безспорно такава постановка се дължи отчасти и на едностранчивото използване на османските юридически паметници и то най-вече на общите кануннамета. Тези кануннамета изобилствуват с норми, съобразени по-скоро с консервативните предписания на шериата, отколкото със съществуващата практика и действителност в балканските османски провинции. Този подход, тази интерпретация създадоха почва за утвърждаване на твърде предубедени и неточни становища, лансирани от някои турски историци за икономическата самостоятелност и независимост на селянина при османския поземлен режим, за идиличните отношения между него и спахията и оттам — за мекотата на цялата система, установена от завоевателите.[82]

Съществен недостатък на ранните проучвания по икономическа история на Османската империя, а така също и на балканските земи през XV—XVI в. е липсата на исторически подход към явления и процеси, неспособността да се видят и проследят в развитие икономическите категории, порядки, институции. Не са представени измененията във формите на собствеността — в немалко случаи поземлените категории и статутът на раята

за определен период са обрисувани по данни от далеч по-късно законодателство.

Статичното, дескриптивно представяне на икономическия живот не е позволило на мнозина изследователи да изяснят прехода от феодалния порядък преди завоеванието към османската феодална система, да потърсят и покажат ония форми и институции, които османците онаследяват от средновековните балкански страни. Затова в литературата е намерила място една неточна картина, която представя османския феодален ред като нова система, наложена от завоевателите след катастрофата на балканските страни, като че ли върху празно пространство, без местни традиции с вековно историческо развитие.

Други специалисти пък изпадат в крайност, като търсят навсякъде в османските институции и порядки външни и местни явления. Н. Йорга написва цяла монография «Византия след Византия»[83], за да докаже ролята на византийското наследство в Османската империя. Със сравнително най-голяма обективност в това отношение се отличава едно неотдавна обнародвано проучване на американския историк Сп. Врионис. Въз основа на обилен, грижливо и непредубедено анализиран и изтълкуван изворов материал от турски и нетурски произход Сп. Врионис търси и разкрива процесите и проявите на взаимодействие на сблъскалите се два враждебни свята още от XI в. нататък: селджукско-османския с византийско-балканския. Той установява множество сложно сплетени влияния от Византия върху селджукските, а по-късно върху османските институции.[84]

Догматичното и твърде опростено схващане за особеностите на феодалното производство е дало място и на друга концепция в книжнината, промъкнала се дори и в проучванията на османисти-марксисти. Стопанството в Европейския югоизток след установяването на османската власт е представено по-скоро като натурално-затворено, а градският живот и мястото на парично-стоковите отношения, толкова характерни със значителното си развитие за османския Европейски югоизток — неоправдано подценени. Онези от специалистите, които все пак са отдали известно внимание на тези проблеми, обясняват развоя на градовете преди всичко с това, че османската власт и османската военна организация имали нужда от известни градски стопански дейности.

В светлината на тази теза градовете са дотолкова развити, доколкото ги стимулират консумативните нужди на османската управляваща класа. Те са изолирани сякаш от вътрешна връзка със селото. Търговската дейност е предимно дело на чужди търговци, която също обслужва главно управляващите.[85]

Проучванията в Турция върху османския феодален порядък през ранния период, където са налице най-обилните архивни материали по тези въпроси, имат несъмнен принос за изяснява-

не на редица непознати или слабо изследвани институции. В същото време голяма част от тези проучвания страдат не само от методологическа неяснота при разработване основните черти и закономерности на османския режим в общоимперски план и по-специално в Европа. Обобщенията и тълкуванията и у най-добрите от тях носят отпечатъка на шовинистични наслоения, а понякога и на известен мюсюлмански фанатизъм, недопустим при сериозната изследователска работа. Оттук именно влизат в обращение в историографията редица погрешни и явно тенденциозни постановки — в известни случаи с определена политическа преднамереност.

Така например не случайно, въпреки многобройните факти, макар и не систематизирани достатъчно, в някои турски изследвания се пренебрегва и дори категорично отрича значението на източноевропейското наследство и усвояването на някои негови елементи и институции от османския режим. Целта на някои от тези постановки е да се представи османският феодализъм като специфична система с черти, унаследени само от тюркските предшественици на османците (М.Ф. Кьопрюлю[86], О. Л. Баркан[87]). Но дори и такива именити изследователи като Х. Иналджик, който признава и сам разкрива взаимовръзките и влиянието между Югоизтока и османците[88], деформират крайните си изводи. Унаследяването на някои местни институции е за Х. Иналджик доказателство, че завоевателите не са разрушители на завареното. При такава постановка е възможен и изводът за толерантното отношение на завоевателите към поробените. Все в подобна светлина Иналджик представя институцията на християните-спахии.[89] Завоевателите я създават, за да разширят обществената си опора всред враждебното немюсюлманско мнозинство. Иналджик тълкува това в смисъл на търпимост към завоюваните. Така изглеждат по неговата логика и фискалните облекчения на някои специални категории население.

Турските историци непрестанно възхваляват османската държавна система, като ѝ приписват черти на абсолютна монархия — груб исторически анахронизъм, изтъкнат вече от критиците на тези ненаучни тълкувания.[90] И най-сериозните турски историци вярват в надкласовия характер на държавната власт, изтъкват справедливостта на султаните спрямо раята.[91] Във връзка с това е и твърдението, че османците подобрили положението на покореното население, като въвели строга законност.[92] Съвсем естествено е централната власт да се стреми да контролира разпределението на феодалната рента между отделните представители на господствуващата класа и да следи за относителното запазване на феодалната експлоатация. Така тя опазва данъкоплатците си от разорение, осигурява за хазната си редовни данъчни постъпления и отстоява материалните интереси на феодалната класа, чийто върховен застъпник е.[93]

Като абсолютизират без обяснение факта, че феодалната раздробеност и междуособици на Балканите били заменени с режим, в който господствувало централистичното начало и дисциплинираност, някои турски историци се стремят да изтъкнат, че тази промяна е създала най-благоприятни условия за стопанско развитие. Естественият и все пак относителен стопански разцвет на градовете и търговската дейност, който продължава стари традиции и е създаден чрез трудовите усилия на балканските народи, в това число и на българите, е представен в оценките на турските историци като резултат от установения от османците «magna pax turcica» («велик турски мир»).

Към всичко това спахийският феодален режим от ранния период не е феодален според някои специалисти, самите спахии са представени не като част от господствуващата класа, а като слоеве, близки по положение едва ли не до населението. Според тях за феодални отношения можело да се говори едва от XVIII в. нататък, когато се разгръща политическата децентрализация[94]. Естественият извод от такива установки е ясен — че покореното население получава по-благоприятни условия на живот отпреди, че старото феодално бреме е облекчено след завоеванието.

През 20-те — 40-те години на нашето столетие се появяват и по-значителни специални проучвания върху съдбата на черквите и манастирите в различните страни на Европейския югоизток, върху правно-религиозния статут на немюсюлманите при условията на османския режим (Ф. Гизе[95], Ив. Снегаров[96], Х. Шел[97] и др.). Тези изследвания изобилствуват с изворни данни, хвърлят светлина върху мястото и ролята на църковните институции в живота на поробеното население. Те засягат отчасти и въпроса за тежкото отражение на османското завладяване върху духовния и обществения живот на народите от Европейския югоизток, върху отношението им към гръцката църковна йерархия и пр. Някои от тези изследвания тълкуват едностранчиво факта на запазване църковната самостоятелност в известни балкански страни или поставянето им под върховенството на гръцката патриаршия като белег за религиозно-народностна толерантност на завоевателите.

Изследването на османската феодална система получи нови насоки и здрава методологическа основа чрез постиженията на историците-марксисти в СССР и в други страни, особено в балканските (И. И. Соколов[98], А. Д. Новичев[99], А. С. Тверитинова[100], А. Ф. Миллер[101], Бр. Ђурђев, Н. Филиповић, Б. Крекић, Ив. Божић, Ст. Бастаић, А. Суческа, Д. Бојанић, А. Стојановски, Б. Цветкова, Н. Тодоров, Стр. Димитров, В. Мутафчиева, Ив. Снегаров, Й. Кабрда, С. Пулаха и други по-млади специалисти, които работят в ориенталистичните, исторически, балканистични и византоложки научни институти и университети в

СССР, България, Румъния, Югославия, Чехословакия, Албания и пр.).[102]

Само през последните три десетилетия тези изследователи пуснаха в обръщение научно обнародвани от тях архивни документи и множество ценни изследвания върху икономическата и социална история на Османската империя и на отделни страни в Европейския югоизток през XV—XVIII в. Те съумяха да дадат сравнително най-правдива и задълбочена интерпретация на непрестанно нарастващия изворов материал по този кръг от проблеми. Преди всичко стопанският живот през XV—XVIII в. бе разгледан като комплекс от процеси, обусловени от феодалния начин на производство. Аграрният режим бе осветлен в аспекта на марксистко-ленинската теория за собствеността. Той бе проследен в трите му етапа на развитие — от спахилъка към изменение на спахийската система до окончателното ѝ разложение. Изяснени бяха редица подробности около положението на зависимото население, отдадено бе внимание на балканското наследство, осветлена бе структурата на обществото в балканските земи, изтъкнато бе значителното място на парично-стоковите отношения и градския живот. На тази концептуално нова основа някои историци се опитаха да хвърлят светлина върху социалната стратегия и тактика на завоевателите спрямо покорените балкански народи. Те дори заговориха за турско-балканска солидарност в интересите на средните и дребни феодали, насочена срещу едрите феодали в подкрепа на централизаторската политика на султаните Баязид, Муса и Мехмед I, при все че известни техни доводи и установки са пресилени.

Особено внимание бе отделено на онези дълбоки промени, които османското завоевание налага в Европейския югоизток, на онзи тежък удар, който то нанася върху естественото стопанско, политическо и културно развитие на народите от тази сфера. Все по-документирано изследователите показват размерите на народностната ерозия, която преживяват югоизточноевропейските народи вследствие на извършените от завоевателите физическо изтребление, масови депортации, колонизиране на тюркско население, ислямизация на местното население или утвърждаване на институцията «девширме». Обрисуван бе режимът на религиозно-народностната дискриминация на немюсюлманите.

Особеностите на османския феодален режим, пък и на феодалните отношения в други азиатски страни, които създадоха повод на някои съвременни буржоазни историци да отричат категорично наличността на феодализъм в тия страни, увлякоха и някои марксистки учени да разглеждат спахилъка като нетипична форма на феодално владение на Балканите поради ограничените имунитетни права на спахията. В този аспект се разгърна голяма международна дискусия[103], в която се породи мнението османският обществено-икономически порядък да бъде ока-

чествен като порядък, основан на особен, азиатски начин на производство. Нуждата да се внесе известна терминологична нюансировка, за да се обезвреди възражението на някои историци, че наименованията лен и феод не се покриват със спахилъка, признаха и изтъкнаха и видни съвременни марксистки историци-икономисти.[104]

Но спецификата на османския феодален режим не е основание да се отрича феодалният му характер,[105] Наложителни са обаче предпазливост и уточняване на термините за онези реалии, които са характерни за османската действителност.

Безспорна заслуга на марксистката историко-икономическа мисъл е и това, че тя осветли икономическия и обществен живот на югоизточноевропейските земи в развитие, набеляза съществените изменения.

В цялата разгледана богата книжнина все пак липсва по-специално проучване върху процеса на установяване османските институции в балканските страни през XIV—XV в., който не е отразен достатъчно ясно в източниците. Този най-ранен етап има своите отлики и неговото цялостно проучване би хвърлило светлина върху един от основните въпроси — предпоставките и факторите за утвърждаването на османския режим в балканските земи и отношението на местното население към него.

Третият кръг проблеми в настоящия труд е бил в една или друга степен предмет на внимание в немалко специални изследвания или общи курсове по европейска история. В тях е показана политиката на една или повече европейски държави по отношение на изправения пред гибел Европейски югоизток през втората половина на XIV в. Първите по-значителни изследвания още от миналия век се занимават с някои антиосмански планове, коалиции и военни мероприятия на Средна и Западна Европа през XIV и XV в. — похода на Амедей VI през 1366 г., експедицията на маршал Бусико през 1399 г., никополския поход в 1396 г., унгарско-турски военни отношения през XV в. и пр., политиката на Франция в Леванта през XV в. (Е. Хубер[105а], Ш. Кьолер[106], Ж. Делавил-Льо Ру[107], А. Дата[108], Л. Пастор[109], Ф. Болати ди Сен Пиер[110], Ж. Фино[111] и пр.). Тези изследвания са ценен принос за изясняване на редица подробности от външнополитическите отношения между Европа, балканските страни и османците през XIV—XV в. В някои от тях се долавя известна идеализация на европейските антиосмански коалиции, представени като «късни кръстоносни походи»[112] донякъде и с тенденция да се припишат като исторически актив на папството.

Несъмнено постижение върху въпросите, които стоят в центъра на вниманието ни в настоящата книга, е богато документираната монография на Й. Радонић върху Западна Европа, Балканите и турците през първата половина на XV в.[113] В по-ново време най-големи заслуги за изясняване политиката на Европа

спрямо Европейския югоизток през тази съдбоносна епоха има видният румънски историк Фр. Пал. Но в богатата и прецизно използвана от него документация все пак се чувствува липсата на достатъчно сведения от османските извори.[114] Съпоставени със западните и балканските, тези извори биха доизяснили някои иначе правдиво засегнати от Фр. Пал въпроси. Полезен синтез върху тези проблеми, поставени в общоевропейски план, е статията на М. Берза «Кръстоносният поход срещу турците — европейски проблем».[115] За нашето изследване имат значение и някои трудове, посветени на ролята и участието на Унгария и Полша в събитията от Европейския югоизток в двубоя му с османците (Ж. Бекман[116], В. Франкнои[117], О. Секеи[118], Й. Блейер[119], Д. Ангял[120], Й. Домбровски[121], Р. Урбанек[122], А. Прохаска[123], Б. Стахон[124], О. Халецки[125]). Между най-сериозните по-стари изследвания е студията на именития български историк Спиридон Палаузов върху Янош Хуняди, обнародвана на руски език в Петербург през 1860 г.[125а]. В по-старата полска историография се долавя тенденция да се надцени и дори идеализира мястото и ролята на Владислав III Ягело в антиосманските походи от 1443—1444 г. за сметка на действително големия принос на далновидния и смел пълководец Янош Хуняди. Унгарските историци възразиха остро на тази тенденция. Тези неточности се преодоляха до известна степен след обстойните проучвания върху личността и делото на Хуняди, върху ролята на крал Владислав III и върху положението на Средна Европа пред османската опасност в XV в. (Л. Елекеш, И. Мацурек, Й. Домбровски[126]).

Българската историография напоследък отбеляза също повишен интерес към тази доста разработена тематика[127]. Не липсва и съвременна книжнина върху ролята на папството през време на походите от 40-те години на XV в. (Д. Джакамо[128]), върху участието на Дубровник в тия събития (Б. Крекић[129]), върху дунавските княжества и император Сигизмунд с оглед на борбата с османците (И. Миня[130]) и пр. С някои изключения повече от набелязаните проучвания уточняват сполучливо редица фактически въпроси от дипломатическата и военна история на този период. Твърде малко от тях отделят внимание на вътрешните предпоставки и причини в отделните европейски страни, които обуславят една или друга насока в левантинската им политика.

Полезен съвременен обобщителен труд върху общественоикономическото развитие на Западна Европа през XIV и XV в., който подсказва редица обяснения за политическото отчуждение и безразличие на не една западноевропейска държава по проблемите на застрашения Европейски югоизток, е книгата на Жак Херс.[131]

Съществува и книжнина върху взаимоотношенията на западната и византийската църква в навечерието на византийската

гибел. Книгата на Дж. Жил[132] върху Флорентинския събор трудно може да удовлетвори взискателния изследовател, особено пък когато той има пред очи задълбочените, макар и по-тясно специални проучвания на съветската византоложка З. Вл. Удальцова върху контактите на Византия с папството през XV в. и отражението им във вътрешнополитическия живот на империята[133].

ИЗВОРИ

Драматичният сблъсък между страните от Европейския югоизток с османските турци и отношението на Западна Европа към възходящата османска сила в края на XIV и първата половина на XV в. до момента на най-значителните опити на европейските политически сили да спрат османската експанзия — походите на Владислав III Ягело и Янош Хуняди от 1443—1444 г. — е отразен в множество източници. Те са разнородни както по произход, така и по идейна насоченост. Тяхната многопосочност и в редица случаи противоречивост е затруднявала историческата мисъл от близо век и половина насам да намери най-точното и вярно разрешение на неизяснените проблеми.

Един бегъл обзор би създал известна представа за характера предимно на онези от тях, които най-вече засягат набелязаните по-горе три основни кръга проблеми на този съдбоносен период.

Значителна част от източниците са съвременни на епохата, която стои в центъра на нашия интерес. Най-непосредствен отклик на османското завоевание в балканските страни, който най-неподправено изразява настроенията и отношението към него на прегазените или покорени вече народи, се долавя в летописи, исторически и литературни творби, приписки и документи, произхождащи от тия народи: български, сръбски, византийски, румънски и албански. Те, разбира се, не са така многобройни, както османските или европейските източници. Духовното стъписване от настъпилата катастрофа на Балканите и особено сред онези народи, които първи изживели стихията на османското нашествие и понесли бремето на чуждата власт, е било толкова голямо, че езикът на съвременниците мълчал вцепенен, перото лежало безпомощно, а книжовниците, често разпилени от бурята в близки и далечни страни, все още били погълнати от суровите грижи на една тежка действителност и борба за съществуване. Това до известна степен обяснява малобройността на югоизточноевропейските извори за посоченото време. От всички тях най-значителни остават за изследвачите южнославянските и византийските.

Българите са между първите от народите на славянския юг,

които изявяват в книжовното си творчество отрицателното отношение към чуждото завоевание, разкриват трагедията на Балканите, прегазени от османската стихия. Още по време на завоеванието Синодикът на българските царе прославя паметта на българската принцеса Кера Тамара, жертва на политически споразумения с османците, и паметта на български сановници, паднали с достойнство в борбата срещу нашествениците.[134] Ужасен духовник се оплаква в приписка към религиозна книга, написана още при българския цар Александър, че «Господ изпрати измаилтяните по лицето на цялата земя и те тръгнаха, поробиха, опустошиха».[135] Друг негов събрат — инок Исая съобщава в приписка от 1371 година, че потресът на всички е бил толкова голям, та живите облажавали умрелите по-рано.[136] След като преминава първоначалното вцепенение от настъпилото всеобщо бедствие, българските книжовници, пръснати из съседните все още непоробени страни, създават творби през началните десетилетия на XV в., в които обичайният за времето църковно-нравоучителен агиографски тон е отстъпил място на съзвучна с бурната епоха гама. Българските книжовници от това време — безименният автор на «Българската летопис»[137], Григорий Цамблак[138], Константин Костенечки[139], Йоасаф Бдински[140] — рисуват в най-отрицателна светлина османското завоевание. На първобитния и жесток завоевател се противопоставят достойнствата на някои балкански владетели или духовни водители на народите: Патриарх Евтимий, Стефан Лазаревич и др. Агиографските творби и разказите за пренасяне мощи на светци имат съвсем обществено-пропагандно предназначение с подчертана антитурска тенденция и нескрито родолюбие.

Сръбските домашни извори за тази епоха имат същия облик и тон. И тук приписките и летописните бележки[141] откликват воплите и враждебността на населението срещу завоевателите.

Между сръбските източници, макар и написани на полски език, можем да поставим и спомените на Константин Михайлович от Островица, нар. Константин Яничар[142] поради дългогодишното си участие в еничерския корпус. Те съдържат ценни сведения за европейските антитурски акции на Балканите през 40-те години на XV в., въпреки пристрастието им по отношение на редица факти от сръбската история, представени в преувеличено благоприятна светлина.

Разбира се, тези южнославянски източници носят всички несъвършенства на летописната литература. Сътворени при извънредни исторически обстоятелства, в атмосферата на ужас и всеобщ потрес, те съдържат редица фактически неточности. Онова, което ги свързва, е правдивата доминантна идея, че несговорчивостта на балканските владетели и страни е улеснила завоеванието.

Особено ценно историческо градиво предлагат официалните

документи на друга южнославянска страна от онова време — адриатическата република Дубровник. Това е всъщност единствената страна на Балканите, която запазва политическата си самостоятелност, макар и като трибутарна държава на Османската империя. Загрижена за утвърждаване на положението си като деен търговски спътник на югоизточноевропейските страни, тази република проявява гъвкавост в политическото си поведение спрямо турците, което ни напомня поведението на нейните търговски съперници в Леванта — Венеция и Генуа. Дубровнишките документи за разлика от преобладаващата част домашни извори на останалите южнославянски народи имат предимствата на източниците, издадени от официалните учреждения на една самостоятелна държавна власт. От значение за нас са не само онези издадени или още неиздадени документи от Дубровнишкия архив, в известна мяра вече използвани в литературата за осветляване политическите взаимоотношения на републиката с турците или с други страни във връзка с турската опасност.[143] От несъмнен интерес са и онези документи, които потвърждават привилегиите и осигуряват търговските улеснения на дубровнишките търговци в европейските османски владения, проникването на дубровнишките търговци в различни селища на Европейския югоизток и участието им в стопанския живот на тази зона.[144]

Но отношението на Европейския югоизток към османското проникване се разкрива по-пълно и с много по-достоверни подробности във византийските наративни паметници от XIV—XV в. С оглед на набелязаната проблематика особено внимание заслужават някои познати сведения за първите сблъсъци с османските турци в историята на императора Й. Кантакузин[145], и особено в темпераментната кореспонденция на Димитрий Кидонски, близък приятел и сановник на Кантакузин[146]. Писмата му рисуват не само трагедията на балканските страни и Византия, причинена от турската експанзия, но и вътрешното разтление на тия страни и разтърсващите ги остри обществени противоречия, улеснили напредъка на турците. Много по-голям интерес, разбира се, за нас представляват най-вече източниците от XV в. и между тях на първо място Дука, Сфранцес и Халкокондил. За достойнствата и недостатъците им като исторически извори е писано неведнъж в научната книжнина.

От знатно потекло, високообразован, впечатлителен и проницателен, Дука създава богато историческо съчинение, пълно с много ценни подробности не само за византийско-турските взаимоотношения, но и за историческата обстановка в Европейския югоизток през XIV—XV в. чак до 1462 г. Прекарал дълго сред генуезката колония в Леванта, а после в Италия, Дука е привърженик на унията със западната църква. Съчинението му е изпълнено с несдържана ненавист към османските завоеватели

и съдържа не малко сведения за съпротивителните усилия на югоизточноевропейските страни срещу турците.[147]

Очевидец, свързал личната си и семейна трагедия с трагедията на погинала Византия, Г. Сфранцес е близък съветник и дипломат на последния византийски император Константин XI Палеолог. Преживял гибелта на Цариград, разорен и потресен от смъртта на погиналите при завоеванието негови деца, Сфранцес намира убежище на остров Корфу в монашеско уединение. Хрониката му се отличава със забележителна точност на събитията, за които многобройните му дипломатически мисии и свързаността с двора на Палеолозите са го улеснили да се осведоми по-добре.[148]

По широта и замах на представяне събитията и фактите над всички стои по мнението на специалистите Л. Халкокондил. Този талантлив атинянин преживява бурните събития, които неведнъж са засягали през XIV и XV в. континентална Гърция. За разлика от Дука и Сфранцес той, също като тях отрицателно настроен спрямо османските нашественици, се стреми да разкрие ролята им не толкова с нападки, колкото с факти за делата им. Изследвачите на Халкокондил приписват на светогледа му хуманистични, рационалистични черти. «Историята» му изобилствува с подробности за участта на югоизточноевропейските страни при сблъскването им със завоевателите, за тяхната съпротива срещу чуждото заробване и затова е особено ценна с оглед на посочения кръг проблеми.[149] За доизясняване на едно или друго събитие с оглед преди всично на борбите на балканските народи или сетните от турското завоевание са полезни в известна мяра бележките на Й. Кананос[150] и Й. Анагностес[151], и двамата свидетели на разтърсващи събития при обсадата в 1422 г. на Цариград и завладяването на Солун в 1430 г. Между ценните византийски източници за османското проникване в Европейския югоизток, които са взети под внимание тук, са и т. нар. «Кратки хроники». Всред тях са полезните, макар и често противоречиви и неточни сведения на някои местни хроники. Между тези хроники Месемврийската хроника създава възможности за изясняване на редица събития от историята главно на българското Черноморие. Битката при Варна, в която участвуват унгаровлашки войски начело с Янош Хуняди, е представена с неясна развръзка при тежки загуби за турците. Заслужават внимание и данните на няколко фрагмента от други хроники с лаконични сведения за разни събития около турската експанзия и борбата срещу нея.[152] Не по-малко ценни и заслужаващи доверие са и сведенията на кипърския хронист Леонтий Махера за съдбата на заробени при завоеванието и попаднали в Кипър българи[153] и на един свидетел на Варненската битка — монаха Параспондилас Зотикос.[154] Зотикос описва това съдбоносно сражение в стихове на простонароден език с подчертано възхищение от войнските дарби на Янош Хуняди, и с явен стремеж да стовари от-

говорността за поражението върху полския крал Владислав III Ягело. Събитията у Зотикос са представени в порядък, който не се потвърждава в други извори и поради това не могат да се използват безрезервно. Заслужава внимание едно рядко известие у него: че турските войски на Мурад II, които разбили кръстоносната армия при Варна, били прехвърлени от Азия в Европа с кораби на византийския император. Това известие би останало съвсем неприемливо, ако не се потвърждава в един неотдавна обнародван гръцки извор — историческите бележки на една хроника[155], пълни с богата информация за византийско-турските и балкански отношения в края на XIV и през първата половина на XV в. Авторът им дори пояснява подбудите за предателския акт на императора — страха от султана.

Интересни подробности, макар и с неточности, преминали от използваните първоизвори, предлага една анонимна османска хроника на гръцки език от XVI в. Редица податки подсказват, че авторът ѝ е ползвал доста италиански и други европейски източници за своята компилация, в която е добре показан опустошителният характер на османското завоевание.[156]

Малко използван е друг ценен византийски източник — Йоан Торцелло[157]. Този висш византийски сановник, който взел дейно участие при сключването на унията със западната църква — 1439 г., е автор на едно интересно изложение до бургундския принц Филип Добри. В него той разкрива благоприятните възможности за успех в балканските земи на евентуална европейска противотурска коалиция. Колкото и пресилено оптимистично да звучат посочените от Торцелло внушителни цифри за въоражени бойци, с които всяка балканска страна щяла да подпомогне коалицията, от изложението му се долавят недвумислено освободителните тежнения и готовност на балканските народи да се борят срещу османските завоеватели.

Голям и важен дял от източниците за нашата проблематика съставляват османските извори. Част от тях обхващат официалните архивни документи, а друга не по-маловажна — наративните източници. Между официалните архивни документи от значение за поставените тук основни проблеми се открояват и натежават по стойност най-напред регистрите на османския кадастър (tahrir defterleri)[158] и на върховното финансово управление (maliye defterleri).

Първата група регистри отразяват резултатите от систематичните регистрации в османските владения, извършвани всеки 20—30 г., а дори и по-често.[159] Още с първите си стъпки в новозавладените провинции завоевателите се насочват незабавно към щателен опис на селища, земи и други доходни обекти, за да поставят в известност всички приходоизточници и ги разпределят между фиска, султанския двор и представителите на османската феодална класа. Тези регистри зафиксират и феодал-

ната обвързаност на населението спрямо съответните местни господари — били те спахии, владетели на мюлкове, вакъфски управители или представители на султанския дом в т. нар. havas-i humayun. Данните на всички достъпни нам досега регистри[160] покриват с известни празнини обширни територии от балканските земи от Епир и Тесалия, Албания, Беломорието, Югозападна и цяла Северна България, част от Сърбия и Босна и почти цялата тракийска област. Анализирани в тяхната хронологическа последователност, всички тези дефтери, били те подробни (mufassal) или съкратени (icmal), представляват незаменимо градиво за изясняване редица страни и особености на ранния османски аграрен и фискален режим, на административно-управленческия апарат в балканските земи през XV в.

Данните им имат това предимство, че са събрани съвсем отговорно и на място от нарочни функционери, надъхани с педантичната загриженост на властта да не остане необхванат нито един действителен и дори възможен приход, за да бъде поставен незабавно в нейна услуга. Това усърдие е особено голямо през XV в., тъй като в разгара на завоеванията си в Европейския югоизток върховното управление изпитва крайна необходимост от приходи за поддържане на военния си потенциал, за осигуряване материален фонд на спахийското феодално опълчение. От друга страна, пред него се изправя с цялата си неотложност въпросът за възстановяване на стопански разорените при завоеванието земи и превръщането им в доходни източници. Чрез регистрацията се изясняват за властта стопански засегнатите места и селища, както и мероприятията, които следва да се приложат за съживяването им с оглед върховните интереси на османската фискална политика. Още едно обстоятелство, което осигурява точността на събираните и отразени в tahrir defterleri сведения е съдействието, оказвано на чиновниците по регистрацията от страна на местните осведомители, по-лични и будни представители на населението от различни области. Така се обяснява и фактът, че турските кятиби, за които е малко вероятно да са познавали различните балкански езици, за да се ориентират бързо и точно при предаването на местни и лични имена, съвсем чужди на турския изговор, въпреки това са зафиксирали с поразителна точност топонимичните и антропонимичните данни. При това с най-голяма вероятност би могло да се приеме, че осведомителите, общо взето, доставят точни сведения, защото са привикнали на това: поземлено-фискалната регистрация не е нова, непозната за балканските земи система. Известно е, че във Византия съществуват утвърдени методи на такава регистрация, отразена във византийските πραχτικά. Може би така е било и в други балкански страни.

Данните на tahrir defterleri са ценни за настоящото изследване в много аспекти. Те позволяват да се установи териториалното

разпределение, обхват и структура на различните типове феодални владения в балканските земи, съставът на османската феодална класа и връзките ѝ с централното управление. Те разкриват съвсем конкретно поселищния облик в завладените от османците области, съдбата на редица населени места, степента на опустошенията и обезлюдяването в процеса на завоеванието. По тях може да се съди за стопанския облик на селищата, тъй като подробните описания на феодалната рента за всяко селище, изчислена в акчета (основната сребърна монета в Османска Турция), отразяват до голяма степен характера на стопанската дейност там. В светлината на тия данни се открояват известни отлики между икономическия живот на селата и градовете, наличността на обособена търговско-занаятчийска дейност впоследствие. Поименните списъци на населението от различни селища в «подробните» регистри е неоценим извор за демографските промени, причинени от завоеванието и от установяването на чуждия режим. Тези източници най-точно свидетелствуват за народностната ерозия, която претърпяват балканските народи, и чиито реални размери все още не са разкрити от историческата наука. Завоевателите, които се стремят да надмогнат численото превъзходство на покорените, полагат упорити усилия и при завладяването им, и след това да ги обезродят, да изтръгнат живителните корени на народностната им устойчивост — извор на свободолюбие и съпротива. Те изтребват непокорните, заробват и отвличат хиляди хора, преселват ги принудително, за да преодолеят упорството им или се стремят да предотвратят опитите им за освобождение. Физическото изтребване, заробване и депортиране има важни последствия за съдбата на различните народности в балканските страни. От недрата на тези народности се откъсват и стопяват живи сили, човешките загуби са огромни. Тази народностна ерозия причинява дълбок потрес в развитието на балканските народи. Тези големи проблеми не могат да се изяснят успешно без грижливо изследване регистрите на османския кадастър. Техните данни осветляват и етническите изменения, засегнали Югоизтока и по-специално процеса на тюркската колонизация и методите на асимилация на местното население. Освен това tahrir defterleri предлагат и данни за различията в статута на населението, регистрирано към съответните владения и за степента на феодалната експлоатация. И най-сетне — в някои от тези регистри има дори податки, които подсказват за съпротивителни прояви на местното население.

Антропонимичният и топонимичен материал, обилно съхранен в tahrir defterleri, е изключително ценен за историческата география, езиковедение и етнография на балканските земи през XV в.

Не по-маловажни са регистрите на върховното финансово управление. За XV в. те са твърде оскъдни. Най-интересни са

безспорно джизие-регистрите, т. е. регистри за събиране поголовния данък от немюсюлманите от края на предпоследното и последното десетилетие на XV в. — един от тях се съхранява в Ориенталския отдел на НБКМ[161], а другите са издадени от О. Л. Баркан.[162] По тия сведения, колкото и несъвършени да са от гледище на статистиката[163], би могло да се съди за ритъма и обсега на ислямизацията и през десетилетията, предхождащи периода на съставянето на посочените регистри от 80—90-те години.

Всяко изследване по проблемите на ранния османски феодален режим не бива да подмине данните на официалната регистрация за различните категории население извън обикновената рая — войнуци, доганджии, дервентджии, власи, мартолоси, туздjии, челтукчии и пр. От особен интерес са доганджийските регистри, някои от тях запазени и в Софийската архивна колекция.[164] В тях са отразени различията в правата и задълженията на командните и по-низши прослойки вред тази категория. Такъв род данни за войнуците, които подсказват предосманския произход на институцията и причисляването към нея на остатъци от старата балканска аристокрация, навеждат на размисъл върху значението и ролята на тези институции за опазване борческия дух и народностно съзнание на балканското население. Не по-малко интересни в този смисъл са т. нар. власи.

Официалните заповеди на върховното управление особено до средата на XV в., които са от интерес за разработената тук проблематика, са сравнително немногобройни. Автентичността на някои от тях, познати по изданието на Феридун бей[165], е оспорвана в науката. Това наложи предпазливо използване на Феридун. Напоследък съдържанието на най-важните заповеди на султаните Осман, Охран и Мурад I стана широко достъпно на науката чрез критичното издание с грижлив коментар на Ирен Белдичеану-Щайнер.[166] Тези първи султански актове осветляват редица прийоми на османската върховна власт в завоюваните земи и взаимоотношенията ѝ с повече или по-малко самостоятелно действуващите в Тракия тюркски племенни вождове.

Ценни за проучването на ранното османско феодално земевладение, за състава и поведението на османската феодална класа са и актовете на върховното управление за раздаване на домени с широки имунитетни права — т. нар. мюлкнамета, познати и достъпни засега по неголям брой научни издания.[167]

По-малко може да се разчита за този период от историята на османския режим в Европейския югоизток на иначе много богатите по съдържание документи на съдебно-административната власт — кадийските документи. Не са познати и достъпни засега сиджили на някои кадийски средища на Балканите от XIV—първата половина на XV в. Затова пък не липсват т. нар. вакъфнамета[168] — актове, узаконявани посредством кадийския съд за превръщане на мюлковете в неотчуждаеми имущества с цел

да се обезпечат потомствени доходи на множество господари на мюлкове под прикритието на някаква религиозна или благотворителна задача. Тези вакъфнамета разкриват обсега и характера на мюлковете, посвещавани във вакъфи, произхода на мюлковите господари, политиката на върховната власт по отношение на тях, имунитетните им права. С многобройните съдържащи се в тях топоними те представляват ценен извор за историческата география на балканските земи от този период.

По-различни по облик и съдържание са османските юридически паметници. Това са общите и регионални канони и канунамета[169]. Чрез тях османската власт се стреми да регламентира онази заварена в Европейския югоизток действителност, която са непригодни да уредят нормите на шериата, възникнали при други, коренно различни обществено-икономически отношения. За нашето изследване има най-голямо значение законодателният кодекс на Мехмед II и то в онези негови части, които регламентират ранните османски институции и порядки на Балканите[170]. Напоследък една новооткрита ръкописна версия на Мехмедовия законник, съвпадаща текстуално с един приписван на Сюлейман Кануни законник[171], даде възможност да се разшири обхватът на Мехмедовото законодателство.[172] Още по-конкретен характер имат локалните канони за различните селища и райони в балканските земи, които уреждат режима съобразно с местните особености и порядки. Най-често това са канони, които регламентират търговско-занаятчийската дейност в градовете и наложената върху нея система от пазарни и пристанищни мита и такси. Този род източници възникват поради особеностите на заварените в Югоизтока исторически условия. Развитият градски живот в навечерието на османското завоевание, на който не били чужди парично-стоковите отношения, значителната търговия налага на новата власт създаването на законодателни норми и разпоредби, за да бъдат поставени те в услуга на нейните интереси. Малобройните достъпни засега нам канони от такъв характер датират от втората половина на XV в. Те обаче са показателни и за по-ранна епоха, защото неведнъж в тях законодателят се позовава «на стария закон или обичай».[173]

Макар и с присъщата на всички юридически паметници едностранчивост, османските канони и канунамета имат стойност на първостепенни източници за ранната османска обществено-икономическа структура на Балканите. Те са много ценни и с редица податки, които свидетелствуват за усилията на османската власт да се приспособи към известни заварени порядки, за да усвои стари институции с предосмански произход в случаите, когато те били особено изгодни за господарите. Ярко потвърждение на това са напр. усвояванията дори с местните им термини на някои форми и методи във фискалния живот и особено в минното дело, където се констатира пряк

кои тинуитет с установеното в средновековните балкански мини саксонско законодателство с локални примеси.[174]

Голям и богат на сведения дял от извори представляват османските наративни източници. Разбира се, от първостепенно значение тук са османските хронологии, хроники и истории, сътворени през XV в., а след това и по-късни съчинения от такъв жанр, съдържащи сведения за събитията от XV в.[175] Хронологиите и от тях особено султанските календари са били съставяни ежегодно. Наред с астрологическите предвиждания и предписания те съдържат сведения за големи събития. Поради това те са били първоизвори за хронологията на летописите и историческите творби.[176] Между най-ранните източници с летописен характер може да се постави стихотворението «Менакибнаме» на Шейх Бедреддин от Халил ибн-и Исмаил[177]. Наред със сведения за живота и дейността на бележития вожд на едно от големите въстания в Турция — Махмуд Бедреддин, «Менакибнамето» съдържа податки и за други големи събития през XV в.

Един от най-ранните османски хронисти се счита Шюкрулах.[178] Подобно на друг ранен хронист Енвери[179] и той представя османската история като малка част от общата история на ислямския свят. По нашите проблеми се използва само фрагментарно. Събитията, макар и лаконично предадени, са обрисувани, общо взето, достоверно.

Твърде различна по характер е «Историята на османската династия» от Уруч Адил.[180] Авторът разглежда самостоятелно османската история и представя стегнато, ясно и на достъпен език редица събития от възникването на османското емирство до 1466/67 г.

През епохата на Мехмед II е създадена една ценна творба на османската историография — «Газават- и султан Мурад».[181] Основният текст датира приблизително от това време, а впоследствие до към края на XVI в. са направени допълнения. Това съчинение възсъздава с много достоверни подробности събитията, свързани с борбите между европейските въоръжени сили, подкрепяни от балканските народи, и османците през 40-те години на XV в. Авторът рисува събитията с добра осведоменост — много от сведенията му се потвърждават от нетурски източници. Фактите са предадени не безстрастно, а с критичност, която не щади и недъзите на управляващите кръгове, едва не причинили сгромолясването на османската власт в Европейския югоизток през 40-те години на XV в.

Несъмнено между важните хронисти при изясняване на събитията, свързани с проникването на османците в Европейския югоизток е Ашикпашазаде.[182] Този войн-дервиш е съставил една «История на османската династия», която представя османското завоевание с всички подробности за безпощадните опустошения, заробвания и изтребление на прегазените народи. Тези прийо-

ми са описани от автора като съвсем естествени и със светоусещането на фанатизиран мюсюлманин, за който всичко е позволено и допустимо в името на исляма «в света на войната» (dar-ül-cihat).

«Анонимните» хроники[183], първата от които е съставена към края на XV в., са извор, близък по дух и облик с «Историята» на Уруч и с «Газават». И тук е налице критичният тон по отношение на редица порядки и грешки в политическия и обществен живот.

Много интересни сведения за съпротивителни усилия на балканското население срещу османското завоевание съдържа малко проучената хроника на Идрис Битлиси, която представя доста неприкрито несполуките и вътрешните проблеми на османската държава.[184]

Извънредно ценна за всяко изследване по набелязаните въпроси е «Книгата за описание на света» от Мехмед Нешри.[185] Никой изследвач на османското проникване в Европа не би могъл да пренебрегне този първокачествен извор, нито да бъдат подминати и сведенията от исторически съчинения на по-късни автори — Ходжа Сеадеддин[186], Коджа Хюсеин[187] и Мюнеджимбаши[188] и то в онези техни части, които рисуват събития от XIV—XV в.

Извадки от стари османски хроники, между тях и такива, които не са достигнали до нас, намираме в компилативните съчинения на Й. Леунклавиус.[189] Особен интерес там представляват редица известия за прояви на антиосманска съпротива на балканското население и главно на българите, които и до днес не са достатъчно оползотворени.

Нови сведения за османските завоевания на Балканите в края на XIV и първата половина на XV в. съдържа един кратък ръкопис от архива на Топкапъ Сарай, в който се споменава, че Баязид убил цар Иван Шишман след битката при Ровине (1395 г.), както и за похода на султан Мурад II в Трансилвания.[190]

Въпреки отличителните им особености повечето османски летописни и исторически съчинения, особено тези от XV в., имат нещо много общо, което ги сближава. Преди всичко това е тенденцията да се възвеличи ролята на османците, на османската династия. В това направление се откроява особено ярко единството на историописци и хронисти от времето на Баязид II(Ашикпашазаде, Нешри и др.). По мнението на Х. Иналджик това не е случайно. Сам султанът ги е привлякъл около двора и насърчил, за да изтъкне превъзходството на османците над мамелюците и Персия.[191] Но в повечето от набелязаните наративни източници доминира склонността да се възвеличават делата на султаните, да се представят фактите в светлина, изгодна и благоприятна за османската власт и за османските турци въобще. Затова пък от всеки ред блика несдържана ненавист към враговете на турците, към европейските държави и към страните от Европей-

ския югоизток, които дръзнали да им се противопоставят по един или друг начин. Характерна е и липсата на причинно обяснение и по-дълбоко тълкуване на събитията в голяма част от разглежданите тук извори. Те по-скоро изреждат тия събития, без да ги интерпретират, или пък прибягват към твърде наивни обяснения. В повечето от източниците развоят на редица събития е представен като резултат от намесата на висша сила, на аллах, който облагодетелствува молещия се султан и му изпраща победа. [192]

Специалистите и до днес полагат усилия да преодолеят хронологичните неясноти и противоречия в тази категория източници, които неведнъж се оказват само привидни. Напоследък напр. все повече се осветлява заплетената хронология на завладяването на Тракия, като се изяснява успешно противоречивата им датировка у различните османски хронисти и историци.

Обрисуваният дял източници от османски произход, били те официални документи или наративни извори, независимо от голямата им стойност като историческо градиво, трябва да бъдат използвани предпазливо по две причини: 1) фактите и обясненията и тук носят отпечатъка на фанатичната предубеденост и нетърпимост на мюсюлманите спрямо иноверните народи и съзнанието за превъзходство над тях; 2) поради това, че произхождат от учреждения и функционери на управляващата класа или от официалните й летописци и апологети, те носят всички белези на подчертана класова предубеденост и представят в неблагоприятна светлина онова, което засяга или уврежда интересите на управляващите.

Трети голям дял източници, чиито данни са от извънредна важност за изясняване проблемите с набелязания тук обсег, произхождат от различни европейски страни извън Балканите. Както вече се изтъкна, върховното изпитание, пред което е бил изправен Европейският югоизток през XIV—XV в., намира един или друг отклик в някои западно-европейски страни, особено в ония, които имат непосредствени политически или икономически интереси в Леванта.

Появилите се по повод на споменатите събития документални и историописни източници, отразяващи повече или по-малко тия интереси, са многобройни и разноречиви. Самите те са огледало на сложно сплетените домогвания, съображения и начинания на императорски и кралски дворове, дворцови кръгове, феодални групировки и църковни водители в Европа — и затова не винаги леки за тълкуване.

В нашето изследване са оползотворени част и то най-характерните от тези източници, достъпни нам по различни стари и понови документални издания. За прегледност те биха могли да се групират съобразно с това, от коя страна произхождат. Такова групиране, макар и твърде условно, създава известна пред-

става за умонастроенията и отношението в различните европейски страни, които се изявяват като дейни политически фактори в Европейския югоизток по време на османското проникване.

Благодатни и богати източници са тези от италиански произход, особено официалните документи на две от най-тясно обвързаните с Леванта италиански морски търговски републики — Венеция и Генуа. Най-голямо внимание заслужават протоколите на венецианския сенат, защото разкриват основните насоки в официалната политика на Венеция и Леванта, всички нейни колебания и поврати, продиктувани от тесните й икономически и политически съображения и винаги представяни с благовидна загриженост за съдбата и спасението на целия християнски свят.[193]

Не бива да се пренебрегнат и други два наративни източника от италиански произход — съчинението на прекаралия дълги години в турски плен Джанмария Анджолело от Виченца[194] и трактатът на Якобо де Промонторио де Кампис «Управлението и приходите на султана».[195] Де Кампис, генуезки патриций, години наред бил нещо като придворен търговец при двора на Мурад II в Одрин, а по-късно и при Мехмед II.

Въпреки хронологическите и други фактически неточности при възсъздаване на известни събития у двамата автори, те имат предимствата на извори, писани с автентична непосредственост и добра осведоменост на очевидци. Това особено се отнася до де Кампис. Достъпът му всред османски ръководни кръгове му открил възможност да наблюдава отблизо дворцовия живот и да научи редица подробности върху устройството на османската държава и най-вече върху режима на подвластното население и отношението му към този режим. Картината на османския порядък е представена в отрицателно осветление. Свидетелствата на де Кампис са твърде показателни за начина, по който западният наблюдател през XV в. вижда и възприема редица порядки и методи на османската власт в Европейския югоизток. В неговия и в подобен род трактати се долавя явно дълбоката отчужденост между поробители и поробени в Османската държава и нещо повече — враждебността на поробените към поробителите.

Между италианските извори, които свидетелствуват за кръстоносните походи на Европа през 40-те години на XV в., е и едно писмо на генуезкия патриций Батиста Франки до Отавиано Убалдини, един от просветените и опитни политически съветници и сътрудници на урбинския дук Федерико ди Монтефелтро. Писмото е предизвикано от версията за предателството на Генуа спрямо християнския свят през 1444 г. с прехвърлянето на Мурадовите войски от Азия в Европа, което довежда до Варненското поражение. Авторът произнася пламенна обоснована защита

на Генуа, като доказва приноса ѝ в противотурските действия на Европа по това време.[196]

Обособено се открояват и източниците на папската курия[197], които в общи линии отразяват усилията на папския престол да възстанови развенчания си престиж, като оглави антиосмански европейски коалиции с изпитаната вече тактика на кръстоносната идея и пропаганда, да осигури въоръжена сила, колкото с оглед прогонването на османците, толкова и за осъществяване на една вековна цел — разпростиране на папската власт върху православните страни на Европейския югоизток.

Все в тази категория източници трябва да се поставят и донесенията и свидетелствата на различни папски легати и особено на папските религиозни емисари в Изтока. Между тях се открояват най-ярко писмените свидетелства, останали от Юлиан Чезарини, кардинал на църквата «Сан Анджело», папски легат в Унгария, ревностен привърженик на папа Евгений IV, радетел за организиране на кръстоносни походи срещу турците.[198] От тези свидетелства е ясно, че Чезарини, обхванат от идеята за пълно тържество на папската курия в Леванта, не дооценява неблагоприятните обстоятелства за провеждане на втория поход от 1444 г., довел до катастрофата при Варна. Към изворите, свързани с папството, спада и едно писмо на миноритския монах Бартоломео де Яно от 3. II. 1443 г. до ръководителя на йоанитите в Йерусалим. Той е от онези католишки духовници, които в духа на политиката на папа Евгений IV ратуват за обединението на източната и западната църква. На църковния събор във Ферара той придружава византийския император Йоан VIII и после се връща с него в Цариград. Там работи като викарий за източните провинции на ордена си и възстановява манастира «Св. Антоний», разрушен при падането на Цариград (1453 г.). Бартоломео де Яно разказва за състоянието на страните от Югоизтока, за отношението на османците спрямо балканското население и пр. В едно по-ранно негово писмо (12. XII. 1438 г.), чиито данни ми бяха частично достъпни от втора ръка, той дава много важни подробности за институцията на девширмето.[199]

Все тук би могъл да се постави и друг подобен източник — трактатът на доминиканския монах от Трансилвания Бартоломео де Георгиевич.[200] Прекарал дълги години в турски плен, той е оставил много ценни сведения на непосредствен наблюдател за облика на османското общество, институции и пр.

С посочените извори се свързва и интересното писмо на папския емисар Андреас де Палацио[201] от 16 май 1445 г. до кардинал Лудвиг в Рим и до Григорий от Санок за втория поход на Владислав III Ягело и на Янош Хуняди. Де Палацио е изпратен от папа Евгений IV да събира църковните десятъци от Бохемия, Полша и други страни, за да осигури материална помощ с оглед антитурските походи на Владислав III Ягело. Той

участвува във втория поход от 1444 г. като кралски секретар и преживява всичките му перипетии.

Въпреки обстоятелството, че се касае до очевидец на събитията, писмото на Палацио съдържа неточности, които се дължат на предубеждения или на невъзможност да се постигне по-добра информация. Така напр. той не е могъл да бъде в течение на всички подробности около Варненската битка, защото сам участвува на десния фланг на сборната християнска войска. От друга страна, явната му недружелюбност спрямо Хуняди му пречи да представи достоверно ролята му. Той дори го клейми като виновник за Варненското поражение, обвинявайки го в страх и бягство пред враговете.

Особена стойност за нас имат някои епистоларни документи и други писания на изтъкнати италиански хуманисти и особено на Кириак Анконски[202] и Марино Бралецио.[203]

Писмата и документите, свързани с Кириак Анконски, неуморен радетел за изграждане на християнски съюз против османците, са първостепенен извор за политическите взаимоотношения между Европа, балканските страни и османците през 40-те години на XV в. Те имат и това несъмнено предимство, че авторът им не е само обикновен съвременник и наблюдател на тези взаимоотношения, но е подробно и точно запознат с много събития, защото се движи като неофициален папски пратеник и поддържа връзки с управляващи среди и държавни глави на Изток и на Запад. Безспорно в писанията му доминира противоосманско настроение и вяра във възможностите и благоприятните резултати от обединяване на разпокъсаните сили на Изтока и Запада срещу османската опасност.

Изявен антитурски тон и възхвала на съпротивителните усилия на балканските народи съдържа биографичната творба на друг по-късен хуманист Марино Барлецио, посветена на албанския вожд Скендербег. Тя е от значение предимно за изясняване на някои моменти от ранната история на борбата, поведена в Албания от Скендербег.

Значителен интерес за нашата проблематика представляват някои савойски източници. Савойските хроники[204] и изворите за похода на граф Амедей VI Савойски срещу османците в 1366 г.[205] разкриват, макар и непълно и с фактически неточности, политическото и икономическо положение на балканските страни в процеса на османското проникване, редица ценни подробности за стопанския и обществен облик на някои балкански селища. В такъв аспект напр. е много показателен дневникът на Барбериус, секретар на Амедей VI, който съдържа уникални данни напр. за икономическия живот в някои селища по Българското черноморие.

Унгарските извори са също немалобройни. Наративните източници са безспорно ценно градиво, когато се използват с необ-

ходимата резервираност, която се налага от съображението, че те са писани доста време след събитията от кръга на набелязаната тук проблематика. Между тях са на първо място «Унгарската хроника» на де Туроци, който се отличава със стремежа си към сдържано и обективно представяне на фактите.[206] Доста по-пристрастен и с повече неточности е А. Бонфиниус, който подобно на Туроци ни е оставил описания на европейските противотурски акции от XV в.[207] Не без значение са и някои официални документи на унгарския двор, особено такива, които се отнасят до опити за организиране на противотурски съюзи в Европейския югоизток или Европа и до антитурски действия с подкрепата и участието на югоизточноевропейското население.[208]

Най-важен източник от полски произход, който разкрива, макар и не винаги точно и обективно, ролята и мястото на Полша в борбата с османците през XV в., е съчинението на бележития полски хуманист от италиански произход Филип Буонакорси-Калимах, посветено на Владислав III Ягело и бележките му за Европейския югоизток и османското владичество.[209] Калимах отделя значително внимание с подчертано съчувствие към тежката съдба на покорените от османците балкански народи и изтъква тяхната воля за свобода, участието им в освободителните походи през 40-те години на XV в. и пр.

Широко, макар и предпазливо трябва да се използват сведенията на полския историк от XV в. Ян Длугош, дългогодишен секретар на краковския епископ Збигнев Олешницки и неприязнено настроен срещу Римската папска курия. Съчинението е пропито с тенденция да се подчертае; че поляците и самият крал Владислав са били най-последователни и най-смели в борбата срещу турците. Длугош се стреми да хвърли вината за Варненската катастрофа върху папството и върху унгарската армия, начело с Янош Хуняди.[210]

За походите на европейските коалирани сили през 40-те години в Европейския югоизток свидетелствуват интересните, живи, непосредствено написани бележки на един чешки хусистки наемник, участвувал в похода от 1443 г. [211]

С поведението и ролята на Хабсбургския двор през XV в. трябва да се свържат епистоларното наследство и историко-географските съчинения на известния хуманист Енеас Силвиус Пиколомини (1405—1464 г.) — по-късният папа Пий II.[212] В писмата си, които засягат нашата проблематика, Енеас Силвиус изразява отрицателното си отношение към османците и се вълнува от участта на Византия и на страните от нейното обкръжение. Той не пренебрегва и поведението на балканските народи, в които вижда естествени съюзници в противоосманските начинания на Европа. Но като висш сановник в двора на Фридрих III той е настроен недоброжелателно към полско-унгарския крал Владислав III Ягело поради политическите

недоразумения между Хабсбурги и Ягелоновци и противоречивите им интереси в Унгария и Чехия. От друга страна, сам той, привърженик на съборното движение, има отрицателно отношение към папа Евгений IV, към политиката му в Леванта, целяща да укрепи престижа му там. Затова Енеас Силвиус трябва да се използва предпазливо, особено там, където той не пести отрицателните си оценки за Владислав III Ягело и ролята му в антитурските походи през 40-те години, като я омаловажава и го противопоставя на Янош Хуняди.

За тези два похода и освободителните тежнения на народите от Югоизтока и особено на българите е твърде полезна поемата на немския минезингер Михаел Бехайм. [213] Той пресъздава сведения, които е черпил от участника в похода — боеца Ханс Мергест и затова редица събития и топоними, предадени от «втора ръка», са или неверни, или изопачени. При все това Бехайм съдържа и данни, които логично и приемливо попълнят известни подробности около тия събития, незасвидетелствувани в други източници.

От немски произход е и увлекателният «Пътен дневник» на рицаря Шилтбергер[214], пленен от турците по време на Никополската битка (1396 г.) и задържан в робство 16 години. Ценни и достоверни са разказите му за събития, които сам преживял и сведенията за борческите настроения на покореното балканско население.

Немаловажна за настоящия труд група източници са и френските. Сред тях главно място заемат бургундските извори, както тези с летописен характер, така и пътеписните дневници. Известно е, че бургундските принцове проявяват жив интерес към османската опасност в Леванта през XIV—XV в.

Най-ярка изява на активната противотурска политика на бургундския двор през XV в. е участието в християнския антиосмански флот през 1444 г. и проведените през 1445 г. самостоятелни операции по долни Дунав начело с Валеран дьо Ваврен.[215] Спомените на този бургундски военачалник от редица противоосмански въоръжени действия в Изтока са пресъздадени от чичо му Жан дьо Ваврен.

Бележките на Валеран дьо Ваврен за флотската експедиция по Дунава през 1445 г. срещу турците се отличават с достойнствата на източник, отразяващ наблюденията на очевидец.

Особено ценни са описанията на придунавските крепости по двата бряга на реката, сведенията за настроенията на поробеното население спрямо османците, за съпротивителните му тежнения.

Заслужават особено внимание пътеписните данни за Европейския югоизток на бургундските рицари и дипломати Жилбер дьо Ланоа[216] и Бертрандон дьо ла Брокиер. И двамата са изпратени в Леванта от Филип Добри като политически емисари.

Те трябва да огледат, съберат сведения и преценят възможностите за прогонване османците и за борба с египетските мамелюци. По-обилни сведения за Европейския югоизток намираме в пътния дневник на Брокиер. Той обикаля много из Леванта и непосредствено се запознава с политическото и стопанско положение на тукашните земи. Не скривайки безпокойството си от съществуващата ненавист между византийци и «латини» (генуезци и венецианци), от това, че «латините» са по-близки с турците, отколкото с едноверците си във Византия, Брокиер вярва в благоприятните перспективи на една освободителна християнска коалиция, която ще намери подкрепа и сред югоизточноевропейските народи. В пътните си бележки той рисува правдиво положението на балканските земи, гнета на османските завоеватели, въоръжените сили на османците, организацията на завладените от тях провинции и готовността на населението да се бори срещу османския режим. Колкото и оптимистични да са на места предвижданията му, Брокиер несъмнено ще да е доловил и правилно предал настроенията на поробените и застрашените от османците народи. Това прави бележките му първостепенен източник, опровергаващ твърденията за безразличното или дружелюбно посрещане на османското завоевание от балканското население. Описанията за видените от него повсеместни разрушения на крепости и селища, за безлюдността на балканските области е свидетелство за съсипателния характер на османското нашествие, за това, че то е бедствие за Балканите, а не благодеяние и спасение, както се стремят да внушат някои съвременни турски историци.[217]

Несъмненц качества на първоизточници с непосредствени свидетелства на участници и очевидци притежават и някои френски наративни извори, създадени от летописци, пряко свързани с френския кралски двор. Хрониките на Фроасар[218] и на т. нар. «Духовник от Сен Дени»[219], както и личните възпоминания на бележития маршал Бусико[220], независимо от редица фактически неточности, които се дължат на недостатъчна информираност или известно пристрастие, единодушно разкриват трагедията на балканските народи, настъпила с идването на турците и бруталността на редица техни завоевателски методи.

Не трябва да се отминат и документалните данни, черпени от испанските архиви (най-вече от Барцелона), които пръв направи достояние на науката Ch. Verlinden[221] и които неотдавна издириха български учени. Това са документи за продажба и др. операции, извършвани с роби от балкански произход, между тях и много българи[222], които са назовани често с народностното им име.

Във връзка със събитията в набелязаните тук хронологически рамки представляват интерес и сведенията, обнародвани от Н. Йорга за противотурския поход на дон Педро, син на потру-

галския крал в 1427 г. Насърчен от общите действия срещу османците, ръководени от унгарския крал Сигизмунд, дон Педро се насочва през Влахия, където унгарците се стремят да подкрепят владетеля Дан срещу противника му Раду Празноглави, към Дунава.[223]

Очертаната панорама на източниците с цялото ѝ богатство и многообразие подсказва и трудностите на всеки опит за многостранно осветляване на тази епоха, преизпълнена с драматични събития, които довеждат до гибелта на средновековните балкански държави, погазени за столетия от османската власт.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА I

[1] J. v. Hammer. Histoire de l'Empire Ottoman. I—II. Paris, 1835.
[2] W. J. Zinkeisen. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europe. I. Hamburg, 1840.
[3] K. Jireček. Dějini naroda bulharského. V Praze, 1875; Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876; К. Иречек. История на българите. С., 1929; К. Јиречек. Историја срба. I—II. Београд, 1893.
[4] Ст. Новаковић. Срби и турци XIV и XV века. Београд, 1893; срв. изд. от 1960.
[5] N. Iorga. Geschichte des Osmanischen Reiches. I. Gotha, 1908.
[6] П. Ников. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. — ИИД, 7—8, 1928, с. 41—112.
[7] A. Gegay. L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle. Louvain-Paris, 1937.
[8] Fr. Dölger. Johannes VII. Kaiser der Rhomäer. 1390—1408. — BZ, 31, 1934, p. 21—36; Zum Aufstand des Andronikos IV gegen seinen Vater Johannes V im Mai 1373. — REB, XIX (Paris), 1961, p. 328—332. D. Zakythinos. Le Despotat de Morée. I. Paris, 1932.
[9] Σπ. Λαμβρός — К. Ἀμάντος. Βραχέα Χρονικά. Ἀθῆναι, 1932. V. Motogna. Luptele lui Sigismund şi Mircea cel Bătrîn cu turcile 1395. — RI, 1925, p. 281—287.
[12] Tarih, III, Istanbul, 1931, p. 4—3, 5; Afet Inan. Osmanlı-Türk Tarihinin karakteristik Hatları. — Belleten, II, 1938, No 5—6, p. 125.
[13] Срв. критичната статия на А. С. Тверитинова. Фальсификация истории средневековой Турции в кемалистской историографии. — ВВр, VII, 1953, с. 9—31; с оглед към европейските и американските изследвания срв. Б. Т. Горянов. Фальсификация истории турецкого завоевания и военнофеодального строя Османской Турции в трудах ученых Запада и США. — Изв. АНАрмССР, 1953, 10, с. 35—50.
[14] Fr. Babinger. Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft im Rumelien (14.—15. Jahrhundert). Brünn-München-Wien, 1944; Fr. Babinger. Maometto il Conquistatore e il suo tempo, 1957; срв. и някои студии и статии: Fr. Babinger in: Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante. I—II. München, 1962; Von Amurath zu Amurath. — Oriens, III, 1950, p. 229—265.
[15] G. Ostrogorsky. Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1940; Byzance, état tributaire de l'Empire turc. — Зборник радова САН, LIX, Византолошки и-т САН, № 5, Београд, 1958, с. 49—58.
[16] P. Panaitescu. Mirca cel Bătrîn. Bucureşti, 1943.
[17] Ј. Радонић. Ђурађ Кастриот Скендербег и Албанија у XV веку (историјска грађа). Споменик САН, XCV, други разред, 74, 1942.
[18] R.—J. Loenertz. Notes sur le règne de Manuel II à Thessalonique 1381—1382—1387. — BZ, 50, 1957, p. 390—396; Jean V Paléologue à Venise (1370—1371). — REB, XVI, 1958, p. 217—232.
[19] К. Ἀμάντος. Σχέσεις Ἑλλήνων καί Τούρκων ἀπό τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821. Α'. Ἀθῆναι, 1955.
[20] G. Dennis. The Reign of Manuel Paleologus in Thessalonica (1382—1387). — Orientalia Christiana Analecta, 159 (Romae), 1960; The second turkish capture of Thessalonica 1391, 1394, or 1430. — BZ, LVII, 1964, p. 53—63; The Byzantine-Turkish Treaty of 1403. — Orientalia Christiana Periodica, XXXIII, 1967, p. 72—88.
[21] N. Beldiceanu. La campagne ottomane de 1484, ses préparatifs

militaires et sa chronologie. — RER, t. V—VI, 1957—1958, Paris, p. 67—77; La conquête des cités marchandes de Vidin et de Cetatea Alba par Bayezid II. — SOF, XXIII, 1964, p. 36—90; Kilia et Cetatea Alba à travers les documents ottomans. — REI, 1968, 2, p. 215—262.

[22] *Α. Βακαλόπουλος. Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Α'. Θεσσαλονίκη, 1961; A. Vacalopoulos. Les limites de l'Empire byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453). — BZ, 55, 1962, p. 56—65.

[22a] J. Barker. Manuel II Palaeologus (1391—1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship. New Jersey, [1969].

[23] Ö. L. Barkan. Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman. — IÜIFM,1—4, 1949/1950, p. 67—131; Osmanlı Imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. — IÜİFM, XV, 1953, p. 209—237; Osmanlı Imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler. I. Vakıflar dergisi. II. Ankara, 1942, p. 279—389.

[24] H. Inalcık. Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. Ankara, 1954; Ottoman methods of conquest. — Studia islamica, II, 1954, p. 103—129; An ottoman document on Bayezid I's expedition into Hungary and Wallachia. — X. Bizans tetkikleri kongresi tebliğleri. Istanbul, 1957, 220—222.

[25] M. T. Gökbilgin. Rumeli'nin iskânında ve türkleşmesinde Yürükler. III. Türk tarih kongresi. Ankara, 1948, p. 648—660; Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân. Istanbul, 1957; XV asrın birinci yarısında II Murad devrinde Hıristyan birliği ve osmanlı- macar mücedeleleri esnasında Edirne. «Edirne», Ankara, 1964, p. 119—135.

[26] Вл. Гордлевский. Государство сельджукидов Малой Азии. — В: Избр. сочинения. 1. М., 1960.

[27] P. Wittek. Das Fürstentum Mentesche. Amsterdam, 1968.

[28] P. Lemerle. L'émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur le geste d'Umur Pacha. Paris, 1957.

[29] O. Turan. Türkiye Selçuklularında toprak hukuku. Mirî topraklar ve hususî milliyet şekilleri. — Belleten, 12, 1948, p. 549—573; Idem. Les souverains seldjukides et leurs sujets non-musulmans. — Studia islamica, I, 1953, p. 65—100.

[30] Cl. Cahen. Pre-Ottoman Turkey. London, 1968; срв. и интересното обобщение за този период у E. Werner. Die Geburt einer Grossmacht — die Osmanen. Wien-Köln-Graz, 1972, p. 23—93.

[31] I. Beldiceanu-Steinherr. La prise de Serrès et le Firman de 1372 en faveur du monastère de Saint-Jean-Prodrome. — Acta historica, Societas Academica Daco-romana, t. IV, Monachii, 1965, p. 15—24; La conquête d'Andrinople par les ottomans.—Travaux et mémoires. I. Paris, 1965, p. 430—461; En marge d'un acte concernant le peñgyek et les aqınği. — REI, XXXVII, fasc. 1, 1969, p. 21—47; H. Inalcık. The culture of the marches. The Cambridge history of Islam. I. éd. P. M. Holt, A. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge, 1970, p. 274—275 и във: A History of the Ottoman Empire to 1730, ed. by M.A. Cook. Cambridge, 1976, p. 21 sq.

[32] Sp. Vrionis. The Byzantine legacy and ottoman forms. — Dumbarton Oaks Paper, 23—24, Washington, 1969—1970, p. 253—308.

[33] Вж. особено I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı tarihi. I. 1 baskı. Ankara, 1949, 2 baskı. Ankara, 1961; срв. критичните бележки на В. Мутафчиева във: Исторически преглед, XIX, 1963, 3, с. 89—95, и на А. Д. Новичев. Средновековая история Турции в современной турецкой историографии. Историография и источниковедение истории стран Азии, вып. I, 1, Л. 1965, с. 113—125; вж. творчеството на H. Inalcik. Ето някои по-важни негови публикации: 1431 tarihli Timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi. IV. Türk tarih Kongresi, p. 132—139; Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle d'après un registre de timars

ottoman. — MOSA, IV, 1951, p. 118—138; Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva. — POF, II—IV, Sarajevo, 1952—1953, p. 23—54; Arnavutluk'ta Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesi ve Iskender beg isyanın menşei. Istanbul ve Fatih, II, Istanbul, 1953; Hicrî 835 tarihli sûret-i deftepi sancak-i Arvanid, Ankara, 1954; Ottoman methods of conquest. — Studia islamica, II, 1954, p. 103—129; Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. Ankara, 1954; The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation. Akten des XI. Internationalen Byzantinistischen Kongresses 1958. München, 1960; Osmanlılar'da raiyyet rüsûmu. — Belleten, XXIII, 1959, 92, p. 575—608; Arnawutluk. — Encyclopédie de l'Islam, nouv. éd., I. Leiden-Paris, 1960, p. 670—678; Byzantium and the origin of the crisis of 1444 under the light of turkish sources. — Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines. Ochride 10.—16. IX. 1961. 2. Beograde, 1964, p. 159—163; L'Empire Ottoman. — Actes du I. Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes. Rapport pour la séance plénière, Sofia, 3, 1969, p. 75—103. Вж. и бележките за някои концепции на Х. Иналджик у Б. Цветкова. Проблеми от историята на Европейския югоизток през периода на османското проникване (края на XIV — първата половина на XV в.). — ИПр, 1974, № 6, с. 83—84.

[34] З. В. Удальцова. О внутренних причинах падения Византии в XV в. — ВИ, 1953, 7, с. 102—120; Предательская политика феодальной знати Византии в период турецкого завоевания. — ВВр, VII, 1953, с. 93—120; Борьба партий в Пелопоннессе во время турецкого завоевания по данным византийского историка Критовула. — СВ, III, 1951, с. 161—179; К вопросу о социально-политических взглядах византийского историка XV в. Критовула. — ВВр, XII, 1957, с. 172—197; Византийский историк Критовул о южных славянах и других народах Балканского полуострова в XV в. — ВВр, IV, 1951, с. 91—122.

[35] А. Д. Новичев. Крестьянское восстание в Турции в XV веке. — ПВ, 1960, 3, 67—81.

[36] А. С. Тверитинова. Пос. съч.; Същата. К вопросу об изучении первого антифеодального крестьянского восстания в средневековой Турции. — ВВр, XI, 1956, с. 200—224.

[37] А. С. Степанов. Труд Дуки как источник по истории восстания Берклиджи Мустафы начала XV века. — ВВр, V, 1951, с. 99—104.

[38] И. С. Достян. Борьба южнославянских народов против турецкой агрессии в XIV—XV вв. — ВВр, VII, 1953, с. 32—49; Южнославянские народы под игом турок в XV—XVIII в. — ПИШ, 1951, с. 30—40. За съветската научна мисъл по късновизантийския период и по историята на средновековните балкански държави в навечерието на османското нашествие срв. З. В. Удальцова. Советское византиноведение за 50 лет. М., 1969; Г. Л. Курбатов. История Византии. Л., 1975, с. 186 сл.; вж. и Г. П. Наумов. Господствующий класс и государственная власт в Сербии XII—XV в. М., 1975 и цит. там съч. за периода.

[39] Д. Ангелов. Турското нашествие и борбата на балканските народи против нашествениците. — ИПр, IX, 1953, 4, с. 374—398; К вопросу о политике Византии и других балканских государств накануне турецкого завоевания. — Труды 25-го Международного конгресса востоковедов. I. М., 1962, с. 220—275; Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs. — Byzantinoslavica, XVII, Prague, 1956, p. 220—257; Борбите на българския народ против османската власт през първата половина на XV в. и походите на Владислав Варненчик. — Сб. Варна 1444 г. С., 1969, с. 9—54.

[40] B. Cvetkova. Analyse des principales sources ottomanes du XVe s. sur la campagne de Vladislav le Varnénien et Jean Hunyadi en 1443—1444. — Studia Albanica, I, 1968, Tirana, p. 137—158; Героичната съпротива на българите против османското нашествие. С., 1960; Обзор на основните

османски източници от XV в. за походите на Владислав Варненчик и Ян Хуниади през 1443—1444 г. — Сб. Варна 1444. С., 1969, с. 168—183; Паметна битка на народите. Варна, 1969; La bataille mémorable des peuples. Le Sud-Est européen et la conquête ottomane — fin XIVe — première moitié du XVe siècle. Sofia, 1971.

[41] В. Гюзелев. Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352—1453. — ГСУфиф, 64, 3, 1970, с. 57—98; Chronicon Mesembriae. (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366—1448). — ГСУиф, 66, 3, 1975, с. 147—192.

[42] А. Буда. Борьба албанского народа под водительством Скандербега против турецких завоевателей. Повесть о Скандербеге. Изд. Н. Н. Розов и В. А. Чистякова. М.—Л., 1957.

[43] E. Werner. Häresie, Klassenkampf, religiose Toleranz in einen islamisch-christlichen Kontaktzone. — ZfG, XII/2, 1964, p. 255—276; Die Geburt einer Grossmacht — die Osmanen. Berlin, 1966. 2. Aufl. 1972.

[44] Изд. в Белград, 1953.

[45] Istoria Romînieі. II. Bucureşti, Acad. Rep. Popul. Romîne, 1962.

[46] Э. Франчес. Классовая позиция византийских феодалов в период турецкого завоевания. — ВВр, XV, 1959, с. 71—99;

[46a] Deuxième conférence des études albanologiques. I—II. Tirana, 1970.

[47] M. d'Ohsson. Tableau général de l'Empire Ottoman. III. Paris, 1820.

[48] J. v. Hammer. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. I—II. Wien, 1814.

[49] Belin. Etude sur la propriété foncière en pays musulmans et spécialement en Turquie (rite hanéfite). JA, série V, 1861—1862, 18—19, p. 156—212; 237—258; Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme et principalement en Turquie. — JA, série VI, 15, 1870, p. 187—301.

[50] P. Tischendorf. Über das System der Lehen in den moslemischen Staaten besonders im Osmanischen Staate. Leipzig, 1871.

[51] Срв. подробната му библиография в: ИБИД, 14—15, 1937, с. 185—194.

[52] Срв. напр. Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni. — GZMBH, XXVII, 1915, p. 109—218.

[53] Гл. Елезовић. Соколари и соколарство. Из историје соколарства. Скопје, 1923; Дервенџије. Један прилог за историју нашег народа под турцима. — Јужна Србија, књ. III, бр. 28, с. 321—329.

[54] F. Hasluk. Christianity and Islam under the Sultans. Oxford, 1929; The Crypto-Christians of Trebizont. — Journal of Hellenic Studies, XLI, 1921, p. 199—202.

[55] Dawkins. The Crypto-Christians of Turkey. — Byzantion, VIII, 1933, p. 247—275.

[56] Срв. Fr. Babinger. Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverfassung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II des Eroberers. I. München, 1956; I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları. I. Istanbul, 1943.

[57] Ценна синтетична статия П. Витек представя с много по-голяма от предшествениците си задълбоченост развитието на османската държава между 1402—1453 г. (P. Wittek. De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople. — REI, 1938, p. 1—34). Това развитие той разглежда в аспекта на противодействието, възникнало още в зората на османското общество между две основни тенденции: от една страна, тенденцията и тежненията на т. н. гази, на завоевателите тюрки и, от друга, на т. нар. улема, сановници и висши служители в османския административен апарат. П. Витек разкрива правдиво някои от основните исторически обстоятелства на Балканите, които улесняват османското проникване там, както и социалните основи на голямото съпротивително движение на Мехмуд Бедреддин. При това бележитият османист показва проблемите на ранната османска власт: нейното разкъсване на двата й тежки фронта — Азия и

Европа, без което не можела да се осъществи победата й нито на единия, нито на другия, борбата й за преодоляване численото превъзходство на балканското немюсюлманско население, противоречията в самото османско общество. Вж. и P. W i t e k. Zu einige frühosmanischen Urkunden. — WZfKM, 54, 1957, p. 240—255; 56, 1959, p. 122—141; 57, 1960, p. 267—284; 58, 1962, p. 165—197.

[58] Osmanlı tarihi. I, 2 baskı, Ankara, 1961; Osmanlı devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları. I. Istanbul, 1943; Osmanlı develetinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1948; Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa. — Belleten, XXIII, 1959, p. 457—477.

[59] Bizans müessesselerinin osmanlı müessesselerine tesiri bazi mülahazalar.— THITM, I, 1931, p. 165—313; Итал. изд. — Roma, 1953; Les institutions byzantines ont-elles joué un rôle dans la formation des institutions ottomanes. — Bulletin of the International Comitee of historical sciences, VI, 1933, fasc. 23, p. 297—302.

[60] Ö. L. B a r k a n. Les problèmes fonciers dans l'Empire Ottoman au temps de sa fondation. — Annales d'Histoire sociale, I, 1939, No 3, p. 233—237; Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman. — IÜIFM, XI, 1949/50, No 1—4, p. 67—131; Osmanlı Imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. — IÜIFM, XV, 1953, p. 209—237; Islâm-türk mülkiyet hukuku tatbikatının Osmanlı Imparatorluğunda aldığı şekiller. I. — THITM, 1940, p. 1—26; III, 1942, p. 930—942; Osmanlı Imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temikler. I. — VD, II, 1942, p. 279—386 etc.

[61] R. A n h e g g e r. Martoloslar hakkında. — TM, VII—VIII, 1942, p. 282—320; Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich. I—II. Istanbul, 1943—1945.

[62] Г. Г ъ л ъ б о в. Османо-турски извори за българската история. I—III— ГСУифф, XXIV, 1938, XXXV, 1939, XXXIX, 1942/1943; За основните начала на поземлената собственост в Османската империя и специално в България под турско владичество. — ГСУифф. 48, 1946/1947.

[63] B. N e d k o f f. Die Gizya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien. Leipzig, 1942.

[64] Срв. бел. 33.

[65] M. A k d a ğ. Türkiye'nin iktisadî ve içtimai tarihi. 1243—1453. I. Ankara, 1959.

[66] V. L. M é n a g e. Devshirme. — EI, I, nouv. éd., p. 210—213; Some notes on the devshirme. — BSOA, XXIX, p. I, 1966, p. 64—78.

[67] Sp. V r y o n i s. Isidor Glabas and the Turkish Devshirme. — Speculum, 31, 1956, p. 433—443.

[68] J. B. P a l m e r. The Origin of the Janissaries. — Bulletin of John Ryland's Library, XXXIV, 1953, p. 448—481.

[69] B. D. P a p o u l i a. Ursprung und Wesen der Knabelese im Osmanischen Reich. München, 1963.

[70] N. B e l d i c e a n u. Les actes des premiérs sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale de Paris. I. Paris — La Haye, 1960; II, 1964; Sur les valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane (1450—1550). — REI, 1967, p. 83—132; Recherches sur la réforme foncière de Mehmed II. — Acta Historica, IV, Soc. Acad. Dacoromana Monachii, 1965; срв. критичните бележки за последната статия у Б. Ц в е т к о в а. Проблеми от историята. . ., с. 87, бел. 72; N. B e l d i c e a n u. Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle. Etudes et actes. Paris, 1973.

[71] M. H a n d ž i ć. Islamizacija Bosne i Hercegovini i porijeklo bosansko-hercegovačkih Muslimana. Sarajevo, 1940.

[72] S. S k e n d i. Religion in Albania during the Ottoman Rule. — SOF, XV, 1956, p. 311—327.

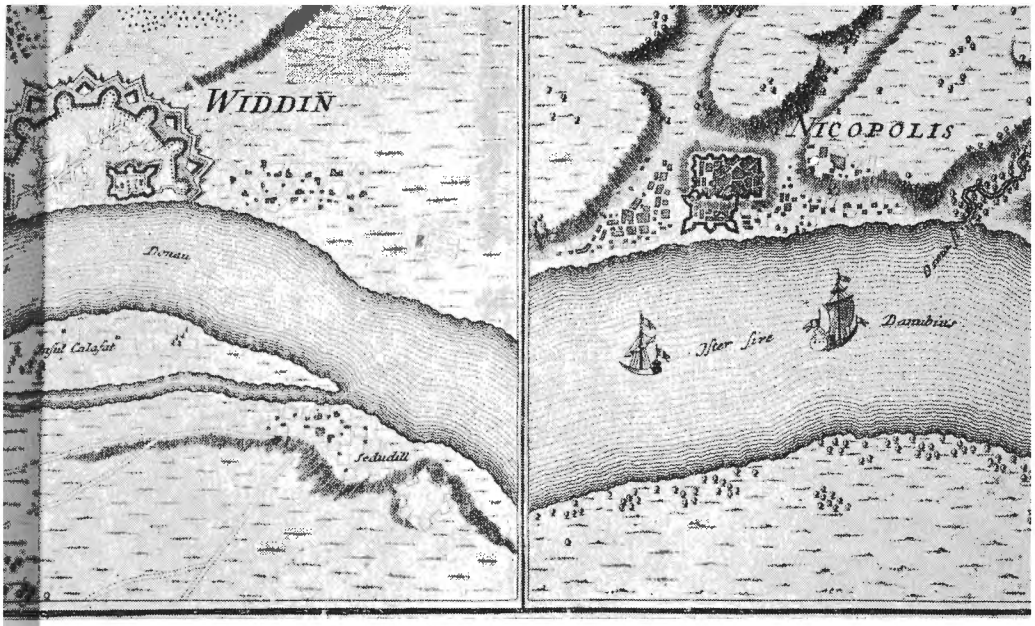

Старинна схема на крепостните съоръжения при Видин и Никопол (Парижка национална библиотека)

Видинската крепост — XIV — XVII в.

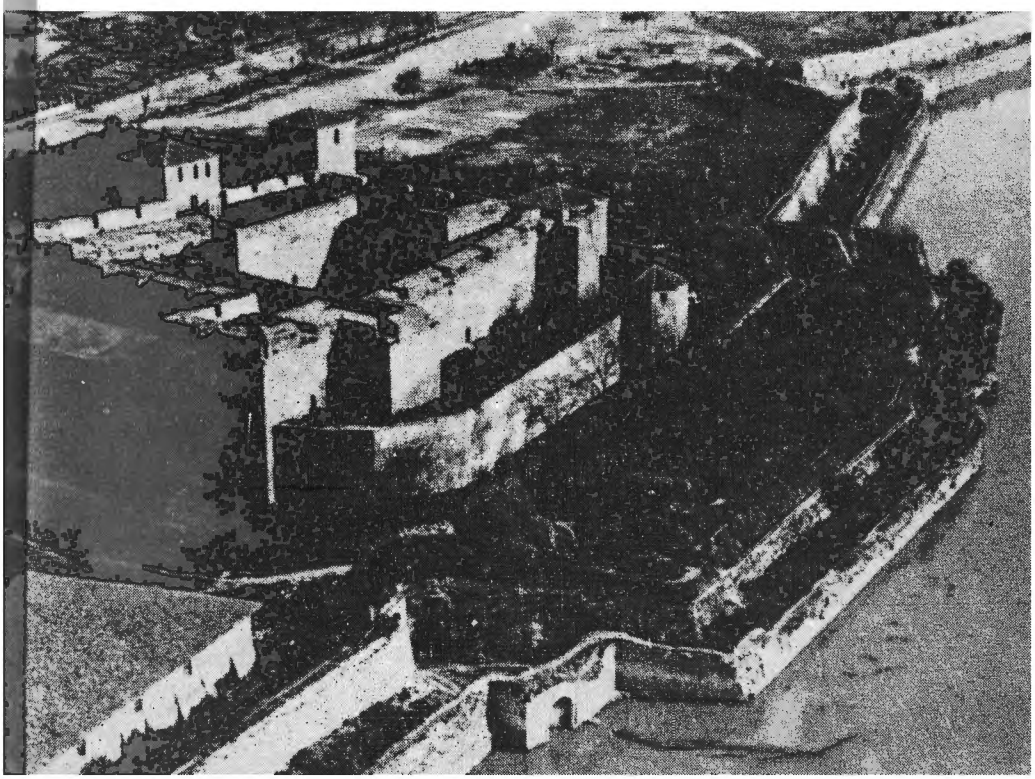

Кула от военно укрепление при Оряхово — XII — XIV в.

Крепостта Червен

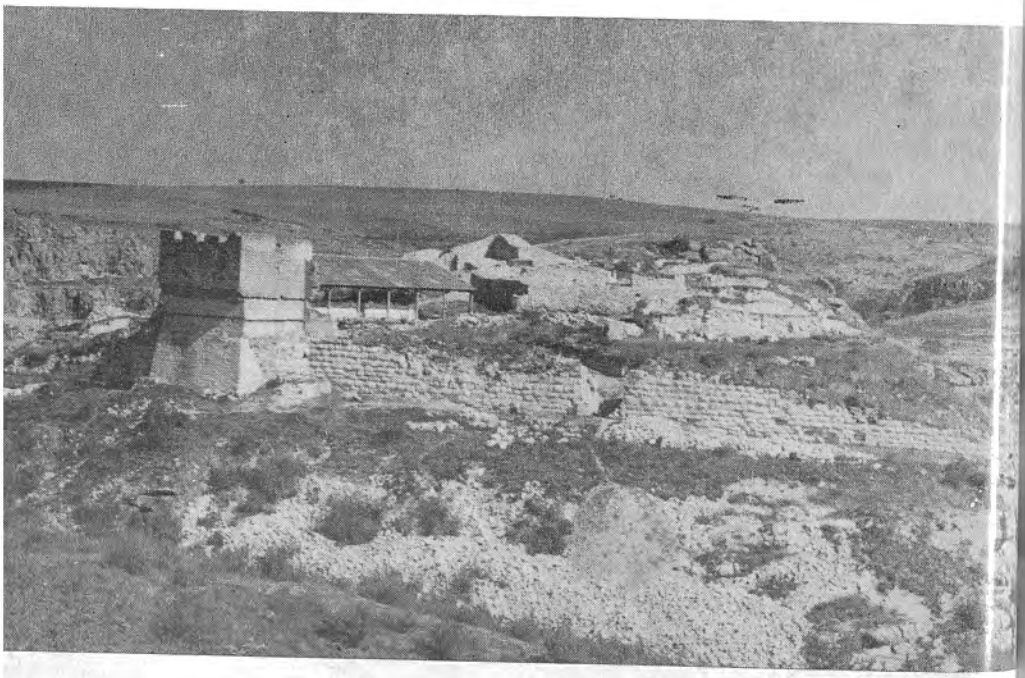

Средновековна крепост край Свищов — XII — XIV в.

Битката при Никопол — 1396 г. (гравюра от заглавната страница на съчинението на Йоханес Шилтбергер)

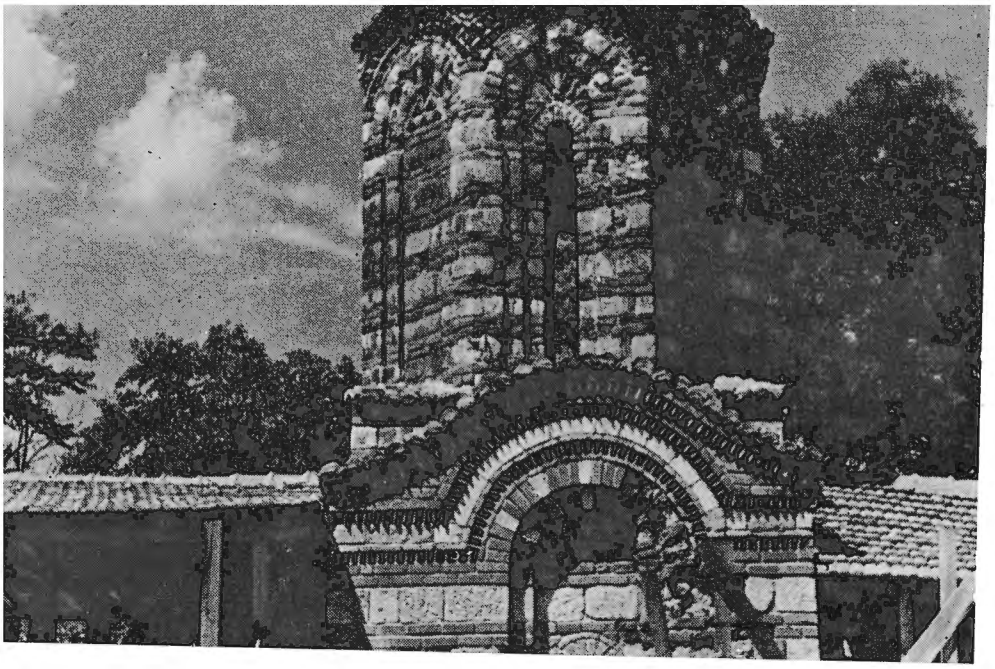

Средновековна българска черква в гр. Никопол от XIV в

Провадийска крепост (по Феликс Каниц)

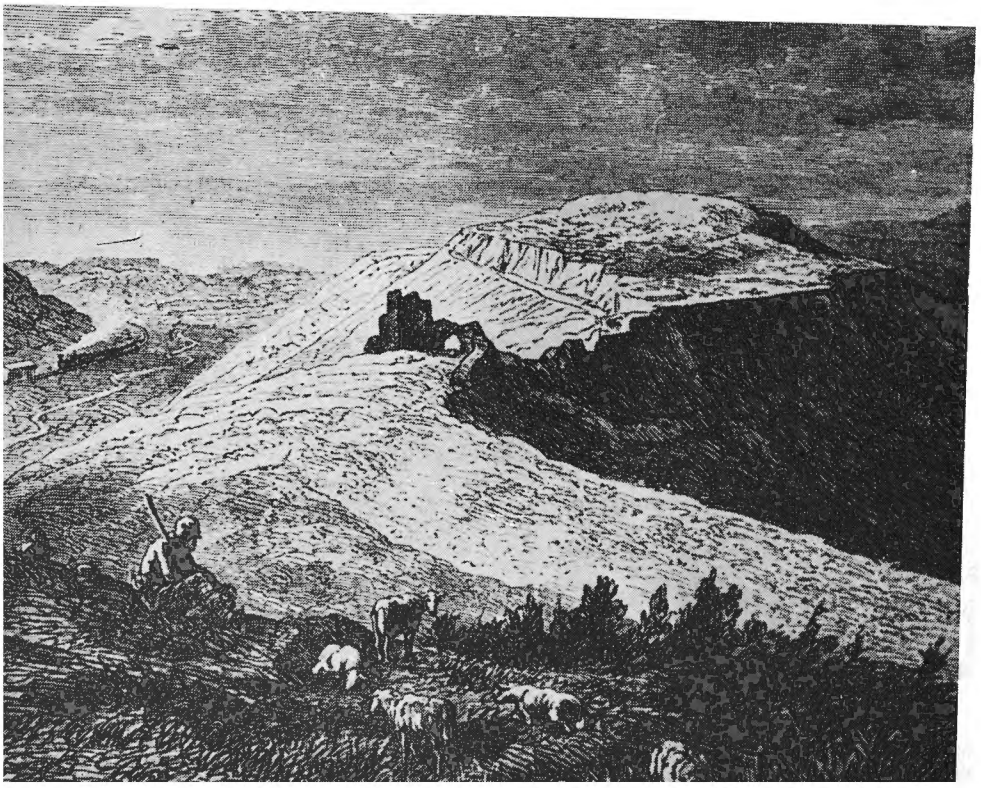

С. Беренде — стенопис от църквата „Свети Петър и Павел" — края на XIV в.

С. Беренде — стенопис от църквата „Свети Петър и Павел" — края на XIV в.

Старинна скица на Царевец — В. Търново от XIV в. (изгадена от Ст. Маслев)

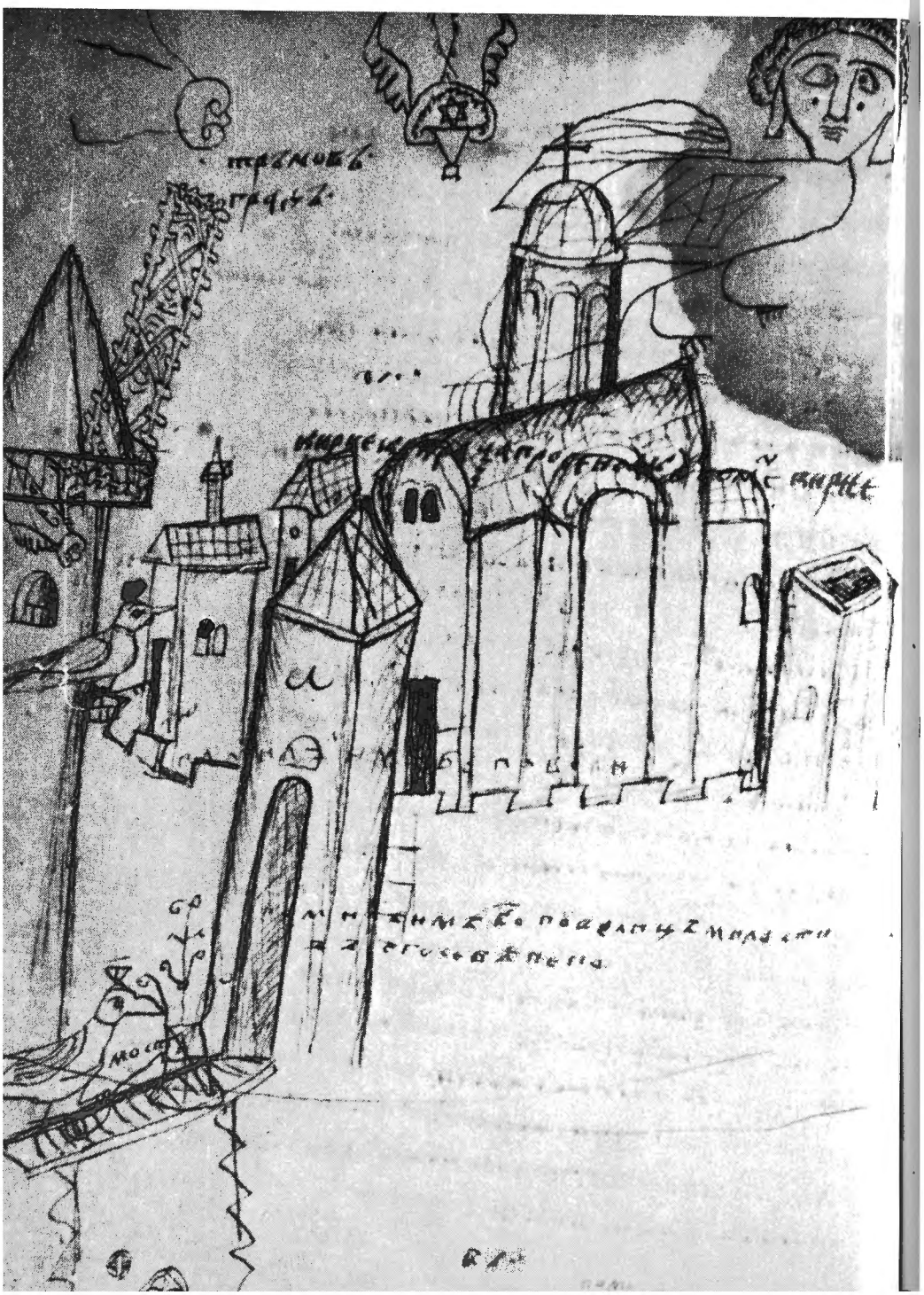

Велико Търново — стенопис от черквата „Свети Петър и Павел" — XV в.

Хрельовската църква — ктиторът на църквата, българският първенец Радевой — XV в.

[73] J. S. Emmanuel. Histoire des Israélites de Salonique. II. Paris, 1936.
[74] A. Galante. Histoire des Juifs d'Istanbul. Istanbul, 1942.
[75] Ив. Сакъзов. Из завещанията на дубровничаните в България през XV в. — ИБИД, XIII, 1933, с. 142—152; Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през XVI—XVIII столетие. С., 1930.
[76] J. Tadić. Jevrei u Dubrovniku do polovinu XVII stoljeća. Sarajevo, 1937.
[77] H. Gibb—H. Bowen. Islamic Society and the West. I, p. I. Oxford-New York-Toronto, 1957.
[78] The Cambridge History of Islam. I. Cambridge, 1970.
[79] H. Inalcik. The Ottoman Empire. The classical Age 1300—1600. London, 1973, p. 9—22.
[80] St. Shaw. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. I. London-New York-Melburne, 1976, p. 1—54.
[81] Срв. критичните бележки на Б. Цветкова във: Сп БАН, 1964, № 3, с. 172; А. С. Тверитинова. Некоторые нерешенные проблемы в характеристике турецкого феодализма. Ближний и Средний Восток. История, культура, источниковедение. М., 1968, с. 159—172.
[82] I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı tarihi. I, 2, p. 501—506; H. Inalcik. L'Empire Ottoman. . .
[83] Byzance après Byzance. Bucarest, 1934; 1971.
[84] Sp. Vryonis. The byzantine legacy. . .
[85] Срв. напр. Iv. Săkăzov. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Leipzig, 1929.
[86] M. F. Köprülü. Bizans müessesselerinin. . .; Idem. Ortazaman türk Hukuk Müessesseleri. II. Türk Tarih Kongresi. Istanbul, 1943, p. 383—418.
[87] Ö. L. Barkan. XV—XVI ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları.I. Istanbul, 1943.
[88] Срв. напр. The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation. Akten des XI. Internationalen Byzantinistischen Kongresses. München, 1958, 1960.
[89] Срв. Arnavutluk'ta Osmanlı hâkimiyetinin. . ., p. 152 sq.
[90] Срв. за това А. С. Тверитинова. Фальсификация. . ., с. 21 сл.
[91] Срв. H. Inalcik. L'Empire Ottoman, p. 21; Ö. L. Barkan. Osmanlı Imparatorluğunda çiftçi sınıfların hukukî statüsü. Ülkü, No 59, p. 422; А. С. Тверитинова. Пос. съч., с. 28—29.
[92] А. Д. Новичев. Средневековая история. . ., с. 119—121.
[93] Срв. напр. B. Cvetkova. Changements intervenus dans la condition de la poplation des terres bulgares (depuis la fin du XVIe jusqu'au milieu de XVIIIe s.). — Etudes historiques, V, Sofia, 1970, p. 292.
[94] Срв. напр. Ö. L. Barkan in: Аналите на XI Международен конгрес на историческите науки. Стокхолм, 1960.
[95] F. Giese. Die geschichtlichen Grundlagen für die Stellung der christlichen Untertanen im Osmanischen Reich. — Der Islam, XIX, 1931.
[96] Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия-патриаршия —(1394-1767). С., 1939.
[97] H. Scheel. Die staatsrechtliche Stellung der ökonomischen Kirchenfürsten in der alten Türkei. — Abhandlungen der Preussischen Akad. der Wissenschaften. Jg. 1942, Phil.-hist. Klasse, No 9, Berlin, 1943; през 60-те години на тази проблематика бе посветено едно ново изследване — N. J. Pantazopoulos. Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule. Thessaloniki, 1967 (Inst. for Balkan Studies, No 92).
[98] Вж. напр. И. И. Соколов. Земельное податное обложение в Турции до Танзимата. — Новый Восток, 1925, № 8—9, с. 82—94; Быт крестьян в дореформенной Турции. — Новый Восток, 1926, № 13—14, с. 58—70.

[99] А. Д. Новичев. К вопросу о феодальных отношениях в Турции во второй половине XV века. — УЗЛГУ, 1961, № 294, вып. 12, с. 123—146; Турецкие кочевники XV—XVIII вв. — XXV Международный конгресс востоковедов. II, с. 413—420; История Турции. I, Л., 1963, с. 34—46, 38, 40, 53—77.

[100] Срв. напр. Восстание Кара-Языджи—Дели Хасана в Турции. М.—Л., 1946; Фальсификация истории средневековой Турции в кемалистской историографии, с. 9—31; К вопросу об изучении первого антифеодального крестьянского восстания в средневековой Турции. — ВВр, XI, 1956, с. 200—224.

[101] А. Ф. Миллер. Краткая история Турции. М., 1946.

[102] За работите по социаликономическа история на османския период в балканските страни срв. В. Cvetkova. Bibliographie des ouvrages parus dans les pays slaves sur les aspects économiques et sociaux de la domination ottomane. — JESHO, VI, p. III, Leiden, 1963, p. 319—326; Sources et travaux de l'orientalisme bulgare. — Annales ESC, 6, 1963, Paris, p.1167—1171; Les études islamiques en Bulgarie. — REI, 1969/I, p. 161—164; срв. библиографиите към Etudes historiques:? C., 1965, 1970 г., и напоследък излезлите нови изследвания на Б. Цветкова. Паметна битка на народите. Варна, 1969; Хайдутството и българските земи през 15—18 в. С., 1971; Проучвания на градското стопанство през XV—XVI в. С., 1972; La vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVe siécles. — REI, XXXVII/2, 1970, hors série, p. 5—103; Institutions ottomanes en Europe. Wiesbaden, 1978; срв. и подготвената от нея библиография на българската османистика в «Turcica», XIII, Paris, 1979, на Н. Тодоров. Балканският град XV—XIX в. С., 1972; на Хр. Гандев. Българската народност през XV в. С., 1972; ср. R. Deutsch. Istoricii şi ştiinţa istorica din România 1944—1959. Bucureşti, 1970; Bibliografia istorica a României. I. Bucureşti, 1970; Bibliografia lucrarilor ştiintifice ale cadrelor didactice universitatea Bucureşti, seria istoria, I—II. Bucureşti, 1970; Bibliographie d'études balkaniques. I—XI. S., 1968 ; Historiographie yougoslave 1955—1965. Beograde, 1965; Historiographie de Macédoine. I—II. Skopje, 1970—1973; Quinze ans de bibliographie historique en Grèce (1950—1964). Athènes, 1966; Turkologischer Anzeiger. I—II. — WZfKM, 67—68, Wien, 1975—76; III. Turkology Annual. Wien, 1977; R. Pražak. Josef Kabrda. — SbPFFBU, 1969, 16, p. 7—30.

[103] Срв. напр. Общее и особенное в историческом развитии стран Востока, М., 1966; Premières sociétés des classes et mode de production asiatique. Recherches internationales à la lumière du marxisme, numéro spécial, 57—58, Paris, 1967; J. Sertel. Le concept de «mode de production, asiatique» et les interprétations de l'histoire ottomane. — La Pensée. No 186, avril, 1976, p. 77—92.

[104] Cl. Cahen. Au seuil de la 3e année. Réflexions sur l'usage du mot «Féodalité». — JESHO, III/I, 1960, p. 2—37.

[105] По-подробно вж. Б. Цветкова. Проблеми от историята. . ., с. 90—91

[105a] A. Huber. Die Kriege zwischen Ungarn und die Türken 1440—1443, Wien, 1886.

[106] Ch. Köhler. Die Schlachten von Nicopoli und Warna. Breslau, 1886.

[107] J. Delaville—Le Roulx. La France en Orient au XVe siècle. I, Paris, 1886.

[108] P. Datta. Spedizione in Oriente di Amedeo, conte di Savoya negli anni 1366—1367. (Turin, 1826).

[109] L. Pastor. Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance bis zur Wahl Pius H. I. Freiburg, 1891.

[110] F. Bollati di Saint Pierre. Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI (il conte Verde). Torino, 1900. (Biblioteca Storica Italiana, V).

[111] G. F i n o t. Projet d'expédition contre les Turcs préparé par les conseillers du duc de Bourgogne Philippe le Bon. Lille, 1890.
[112] Срв. A. S. A t y a. The Crusade in the later Middle Ages. London, 1938.
[113] J. Р а д о н и ћ. Западна Европа и балкански народи према турцима у првој половини XV века. Нови Сад, 1905.
[114] От богатата и интересна продукция на Ф. П а л по тези въпроси срв. особено Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi. — Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine, XX, Valenii de Munte, 1937; Un moment décisif de l'histoire du Sud-Est européen: la croisade de Varna (1444). — Balcania, VII, I, Bucureşti, 1944, p. 104—120; Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiottomana del 1442—1443, condotta da Giovanni di Hunedoara. — RESEE, III, 1965, 3—4, p. 433—465.
[115] M. B e r z a. Der Kreuzzug der Türken — ein europäischer Problem. — RESEE, XIX, I, 1942.
[115a] Сп. П а л а у з о в. Избрани трудове. I. Ред. В. Гюзелев и Хр. Коларов. С., 1974, с. 360—499.
[116] G. B e c k m a n n. Der Kampf Kaiser Sigismunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen 1392—1437, 1902.
[117] W. F r a n k n o i. Magyarország egyházi öszeköttetesei a szent székhely a konstanczi zsinattól a Mohácsi vészig, II. Budapest, 1902.
[118] O. S z é k e l y. Hunyadi János elsötörök hadjártai (1441—1444). Hadtörténelmi Közlemények, XX—XXII, 1919—1920, p. 1—64.
[119] J. B l e y e r. Einige Bemerkungen über den Szegediner Friedensschluss und die Schlacht bei Warna (1444). — MIOG, XXV, 1904, p. 127—137.
[120] D. A n g y a l. Le traité de paix de Szeged avec les Turcs. — Revue de Hongrie, Budapest-Paris, 1911, p. 255—268 (продължението на статията не ми бе достъпно).
[121] J. D ą b r o w s k i. Władislaw I Jagiellonszyk na Wegrech (1440—1444) — Rozprawy Tow. N. Warszawa, II, z. I, 1922; La Pologne et l'expédition de Varna en 1444. — RES, X, Paris, 1930 1—2, p. 57—75.
[122] R. U r b a n e c. Vladislav Varnenčik, skutečnost a legenda. Prag, 1937.
[123] A. P r o h a s k a. Uwagi krytyczna o klęsce warnenskiej. — Rozpr. AU, wydz. hist. — filoz., serya II, t. XIV. Krakow, 1900.
[124] B. S t a c h o n. Polityka Polski wobec Turcyi i akcyi antitureckiej w wieku XV do utraty Kilii i Bialogrodu. — Archiwum towarzystwa naukowego w Łwowie, II, t. VII, zesz. 2. Łwow, 1930.
[125] O. H a l e c k i. The Crusade of Varna. A Discussion of controversial Problems. New York, 1943.
[126] L. E l e k e s. Hunyadi. Budapest, 1952; П. М а ц у р е к. Турецкая опасность и Средняя Европа накануне и во время падения Константинополя. — Byzantinoslavica, XIV, 1953, p. 130—157; J. D ą b r o w s k i L'année 1444. — APSL, classe phil., hist., phil. Cracovie, 1952.
[127] Срв. напр. Хр. К о л а р о в. Някои въпроси от подготовката в Унгария на първия антитурски поход на Владислав Варненчик от 1443—1444. — ТВПИБКМ—В. Търново, VII, 1969—70, с. 75—108; Антитурските походи от 1443—1444 г. на полско-унгарския крал Владислав III Ягело Варненчик) (преглед на изворите). — ТВПИБКМВ. Търново, VI, 1968—1969, с. 43—104.
[128] D. C a c c a m o. Eugenio IV e la crociata di Varna. — Archivio della Società romana di Storia patria, LXXIX, Roma, 1956, p. 35—89.
[129] Б. К р е к и ћ. Учешће Дубровника у ратовима против турака 1443—1444 г. — Зборник радова САН, XXXVI, Виз. и-т, 1953, кн. 2, 145—158.
[130] I. M i n e a. Principatele Române şi politica orientală a Imparatorului Sigismund. — Note istoricke, Bucureşti, 1919.
[131] J. H e e r s. L'Occident aux XIVe XVe siècles. Aspects économiques et sociaux. — Nouvelle Clio, Paris, 1966.
[132] G. G i l l. The Council of Florence. Cambridge, 1958.
[133] З. В. У д а л ь ц о в а. Борьба партий в Византии в XV в. и деятель-

ность Виссариона Никейского. — ВВр, II, 1949, с. 294—307; Борьба византийских партий на Флорентийском соборе и роль Виссариона Никейского в заключении унии. — ВВр, III, 1950, с. 106—132; вж. и обстойната й историографска работа: Советское византиноведение за 50 лет. М., 1969.

[134—136] Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II. С., 1944, с. 163, 164, 166, 174, 176, 290; П. Динеков, К. Куев и Д. Петканова. Христоматия по старобългарската литература. С., 1967, с. 459 и др.

[137] J. Bogdan. Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung. — Archiv für slavische Philologie, XIII, 1891, p. 481—543; срв. Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 265—275.

[138] Разказ за пренасяне мощите на св. Параскева от Търново във Видин: E. Kałużniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901, p. 432—436; В. Киселков. Житие на св. Параскева. — БИБ, III, 1930, 1, с. 21 и сл. Похвално слово за патриарх Евтимий: E. Kałużniacki. Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven. Wien, 1901, p. 28—88; Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 239—250; Христоматия, с. 418—441.

[139] В. Јагић. Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. — ГСУД, XLII, Београд, 1875; срв. St. Stanojević. Die Biographie Stefan Lazarevic's von Konstantin den Philosophen als Geschichtsquelle. — Arch. slav. Phil., 1896.

[140] Похвално слово за св. Филотея E. Kałużniacki. Aus der panegyrischen Literatur. . ., p. 97—115; Вл. Киселков във БИБ, IV, 1931, 1, с. 192—206; Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 250—259.

[141] Сръбски анали във: Starine, XIII, 179, 184; Гласник, III, 72; Споменик, III, 126, 139; Љ. Стојановић. Стари српски записи и натписи. — ЗИЈКСН, кн. I—III, Београд, 1902, 1903, 1905; Стари српски родослови и летописи. — ГСУД, LIII, 1883.

[142] Константин Михаиловић из Островице. Изд. Б. Живановић Споменик, CVI, од. др. н., нова серија, 9. Београд, 1959; срв. J. Los. Pamietniki Janiczara czyli Kronika turecka Konstantego z Ostrowcy. — Rozprawy Akademii Umijetnosti, Wydz. filologicsny III, 6, Cracoviae, 1913, p. 1—72; T. d'Okcza. Mémoires d'un janissaire polonais (et chrétien), témoin oculaire et actif du siège et de la prise de Constantinople et de toutes les expéditions de Mahomet II, écrits vers 1498. — Monumenta Hungariae Historica, XX, 2, Budapest, 1872, p. 249—392.

[143] B. Krekić. Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen âge. Paris, 1961.

[144] Срв. напр. Љ. Стојановић. Старе српске повеле и писма. I, 1 Београд—Сремски Карловци, 1929; М. Пуцић. Споменици српски од 1395 до 1423. Београд, 1858, 1862; Fr. Miklošich. Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Viennae, 1858; Monumenta Ragusina. I—V. Zagreb, 1869—1897; Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 10, 13, 27, 28, 29; P. di Luccari. Copioso ristretto degli annali di Ragusa a libri XI. Ragusa, 1790; T. Smičiklas. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I—XV. Zagrabiae, 1904—1934; L. Villari. The Republic of Ragusa, an episode of the Turkish conquest. London, 1904, 4 maps; Č. Truhelka. Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive. — GZMBH, XXII, 1911; М. Динић. Одлуке већа Дубровачке републике. I—II. Београд, 1951—1964.

[145] I. Cantacuzeni Historia libri 4, ed. Bonn, 1828—1832; срв. G. Moravcsik. Byzantinoturcica. I. Budapest, 1942, 177—179.

[146] Pro subsidio Latinorum, ed Migne, PGr, t. 154; срв. R. Loenertz. Démetrius Cydonès — Correspondance, I, Studi e testi, t. 186, Vatican, 1956.

[147] Historia Turcobyzantina (1341—1461), ed V. Grecu, Bucureşti, 1958; срв. G. Moravcsik. Op. cit., p. 126—128; А. С. Степанов. Византийские историки Дука и Франдзи о падении Константинополя. — ВВр, VII, 1953, с. 385—386.

[148] G. Sphranzes. Memorii 1401—1477. In anexa Pseudo-Phranzes i Macarie Melissenos Cronica 1258—1481, ed. V. Grecu, Bucureşti, 1966; G. Moravcsik. Op. cit., p. 151—154; А. С. Степанов. Пос. съч., с. 386—388.

[149] L. Chalcocondylas. Atheniensis historiarum libri decem. ed Bonn, 1843; срв. G. Moravcsik. Op. cit., p. 230—236; Е. Б. Веселый във: ВВр, VII, 1853, с. 413—435.

[150] De Constantinopoli anno 1422 oppugnata naratio, ed. Bekker. Bonn, 1838; срв. G. Moravcsik. Op. cit., p. 277.

[151] Narratio de extremo Thessalonicensi excidio. ed. Bonn. I, 1838; срв. G. Moravcsik. Op. cit., p. 171.

[152] Σπ. Λαμπρός — К. Ἀμάντος. Βραχέα Χρονικά. Αθῆναι, 1932; J. Müller. Byzantinische Analekten. — Sitzungsber. der philos.-hist. Klasse der Kaiserl. Akad. der Wissenschaften. Wien, 1852, IX, p. 336—432; срв. G. Moravcsik. Op. cit., p. 118—119; P. Charanis. Les Βραχέα Χρονικά comme source historique. — Byzantion, XIII, 1938, p. 335—362; P. Schreiner. Die byzantinischen Kleinchroniken. I. Wien, 1975, No 29, p. 216; No 34, p. 268; No 53, p. 381—382; No 54, p. 389; No 55, p. 399; No 62, p. 463; No 82, p. 597; срв. В. Гюзелев. Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366—1448). — ГСУиф, 66, 3, 1973, с. 147—192.

[153] П. Тивчев. Кипърската хроника на Леонтий Махера. — ИПр, 1972, 5, с. 77—98; Същият във: Военноисторически сборник, 1966, 5—6, с. 39—58; срв. G. Moravcsik. Op. cit., p. 245—246.

[154] G. Moravcsik. Ἑλληνικόν ποίημα περ τῆς μάχης τῆς Βάρνας. — Magyar Görög Tanulmányok, I, Budapest, 1935; срв. G. Moravcsik. Byzantinoturcica. I, p. 356—366; Използувала съм го и в български превод по изд. на Г. Димитров. Сражението при Варна в 1444 г.—ИВАД, 1910, с. 49—70.

[155] В. Κοσμα. Ὁ ἀνέκδοτος κώδικας 161 τῆς Χίου γι᾽ τὴ σύνοδο τῆς Φλορεντίας, τήν ἅλωση τῆς Θεσσαλονίκης τό 1430 καί τή μάχη τῆς Βάρνας. Αθῆναι, 1975, ρ. 26.

[156] 16 Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi. Giriş ve metin (1373—1512). éd. Şerif Baştav. Ankara, 1973.

[157] B. de la Broquière. Voyage d'Outremer, ed. Ch. Schefer. Paris, 1892, p. 264—265.

[158] За тях Б. Цветкова. Османските tahrir defterleri като извори за историята на България и балканските страни. — ИДА, 1975, 3, 127—158.

[159] Срв. Ö. L. Barkan. Türkiye'de imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakâna mahsus istatistik defterleri. — İÜİFM, II, 1940—1941, 1—2, p. 20—59, 214—247; H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli. . .:p. XIII—XXIII; Idem. Ottoman methods of conquest. . ., 103—129;

[160] НБКМ — ОрО — ОАК $^{45}/_{29}$; ОАК 45/30; Д/707; ОАК 265/27; Вд 110/10; ОАК 83/34; Тн 31/10; фонд 1, арх. ед. 14662; ОАК 265/26; ОАК 52/59; част I и II; ОАК 4/57; ОАК 83/35; фонд 122, а. е. 261; Бл 3/6; НПТА XVI 11/1; НПТА XVI 1/7; ОАК $^{52}/_{59}$; ОАК 217/8; ОАК 3/36; фонд 1, а. е. 19447; срв. изд. на някои от тях във: Турски извори за българската история, I, съставили и редактирали Б. Цветкова и В. Мутафчиева. С., 1964; II, съставили и редактирали Н. Тодоров и Б. Недков. С., 1966; III, съставила и коментирала Б. Цветкова, ред. Б. Цветкова и А. Разбойников. С., 1972; срв. Опис на тимарски регистри, запазени в Ориенталския отдел на Народна библиотека «Кирил и Методий» — София, под ред. на Б. Цветкова. С., 1970; Бр. Ђурђев. Дефтери за Црногорски санџак из времена Скендербега Црнојевића. —

POF, I—III, 1950—1953; H. Šabanović. Kraјište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis is 1455 godine. Sarajevo, 1964; H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid.; Опширен пописен дефтер № 4 (1467—1468 година). Ред. М. Соколоски и А. Стојановски. Скопје, 1971; Д. Боянич — Лукач. Видин и Видинският санджак през 15—16 век. С., 1975; Същата Фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1466 године. — Мешовита грађа (Misellanea), 2, Београд, 1973, с. 5—77; Същата. Фрагменти опширног пописа Видинског санџака из 1477—81 година. — Miscellanea, 2, с. 79—177; ТДИМН. Опширни пописни дефтери од XV в., II—IV, Скопје, 1973—1978; Oblast Brankoviča. Opširni katastarski popis iz 1455 godine. 1—2. Sarajevo, 1972.

[161] НБКМ—Ора 214/5.

[162] Ö. L. Barkan. 894 (1488—1489) yılı ciziyesinin tahsilâtına âit muhasebe bilançoları. Belgeler, I, Ankara, 1964, p. 35—111.

[163] Срв. напр. Хр. Гандев. Българската народност през 15 век. С., 1972.

[164] НБКМ-ОрО, фонд 88, а. е. 752; Сл 7/2; Д/649.

[165] Münşeat-üs-selâtin. I. Istanbul, 1848, II, 1858, 2.

[166] Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad. — Acta Historica, VII, Societas Academica Dacoromana, Monachii, 1967.

[167] Гл. Елезовић. Турски споменици. Београд, 1940; M. T. Gökbilgin. XV—XVI asırlarda Edirne ve Paşa livâsı vakıflar-mülklermukataalar. Istanbul, 1952, etc.

[168] Гл. Елезовић. Пос. съч.; Д. Ихчиев. Акт на завещание за Карловския тевлиет. — ИИД, III, 1911, с. 208—216 (нов превод на Б. Недков във: ТИБИ, II, с. 481—497); Ö. L. Barkan. Osmanlı Imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu. . . — VD, II, 1942, p. 179—386; I. Beldiceanu-Steinherr. Recherches. . ., etc.

[169] За тяхното значение като исторически извори срв. Вг. Đurdev. Die Kanunnames der Osmanen und ihre Bedeutung für die Wirtschaftsgeschichte der Balkanländer. — GIDBH, VII, p. 5—15; Б. Цветкова. Принос към изучаване на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в. — ИИБИ, 5, с. 75—76; Същата. Към въпроса за пазарните и пристанищните мита и такси в някои български градове през XVI в. — ИИЗИ, XIII, 1963, с. 183 сл.; J. Kabrda. Les codes (kanunname) ottomans et leur importance pour l'histoire économique et sociale de la Bulgarie. — Сборник в чест на акад. Н. Михов по случай 80-год.му.С.,1959,183—190;B. Cvetkova. Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles. — REI, XXXVIII, 2, 1970, p. 274—275; Б. Цветкова. Проучвания на градското стопанство през XV—XVI в. С., 1972.

[170] Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Kānūnnāme Sultan Mehmeds des Eroberers. Die ältesten osmanischen Straf und Finanzgesetze. — MOG, I, Wien, 1921, p. 13—48.

[171] M. Arif. Kanunname-i Ali Osman. — TOEM, fasc. 15—19 (Istanbul, 1912—1913), p. 1—72.

[172] N. Beldiceanu. Code de lois coutumières de Mehmed II, Kitāb-i qāvānın-i örfiyye-i osmāni. Wiesbaden, 1967.

[173] Ö. L. Barkan. XV—XVI ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. I. Istanbul, 1943; Б. Цветкова. Към икономическата история на градовете в българските земи през XV в. — ИИЗИ, 14—15, 1964, с. 195—196; N. Beldiceanu. Les actes des premiers sultans. . . II.

[174] Срв. B. Cvetkova. Vie économique. . .; Б. Цветкова. Проучвания на градското стопанство; N. Beldiceanu. Op. cit., и там пос. литература.

[175] За наративните източници ср. най-вече: Fr. Babinger. Die Ge-

schichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig, 1927; A. Bombaci. Histoire de la littérature turque. Paris, 1968.

176 H. Inalcik. Fatih devri üzerinde Tetkikler. . ., p. 23; срв. и извадки от различни османски наративни източници в български превод и с коментар от Г. Гълъбов в: Сердика, 1942, 1—2, с. 87—97; И. Татарлъ за походите на Владислав III Ягело и Ян Хуниади в 1443—1444 г. под ред. на Б. Цветкова във: Сборник «Варна 1444 г.», с. 367 сл. Вж. и изданието на такива извори за румънската история от M. Guboglu-M. Mustafa. Cronici turceşti privind ţările române. I. Bucureşti, 1966; за албанската история Lufta shqiptaro turke ne shekullin XV-Burime osmane, ed. Selami Pulaha. Tirana, 1948; Burime bizantine, éd. Koço Bozhori. Tirana, 1967.

177 Fr. Babinger. Die Vita (menâqibname) des Scheich Bedr-ed-Din Mahmud, gen. Ibn Qâdi Simauna. Leipzig-Iaşi, 1943.

178 [A.] Seif. Der Abschnitt über die Osmanen in Šükrüllah's persischer Universalgeschichte. — MOG, II, 1926, p. 62—128.

179 H. Halil. Düsturname-i Enveri. Istanbul, 1928 in: Tarih Encumeni Külliyat, No 1.

180 Fr. Babinger. Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch. Hannover, 1925.

181 H. Inalcìk — M. Oguž. Yeni bulunmuş bir Gazavât-i sultan Murad. — AÜDTCFD, VII/2, Ankara, 1949, p. 481—495; Gazavât-i sultân Murâd b. Mehemmed hân. Izladi ve Varna Savaşları (1443—1444) üzerinde Anonim Gazavâtnâme, éd. H. Inalcik-M. Oğuz. Ankara, 1978.

182 F. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde. Leipzig, 1929.

183 F. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken. I. Breslau, 1922, II, Leipzig, 1925.

184 М. Мустафа. Хроника Идриса Битлиси в качестве источника по истории покорения Балканского Полуострова турками. — Revue des études sud-est européenes, III, 1965, 1—2, p. 95—129.

185 F. Taeschner — T. Menzel. Gihannüma. Die altosmanische Chronik des Mevlana Mehemmed Neschri. Leipzig, 1951—1955, 2 v.; Kitâb-i Cihânnüma. Neşri tarihi, éd. F. R. Ünat, M. Köymen. II. Ankara, 1957; В. Д. Смирнов. Образцовые произведения османской литературы в извлечениях и отрывках. С. Петербург, 1903, с. 19—24; Гл. Елезовић. Огледало на света или историја Мехмеда Нешрије. — ЗИЈК САН, сер. 1, кн. 3, Београд, 1957; W. Behrnauer — Berlić. Quellen für serbische Geschichte aus türkischer Urkunden. Wien, 1857; срв. F. R. Unat. Müverrih Mehmet Neşrinin esseri ve hayatı hakkında. — Belleten, XXI, f. 297—300.

186 НБКМ — ОрО, Op/546; Op/2560; V. Brattuti. Chronica dell'origine e progressi della casa ottomana composta da Saidino eccelentissimo Historico in lingua Turca. P. I. Vienna, 1649.

187 Беда'и ул-века'и (Удивительные события). Издание текста, введ. и общая ред. А. С. Тверитиновой. Аннот., оглавл. и указатели Ю. А. Петросяна. I—II. М., 1961.

188 Sahaif-ü l-Ahbar. I—III. Istanbul, 1285 (1869); В. Д. Смирнов Очерки истории турецкой литературы. СПб., 1891, с. 70;

189 J. Leunclavius. Annales sultanorum othmanidarum a turcis sua lingua scripti. Francofurdi, 1588; Idem. Neue chronica türkischer Nation von Türken selbstbeschrieben. Francofurdi, 1595.

190 H. Inalcik. An ottoman document on Bayezid I's expedition into Hungary and Wallachia. X Bizans Tetkikleri Kongresi tebliğleri. Istanbul, 1957, 220—222.

191 The Rise of Ottoman Historiography. Historians of the Middle East. éd. B. Lewis and P. M. Holt. London, 1962, p. 152—167.

192 Срв. Б. Цветкова. Обзор на основните османски източници. . ., с. 168—193; Idem. Analyse des principales sources ottomanes, p. 137—158.

[193] S. Ljubić. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium. V—VI. Zagrabiae, 1876; Predelli. Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res venetas, graecas, atque Levantis illustrantia. II, 1899; N. Iorga. Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. I—III. Paris, 1899—1902; F. Thiriet. Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie. I—III. Paris-La Haye, 1958, etc.

[194] Donado da Lezze. Historia Turchesca (1300—1514), éd. I. Ursu. Bucureşti, 1909; срв. Ј. Радонић. Donado da Lezze и његова «Historia Turchesca». — Годишњица Н. Чупића, 32, 1913; I. Ursu. Uno sconosciuto istorico veneziano del sec. XVI (Donado da Lezze). — Nuovo archivio Veneto, 19 (1910), p. 5—24; J. Reinhard. Essai sur J. M. Angiolello. Anger, 1913. За тези западноевропейски истории и политически трактати срв. A. Pertusi. Premières études en Occident sur l'origine et la puissance des Turcs. — AIESEE, Bulletin, X, I, 1972, p. 49—94; срв. Fr. Babinger. Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Joseph von Hammer Purgstalls, «Die Welt des Islams», 7, 1919, p. 103—129; C. Göllner. Turcica. Die europäischen Türkendrücke des XVI. Jahrhunderts. I. Bucureşti-Berlin, 1961.

[195] Fr. Babinger. Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Campis über den Osmanenstaat um 1475. München, 1957.

[196] L. M. Tocci. Ottaviano Ubaldini della Carda e una inedita testimonianza sulla battaglia di Varna (1444). — Mélanges E. Tisserant. VII. Studi e testi, 237. Vaticana, 1964, 97—130.

[197] O. Raynaldus. Annales ecclesiatici. Ed. D. Mansi, IX. Lucca, 1752; Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, ed. A. Theiner. II, 1352—1526. Romae, 1860, p. 219—220.

[198] Срв. напр. N. Iorga. Notes et extraits, III, p. 107—110, 175—176; R. Wolkan. Fontes rerum Austriacarum. II, No 50.

[199] N. Iorga. Les aventures «sarrazines» des Français de Bourgogne au XVe siècle. — Mélanges d'Histoire, Cluj, 1926; срв. Fr. Babinger. Op. cit., p. 9—10.

[200] Срв. J. A. B. Palmer. Fr. Georgius de Hungaria, O. P., and the Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum. — Bulletin of the John Ryland's Library, XXXIV (Manchester, 1951), p. 44—68.

[201] A. Prohaska. Andreas de Palatio, Litterae de clade Varnensi ad Ludovicum cardinalem datae. Łwow, 1882; срв. българския превод на М. Мирчев в: ИВАД, XV, 1964, с. 85—95.

[202] Fr. Pall. Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi; O. Halecki. The Crusade of Varna. A Discussion of Controversal Problems. New York, 1943; върху италианските хуманисти за османските турци срв. A. Pertusi. Op. cit., p. 49; Idem. Storiografia umanistica e mondo byzantino. Palerme, 1967 (Istituto siciliano di studi byzantini e neoellenici. Quaderni 5, p. 5 sq.).

[203] M. Barletius. Historia de vita e gestis Scanderbegi, Epirotarum principis. Roma (1508—1510); срв. Fr. Pall. Marino Barlezio, uno storico umanista.—Mélanges d'histoire générale, II, Cluj, 1938, p.135—184.

[204] Chroniques de Savoie. Monumenta historiae patriae, Scriptores. I. Augustae Taurinorum, 1840.

[205] F. Bollati di Saint Pierre. Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI (il Conte Verde). Bibl. Stor. Italiana, V, Torino, 1900.

[206] M. J. de Thwrocz. Chronica Hungarorum, ed. J. G. Schwandtner. Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. Vindobonae, 1746.

[207] A. Bonfinii rerum ungaricarum decades quatour cum dimidia. Francofurti, 1581.

[208] Chroniques relatives à l'histoire de la Belgiques sous la domination des ducs de Bourgogne, ed. K. de Lettenhove. Bruxelles, 1870, p. 93—

95; E. Hurmuzaki. Documente privitoare la istoria Românilor. I1-2, Bucureşti, 1890; N. Iorga. Notes et extraits. . . I—III.

209 Ph. Callimachi Historia de rege Vladislao. Varsoviae, 1961; Хр. Кесяков. Положението на България към края на XV век. — СбНУ, VI, 1891, с. 177—181; Бележки за положението на България в XV век. — СбНУ, VII, 1892, с. 438—447; Хр. Коларов. Хрониката на Калимах — важен извор за Варненската битка от 1444 г. — Изв. на Нар. музей — Варна, IX (XXIV), 1973, с. 241—253.

210 Ioannis Dlugosii Historiae Polonicae libri XII, ed. Al. Przezdziecki. Cracoviae, 1877. Не ми бяха достъпни докуметите от: Monumenta Historica Polonicae. Vetera Monumenta Poloniae et Lithvaniae, ed. A. Theiner. II. Romae, 1861; Fontes rerum Polonicarum a tabulario republicae Venetae; Monumenta Poloniae Historica Medii Aevi III. Łwow, 1878; За полските извори около походите на Владислав III Ягело срв. Хр. Коларов. Антитурските походи от 1443—1444 г. на полско-унгарския крал Владислав III Ягело (Варненчик). (Преглед на изворите), с. 47—59.

211 K. Jireček. Válečnici češti XV století. — Časopis Českého musea 1859, p. 156 sq.

212 M. Herzfeld. Das Zeitalter der Rennaissance. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der Italien. Kultur, Enea Silvio Piccolomini. Briefe. I,B. III. Jena, 1911. Срв. библ. за Пиколомини C. Zibrt. Bibliografie české historie, dil. III. Praha, 1904, c. 120—122, p. 2893—2905; документите, засягащи турското завоевание вж. главно във: Fontes rerum Austriacarum, t. LXI.

213 Zehn Gedichte Michael Beheims zur Geschichte Österreichs und Ungarns, ed. Th. G. v. Karajan. Wien, 1848; срв. А. Ширков. Бележки за пътя Русе—Варна в XVIII век и за главните селища край него. — ГСУ, III—IV, 1906/1907, с. 129—152; срв. българския превод на Ив. Иванова във: ИНМВ, VI (XXI), 1970, с. 178—193. Невярно е там твърдението на издалия този превод Хр. Коларов, че изворът бил познат дотогава на чуждите и българските изследвачи от втора ръка (с. 178).

214 J. Schiltberger's aus München Reise in dem Oriente und wunderliche Begebenheiten, ed. A. G. Prenzel. München, 1814.

215 N. Iorga. J. de Wavrin. La campagne des croisés sur le Danube (1445). Paris, 1927. Някои френски извори са издадени във: Френски пътеписи за Балканите (XV—XVIII в.). Съст. и ред. Б. Цветкова. София, 1975.

216 Ch. Potvin. Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste. Louvain, 1878.

217 Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière(Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de géographie). II. Paris, 1892.

218 Ed. K. de Lettenhove. Chroniques de Froissart, XV, p. 439—508, XVI, 413—443.

219 Chroniques du religieux de Saint Denys. T. II. Paris, 1840.

220 Livre des faits du bon messire Jean le Maingre, dit Boucicquaut, ed. Buchon, Panthéon littéraire, III. Paris, 1852; за френските извори срв. J. Delaville—Le Roulx. Op. cit., I.

221 RESEE, XIX, 2, Bucarest, 1942, p. 371—406.

222 Около 150 документа, датиращи от периода 1380—1425, за българи—роби, продадени в Барцелона, издириха Б. Цветкова и В. Гюзелев. Тези документи ще бъдат издадени в сътрудничество с Нотариалния архив на Барцелона.

223 N. Iorga. Un prince portugais croisé en Valachie en XVe siécle. — RESEE, III, 1926, 1—3 p. 8—13.

Глава II

БАЛКАНСКИТЕ СТРАНИ В БОРБА СРЕЩУ ОСМАНСКИТЕ ЗАВОЕВАТЕЛИ

СЪПРОТИВИТЕЛНИ УСИЛИЯ НА БЪЛГАРИТЕ В КРАЯ НА XIV И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XV В.

Повече от четири десетилетия са се изнизали от онази тъмна нощ на 1352 г., през която орди на османското емирство в Анадол покоряват галиполската крепост Цимпе, за да започнат оттук завоеванията си на Балканския полуостров и установят вековното си господство над него[1]. Повече от четири десетилетия през балканските земи препускат по всички посоки спахийските конници, пъплят гъстите редици на анадолските пехотинци, а пътя им разчистват като разрушителна лавина с опустошителните си набези грабителските щурмови отряди на акънджиите. Полетата лежат притъпкани от завоевателската стихия, която в неспирен и неудържим напредък поглъща крепост след крепост, област след област. Години наред мълвата разнася всеобщия ужас и покруса от появата на азиатците заедно с проклятията на потресения очевидец: «Проклето да бъде нашето време! Турците разрушиха градовете ни, ограбиха светилищата ни, изпълниха всичко с кръв и трупове!»[2]

Както при първите си завоевания в Анадол, и тук османските турци се сблъскват с една обществена действителност и политическа организация, която насърчава усърдието им да завоюват нови територии за феодализиращите се вождове на граничните предни завоевателски постове — учовете, за обикновените бойци — гази и алпове, награждавани за службата си с дялове доходна земя[3]. И тук, както в Мала Азия, те заварват общество с разпокъсани и противоречиви интереси, тежнения и сили, държавни владетели, които взаимно се дебнат, за да си нанесат поредния удар и увеличат територията си с някой град и крепост, без да се колебаят да търсят съюзници дори сред турците. И тук се натъкват на многобройни, почти самостоятелно управляващи феодали и местни управи-

тели, които ранните османски хронисти назовават с едно и също име «текфур», т. е. владетел на неверниците.

Всички тези балкански властници са погълнати по-скоро от свои вътрешни грижи или неосъществени териториални въжделения. Твърде често са с оръжие в ръка един срещу друг, потънали в стари вражди и разпри. Ето защо завоевателите, стъпили здраво на Галиполския полуостров и поели по пътищата на Източна Тракия, не срещат единен организиран отпор. На тях предстои да се справят според случая с всеки от тези многобройни балкански управници, които не разполагат поотделно с неограничени възможности за борба. Към всичко това се прибавя и враждебността на феодално угнетения народ срещу местните му господари, което затруднява организирането на вътрешни съпротивителни сили срещу нашествениците. Но въпреки тази разнопосочност в интересите на различните балкански обществени среди или държави, османското завоевание не протича като триумфално шествие по пътищата на Полуострова. То скоро се превръща в низ от мъчителни сражения и продължителни обсади и неведнъж се пречупва от отбраната на храбри защитници. «Въпреки големите усилия и изживените неприятности — признават османските хронисти за обсадата на една крепост в Тракия, — те не успяха да овладеят града. Султанът се вайкаше, развълнуван от най-дълбока скръб.»[4]

Тази страна на османското завоевание в Европейския югоизток е твърде слабо засягана в научната книжнина[5]. Историческата мисъл в миналото по редица причини не е насочила достатъчно вниманието си към нея. Това създаде почва в съвременната историография да се появи тезата, представяща османското завоевание като избавление от несъобразностите на средновековната балканска действителност и следователно — прието безпрепятствено от завоюваните. В действителност независимо от всички съществуващи на Полуострова противоречия едно чуждо завоевание, при това осъществено от една политическа сила на далеч по-ниско ниво на обществено-политическо и културно развитие, не може да изиграе положителна роля в историческата съдба на самостоятелните дотогава балкански страни и да бъде прието мирно и с покорство от тях. Освен това завоеванието съкрушава най-главните устои на балканското общество — държавна организация и църква, разстройва източниците на съществуването му — стопанския живот, лишава го от ръководните му среди и интелигенцията му, нанася тежки удари на културното му развитие, ограничава народностно-религиозните му изяви с фанатичната нетърпимост на мюсюлманската теократична държава, установена тук. А всички тези страни на завоеванието, въпреки царуващото в Европейския югоизток разединение, не могат да не внесат смут и да не събудят воля за отпор, макар и разпокъсан, неорганизиран, на различно обществено ниво и с различна тактика и изяви. Ето защо пред всеки безпристрастен изследвач на тази епоха стои тежката задача да издири и осмисли

в цялата им драматична сложност пръснатите или останали в сянка сведения за този отпор, къде правдоподобни, къде преплетени с романтичната неяснота на легендата и художествената измислица. Нему се пада да отсее сигурното от несигурното при оскъдицата на преки свидетелства, за да възстанови цялостно онази пълна с трагизъм картина на Балканите в края на XIV и през XV в., върху чийто мрачен фон проблясват тук и там просветления — самозащитата на балканското население, или опитите на владетели и управници да превъзмогнат османския напор и запазят страните и владенията си от чуждия завоевател.

Земите, населени с българи, са между първите, върху които се стоварват тежките последици от османското завоевание. Опустошителните набези и разорението, съпътствуващо напредването на нашествениците, засяга преди всичко местното население, отрудените и обременени селяни. Потресът от този първи допир с турците, от грабителските действия на акънджиите, ужасът от масовото заробване и отвеждане в плен подтикват това население да се оттегля в недостъпни места, да се съпротивлява спонтанно, както може, или под ръководството на местни владетели и феодали.

Още при най-ранния опит за задружен отпор на Балканите в битката при Чирмен — 1371 г., в дружините на сръбските феодали — братята Углеша и Вълкашин—участвуват и българи от подвластните на тези феодали области — Серската и Прилепската. Усилено се съпротивляват подир това крепостите Ямбол, Верея (Стара Загора), Нова Загора, Полос (около Люле Бургас)[6]. Веднъж опустошил Ихтиманския и Самоковския край след Чирменското сражение, турският пълководец Лала Шахин се впуска втори път нататък, за да завладее самоковските железни рудници. Тук се сблъсква с войски на сръбския княз Лазар, явил се вероятно, за да прегради по-нататъшното напредване към сръбски земи. В битка край село Чамурли около Самоков той е разбит от Лала Шахин, който наскоро след това покорява и друга съседна балканска област около Верила планина, владение на местен феодал, назован от Ходжа Сеадеддин Саруяр[7]. Идрис Битлиси също отбелязва,че турците срещнали отпор към Ихтиман, Самоков и Чамурли и в завързалите се кръвопролитни боеве «двете страни претърпели големи загуби», след което българите били заставени да плащат харач на завоевателите, т. е. били покорени[8].

Твърд отпор среща Лала Шахин и в областта, която обхваща Велбуждко, Кратовско, Щипско, Струмишко и Велешко, когато се опитва да се справи с местния владетел Константин Деянович. Османските хроники отбелязват, че «с богатството си, снаряжението на войската и добре обмислени действия този цар се откроява всред другите християнски владетели»[9]. Непокорството му насърчава съпротивата на населението от Ихтиманско и Самоковско, поради което Лала Шахин е заставен да поиска помощта на самия Мурад I. Едва тогава непримиримият велбуждки господар е при-

нуден да стане турски васал с всички произтичащи от това положение унизителни последици: да им плаща дънък и сам да участвува със свои отряди в турските завоевания.[10]

Все след оказан отпор става турски васал и друг сръбски феодал — Богдан, владетел на области в Югоизточна Македония, населени с българско население[11].

Османските летописци не скриват затрудненията, които причинява на турските отряди под командата на Лала Шахин крепостта Средец (София) през 1382 г. «Въпреки че бяха положени много усилия за завладяването на крепостта София, те останаха безуспешни — съобщава Ходжа Сеадеддин. През време на военачалника Лала Шахин бяха извършени многобройни нападения в Софийската покрайнина и доста места бяха завладени от мюсюлманските бойци за вярата. Обаче крепостта София не могла да бъде превзета, защото управителят ѝ, неверник, със съдействието на сърбите не губел нито минута за отбраната и защитата ѝ.[12]» Сам последният български цар Иван Шишман се притичва да подготви защитата на тези краища. Вероятно във връзка с това е неочакваното му пребиваване в София, засвидетелствувано през 1378 г. в Рилската му грамота[13]. Народното предание му приписва усилия да организира самоотбраната на местните феодали покрай Цариградския друм вероятно именно след Чирменската битка. Старинна песен разказва за помощта, която Иван Шишман обещава на един от тях в Пазарджишко, призоваван да окаже отпор на завоевателите:

«Ой, боляре, ой Видуле!
От София книга дойде,
книга дойде с черно писмо,
с черно писмо, с черни кърви,
с черни кърви Шишманови,
да се бориш, да се браниш,
дорде имаш сили в ръце,
сили в ръце, душа в сърце
с тия турци и поганци.
От Търново помощ пращам
до двайсетина пряпорица,
пряпорица и войводи със доспехи,
с отбор млади юнаци
и с ковани маждраци. . .»[14]

Тези смътни образи, съхранени в народната памет, може би трябва да се свържат с някакви сериозни мероприятия на последния търновски цар да укрепи отбраната на Софийската област, като ѝ придаде по-особено значение в административната система на залязващото вече царство и я повери в ръцете на един сигурен защитник — севаст Огнен[15], чиято противотурска насоченост е

обезсмъртил един незнаен съвременник — Драгомир в изсечения от него надпис на Боженишката скала[16].

Мъчителният ход на османското проникване в родопските дебри не е засвидетелствуван в достъпните исторически източници от тази епоха. Само порутените самотни градища тук-там по скалистите планински възвишения и легендите, които окръжават миналото им, са запазили далечен спомен за тези кървави събития. В тази българска покрайнина, където са се съхранили най-чисти обичаи и старинни езикови форми и самите легенди носят най-свежо и неподправено възпоминание за завладяването на Родопите от турците и за достойната отбрана на родопчани в крепостите Цепино, Гюргювград, Зареница и др.[17]

Макар турски васал, българският владетел, който според признанията на самия Идрис Битлиси бил един от «най-великите християнски царе»[18], не престава да търси пътища за избавление от настъпващите врагове. Той е съпричастен в противотурския съюз на сръбския княз Лазар и босненския бан Твъртко, които осъществяват съкрушителното поражение на турците при Плочник (1387 г.). Наказателният турски поход срещу него през 1388 г. начело с великия везир Али паша предизвиква поредица от смели изяви на непокорство и съпротива. Българският владетел организира отбраната на Никополската крепост и смело устоява там двукратно на турския напор. Али паша дори не успява да сломи защитата му и призовава султана, който принуждава Шишман да капитулира едва след като довежда под крепостните стени «най-огромна армия»[19]. Дръзко се опълчват през време на тези събития и българските крепости Дирака и Венчан (в Североизточна България). В Дирака населението прогонва местния турски гарнизон и мъжествено се отбранява, предизвиквайки яростта на османската армия, която опустошава района и заставя защитниците да се предадат. Жителите на Венчан нападат двама турски войници и убиват единия от тях. Великият везир ги напада с войска, разсипва крепостта и отвежда в робство местните жители.

Варненската крепост, тогава във владение на болярина Иванко, която отначало дава вид, че е склонна да отстъпи, също организира отбраната си, за да не се предаде. Твърдостта на защитниците обезсърчава завоевателите и те изоставят борбата за нея[20].

А когато през 1393 г. под стените на Царевец се нареждат бойците на султан Баязид Мълнията, те се сблъскват с непреклонността на подготвения за отпор старопрестолен град. Съпротивата на търновци довежда до ярост нашествениците. «Варварин-ът (османският началник, б. м.) се лютеше и заплашваше — отбелязва във вълнуващия си разказ за гибелта на Търново средновековният български писател Григорий Цамблак. — Той заявяваше, че ще изгори с огън жителите, че ще ги насече на късове и ще ги предаде и на друга мъчителна смърт, ако те продължават да се съпротивляват.»

В страшните дни, които се зареждат след овладяването на Търново, последният български патриарх полага изключителни усилия да запази достойнството на старопрестолния град, подложен на върховни изпитания. «Той назидаваше, утешаваше, повдигаше изпадналите» — възславя го в «Похвалното» си слово Цамблак, — простираше ръка над ония, които се бореха и ги подтикваше към мъжество.»[21] Затворен отново в яката Никополска крепост след падането на Търново, Шишман оглавява пак съпротивата ѝ и дръзновено отбива турските пристъпи до окончателната гибел на твърдината.

Преданието рисува последния защитник на крепостта Вратица (край Враца) Радан войвода, който в отбраната посича на скалите собствената си дъщеря, за да не я предаде в ръцете на завоевателите. Бащината скръб се превръща във воля за борба с поробителите, която отпраща Радан войвода да се бие и погине някъде към София.[22] Синодикът на българската църква споменава с похвала и други бранители на съкрушената българска държава, вероятно представители на ръководни среди в българското общество: «На Семир, Йончо, Добромир, Иванша и на всички, които заедно с тях проявиха мъжество против безбожните турци и проляха кръвта си за православната християнска вяра, вечна им памет!»[23] Българската земя изглежда сякаш напълно потъпкана след гибелта на Търновското царство. Народът, доскоро потискан от свои феодали, боляри и чиновници, понесъл тежко изпитанията на завоеванието, съкратен числено поради физическо изтребление, заробване, принудително изселване и пръскане из чужди земи, изглежда притиснат безвъзвратно от новите господари. Макар че неведнъж на различни най-уязвими места със силата на «стихийно разразилият се пожар или придошъл поток» този народ прави опити да прегради пътя на нашествениците, донесли за него нови, по-страшни от досегашните беди и изпитания, с разкъсани сили и голи ръце, без водачи, той е безпомощен да стори нещо повече. Но разединението и отчаяните съпротивителни усилия по време на нашествието очакват сякаш някакво жизнено обединяващо звено, организирана подкрепа, а дори вмешателство на външна сила. В някои български крепости и градски средища се е запазила будна народностна среда, която още през първите десетилетия след завоеванието изявява съзнание за българската си принадлежност и стремеж да възвърне свободата си. Дори в съсипаното Търново не е задушена българщината, макар наскоро то да е преживяло клането на сто и десетте си първенци, принудителното преселване на лични търновски жители и заточението на патриарх Евтимий. Запазени са десетки чисто български махали, обособени по енории, назовани с имената на български свещеници. Българите не са изтласкани от стопанския и обществения живот на селището, както личи от най-ранния му намерен досега официален кадастрален опис[24]. Жив е все още споменът за непримиримия Иван Шишман. В народ-

ната памет, вечно будна чрез историческия епос, неговата героична фигура присъствува в непрекъснат двубой с турците надлъж и шир из поробената земя: той води «кон до коня, юнак до юнака» — последните бранители на България в кървави битки със завоевателите в Софийското поле или някъде из усоите на Самоковския край, в непристъпните пазви на Родопите, при скалистите ущелия на Черепишкия Балкан[25]. Все още не е сломена сетната твърдина на средновековната българска държава — Видинската крепост. Макар заставен да приеме унизителния жребий на османски васал и да понася в своя град повеленията на настанената османска бойна сила, видинският цар Иван Срацимир не скланя глава пред завоевателите. Живи са още освободителните упования.

Но през последните години на XIV в. небосклонът над Европейския югоизток е така помръкнал, че нищо не насърчава тия упования. Там, където все още не са наложили трайното си господство анадолските завоеватели, свирепствуват безпощадни борби между балканските владетели и феодали за престол, надмощие, богатство и земи. Жаждата за власт замъглява често политическата им предвидливост. Те не се колебаят да призовават османските нашественици като съюзници в разорителните си вътрешни разпри и да излагат населението на нови страдания. Надлъж и шир от Тиса и Дунава до Пелопонес и албанските планини витае сянката на османския султан Баязид, който мълниеносно се придвижва с отрядите си и на юг, и на север, и на северозапад[26]. Заплахата висне над Средна Европа. Най-близкият прицел е Унгария, чиято историческа съдба и политика отдавна е сплетена с развитието на балканските страни. Погълнат в династически стълкновения със своя царствен съперник неаполитанския владетел Владислав, увлечен в завоевателски планове и действия на Балканите, унгарският крал Сигизмунд се стъписва едва когато съзира османците пред прага на собствената си държава[27]. Отблъсването на опасния неприятел и неговото прогонване отвъд Проливите става основна задача в политическите начинания на унгарския господар. Нейното успешно осъществяване би освободило страната му от непрестанната мюсюлманска заплаха. И нещо повече, пред Сигизмунд се мярка примамливата перспектива да обгърне в пределите на държавата си освободената от османците България, чийто крал не престава да се титулува той и по това време в официалните си документи. Жаждата за надмощие на Балканите и опасението от приближаващата османска стихия подтикват унгарския владетел към решителни действия. Неговият призив за помощ откликва сред разтревожения християнски свят. В политически разединените и враждуващи европейски страни все още има почва старата идея за организиране на кръстоносни походи срещу мюсюлманския свят.

Ренесансовите деятели в Европа, изпълнени с тревога за съдбата на елинската култура и нейното погиващо вече средище —

Византийската империя, подтикват владетелите към действия за спасяване на европейската цивилизация. Противоречиви интереси, користни подбуди, властолюбиви стремежи и мечти за рицарски подвизи се сливат в общия порив на френски, бургундски, немски, английски и полски барони, графове, рицари и бойци-кръстоносци, които ведно с войските на Сигизмунд и с подкрепата на влашкия владетел Мирчо поемат тежък път към придунавските османски владения[28].

Съвременниците не съобщават как поробеното българско население посреща първите вести за кръстоносната армия. Оскъдни са писмените сведения на зашеметените от злощастия и потъпкани българи през ония черни и съдбовни години. Но мълчанието на източниците подтиква към разумни догадки и допущения. При появата на враговете на османците несъмнено пламват непотъпканите още свободолюбиви упования. Представителите на старите български властвуващи среди начело със самия Иван Срацимир не са напълно унищожени. И когато Сигизмунд застава под стените на Видинската крепост, Срацимир не само разтваря вратите ѝ, но предава и османските ѝ охранители. Сам Бусико, бележит френски военачалник и участник в Сигизмундовата армия, разказва за поведението на Срацимир: «поставен насила под владичеството на турците. Той дойде да предаде . . . и града, и цялата си страна на краля на Унгария и освен това му предаде всички турци, които се намираха в града.»[29] Смелите действия на Срацимир в ония смутни и тревожни мигове, когато османската власт е вече най-внушителна сила на Балканите, свидетелствуват за живи още тежнения в известни български среди за възстановяване на българската държава.

Тази изява не е само едноличен почин на лишения от власт господар, който се стреми да си я възвърне с чужда помощ. Тя е несъмнено подкрепена и от българите в града, които очакват само случай да отхвърлят чуждото владичество. Улеснени от въстаналите жители на Видин, кръстоносците напредват по дунавския бряг и се сблъскват с упоритата отбрана на оряховския османски гарнизон. Западните очевидци представят твърдината Оряхово като здраво укрепено гнездо на османската бойна сила, което създава непреодолими затруднения на европейските рицари[30]. Но и тук обнадежденото българско население изиграва решителна роля. То се вдига, отваря вратите на крепостта пред сборната християнска армия и прогонва османските защитници. Разнородната, тежкоподвижна и недобре организирана кръстоносна армия едва ли би могла да се справи с тази трудна задача, ако не са борческите сили на въстаналите българи. Това признават и самите летописци на похода. По свидетелства на един от очевидците — Йоханес Шилтбергер — Сигизмунд «не би могъл да завладее (Оряхово б. м.), ако християнските жители не бяха прогонили турския гарнизон със сила и не бяха се предали на краля, който зае (крепост-

5. Паметна битка. . .

та) с двеста души».[31] Сравнително малката охрана, оставена от кръстоносците, когато те продължават пътя си, показва, че те разчитат тук на благоразположена и сигурна българска среда,която вижда в тях освободители от османското господство.

Поражението на Сигизмундовата армия при Никопол през 1396 г. сломява радостните надежди. Баязидовите отреди покоряват Видин и отвеждат в плен бунтовния му владетел.

«Така, величаейки се със славни победи — разказва сам Григорий Цамблак, — измаилитянинът (т. е. Баязид) стигна до град Видин и изпрати в град Бруса свързан царя (Срацимира), който беше излязъл насреща му, без да се бои, поради обещанията, които му бе изпратил [Баязид]. Той взе и неговите богатства, които бяха неизброими, и ги прати у дома си.»

Завършва самостоятелното си съществуване и последната опора на старата българска държава[32]. Скръбното известие за Никополското поражение внася смут и тревога всред управляващите среди на Западния свят, където османската опасност вече заема предно място в политическите съображения и действия на европейските държави.

След пълното покоряване на България е открит пътят на османците към разкъсаните от мъчителни междуособици Сърбия и Босна, а оттам и към сърцето на Средна Европа. Смрачената политическа атмосфера на Балканите се прояснява неочаквано и отново пробужда непогубените още въжделения и пориви на българите. Баязид е разбит при Ангора през 1402 г. от татарите на Тимурленг (Тамерлан)[33]. Между Баязидовите синове пламва дълга и унищожителна борба за султанската власт. Въпреки усилията на единия от тях, Сюлейман, господар на османските европейски провинции, да укрепи разклатените устои на османската сила чрез отстъпки спрямо Византия, Генуа, Венеция, Родос и Наксос[34], назряват условия за нов противотурски съюз на Балканите под ръководството на унгарския крал Сигизмунд. Преодолял вътрешните си затруднения в Унгария в борбите със своя съперник и турски съюзник Владислав, в края на 1403 г. Сигизмунд привлича за предстоящата борба с османците сръбския деспот Стефан Лазаревич, босненския крал Остоя и влашкия владетел Мирчо[35]. В редовете на обединяващите се християнски владетели срещу османските завоеватели се споменава и представител на поробените вече българи — Константин, син на видинския владетел Иван Срацимир, когото източниците назовават «цар, император на България».

Избягнал злощастната съдба на баща си Срацимир, Константин се приютява при родственика си — влашкия войвода Мирчо[36]. Единни интереси ги свързват в този момент. Константин се стреми да възвърне изгубеното Видинско царство, а Мирчо — да използва съдействието му и подкрепата на неговите сънародници при един бъдещ поход в отвъддунавските земи, насочен срещу османците. В тези си стремежи и двамата търсят сближение и съюз

с най-сериозната антитурска сила в тогавашния момент — Унгария. С оглед на това те приемат и нейното сюзеренство. Времето е благоприятно за неотложни действия. Османската мощ е разклатена, бойните сили на султана — разединени в подкрепа на враждуващите помежду си Баязидови синове. В хаоса на нескончаемите разпри, политическа недалновидност и дребни съперничества на властолюбиви балкански владетели се очертава съюз срещу анадолските завоеватели. Бойните действия на съюзниците се разгръщат на широк фронт през 1404 г.[37]

В Подунавието настъпват влашкият княз Мирчо и Константин. Докато Мирчо успява да навлезе и отвоюва от османците част от Добруджа с Дръстър (Силистра), Константин съсредоточава усилията си главно към територията на бащиното си Видинско царство. Отглас от тези събития съдържа писмото на крал Сигизмунд от 1404 г. до бургундския принц Филип III Добри, един от дейните османски противници в Европа. «И сам известният Константин, прославен император на България, и Мирчо, войводата на Влахия Трансалпинска, които също се върнаха в лоното на наше величество, многократно вече смело нападат гръцките (т. е. земи, спадащи някога към пределите на Византия) области и други области там, които досега се владеят от турците, като спечелиха триумф и победа срещу нашите противници и славни подвизи на същите.»[38]

Овладяването на Подунавието осигурява ценни предимства за съюзниците. Сега, когато османската сила надвисва над Проливите и Цариград, само по Дунав през Черно море е възможна най-безпрепятствена връзка с византийската столица. По Дунав най-лесно европейските сили могат да уязвят владенията на османците по Черноморието и в Тракия.

Сръбският деспот Стефан Лазаревич след отчаяни усилия да продължи самостоятелното съществуване на страната си, притисната до 1402 г. от османската заплаха и от васалните си задължения към завоевателите, сега приел сюзеренството на Унгария, успява да възвърне отнетите му от османците градове.

В усилните за турската власт години на кървави междуособици се прибавят за нея нови затруднения: от Сърбия и Северозападна България до Добруджа действуват съюзени неприятели на османците. Възхвалявайки успехите им и особено победите на Мирчо и Константин, крал Сигизмунд подчертава, че те са «толкова годни да напреднат с могъщата си военна сила, та може смело да се вярва», че ще унищожат «враговете на кръста».

Въпреки участието си в едновременните бойни действия на балканските владетели, подкрепени от Унгария в 1403—1404 г., няма сведения, че българският царствен потомък Константин е успял да извоюва нещо с оглед на България. Във всеки случай подкрепата, която Константин и българите оказват на балканските си съюзници, заставят Сюлейман, притиснат и затруднен по много посоки, да направи известни отстъпки. Отвоюваните от Мирчо Стари

земи на юг от Дунава се запазват в негови ръце, а това открива възможности за организиране на бъдещо по-ефикасно настъпление от север. Деспот Стефан Лазаревич остава господар в сръбските земи, разширени със завоюваните в последните сражения територии.

Малко по-късно в края на 1408 г. на Балканите възниква отново благоприятна обстановка за противотурски действия. Още през 1406 г. крал Сигизмунд преговаря с Мирчо за нови начинания, а през 1408 г. се стреми да спечели подкрепата на венецианците. При оформянето на този нов съюз не остава безучастен и сръбският деспот Стефан, който отдавна се готви за противоосмански поход.

Около това време българите се вдигат на освободителна борба. В творбата на бележития български книжовник Константин Костенечки «Житие на Стефан Лазаревич» се очертават следите на това движение: «Още и българските градове бяха се отметнали със синовете на българските царе.»[39] Ръководителите на този опит са Константин и братовчед му Фружин, син на последния български цар Иван Шишман.

След трагичния край на Търновското царство Фружин намира убежище във Видин, но скоро го напуска поради васалните задължения спрямо османците, наложени на чичо му Срацимир. Оттук той се озовава в Унгария. Сигизмунд го приема отзивчиво, като съзира у него утрешен съюзник и военен ръководител при отвоюване на българските земи от турците. Фружин е включен в средите на унгарската аристокрация и участвува в редица противотурски акции, организирани от унгарския владетел[40].

Не е ясно с какви бойни сили са разполагали двамата български царствени потомци. Несъмнено е обаче, че те успяват да вдигнат на освободителна борба известни български градски среди в северозападните краища на България, както свидетелствува Константин Костенечки. Българското въстание е съпроводено и с нови противоосмански въоръжени действия на влашкия княз, който нанася победа на османците при Дръстър в 1407—1408 г.[41]

Българското освободително движение предизвиква наказателния поход на Баязидовия син Сюлейман, който по думите на Константин Костенечки овладява Темско «с бой», т. е. след като преодолява оказаната му там въоръжена съпротива[42]. Сериозни съображения позволяват да се приеме, че въпросното Темско е един от граничните градове, намиращи се в бившото Търновско царство, т. е. в земите, в които се предполага, че е действувал сам Фружин, за да възвърне загубените си бащини владения. Константин Костенечки не съобщава, кои са останалите български градове, в които пламва освободителното движение през 1408 г. Не подлежи на съмнение, че част от тях се намират в пределите на Видинското царство, щом един от въстаническите ръководители е Константин, жизнено заинтересован да освободи бащиното си царство. За съдбата на тези градове не се знае нищо повече. Има основания да се

предполага, че те не са сложили оръжие. След овладяването на Темско, Сюлейман се отправя към Овчеполието (Щипска област), вероятно да се справи и там с въстанически опити.

Въстанието на българите през 1408 г., ръководено от Константин и Фружин, като част от опитите на балканските народи, подтиквани и подкрепяни от Унгария да отхвърлят османската опасност, има несъмнено значение в историята на тези опити. В напрегнатата обстановка на Балканите през първите години на XV в. съпротивителните усилия на българите създават сериозни затруднения на завоевателите, и без това разстроени от династическите си междуособици. Като ангажират вниманието и силите на Сюлейман, българските въстаници улесняват противоосманските действия на власите и борбата на княз Стефан Лазаревич за опазване на княжеството му.

В този смисъл въстанието на Константин и Фружин е известен принос в спонтанно възникналото единодействие между балканските народи в общата им борба против османските завоеватели. Тази взаимност е твърде краткотрайна и неустойчива поради неразбирателство и съперничества между балканските владетели. Ето защо и освободителното движение на българите през 1408 г. подобно на други такива опити на балканските народи не се оказва с решаващи последствия за съдбата на българските земи. Затова пък онези среди, които неведнъж вече подемат освободителните почини, не престават да се стремят и по-късно към това, използвайки неотстъпно и най-малкото просветление в мрачната политическа обстановка на Балканите през това смутно време.

През 1409 г. в османската династическа междуособица се появява ново действуващо лице — най-младият син на султан Баязид — Муса. Добрал се до Балканския полуостров по море, той потърсва съюзници всред васалните балкански владетели срещу брат си Сюлейман[43]. Княз Стефан и влашкият владетел Мирчо се оказват между естествените му съюзници, тъй като неведнъж дотогава те са имали случаи да се сблъскат със Сюлейман. Наред с тях «Безименната българска хроника» от XV в. сочи и българите: «Излезе Муса в дунавските области и събра големи множества власи, сърби и българи. С него бе и сръбският деспот Стефан. . .»[44]

В този съюз с Муса, който макар и с неутвърдена султанска власт, е все пак вожд на поробителските сили, прозират различни подбуди. Стремещи се към избавление, владетелите на застрашените от османската стихия балкански страни търсят в смутното време някаква опора[45].

Колкото до българите, изгубили своята държава и ръководеща класа, нещата са по-различни. Подкрепата, която Муса получава от тях, изхожда най-вече от средите на остатъците от старата българска управляваща класа. Тя има разнопосочни интереси: част от нея, начело с Константин и Фружин, се стреми да възвърне изгубеното си обществено положение и привилегии чрез борба

срещу султанската власт, олицетворявана до този момент в Румелия от Сюлейман. Друга част, бивши дребни и средни феодали и чиновници, преминали в тимарската система след завоеванието, са склонни да подкрепят Муса преди всичко поради това, че той започва с начинания, насочени не само срещу Сюлейман, но и срещу свързаната с него едра феодална аристокрация, еднакво притискаща и мюсюлманските, и немюсюлманските спахии. И едните, и другите, водещи след себе си не само свои привърженици, а и недоволни от османския феодален режим селяни и изобщо народни низини, притеснени и пострадали още повече от настъпилия смут и бойни действия в балканските земи след битката при Анкара, изявяват предпочитания към Муса, срещу обещания за териториални придобивки и гарантирана сигурност.

При тези обстоятелства той се насочва към османския престолен град Одрин, като пленява румилийския белейрбей на 13. II. 1410 г. в Ямбол. След това «крепостите в Румелия заедно с цялата област му се подчинили»[46]. Очевидно преминавайки през Източна България, той действува подкрепен от българите и то в области, които спадали към Търновското българско царство. Има онсования да се предполага, че в случая това са тъкмо крепостите, които Фружин подготвил за въстание по време на българското освободително движение през 1408 г. Може би тъкмо това има пред вид и известието на една изчезнала османска хроника, за която съобщава П. Ников. Според неговите сведения за тази хроника около 1410 г. избухнало въстание в Стара Загора[47]. Вероятно това известие се отнася тъкмо до раздвижването на споменатите български среди в подкрепа на Муса при похода му срещу Сюлейман през 1410 г. Разбит от брат си при Космидия (15. VI. 1410 г.), Муса се впуска в балканските земи в опустошителни набези, за да мъсти на противниците си[48]. Пловдив става жертва в тези кървави събития. По волята на Муса е убит в храма местният митрополит Дамян, а трупът му — изхвърлен през крепостната стена на града[49]. Пълчищата на Муса грабят, палят и опустошават селищата в Тракия. Разбит втори път от Сюлейман, Муса търси убежище при сръбския владетел Стефан, след като пребивава за малко във Видин, вероятно възползвайки се от присъствието там на българския цар Константин[50]. Скоро обаче след победата си над Сюлейман в 1411 г. Муса проявява същата жестокост към доскорошния си съюзник деспот Стефан и не изпълнява обещанията си спрямо него. Той се нахвърля на сръбските земи, за да накаже деспота, който, измамен от Муса, преминава в подкрепа на брат му Мехмед. Муса опустошава Сърбия и държи в напрегната обсада столицата й Ново бърдо[51].

Византийският историк Дука, а и османските хронисти разказват за жестокостта на Муса спрямо местното християнско население. След убийството на Сюлейман Муса се нахвърля върху беззащитно село в Тракия под предлог, че трябва да накаже ви-

новниците за гибелта на брат си. Той нарежда да се съберат всички селяни, да ги навържат заедно с жените и децата им и да ги затворят в колибите им. «И деца, и родители, и роднини заедно с колибите и цялото село — добавя Дука — били изгорени и обърнати в пепел.»[52]

Всичко това допринася да се отдръпнат от Муса не само доскорошните му привърженици — християнски васални владетели и изгубили властта си царствени потомци, християнски и мюсюлмански феодали, но и мнозина от турските му военачалници и управници. Дивата жестокост в действията на Муса внася ужас и отвращение сред народните маси. Те го обезсмъртяват в епоса си като свиреп главорез (кеседжия)[53].

Срещу него се възправя широк неприятелски фронт: деспот Стефан и намиращите се в близко съседство османски местни управители: учбеят на Скопие и областта — Игит, кюстендилският бей Юсуф и войводата на важните крепости Свърлиг и Соколец — Хамза.[54] Вдигат се и българските привърженици на Муса, а с тях и всички недоволни от чуждото господство. Въстават Видин и други български крепости и градове в Източна България и Македония (1412 г.)[55]. През този смутен период след въстанието от 1408 г. Видин изглежда е останал под разпорежданията на българския цар Константин. Потушавайки въстанието в Темско, Сюлейман не е имал възможност да укрепи властта си в разбунтуваната Северозападна България, където е съсредоточил силите си Константин. Това е толкова приемливо, като се вземе пред вид обстоятелството, че след поражението си при Ксмидия Муса е потърсил убежище във Видин. Той не би сторил това, ако в града е доминирал верният на Сюлейман местен гарнизон. С оглед на отбелязаното изглежда, че Видин се отцепва от Муса, ръководен именно от Константин[56]. Царственият потомък се опира на същите онези дейни български среди, които изявяват още през 1396 г. непримиримостта си спрямо завоевателите, улеснявайки заедно с Иван Срацимир кръстоносците на Сигизмунда да проникнат във Видинската крепост и които въстават по-късно през 1408 г.

В Източна България срещу Муса се възбунтуват по всяка вероятност онези крепости, които го подкрепят през 1410 г. Източниците споменават между тях и крепостите Мадара, Провадия, Овчага (Ченге, дн. Аспарухово, Провадийско) и Айтос[57].

Муса бърза да смаже неприятелите си, които ведно с византийския император улесняват победата на брат му Мехмед в европейските османски владения. През 1413 г. той нанася удар най-напред на Хамза[58]. След това насочва силите си срещу сръбския деспот Стефан и му отнема редица крепости, разорявайки селища и избивайки «много хора от християнския род»[59]. Очевидно ударът срещу Сърбия цели покрай другото и да лиши от опора непокорното българско население на Видин и района му. След като сломява съпротивата на Видин, Муса се отправя срещу метеж-

ните османски управници в Македония. Сведенията за съдбата на българското население в тези бурни събития са смътни и кратки. Смутените съвременници, неосъзнаващи дори целия трагизъм на епохата, мълчат или изписват няколко пълни с горест думи туктам из хроники или приписки по белите полета на църковни книги и ръкописи. Една от тях гласи: «В лето 6921 (1413) Муса победи българите и ги изсели на 23 април.»[60] Няма съмнение, че известието отразява печалните последици от движението на българите срещу Муса през 1412—1413, без да е точно известно в кои български райони османският принц е прибягнал към тези депортации. Но с това не се прекратяват освободителните опити сред българите. Упорити в усилията си да възстановят независимостта на държавата, Константин и Фружин подкрепят оформилия се фронт срещу Муса начело с брат му Мехмед. С помощта на балкански феодали войските на Мехмед нанасят съкрушително поражение на Муса в битката при Чамурли през юли 1413 г.

Всички тези действия и съпротивителни начинания на българите през смутните години, последвали Ангорската битка, разкриват ясно трагичните последствия от чуждото завоевание и установяването на чуждата власт за българското общество. Унищожаването на устоите му довежда до разстройване, пръсване, обезличаване и ренегатство на ръководните му среди и е причина за политическата безпътица на онези българи, които се опитват да организират освободителни опити или да участвуват в съпротивителни действия срещу един или друг от претендентите за султанската власт. При това класовите интереси на някои от представителите на старата феодална аристокрация, преминала на служба при новите господари, ги предразполагат да подкрепят една или друга от враждуващите османски феодални групировки през междуособиците, нежели да се вдигнат срещу османската власт изобщо. Народът, лишен от водачи, съсипан в жизнените си устои, няма сили да организира голяма освободителна борба. Към всичко това и цялостната обстановка на Балканите е неблагоприятна. Българските земи са обкръжени от несговорни помежду си османски васали и ръководните групировки в тях нямат единни интереси. Променяйки предпочитанията и подкрепата си спрямо един или друг от Баязидовите синове, те фактически съдействуват турската власт да възстанови силите си, разстроени от междуособиците. Така напр. византийският император се съюзява със Сюлейман, докато сърби, българи и власи минават на страната на Муса. По-късно пък борейки се срещу Муса, всички заедно улесняват укрепването на Мехмед, с възшествието на който османските междуособици са преодолени и османската държава — закрепена в Европа и в Анадол. Веднага след победата на Мехмед пред него се явяват, за да положат клетва за вярност пратеници на Мирчо, на византийските владетели в Морея (Южна Гърция) и на българите[61] — вероятно от страна на Константин и Фружин.

При все това обаче утвърдилият се нов османски владетел едва ли чувствува пълна сигурност в неспокойните балкански територии. В междуособиците той е имал вече възможност да наблюдава и провери тежненията и поведението на балканските владетели и на местното население. Многократните им прояви на непокорство и непрестанните им стремежи да се възползват от благоприятни обстоятелства, за да омаломощават по един или друг начин османската сила, заставя турския господар да бъде нащрек и «да насочва копието си против. . . власи, сърби и българи» според свидетелството на византийския историк Дука[62]. Очевидно бунтовните настроения и опити на българите също не са забравени и османската власт не ги пренебрегва във вътрешнополитическите си опасения.

Изнурено от опустошителните междуособици, чийто боен театър са твърде често и българските земи, населението понася все по-тежко бремето на установилия се тук османски феодален режим, който укрепва след преодоляването на вътрешното разтление. Мюсюлманските селяни, всред които значителен брой тюркски колонисти, настанени из българските области, споделят това бреме въпреки по-облекчения си статут. И всред немюсюлмани, и всред мюсюлмани, независимо от религиозните им различия, зрее недоволство срещу феодалното угнетение и продължителните разорителни династически борби. На такава почва през 1416 г. в Източна България се разгаря широко антифеодално движение, оглавено от един бележит османски сановник — Махмуд Бедредин. То се разразява най-напред в Анадол[63]. Турските селяни там са поведени на борба срещу феодалните порядки от бедния селянин Бьорклюдже Мустафа. Той и сподвижниците му призовават мюсюлманското население към единение с немюсюлманите, към създаване на обществена собственост върху земята и имуществото. Тези демократични социални идеи са в остър разрез с догмите на официалната османска религия, която узаконява общественото неравенство и внушава ненавист към немохамеданите. Движението на Бьорклюдже Мустафа се изявява под формата на отклонение от ортодоксалния ислям, идеологична опора на османския феодален ред. Призивът за сближение с немюсюлманите в обща борба срещу социалното неравенство спечелва на Бьорклюдже Мустафа много привърженици не само сред турските селяни в Анадол, но и всред християнското гръцко население. Въстанието обхваща значителни райони в Западен Анадол. Вдигат се и селяните в района на Магнезия, водени от Торлак Кемал. Пожарът плъзва през морето към източнобългарските земи. Противофеодалните настроения на населението използва Махмуд Бедредин. Изхождащ от османски ръководни среди, автор на редица религиозно-правни съчинения, които съдържат идеи, несвързани с ортодоксалния ислям, той става върховен съдебен ръководител (кадъаскер) през управлението на Муса. Сближават ги общите им разбирания за социалната

тактика на управлението, насочена срещу едрите феодали, в защита на средното и дребно спахийство и на племенни военни институции и най-напред на акънджиите. Лишен от власт при султан Мехмед, Бедредин търси подкрепата на бившия съюзник на Муса — влашкия владетел, при когото намира убежище след избухването на народното въстание в Анадол. Подпомогнат от влашкия владетел, Бедредин минава в Делиормана и разпраща съмишленици из цяла Североизточна България да призоват населението на борба против султана. За да спечели доверието на турските селяни, Бедредин изтъква близките си връзки с Бьорклюдже Мустафа. Но в редовете на недоволниците са и лишените от власт и привилегии феодали, бивши поддръжници на убития Муса. На тях Бедредин обещава феодални владения, ако го подпомогнат да стане единствен владетел на империята. Така в движението на Бедредин се сплитат разнородни и различни по своите стремежи обществени среди. Властолюбиви сановници използват народната сила и търсят подкрепата дори на балкански владетели като Мирчо, ръководени от себични подбуди за придобиване на сан, имущество, високо положение в османската държава.

Изтерзаното население се вдига със съвсем други надежди: да отхвърли феодалното угнетение, като насочи борбата си срещу неговия върховен крепител — султана. Тия стремежи очевидно са насочвани от недоволните сановници и очакващите власт и феодални владения измежду съмишлениците на Бедредин. Движението се разгръща в цяла Източна България. Обезпокоена, върховната власт изпраща значителна армия да го потъпче. Разнородните прослойки с противоречиви обществени тежнения допринасят за вътрешното разтление на въстаническата войска. Спахии и други феодали, подмамени вероятно от обещания за възвръщане на привилегиите си, съдействуват за разгрома на движението. Непокорният Бедредин е пленен и обесен в Серес.

Това въстание обхваща области, населени със значителен брой турски колонисти и друго мюсюлманско население, най-вече феодално зависими селяни. Но тук обитават предимно български поселници, които въпреки мълчанието на източниците едва ли са безучастни към развихрилия се двубой в Източна България. Подетите още от Анадол идеи за имуществено равенство и сближение между мюсюлмани и немюсюлмани се понасят с крилата на народните въжделения и откликват и сред българската рая в източните райони. Популярността, която Бедредин се стреми да завоюва, като подчертава открито връзките си със селския вожд Бьорклюдже Мустафа, му създава вероятно обаяние и измежду феодално обременените български селяни. Тежестите на феодалната експлоатация обединяват и турци, и българи в стремежите им да се освободят от тия тежести и от целия режим, който ги е узаконил. Вероятно тия общи тежнения подтикват българското население не само да прояви съчувствие, а може би и да подкрепи въстаналите

турски селяни. Вероятно това до известна степен обяснява и факта, че въстаниците успяват да се задържат не малко време, без да бъдат смазани от султанските сили.

През бурните дни на това движение народностно-освободителните копнежи на българите отстъпват място на други също така силни тежнения — срещу нерадостните условия на феодалния режим. Демократичните идеи на турските селски вождове и особено преодоленият у тях фанатизъм спрямо немюсюлманите увличат сигурно и българското зависимо население. В пълната безпросветност на тия мрачни времена, когато народът ни е оставен сам на собствените си сили, когато надеждите за помощ отвън са помръкнали, единственият начин за облекчение на тежката участ е протестът срещу установените османски феодални порядки. По своята насоченост този протест независмо от това, дали се е разгърнал в борчески действия в помощ на мюсюлманските селяни, или е останал на нивото на съчувствие и благосклонна подкрепа, има не само антифеодален характер, а носи и освободителен заряд. Отпорът на поробените от османците народи, който е насочен да подкопава османската феодална система, всъщност омаломощава властта на чуждите покорители.

Равносметката от непосилните борби на българите и на застрашените балкански народи през първите години на петнадесетото столетие не е обнадеждаваща. Обществените сили на балканските страни са така разединени, а владетелите действуват в много случаи така разпокъсано, водени от ограничени свои, а не общобалкански интереси, че благоприятните за антитурски акции години на междуособиците, изминават безплодно. Дори най-силният между балканските владетели — сръбският княз Стефан Лазаревич, лишен от достатъчна политическа опора и бойна мощ поради враждебността на вътрешните си неприятели, негови политически съперници — се вижда принуден не само да лавира между турските претенденти, но и да улеснява укрепването им. Османската сила се възстановява и подема нова офанзива в европейските предели и в Анадол. През 1420 г. османците завземат отсамдунавските влашки владения, които Мирчо бе покорил с помощта на българите по време на противотурските действия през 1403—1404 г.[64] В Добруджа отново се разполагат османски гарнизони. Тия османски завоевания сковават силите на населението в севернобългарските райони. Дунавските господари (наследници на Мирчо — отначало Михаил, а после Раду «Празноглави» и Дан II, както и молдавският владетел Александър) не могат да сложат преграда на османския напор. Надеждите на българите за помощ от север намаляват. След смъртта на Мехмед I един енергичен и неуморен в завоевателната си политика султан — Мурад II (1421—1451 г.) — подема бойните действия срещу омаломощената Византия. Пред стените на Цариград отново се разполагат шатрите на османците, разгъват се редиците на турските бойни отряди. Годината

1422 надвисва с буреносен небосклон над вековното средище на Европейския югоизток.

Обсадата е безуспешна[65], но засиленият османски натиск, опустошителните набези в Маджарско отново подтикват унгарския крал Сигизмунд към решителни действия и сближение с възвърнатия на влашкия престол яростен османски противник Дан. Самият Дан разбива османските сили през 1423 г., когато те налитат през Дунава. Силистра става жертва на тия епични събития — тя е нападната и опожарена от власите.[66]

Отново през 1425 г. унгарският владетел Сигизмунд подема действия, за да подготви противотурски съюз с участието на власи и сърби, като потърси помощта на Венеция, чийто флот да улесни бойните действия по Дунава. В този съюз коалираните сили разчитат и на освободителните изяви на българските земи. Затова те прибягват и до «господаря на Загора», в когото историците отдавна разпознават Шишмановия син Фружин[67]. След злощастния край на въстанието в Северозападна България и последвалите го борби срещу Муса, Фружин се прибира пак в Унгария. Без съмнение, за да го използва в предстоящия отвъддунавски поход, Сигизмунд го награждава с феодалното владение Липа в Темешкия комитат.

Предвидливият унгарски крал преценява, че появата на Фружин в отсамдунавските земи ще привлече и вдигне на борба българите. Не е изключено при това Сигизмунд да е разчитал и на обстоятелството, че Фружин, получил владението на областта Липа, където живеели многобройни български изселници, ще набере войници сред сънародниците си.[67a] Войските на съюзниците овладяват Видин и Оряхово. Съвременни източници споменават за 25 000 убити турци в боя за Видин[68]. В тези сражения не може да се допуска, че българите са безучастни. Вече видяхме, че в тези райони те неведнъж се вдигат срещу османците. Още през 1396 г. те изявяват разположението си да подкрепят и улеснят кръстоносците на Сигизмунда, а по-късно Константин намира сигурна опора тук при организиране на освободителните и съпротивителни опити през османските междуособици. В събитията от 1425 г. българите са организирани от Фружин, тъй като Константин завършва живота си още през 1422 г., приютен в Сърбия от деспот Стефан Лазаревич.

Загрижен за съдбата на собствената си страна и власт, застрашен от наближаващата османска сила, унгарският владетел Сигизмунд не престава да се стреми към нови коалиции срещу анадолските завоеватели. След смъртта на Стефан Лазаревич той се явява в помощ на наследилия го сръбски деспот Георги Бранкович. Бранкович иска да си възвърне важната придунавска крепост Голубац, завоювана наскоро от войските на Мурад II. Влашки бойни сили се присъединяват към унгарските отряди[69]. В тези събития пак се очертава обнадеждаващият ръст на нов съюз в Европейския югоизток срещу турците.

Неприятелите на османците не престават да възлагат надежди

на българите и да търсят подкрепата им. Противотурските тежнения и интереси на известни български ръководни среди са добре известни вече на заинтересованите европейски сили. Според сведения на бургундския рицар Бертрандон дьо ла Брокиер, дипломатическият посредник на служба у миланския дук Висконти води преговори с българите, като ги приканя да унищожат намиращите се в страната им турци и всички български земи до София да се подчинят на унгарската корона[70]. Очевидно тия преговори са в духа на старите планове на унгарския владетел за господство на Балканите. Трудно е да се каже къде и точно с кого пратеникът на миланския владетел е преговарял по българските въпроси.

Най-вероятно е, че той влиза в досег с известни среди на българския народ, които неднократно и преди това подемат почина на освободителна борба или участвуват в други действия, насочени срещу султанската власт.

Но и този път усилията за утвърждаване на по-широк балкански съюз се оказват безрезултатни. Османските войски разбиват унгарците при Голубац. Скоро след това и унгарци, и сърби, и власи бързат да сключат мир с Мурад II[71] и с това го улесняват да укрепи устоите на османската власт в България и във васална Сърбия и да насочи оръжието си срещу Византия и Венеция.

Отново източниците споменават за известни опити да се привлекат и българите в противоосмански съюз, оглавен от Унгария по време на албанското освободително движение — 1432—1435 г.

Насърчен от победите на борещите се албанци, Сигизмунд се опитва отново чрез преговори със султана да изтръгне от ръцете му част от балканските земи. През 1433 г. в султанския двор се явява негов пратеник, който представя на Мурад II определени предложения: да се откаже в полза на Унгария от господството си над Влашко и Босна, над България до София и част от Албания[72]. Безспорно в основата на набелязаните предложения стои известното на унгарските управляващи среди съображение, че в тия земи живее население, склонно да се вдигне срещу османците. Бертрандон дьо ла Брокиер недвусмислено отбелязва в пътния си дневник, че българите са готови да се освободят от османската власт, стига да намерят, кой да им помогне в това. И нещо повече — дьо ла Брокиер подчертава, че дори онези българи, гърци, албанци и сърби, които османците използвали в редовете на своята армия, също не биха се колебали «да обърнат гръб» на турците и да подпомогнат голямата християнска сила, когато тя би се задала срещу господарите им[73].

Едва ли е случайно, че унгарският владетел изпраща като свой пратеник с устни указания през 1435 г. не друг, а българския княз Фружин през Дубровник, за да установи връзка с разбунтувалата се Албания[74]. Несъмнено Сигизмунд има пред вид, че усилията на една противотурска коалиция на Балканите съвпадат с тежне-

нията на поробените българи и на самия Фружин, който не престава да ратува за организиране на борба срещу османската държава. Мисията на Фружин е напълно секретна[75]. Унгарският крал потърсва за целта посредничеството и помощта на дубровнишките власти, които да улеснят придвижването на пратеничеството до въстаналите албански райони. По това време въстанието на Арианит и А. Топия е в труден период. Разбити в открити сражения, албанските борци преминават към партизанска борба в планините. Приет радушно между 8 и 19. V. 1435 г., подкрепен материално от дубровнишките управници, Фружин се прехвърля в Албания, отдето се връща след изпълнената си мисия отново в Дубровник, придружен от четирима албански благородници, които е трябвало вероятно да продължат преговорите със Сигизмунд. Оттук Фружин поема път заедно с тях обратно за Унгария. Мисията на Фружин, действуващ като унгарски пратеник, е в духа на усилията за създаване на общобалкански съюз с участието и на българите срещу османското господство в Европейския югоизток.

Но ако историческите известия, колкото и оскъдни и трудно обясними да са те, ни представят опитите за противоосманска съпротива на българите като почин и дело на български царски потомци и знатни, за историка е твърде трудно да установи документирано отношението и поведението на обикновените труженици, на най-принизените обществени слоеве към завоевателите. Това е още по-малко постижимо за периода непосредствено след унищожаването на българската държава.

Откъслечни сведения подсказват обаче, че още след завоеванието по едни или други подбуди българите подемат въоръжена съпротива, която не стихва през всички робски столетия — хайдутството[76].

През първите десетилетия на XV в. хайдутството в българските земи носи чертите на освободителна борба. Все още е свеж споменът за самостоятелната българска държава. Известни български среди живеят с надежди за избавление и участвуват, както видяхме, неведнъж в освободителните опити в самия край на XIV в. и в началото на XV в. Легендите, преплетени със смътни исторически известия, показват как тия среди оглавяват защитата на известни селища и райони по време на османското завоевание, продължават след това въоръжената съпротива. Историческата традиция представя например последния защитник на крепостта Ловеч Кусам войвода като вожд на триста непокорни юнаци, които дълго бродят из този край и водят борба с новите господари[77]. Притиснати от тежките условия на османската феодална система, поставени в голямата си част в положение на феодално-зависимо население, лишени от обществено и политическо ръководство, безоръжни по силата на религиозно-народностната дискриминация, българите макар вече поединично, на малки групи, разпокъсано, стихийно продължават да се борят срещу новите социални

подтисници — турските феодали, които са едновременно и инородни, иноверни завоеватели. Все още съществуващата в науката оскъдица от домашни и османски исторически източници за XV в. не ни позволяват да си съставим точна представа за размерите на това народно-съпротивително движение през отбелязаното столетие.

От друга страна, засега достъпните данни изхождат предимно от документи на поробителската власт, които са естествено пристрастни и с подчертана ненавист към съпротивителните прояви на поробените. Те окачествяват неизменно тези прояви като «разбойнически». От домашните извори от този период не можем да очакваме много. При липсата на духовно и културно водеща българска среда, унищожена или пръсната при завоеванието, малко са онези, които откликват и писмено отразяват дори големи събития от епохата, камо ли ограничените по обсег и значение ранни хайдутски изяви. Данни от османски произход споменават за хайдутски свърталища на различни места из българските земи. Така например в района на гр. Кула, Видински окръг, се сочи една мезра — Войница[78]. Землището на по-късно обособилото се село Сърнево в района на днешното село Червен, било също опасно «харамийско свърталище», по сведенията на османския кадастър, зафиксирал статута на това място в един подробен феодален регистър от Софийския турски архив[79]. Хайдути се подвизават според данни от същия характер през най-ранния период на османското владичество и в местността при моста на р. Еркене, недалеч от Узункюпрю (в Източна Тракия, сега в Турция)[80], в района на някаква мезра в Югозападна България на рекичката Кетенлик.[81] Мезрите в много случаи отбелязват местата на разпръснати или разрушени селища. С оглед на това честото им споменаване като хайдутски свърталища подсказва, че хайдутите из тези места може да са произхождали от бившите жители на запустелите селища. Съвсем естествено е тъкмо от такива най-пострадали от установяването на чуждото владичество люде да се излъчват и най-непримиримите хора срещу поробителския режим.

Чуждите пътешественици още през първата половина на XV в., а и по-късно, посочват в пътеписите си известни места по кръстосаните от тях пътища, където действуват хайдути. Не е чудно, че мнозина от тях назовават хайдутите «разбойници и злосторници», защото черпят сведенията си за тях от предубедени информатори — придружаващи ги турски чиновници. През 1433 г. Брокиер сочи Ихтиманските възвишения като свърталище на хайдути[82]. Още през този ранен период османската власт прибягва към решителни мероприятия за обезвредяване на хайдутските средища, стремми се да ги постави под постоянна охрана чрез своеобразната стражева институция на дервентджиите (пазители на проходи). Такива жители властта настанява по сведенията на Брокиер в Ихтиманските възвишения, където възникват дервентджийските села Вет-

рен и Вакарел. По същия начин властниците се стремят да усмирят и метежното гнездо в мезрата Войница във Видинско. Поради това, че тук бродят хайдути, мястото, вероятно проходно, е обявено за дервент и в него са поселени 20 домакинства с дервентджийски статут. Другаде османските управници прилагат по-различни мерки: привличат мюсюлмански поселници — най-сигурната защита срещу хайдутите — или пък създават в хайдутските свърталища средища на мюсюлманска религиозна пропаганда, където също се стичат непрестанно множество мюсюлмански поклонници. Така сам султан Мурад II нарежда да се построят при едно хайдутско гнездо в Източна Тракия мост на реката Еркене, джамия и имарет. Постепенно тук възниква малкият градец Еркене, населен предимно с мюсюлмани. Ръководен от стремежа да обезпечи сигурност за властта в района на една местност в Разградско един тутракански субашия построява там теке. По този начин превръща мястото в мюсюлманско религиозно средище и получава най-добрата охрана чрез непрестанно тълпящите се тук мюсюлмански пришълци. Така възниква село Сърнево (дн. изчезнало).

При все че кратки и не винаги достатъчно ясни, всички исторически свидетелства показват, че в течение близо на четири десетилетия след гибелта на самостоятелната българска държава българите не престават, макар по почин на различни обществени среди, да се борят против чуждото господство. Във всичките им съпротивителни прояви до 40-те години на XV в. прозира стремежът да се търсят благоприятни исторически обстоятелства и всякакви външни сили в подкрепа на борбата им срещу чуждия завоевател. Нарастващото недоволство на населението от османския феодален режим, заменил старобългарските феодални тежести с не по-малко нови тежести, се съчетава естествено с усилията на ръководни български среди и царски потомци да възстановят унищожената българска държава.

Тази съпротива има и други подбуди, свързани с народностното самочувствие и съзнание: тя е насочена срещу инородни и иноверни завоеватели, които многократно подлагат земята и селищата им на опустошения и изтребление. Затова те са готови да приемат като освободителна всяка християнска сила, насочила се срещу османците, дори и когато тя е със завоевателни домогвания към българските земи, каквато е напр. Унгария.

Понесли първи в Европейския югоизток бремето на османското феодално господство, българите чрез известни свои среди търсят подкрепата и на други балкански страни и участвуват в противотурски съюзи с тях. Но несговорчивостта и властолюбивите домогвания на някои владетели от все още не напълно покорените балкански страни осуетяват възможностите за продължителни общи противоосмански действия с траен успех, които да спрат османския напредък в Европа.

СЪРБИЯ, ЗЕТА, БОСНА И ХЪРВАТСКО СРЕЩУ ОСМАНСКАТА ОПАСНОСТ

Сръбските феодали в Македония — Углеша, владетел на областта по долното течение на Места, в Драмско и по левия бряг на Струма и брат му Вълкашин — господар на Североизточна Македония, организират първия опит за сериозен отпор срещу настъпващите турци, завършил с поражението при Чирмен през 1371 г. Поради тази съдбоносна битка редица сръбски феодали, господари на области в Македония, които в миналото влизали в обсега на Стефан Душановото кралство, са заставени да станат турски васали. Но османските и византийските източници свидетелстват за тяхната съпротива срещу нашествениците, които са принудени да воюват срещу тях, за да им наложат покорство[83]. Тази тяхна съпротива е улеснена от подкрепата и съчувствието на подвластното им българско население. В страшната битка на Косово поле, където балканските народи се опитват през 1389 г. да окажат задружен отпор на османската стихия, жребият на Сърбия е определен — тя става васална на султана държава[84].

Косовското поражение и опасенията от предстоящата завоевателска дейност на Баязид, наричан и в старите сръбски паметници «лава, мълния и гръм», заставят сръбските управляващи среди и княз Лазаровата вдовица Милица да приемат унизителната васална обвързаност спрямо османските турци. Тази печална развръзка е улеснена и от настоятелните домогвания на унгарския владетел Сигизмунд върху сръбски земи. Османската заплаха все още не смущава политическите планове и съображения на унгарските ръководни кръгове, които следват традиционната политика за териториално разширение и утвърждаване на надмощие в балканските страни. Сам Сигизмунд ръководи войските, които проникват в Сърбия и овладяват градовете Борач и Честин югозападно от Крагуевац.

Изправена между две враждебни сили, Сърбия скланя глава пред Баязид, за да се отбранява срещу стария си неприятел — Унгария. Цената на мира с Турция е скъпа — синовете на княз Лазар — Стефан и Вук — трябва да довеждат редовно свои въоръжени отряди в османската армия, да улесняват неприятелите в техния устрем към пълновластие на Балканите, към подчинение на всички още непоробени балкански земи. Османски гарнизони се настаняват в няколко крепости и особено крайдунавската твърдина Голубац. Така васалитетът на Сърбия им дава възможност да заемат позиции във важни стратегически места край голямата река и да си открият по-лесен път към маджарски земи[85]. Отстъпките на сръбския двор, които целят да отдалечат окончателното заробване, гибелта на сръбската държава и да продължат властта на Лазаровата династия, са подсигурени и с друг обичаен за вре-

мето акт на покорство пред по-силния азиатски нашественик. Тържествена свита от сановници и почетна стража повежда Лазаровата дъщеря Оливера към харемите на Баязид, за да бъде зачислена между многобройните жени на мюсюлманския самодържец[86].

Скоро васалите трябва да докажат предаността си към османската сила. Сръбски бойни отряди ведно с османските нашественици се спускат срещу унгарците. В това време господарят на Косовската област Вук Бранкович се готви за отпор на Баязид. Той разчита на помощ от босненския крал Твъртко и унгарския крал Сигизмунд[87].

Владетелите на всички балкански страни се отличават с еднакво и поразяващо съвременния историк политическо късогледство, предопределено до голяма степен от нивото на зрели феодални отношения със съпътствуващата ги политическа децентрализация и остри феодални междуособици. Териториалните съперничества и борбата за надмощие между Сърбия и Унгария стоят по-високо от съдбовните интереси на народите от целия Европейски югоизток. Тези съперничества дотам оплитат господарите, че те сами са готови да подкрепят най-опасния в момента неприятел — османците, — за да подкопаят силата на по-старите си политически противници — били те феодали в собствените им страни, или владетели на съседни държави. Това се повтаря със скръбна закономерност близо едно столетие, докато османската власт се затвърдява здраво на Балканския полуостров след падането на Цариград — 1453 г. То подкопава всички християнски коалиции, осуетява всички възможности за съвместен общобалкански удар против азиатските завоеватели в края на XIV и първата половина на XV в.

Изоставен на собствените си сили и Вук Бранкович приема васалните задължения спрямо османците, като им предава Скопие в 1392 г. Старият град става средище на учбей, т. е. ръководител на гранична зона. На този пост се редуват Пашаигит, син на бележития османски сановник Исхак бей, Исхак, син на пълководеца Евренос бей[88]. Скопският уч е отправно място за чести османски нашествия към Босна, Зета, Албания и Гърция. Въпреки настаняването на османски отряди и бойни сили, в тия райони още дълго запазват властта си местните сръбски господари — там съществува двувластие[89]. Загрижен за участта на Сърбия, Стефан Лазаревич, вече пълнолетен, продължава да изпълнява усърдно васалните си задължения спрямо Баязид. Той не се поколебава да изпрати бойци под знамената на османския полумесец срещу влашкия господар Мирчо и неговия съюзник унгарския крал Сигизмунд.

Зареждат се турски походи и големи битки, в които османските завоеватели са подпомагани от балканските си васали и между тях най-често — от сръбския княз. В битката при Ровине 1394 г. наред с отрядите на Вълкашиновия наследник Крали Марко и Велбъджкия господар Константин Деянович, които погиват в тази битка, тук са и войските на Стефан Лазаревич[90]. Васалното си покорство

сръбският княз доказва и по-късно с нови услуги към Баязида, с подкрепа в решителни за турците сражения — при Никопол (1396 г.)[91] и при Ангора (1402 г.)[92]. Тази трагична дан на балканските османски васали става обичаен факт в политическата действителност на Балканите, прелюдия към робството. Това е резултат не само от склонността на местната аристокрация към отстъпки и съглашателство със завоевателите, но преди всичко от настъпилата в югоизточноевропейската конюнктура политическа безизходица при липсата на исторически възможности за организиране на единен противоосмански фронт. Сръбският васалитет улеснява завоевателните планове на Баязид дори в близките на тогавашна Сърбия територии. Изоставеният без подкрепа Вук Бранкович е тежко притиснат в края на XIV в. — голям дял от земите му е отнет от турците и предаден на Стефан Лазаревич. Владенията на Константин Деянович и Крали Марко са включени окончателно в рамките на османската административна система[93].

От друга страна, осигурили си покорството на Сърбия след Косовската битка, османците получават свободата да смажат окончателно Търновското българско царство, да нападнат отвъддунавските земи на Мирчо, да напират срещу Унгария, да налитат върху Босна и Албания, да се подвизават на юг, в Гърция, да обкръжат самата византийска столица[94]. В този смисъл продължителният и добре спазван васалитет на Сърбия, поддържан от Стефан Лазаревич от загриженост да запази властта си и да продължи относително самостойното съществуване на застрашената му държава, осуетява възможностите за по-сериозна и обединена антиосманска съпротива на Балканите.

Всички балкански владетели, които, изправени пред смъртната опасност, търсят снизхождението на завоевателя вместо съюз с други, застрашени от същата опасност близки или далечни християнски управници, предрешават гибелта на собствените си страни. Временният отдих, откупен чрез унизителен васалитет, какъвто е случаят със Сърбия, отлага само, но не отменя страшната участ, която османците подготвят за държавата на Стефан Лазаревич. Това са плодовете на гъвкавата османска политика, която борави колкото със силата на фанатизираната и добре организирана своя армия, толкова и с друго по-мощно оръжие — използува противоречивите интереси на феодално раздробените балкански държави, щади или подкрепя временно едни от тях, за да ги хвърли срещу други и да ги погълне по-лесно поотделно. Това е стара тактика която дубровнишки наблюдатели, запазени по-настрана от разразилата се стихия на Балканите, проникновено оценяват още в самото начало на XV в.: «Такъв е обичаят на турците», които, «без да имат най-напред каквато и да е мощ в Романия (т. е. византийските владения — б. м.), дотолкова успяха с хитрост да създадат несъгласия между господарите на Гърция (т. е. православните балкански господари — б. м.), че поглъщайки ги един по

един, постигнаха голямо господство и сила; така направиха те с българските владетели и също в царството Раса (т. е. Сърбия — б. м.) и полагаха подобни усилия и ги полагат да правят [това] и в Босна[95].

Дори и османското поражение при Ангора, което открива много възможности пред балканските народи за прогонване на завоевателите от Полуострова, не обединява силите на феодалните владетели. Докато сръбските помощни отряди, участвували в Ангорската битка на османска страна, се изтеглят към Цариград, Георги Бранкович, сестрин син на Стефан Лазаревич, също султански васал, търси споразумение с Баязидовия син Сюлейман, за да утвърди престиж и власт в сръбската държава. Стефан Лазаревич, освободен от заплахата на Баязид, променя политическото си поведение и се стреми към споразумение с византийския император. Повелителят на залязващата християнска империя дарява на Стефан високата титла деспот в израз на дружески, съюзни отношения[96]. Сръбският владетел без съмнение съзнава благоприятния за борба момент. Нему са известни усилията на византийския император да привлече в помощ срещу османците сили от Западния свят. Сръбският господар е насърчен вероятно от надеждите за обособяване на християнска коалиция с по-голям обхват и възприема определена антиосманска насока в политическите си начинания.

Но и сега дребните вътрешни династически и феодални съперничества отклоняват Сърбия от тази насока и я тласкат към нови изпитания. Бранкович, подкрепен от отряди на Сюлейман, се опитва да срази Стефан при Грачаница и на Косово. Отблъснал тези удари, сръбският деспот е заставен да преодолява тежки несъгласия с брат си Вук. Засегнат при недоразумения с деспота, Вук също бяга при неприятелите — търси подкрепата на Сюлейман.

Скоро и надеждите за съюз с Византия се разсейват. Сюлейман прави временни отстъпки на Империята по споразумението в Галиполи от 1402 г., за да прегради пътя на Тамерлановите пълчища към Европа и да утвърди собствената си власт. Както неведнъж досега, и този път привидната отстъпчивост на османските завоеватели разстройва плановете и възможностите за балканско обединение и съвместна борба на християнските сили. По Галиполското споразумение Сърбия не получава нищо съществено — съществуването на държавата е продължено, но васалните задължения остават. Стъписан, но не обезсърчен, Стефан Лазаревич обръща поглед към Унгария, която сериозно се стреми да създаде противоосманска коалиция на Балканите. Заплетена в съдбоносните събития, Сърбия се люшка между двама могъщи неприятели — Османска Турция и Унгария. Сръбският господар доброволно се поставя във васално положение спрямо Унгария. Сигизмунд бърза да го обвърже с подчертаното си благоволение — предава му в доживотно владение Белград, въздигнат в престолнина на

сръбското деспотство. Обновен, градът възправя на стража от хълма яките си крепостни стени и отбранителни кули, вперил взор към Дунава и Сава, с оръдия и готов за бран наемен гарнизон, охраняващ сръбската твърдина.

В пределите на това деспотство сега се включват и отстъпеният на Стефан Лазаревич Мачвански Банат (между реките Сава, Дрина и планината Цер). Сръбският господар е надарен с феодални имущества в Унгария[97]. С тия дарения е закрепен и съюзът между двете страни, който в края на 1403 г. се превръща в противоосмански съюз с участието на Влахия, Босна и българския цар Константин. Сръбският деспот воюва срещу турците едновременно с действията на Мирчо и Константин. Тези факти са достатъчно ясно свидетелство, че васалното покорство на Сърбия е възприето само пред невъзможността да се устои срещу една възходяща политическа сила. Но сърбите изоставят тази тактика, щом се открие сигурна възможност да противостоят на османците, макар и с цената на изпадане в нов васалитет — към Унгария. В писмото си до бургундския дук от 1404 г. император Сигизмунд възхвалява бойните изяви на Стефан срещу турците: «Също и знатният господин Стефан, деспот и дук на Рашка, подчинявайки се на нашата власт и господство, се присъедини към нас и реши да се отправи с толкова голяма сила срещу турците и други наши противници, или по-право противници на Христа, та, водейки многократно с тях война, спечели победа, която бог дава на своите верни, и надвивайки в последно военно нападение, погуби и унищожи почти десет хиляди от тях.»[98]

Въпреки преувеличените цифри, с което Сигизмунд цели да изтъкне пред западноевропейските владетели мощта на балканските бойни сили, несъмнено е, че Стефан Лазаревич се бори с усърдие, подкрепяйки враговете на османците в тези събития.

През 1408 г., когато унгарците подготвят нов противотурски съюз, и сръбският деспот е съпричастен на Константин и Фружин в Северозападна България. Той е с надежда, че така ще се разшири противотурската съпротива с по-решителни последици поради благоприятния момент — османската междуособица. Наскоро след като Сюлейман успява да смаже българското въстание, Стефан Лазаревич е принуден отново да прави отстъпки пред турците. Този път усложненията идват от страна на стремящите се към власт и надмощие негов брат Вук и чичо му Бранкович, които намират и повод да спечелят турската помощ за това. Под предлог че ще възвърнат към васално положение Стефан Лазаревич, те се стремят да обсебят деспотството[99]. Покрай грижата да се справи с властолюбивите си съперници Стефан Лазаревич се надява да предвари сръбските земи от опустошението на Сюлеймановите орди и затова пуска Сюлейман да ги изтегли през тях. Но ако балканските владетели проявяват неустойчивост и водени от всевъзможни съображения, правят отстъпки на завоевателите и дори се

съюзяват с тях, населението на тия страни, изпитало най-силно ужаса на завоевателските опустошения, продължава неотклонно борбата докрай. И сега сръбските народни борци, водени от Новак Каралюк(?), не се стъписват пред Сюлейлановите войски — те отдавна воюват срещу османците, приютени и закриляни от планинските пазви на страната. Докато Стефан слага оръжие след потъпкването на българското освободително движение, селяните дръзко нападат Сюлейлановите отряди и пленяват част от обоза им, като предават отнетото на самия сръбски деспот. Деспотът бърза да покаже смирението си и връща на Сюлейман плячката, завоювана с кръвта и усилията на собствения му народ[100]. И този път ярко се изявяват двете насоки в поведението на балканските държави спрямо турците — от една страна, интересите и ограничените господарски съображения на владетелите, в центъра на които стои загрижеността за власт и надмощие,а, от друга страна, жизнените тежнения на населението, отбраняващо свободата и бъдещето си.

Силата на народното движение в Северозападна България, която поддържа и насърчава вероятно и хайдутските действия на Новак Каралюк, натискът на съюзните войскови части срещу затрудената османска власт осигуряват придобивки и за сръбското деспотство. Макар и победител в Темската област, Сюлейман, смутен от балканската коалиция и загрижен да наложи властта си в Мала Азия, признава на сръбския владетел правата му над завоюваните от него области като независим господар. А верните на Сюлейман васали в Сърбия са щедро наградени — Вук получава правото да управлява южносръбските области, а Георги Бранкович запазва наследствените си владения. През следващите години, все по-мрачни за балканските народи, сръбският деспот прави усилия подобно на други владетели в Европейския югоизток да използва османските междуособици в свой интерес.

Ведно с влашкия господар Мирчо Стефан Лазаревич подкрепя другия Баязидов син Муса при появата му в балканските земи[101]. Османският претендент обсипва деспота и другите господари на сръбска земя Вук Лазаревич и Георги Бранкович с примамливи обещания за териториални придобивки и власт. Интересите на господарите в този тежък момент съвпадат и с копнежите на изтерзаното население, което търси отнякъде закрила против османската сила. Представителят на тази османска сила Сюлейман е познат и на сръбското население като жесток разгромител на избухналото в съседните области българско въстание. Естествени са при такива обстоятелства предпочитанията към Сюлейлановия съперник Муса.

Войските на Стефан Лазаревич, на брат му Вук и на Бранкович се явяват в помощ на Муса в решителното сражение с брат му при Космидия в 1410 г. Още тук Вук Лазаревич и братята Лазар и Георги Бранкович променят поведението си и минават на страна-

та на Сюлейман. Нещо повече, в тези трудни моменти, когато и най-малкият пропуск може да се окаже пагубен за съдбата на Сърбия, Вук Лазаревич бърза да наложи властта си над деспотството като Сюлейманов васал, преди да се е върнал брат му деспот Стефан Лазаревич[102]. Отново властолюбивите стремежи замъгляват здравия политически разум и служат единствено на враговете на сръбската държава — османските завоеватели. Вук и Лазар са изпратени от Сюлейман към Сърбия, докато Георги Бранкович остава при Сюлейман. По пътя Муса залавя и убива Вук и Лазар, а скоро след това търси убежище от брат си при Стефан Лазаревич[103].След победата си над Сюлейман в 1411 г. обаче Муса не само не се отплаща с признателност на доскорошния си съюзник—сръбския деспот, но се нахвърля да опустошава сръбски земи[104].

Във всеобщата съпротива на Балканите през 1412—1413 г. срещу Муса се увлича и населението на сръбските земи. Затова той излива яростта си над него през 1413 г., като унищожава безмилостно жителите на села и градове. Бележитият български книжовник Константин Костенечки в своето житие на сръбския деспот възхвалява отпора на нападнатите земи. «С антична храброст» се отбранява господарят на крепостта Сталак, докато сам изгаря в нея. Този упорит местен владетел вероятно е от българско потекло. В народния епос в Източна България той е възпят като «Сталакин Тодор», който след непосилна борба срещу османците ризпнава:

«До съга е бугарин повелял.
А от съга турчинче царуе.»

След падането на Сталак отрядите на Муса плячкосват и вилнеят чак до долината на р. Топлица и Браничево.

Но и в тези години нито сръбският деспот, нито другите балкански владетели съумяват да обединят спонтанно избикналата народна съпротива и да я насочат срещу османската сила. Разочаровани от Муса, те се впускат да подкрепят последния му съперник Мехмед. Дори бойната помощ на Георги Бранкович допринася за пълната победа на Мехмед над Муса в битката при Чамурли (на пътя между София и Ихтиман) през 1413 г.[105]

Така сръбските управляващи среди наред с другите балкански господари допринасят османската власт да излезе от тежката криза и да връхлети с обновена сила върху незавладените още балкански земи. Разбира се, в началото на управлението султанът бърза да възнагради услугите на балканските си съюзници. Сръбското деспотство печели от това териториални придобивки — град Коприан при Ниш, областта Знеполе (Трънския край) и някои други райони. За да запази сигурността си откъм северозапад, Стефан Лазаревич усърдно се стреми да докаже васалната си преданост и към унгарския крал. Съвременници от обкръжението на Сигизмунд не пестят възхвалите, отправени към сръбския

деспот, очевидно заради добрите му връзки с Унгария. В техните оценки той е «необикновено хубав човек, искрен, справедлив и миролюбив.»

През 1426 г. Стефан Лазаревич сключва държавен договор със Сигизмунд, за да утвърди васалната обвързаност на Сърбия спрямо Унгария не само в тогавашния момент, но и за идните години.

В стремежа си да осигури северните си граници сръбският деспот не се поколебава да предложи на унгарската корона дори големите крепости Белград и Голубац, както и Мачванския Банат, които да преминат под унгарско господство след неговата смърт.[106]

Същевременно деспотът търси покорно мир и с новия султан Мурад II, когато османският повелител се впуска с фанатизираните си отряди чак до Крушевац, за да накаже деспота за споразуменията му с маджарите.[107] Това политическо лавиране между Унгария и османската държава е предопределено до голяма степен от тежката политическа обстановка в Европейския югоизток през съдбовното време и от стремежа на сръбския господар да запази застрашената си вече власт и господство. Не е безразлично за него обстоятелството, че васалитетът му спрямо Унгария е скъпо заплатен с подарени му от краля имоти, които изливат в хазната обилни, богати приходи. Така с цената на много унизителни и фатални за бъдещето на държавата си отстъпки спрямо турци и маджари Стефан Лазаревич доставя известно спокойствие и отдих за земите си. Това спокойствие е само временно, привидно: деспотството е обвързано с двойна зависимост, изтощено от непрестанни османски нашествия, вътрешни стълкновения между феодали и управници.

Цели селища са опустели там, където е минал кракът на османските орди. Жадни за плячка акънджии налитат като хищни зверове и превръщат земите в пустош. «Едни отвеждаха — пише през сълзи Константин Костенечки, — други заробваха, трети пленяваха, четвърти клаха, разрушавайки като огън. . .» Полетата се разстилат, недокоснати от човешка ръка, замира трескавият труд по селата. Феодалните господари губят ден след ден приходите си: броят на подвластните им селяни намалява, а ония, които са оцелели в смутните времена, са съсипани, отчаяни, нетрудоспособни. Върху техните изтощени плещи феодалите стоварват бремето на нарасналите данъци и тегоби, за да увеличат съкратените си поземлени доходи. Заслонени от бедствията остават само трудно достъпните планински райони, където скитат със стадата си волни власи-скотовъдци. Щом се появи опасност от неприятелите, те по-лесно се придвижват с имуществото и добитъка си и се опазват по-добре.

При такова разстроено стопанство най-вече в районите, изложени на постоянни турски нападения, сръбският деспот разчита

на други по-сигурни приходоизточници — богатите рудници на страната.

В рударските средища се стичат търговци, предимно дубровнишки, за да изнасят скъпоценната руда и да предлагат храни или изящни тъкани на местните феодали и сановници. Търговските мита подобно на приходите от рудниците също пълнят деспотската хазна. Благосъстоянието е източник на сила и независимост за владетеля. С тия средства той създава постоянна и добре въоръжена армия, с която, без да разчита на феодалното опълчение, по-уверено може да дочака ударите на обкръжилите го външни и вътрешни врагове. Затова Стефан Лазаревич полага грижи да насърчи градовете и местните търговци, развоя на рударството[108]. Така развитието главно на градското стопанство осигурило богати приходоизточници и материална опора за сръбския деспот, както и тежко надвисналата османска опасност създават предпоставки за засилване на централната власт в Сърбия. В навечерието на своята гибел сръбската държава се заздравява вътрешно, преодоляла голямата си феодална разпокъсаност от предходния период[109].

Войните и нашествията често спъват търговската дейност и градските средища все още не могат да се разгърнат и да оглавят борбата на сръбския народ срещу османските завоеватели. Изтерзаните селяни правят това с разпокъсани усилия и подтикнати от смъртна заплаха, отчаяно отбраняват огнища и близки без никакви изгледи за успех. Затова починът за по-сериозен отпор срещу нашествениците остава в ръцете на сръбските управляващи кръгове и местните феодали. А те, насочвани от егоистичните си интереси и жажда за опазване на властта и могъществото си, се оказват неспособни да водят целеустремено и последователно тази борба. Те често слагат оръжие пред османските господари или дори ги подкрепят, улесняват, призовават във взаимните си ежби и с това сами подготвят гибелта на страната и на местното население. Тази трагична заплетеност, която неумолимо води Сърбия към нейния край, се разкрива в пълна сила при управлението на деспот Георги Бранкович, наследил Стефан Лазаревич след смъртта му. Старият феодал поема ръководството на злощастната си държава вече на преклонна възраст. Деен участник в много събития през бурните години на османското настъпление в края на XIV и началото на XV в., познал отблизо османската сила и неведнъж воювал в съюз със завоевателите като техен васал, Георги Бранкович продължава досегашната деспотска политика на безогледно лавиране между големите сили в Европейския югоизток, за да укрепи собствената си власт. Потвърдил верноподанността си пред Сигизмунд, Георги Бранкович му предава според договора от 1426 г. Белград и Мачва без южния й дял[110]. Скоро обаче той трябва да отбива неудържимия османски натиск заради проунгарските си тежнения.

Няколко месеца наред войските на Мурад II обсаждат Ново

бърдо, отблъсвани от местните сърби, саси и дубровничани, които мъжествено се отбраняват срещу вражеските пристъпи. Неуспели тук, османците проникват във важната крепост Голубац, предадена им от местния управител. Войските на деспота, подпомогнати от бойни сили на Сигизмунд, търпят поражение. Заставени да приемат примирие с Мурад II, унгарците изгубват сериозни позиции на своята южна граница, докато османците чрез Голубац поставят под свой контрол движението по Дунав и стоят тук в бойна готовност да прехвърлят срещу Унгария отряди на съсредоточените в близост 100 турски плавателни съда.[111]

Така тревожно и напрегнато започва управлението на Георги Бранкович. Белград е в унгарска власт, а Голубац, Крушевац и Ниш — завоювани от Мурад II. Линеят силите на деспотството, което Бранкович се мъчи да запази, като прави отстъпки и на османците. Признава васалитета си спрямо тях: занапред Сърбия пак е обременена да плаща тежка дан на султана. Ежегодно 50 000 дуката се откъсват от деспотската хазна, изтръгнати от залъка на народа, за да обогатяват османското държавно съкровище. А 2000 конника, възглавени от единия син на Бранкович, поемат тъжна бойна участ по бранните полета срещу борещите се за свобода албанци.

Лишен от важни защитни пунктове, Георги Бранкович създава от Смедерево свой престолен град. Укрепва го по планове на византийски фортификатори и с черния труд на местното население, съсипано от тия повинности[112]. Занизват се тежки години за сръбското деспотство, което тревожните и страшни събития в съседните балкански страни засягат малко или много. Все почесто Сърбия е прегазвана от османски опустошители. Османската сила се е врязала дълбоко в сърцето на страната чак до Крушевац и Голубац. След разорителното османско нашествие в Трансилвания, жертва на което стават множество придунавски градове от Северин до Голубац, Бранкович се решава на скъпа жертва с надежда да омилостиви султана — през 1435 г. той изпраща дъщеря си Мара в Мурадовия харем[113]. Въпреки това при всяко последвало стълкновение между унгарци и османци Мурад II не щади земите на сръбското деспотство. Така през 1437 г., когато отряди унгарци, чехи, поляци и власи нападат областта на Голубац, спускат се към Морава и прекосяват сръбски земи, като разбиват при Смедерево войските на видинския Али бей, османците бързат да отмъстят най-напред на Георги Бранкович, като опустошават областта му. Деспотът изкупува мир от тях, като отстъпва вароша и покрайнината на Браничево[114]. А след смъртта на Сигизмунд османците засилват напора си срещу Трансилвания и Сърбия, за да нанесат оттам удар на Унгария. Укрепеният манастир Раваница и сръбските градове Борач и Островица падат под тяхна власт. Малко след това столицата Смедерево е обсадена. Бойците на деспота храбро и твърдо се отбраняват и се мъчат да отблъснат

нашествениците. Напразно Георги Бранкович търси помощ от унгарските управляващи среди, погълнати от ожесточени династически междуособици. Гибелта на деспотството е неизбежна. Отбраната на Смедерево е сломена и столицата пада (1439 г.). Зад стените ѝ се настанява османски гарнизон, укрепва чужда власт, възглавена от бившия скопски учбей Исхак. Османски въоръжени части заемат редица други градове. Самостоятелното съществуване на сръбското деспотство е прекъснато, а Георги Бранкович намира убежище със сина си Лазар в Унгария[115].

Замесен в унгарските борби за престола, той е подгонен от враждебната нему партия, издигнала за унгарски владетел Владислав III Ягело. Феодалните му имения в Унгария са отнети и съкрушеният сръбски господар се приютява в Дубровник.[116]

Настъпил е часът и на Белград, владян по това време от маджарите. През 1440 г. Мурадовите войски се нахвърлят срещу яката твърдина. Начело е Иван Таловац, банът на Матка. Дълго и упорито се сражава в открит бой с нападателите вождът на белградската отбрана. Числено надмощие на неприятелите заставя защитниците да се приберат в крепостта и да воюват за нейното избавление. Вражеският обръч опасва старата крепост по суша и вода. Многобройни оръдия бълват градушка от камъни върху стените на белградската твърдина. Повече от сто кораба прерязват връзките на крепостта с Унгария, откъдето тя би могла да получи подкрепления. Натискът изглежда неудържим. Унгарският летописец Йоан де Туроци разказва, че каменометните оръдия превръщат стените в съсипни, събарят защитните кули. Но упоритите и смели бранители превръщат нощите в дни и поправят неуморно разрушенията. В разгара на тия кървави борби новият унгарски крал Владислав III Ягело изпраща свой пратеник при султана за прекратяване на военните действия. Войнственият османски повелител отпраща вестителя в Смедерево и отлага преговорите, за да овладее с последен пристъп Белград и да диктува след това договорните условия. Но и защитата на града не бездействува. Изправен пред тежка заплаха, Таловац прибягва към отчаян спасителен опит. Полуразбитите крепостни стени не могат да бъдат вече сигурен заслон срещу щурмуващите османски отряди. Ето защо Таловац нарежда на защитниците да запълнят с дърва крепостните ровове и да посипят върху тях барут. На утрото, мрачни и настръхнали, налитат от всички страни османските отряди. Те се опитват да прехвърлят рововете и да се покатерят по уязвимите вече стени. В тия напрегнати часове, когато въздухът ехти от бойни възгласи и над крепостта тежат като олово черните облаци на близка гибел, става нещо необикновено. Към изпълнените с дърва и взрив изкопи полетяват факли, хвърлени от защитниците. Страшни тътнежи разтърсват околността. Като покосени падат налитащите османци, засегнати от взривовете. Корабните оръдия унищожават част от османските плавателни съдове. Османците

оставят 17 000 жертви в тия тежки сражения за овладяване на Белград. Най-после Мурад вдига обсадата. Неговите шест-седеммесечни усилия са напразни — крепостта се опазва чрез мъжествената си защита[117]. Обаче Ново бърдо не издържа, макар че се брани дълго и упорито до 1441 г. В това селище прониква Шехабедин паша, а навред из сръбските земи разстила мрежата си османската администрация. Полетата са осеяни с избити местни жители, по пътищата се нижат тълпи заробени от османците люде, разпродавани на безценица по робските пазари. Пленени са дори двамата деспотски синове — Григорий и Стефан. Яростта на завоевателите се излива с пълна сила върху тях и те са жестоко ослепени[118]. Още една балканска държава след полувековна агония и дълги борби е включена в османската феодална система.

Приблизително такава е картината на борбите срещу османското нашествие и в Босна, Херцеговина и Зета през тази преломна епоха в Европейския югоизток[119]. Сравнително младата босненска държава влачи тежко съществуване в края на XIV и началото на XV в., разтърсвана от неспирни несъгласия и кървави съперничества между феодали и крале. В тия бурни събития, в напрегнатата обстановка на Балканите кралската власт тук се оказва напълно безсилна да обедини алчните за надмощие едри поземлени господари и да организира защитата на държавата. В безогледните взаимни разпри на босненските властели се очертават няколко изтъкнати родови феодали, чиято роля се оказва съдбоносна в по-нататъшното развитие на страната. В Северозападна Босна владее войводата Хрвоя Вукчич, в областта от Преполие и Никшич до Цетина се издига Сандал Хранич, а в Източна Босна господаруват князете Павловичи.

Отдавна Босна е примамлива земя в завоевателните планове на унгарската корона и в домогванията за надмощие и влияние на римската църква. Унгарският владетел упорито и непрестанно се вмесва във вътрешния развой на Босна и неведнъж се отправя с войски в земите им. Той дипломатично представя тия нахлувания като кръстоносни походи срещу влиятелните босненски еретици «патарени» — врагове на католишката църква. Голяма част от босненските феодали, обезпокоени от заплахата на унгарския владетел, проявяват открита и непроменена враждебност спрямо него. Тази враждебност и безогледната им жажда за власт така помрачават политическите им начинания, че ги подтикват непрестанно да търсят намесата и твърде често подкрепата на османските владетели. Още в края на XIV в. турски войскови части многократно са нападали босненските земи. Насърчени от вътрешните несъгласия на феодалите, турците скоро започват да ги раздухват и да противопоставят едни на други влиятелните и могъщи босненски сановници. Тази политика подтиква унгарския крал да се устреми целенасочено към пълно покоряване на Босна. Той подпомага крал Остоя срещу неговите противници — местни

властели, които са му отнели престола. През 1408 г. навлиза с войска в Босна и разорява някои селища. Унгарските бойни успехи заставят най-упоритите босненски феодали да променят поведението си. Най-отявленият неприятел на унгарската политика в Босна, който неведнъж се съюзява с османците — Хрвоя Вукчич, — бърза да се помири със Сигизмунд. Въпреки това отпорът на недоволните местни властели не е сломен и през 1410 г. Унгария изпраща отново войски в Босна. В резултат на това крал Остоя признава васалитета си спрямо унгарската корона (1411 г.). Подчиняват се и други могъщи феодали — войводата Сандал Хранич и княз Павел Раденич. Унгарските нашествия разоряват страната. Бойците от унгарските гарнизони, поставени да контролират някои босненски градове, безчинствуват и грабят. Несигурност и безредие владеят в Босна. Пътищата опустяват, търговските кервани срещат непрестанно препятствия, стопанското оживление е смутено, спънато.

Взел връх в Босна след споразумението през 1411 г., унгарският крал полага усилия да смаже могъществото и влиянието на несигурния Хрвоя. Властолюбивият феодал не се поколебава да призове османска бойна сила в собствената си страна. Войските на скопския учбей Исхак нахлуват през 1414 г. в Босна. Улеснени от Хрвоя, части от тях се добират чак до Загреб. Нашествениците водят и детронирания крал Твъртко II, за да го противопоставят на Остоя и да го наложат отново на босненския престол като свое вярно оръдие. През 1415 г. те нанасят страшно поражение на унгарските бойни сили. Притиснати от османската опасност, крал Остоя и множество босненски властели се отказват от васалството си към Унгария. Разразява се кървава разпра между отделните властели, привърженици и противници на унгарското влияние. Пламват люти битки и взаимно унищожение, чиито тежки последствия понася местното население. Тревожни известия от Дубровнишката република съобщават, че «Босна е почти разрушена, а велможите готвят помежду си най-голямо изтребление». Османски сили се явяват тук и там да усмиряват ожесточено враждуващите феодали. Синовете на загиналия в тия смутове Павел Раденич, а след тях и Сандал Хранич се обявяват за османски васали. Предателското поведение и политическото късогледство на босненските феодали проличава ярко в стълкновението на войводата Радослав Павлович с Дубровник. Когато адриатическата република подтиква срещу него Сандал Хранич, този феодал поставя недвусмислено условие — дубровничаните трябва да му отпуснат 4 000 дуката, за да издействува от османците, покровители на Павлович, съгласие да го нападне. При разразилите се бойни действия Сандал, Дубровник и крал Твъртко II се уговарят да откупят от султана за 70 000 дуката владенията на Радослав Павлович и да си ги поделят.

С това грубо и безогледно търгуване със земи и власт босне-

ските феодали улесняват османското вмешателство и откриват път за бъдещето унищожение на босненската държава от османските завоеватели. И наистина османската мощ се укрепява все повече в Босна. Султанът се разпорежда с държавните дела открито и безпрепятствено — с негова помощ е възвърнат на престола Твъртко II. Страната е в пълна зависимост от османците, обвързана с тежък данък към тях.

Стреснат от османския натиск, Твъртко II моли за помощ Венеция и преговаря с унгарския крал. Той обещава дори на Сигизмунд да остави след смъртта си своята власт на негов родственик.

Равносметката от тези нескончаеми ежби и феодални съперничества е печална за съдбата на Босна. Опустошена и съсипана, тя се превръща в поле на кърваво политическо съревнование между двете големи сили в Европейския югоизток — Унгария и султанска Турция, — в лесна плячка за завоевателските домогвания на напиращата османска сила.

През тези неспокойни и напрегнати десетилетия в края на XIV и началото на XV в. западните планински и приморските райони на днешните югославски земи, част от които включва областта Зета, остават по-далеч от досега на османската опасност. Там владеят могъщите феодални родове на Балшичите и Црноевичите. Местните господари — Георги II Страцимирович, а после Балша III — водят дълги кървави борби с албански, сръбски, босненски и зетски феодали, а земите им са постоянен прицел на завоевателните попълзновения от страна на Венеция, Унгария и сръбското деспотство. В тия вътрешни борби зетските господари прибягват към помощта на османски наемници.

През 1421 г. Зета е включена в обсега на сръбското деспотство, чиято съдба споделя в бъдещите злощастни за тези земи събития.

Хърватските земи по това време са част от владенията на унгарската корона. В началото на XV в. Хърватско изживява ожесточените борби на Сигизмунд и неговия съперник Владислав Неаполски. Особено остро чувствува тия стълкновения Далмация, където Владислав успява за известно време да извоюва позиции. Улеснена от тия кървави борби, Венеция укрепва господството си към средата на XV в. в цяла Далмация (без Дубровник).

Подобно на Босна и хърватските земи, разкъсани от борбите на могъщи феодали и съперничещи си владетели, не са подготвени да посрещнат приижданата османска лавина. Напразно Сигизмунд обмисля обширен план за изграждане на отбранителна система, в която хърватските земи заемат важно място: един от защитните пояси трябва да опаше Хърватско, другият, славонският, да се простре по течението на р. Уна и третият, усорският, на север от босненската земя. Османските набези неведнъж засягат и хърватската територия.

През началните години на XV в. Словения, тогава включена

във владенията на Германската империя, за пръв път изживява ужаса на османските нахлувания. Османската сила приближава бавно, но неотклонно пределите на Средна Европа[120].

ОТПОРЪТ НА НЕПОКОРНИТЕ ПЛАНИНИ (АЛБАНИЯ)

В най-западната част на Полуострова още първите османски набези срещат преградата не само на непристъпните и сурови албански планини, а и на местното население, което най-упорито и въпреки бесните пристъпи на завоевателите отбранява свободата си почти до края на XV в. Не случайно османските хронисти отбелязват изрично, че когато от 80-те години на XIV в. нататък пред завоевателите, проникващи все по-дълбоко и трайно в Македония, застава задачата да пристъпят към Албания и Босна, ръководните им среди съзнават трудностите на такова начинание. «Не може да се мисли за бързото подчинение на тези две държави, които са разположени в труднодостъпна и отдалечена местност, имат силни крепости и покрай това народите им са известни с храброст и мъжество»[121]. И все пак ударите на османската стихия засягат твърде рано албанските земи, по това време поделени във владенията на многобройни властолюбиви феодали — Балшичите, Топиите, Комнените, Шпата. По сведенията на «Янинската хроника» първите сблъсъци на албанците с османските турци датират от началото на 80-те години на XIV в. Когато янинският деспот Тома Прелюбович повиква турците, сблъсъците се подновяват. През 1382 г. те са принудени да сменят няколко пълководци, за да се справят с оказания им яростен отпор от албанците начело с Гин Зенебиси и Гин Бус Шпата. В битка при Дриско албанските бойци успяват да избият много от нашествениците и преследват оцелелите. От тях успяват да се спасят само 300 души с военачалниците им[122]. Малко след това османците се явяват на албанска земя, призовани от албанския феодал Карл Топия, господар на областта около Драч. Той търси тези опасни съюзници, за да запази владенията си от домогванията на съседния феодален владетел Балша II, който господствува над обширна област от Шкодра до Призрен. Наистина, възможностите му за избор са ограничени: от запад срещу него са се надвесили могъщи неприятели — Венеция и Римската папска курия. Подкрепен от османците, нахлули в Македония през 1385 г., Карл Топия разбива своя съперник и възвръща владенията си със средище Драч, отнети му от Балша II[123]. Тези първи сблъсъци с албанците разкриват пред завоевателите обичайната за Балканите обстановка на феодално разцепление и ожесточени съперничества, които ги насърчават за бъдещи действия.

Помощта на коварните съюзници, призовани от враждуващите феодали, е тежко изкупена — пълчищата им плъзват и грабят изтерзаната албанска земя, а северните албански феодали стават турски васали. Според някои сведения около това време шкодренският господар е заставен да предаде Шкодра на турския управник Шахин, известен като учбей в Северна Албания. Ако се съди по известията в османските хроники, завоевателите продължават да напират, като се възползват от феодалните противоречия в Албания. Според тези сведения шкодренският господар Георги II Балша потърсва помощта им, за да нанесе удар на политическия си съперник — босненския бан, който подготвя отпор на турците съвместно със сръбския княз Лазар и в съмишленичество с българския цар Иван Шишман. Сам султан Мурад го изпраща срещу тях с 20 000 акънджии. Източниците твърдят, че Георги II Балша се споразумява тайно с босненския бан и сръбския княз, благодарение на което християнските сили нанасят на турците тежко поражение при Плочник (1387 г.)[124]. Едва след тези първи сблъсъци със завоевателите на Полуострова албанските властели долавят предизвестие за натегваща съдбоносна заплаха. Затова шкодренският княз Георги II Балша и бератският господар Теодор Корона Музака се явяват със свои бойни сили в подкрепа на сборната християнска армия на Косово поле (1389 г.)[125]. През същата съдбоносна година османците овладяват Круя и Шкодра, които скоро са заставени да отстъпят на могъщата морска република — Венеция. Тази голяма политическа сила със стари завоевателни стремежи към Балканското Приморие се стреми да омаломощи албанските феодали по изпитания вече начин — да ги привлече с примамливи обещания, да ги противопоставя един на друг, да раздухва несъгласията им и ги тласка към кървави стълкновения. Разкъсани и притиснати между двамата неприятели — Венеция и османците, — албанските феодали, заслепени от стремежа да запазят земите си, не се насочват към организиран отпор, към обединение на силите[126]. Те започват да отстъпват един по един пред по-силните врагове. По такъв начин Георги, синът на Карл Топия, е заставен доброволно да предостави княжество Драч на венецианския сенат след смъртта си[127]. Османската заплаха и нарастващата сила на албанските властели Дукакини, Закария и Йонима хвърлят в смут и господаря на северните владения от бившето Шкодренско княжество — Георги II Балша. През 1396 г. той отстъпва пред домогванията на Венецианската република и й предава главните си градове Шкодра, Дрищи, Даньо и Шаси[128].

Все така постъпват в началото на XV в. и влиятелните феодали Дукакини, господари на обширни владения между левия бряг на Дрин, изворите на Фани и района на Алесио (Леш). През 1403 г. Дукакините сключват договор с Венеция, според който предоставят на републиката престолния си град Леш срещу жалко подаяние — рента в размер на една трета от приходите[129].

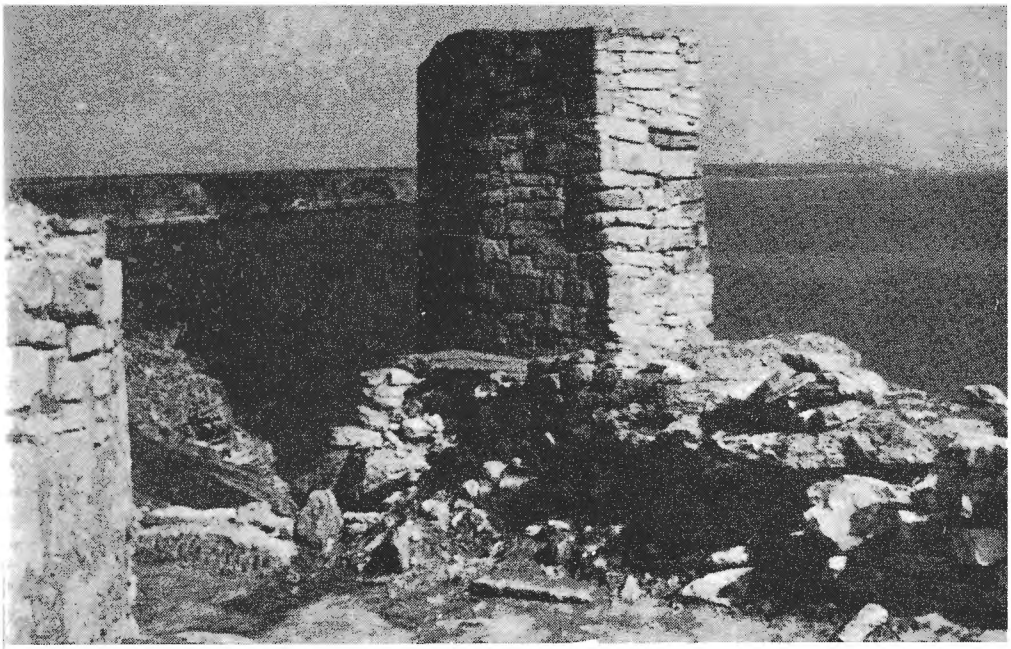

Крепостта Калиакра

Сръбският княз Лазар — стенопис от черквата „Свети Николай" (Хилендарски манастир — 1667 г.)

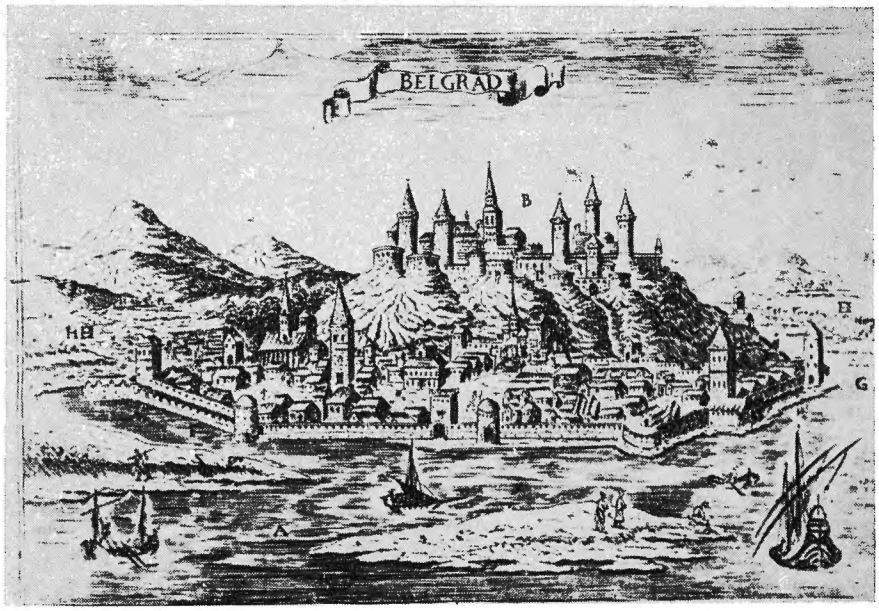

Белградската крепост в турско време (старинна гравюра)

Крепостта Голубац на Дунава, Сърбия (Югославия)

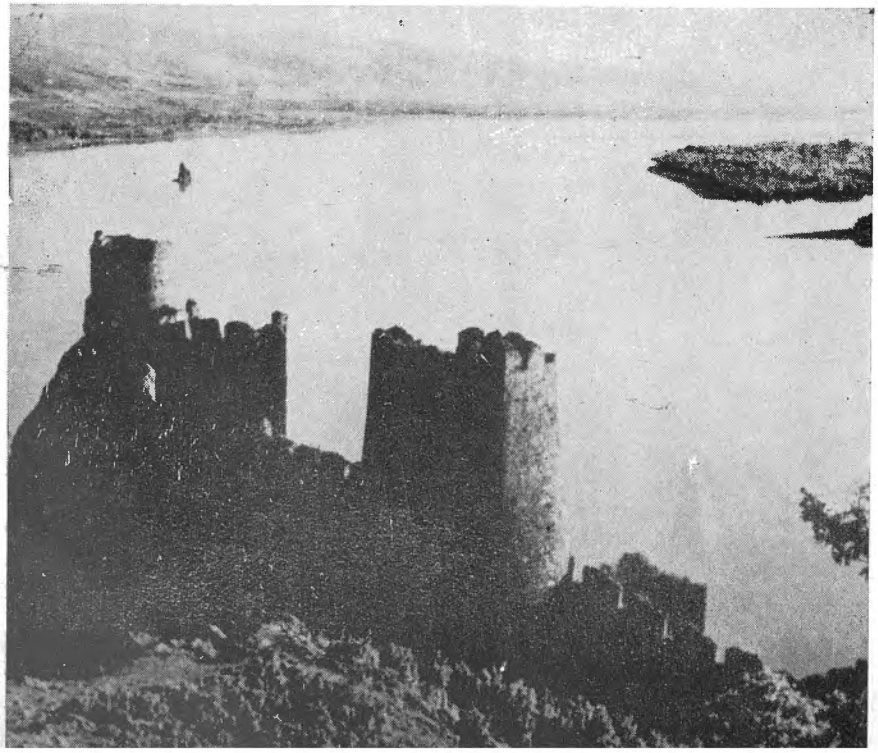

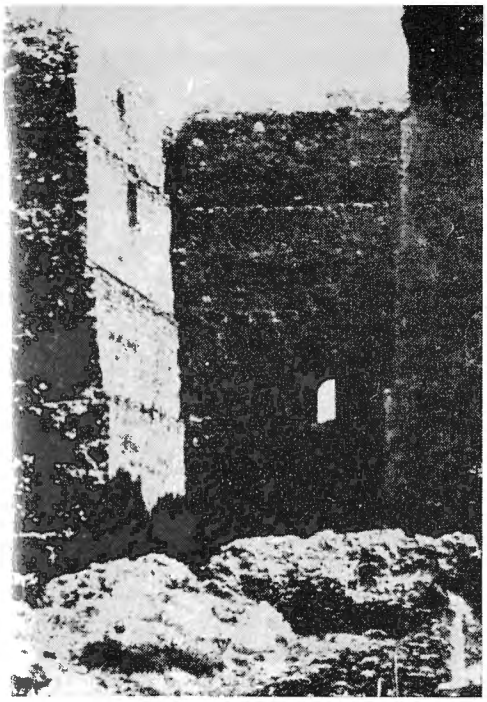

Крепостта Сталак, Югославия (по Дероко)

Крепостта на Смедерево, Сърбия (Югославия)

Битката на Косово поле — 1389 г. (картина от Миколаш Алеш), Прага, Чехословакия

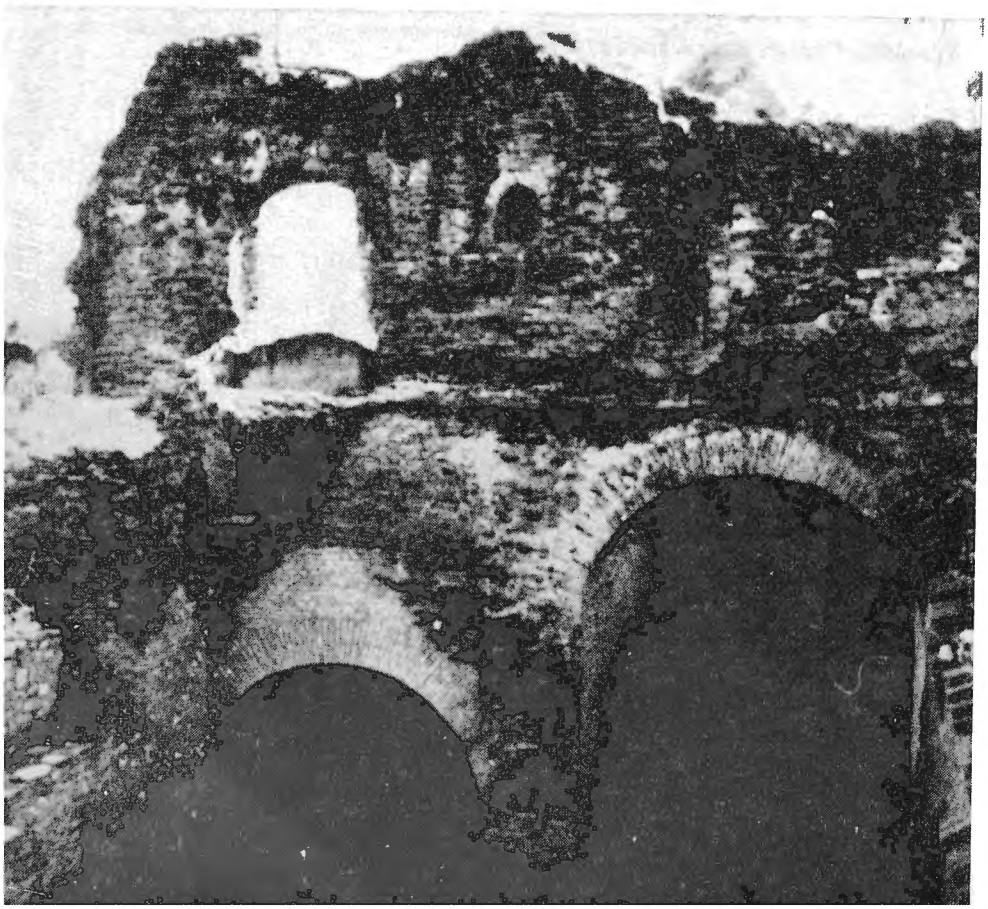

Влашкият владетел Мирчо (фреска от манастира Куртея де Арджеш, Румъния)

Паметен надпис за победата на Мирчо над турците при Силистра, 1408 г., Румъния

Развалини от княжеския дворец — Търговище, Румъния — началото на XV в.

Георг Кастриоти Скендербег (старинна гравюра)

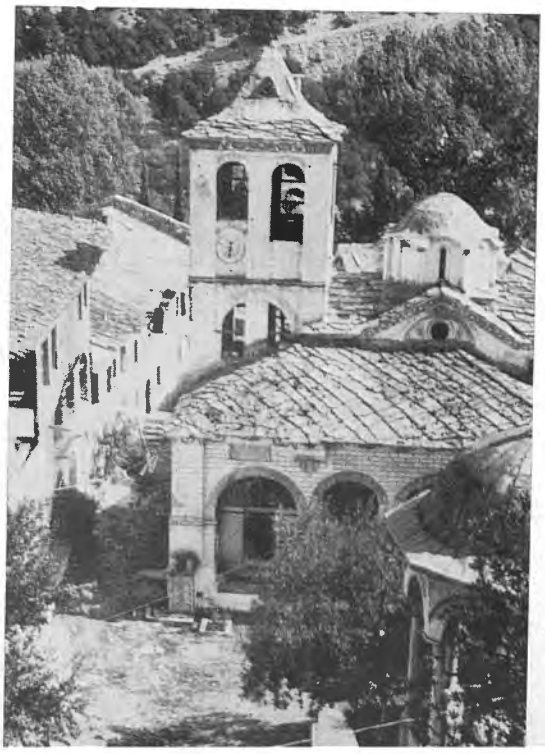

Манастирът „Свети Йоан — Предтеча" при град Серес, Гърция

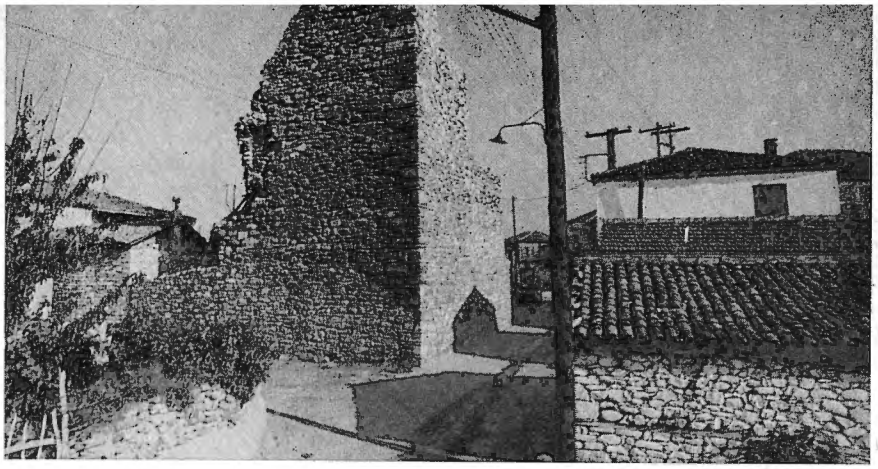

С. Дафне. Средновековна кула, наречена „кулата на Мара" (дъщерята на Георги Бранкович и жена на султан Мурад II)

Заглавна страница от съчиненията на Йоханес Леунклавиус — XVI в. ▷

Старинна скица на гр. Солун (Парижка национална библиотека)

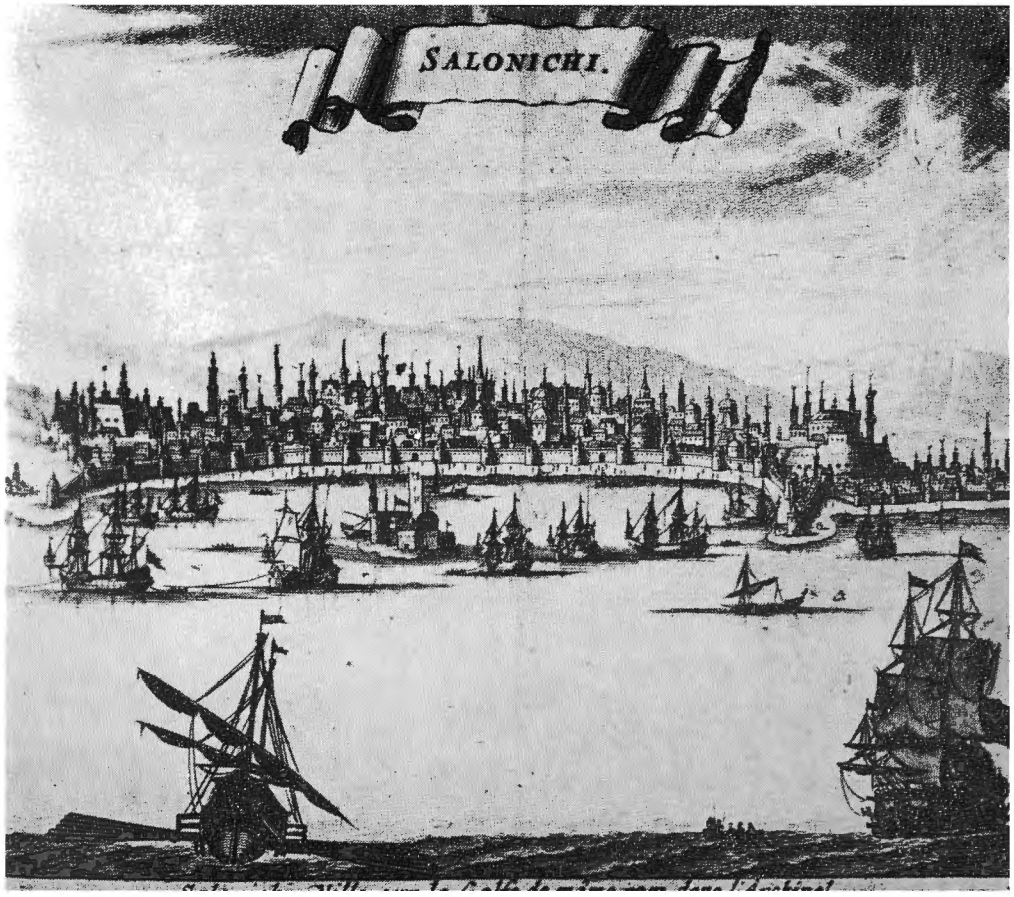

Neuwe Chronica

Türckiſcher nation/ von Türcken ſelbs beſchrieben:

Volgendes gemehrt/ vnd in vier Bücher abgetheilt:

Das Erſt/

Gitabi Teuarichi, Chronic oder Zeitbuch der Fürſten Oſmaniſchen Stammens: von jhrem Vrſprung/ Auffnemen/ Regiment/ Gewalt:/ Kriegen/ Tugendt/ Vntugendt/ ſucceſſion, vom erſten Oſman Cham/ biß auff den Sultan Suleiman Cham/ vnd das 1550. Jar Chriſti: Welches der Edel vnd Geſtreng/ Herr Jeronymus Beck von Leopoldſtorff/ ꝛc. im nechſtfolgendem 1551. Jar von Conſtantinopel mit ſich bracht.

Das Ander/

Von Türckiſchen Geſchichten/ die nach dem 1550. Jar Chriſti/ biß auffs 1590. zugetragen.

Das Drit/

PANDECTES Türckiſcher Hiſtori/ Das iſt/ vollkommner Bericht allerley Türckiſcher Sachen/ vnd Erklärung derſelben.

Das Vierd/

Etliche Particular Beſchreibungen mercklicher/ vnd zur Türckiſchen Hiſtori gehörigen Geſchichte.

Alles ſeyts durch Hansen Lewenklaw von Amelburn/ vnſer Teutſchen Nation zu ſonderm Nutz vnd Wolgefallen zuſammen gefaſſet/ geſtellet/ vbergeſehen/ vnd in Truck verfertigt.

15 95.

Gedruckt zu Franckfurt am Mayn/ bey Andreä Wechels ſeligen Erben/ in verlegung Sigmunds Feyrabends vnd Johann Vlhels.

Неумолимата и настойчива в своя натиск италианска морска държава поглъща една подир друга феодално раздробените албански земи или ги лишава от имуществата им. Постепенно в албанските градове се настаняват венециански чиновници, които грубо произволничат, грабят приходите на тази земя, посягат на градското самоуправление. Селяните са потъпкани, земите стават собственост на венециански господари, данъците натежават, разоряват населението, изтощено от дългите феодални междуособици, чужди нашествия, владетелски съперничества. През 1399 г. Северна Албания развява знамето на бунта срещу непорядките на венецианския режим[130]. Ненавистта към Венеция тласка албанските феодали към отстъпчивост спрямо османците. Те се огъват пред напора на войнствения Баязид I и приемат васалитет, за да опазят остатъка от независимостта на владенията си. От това време са останали и първите известия за настаняване на османски чиновници в някои албански градове и спахии по селата[131]. Още през 1394/96 г. крепостта Круя (Акчахисар) е под властта на османски разпоредители, а населението се ползува от известни данъчни облекчения[132]. Османците организират по-леко офанзивата си в тази посока след създаването на скопския уч, откъдето нападат с повече сили и контролират пътищата към Албания. Османската власт очевидно подготвя пълното си утвърждаване в тази трудно превзимаема земя, скрита зад скалисти зъбери, от които дебнат волни и непокорни планинци, приютени в усамотени планински пазви. И тук османските господари успяват да напреднат по-бързо с умение и дипломатическа ловкост, отколкото с оръжие и бойна сила. Те знаят, че е достатъчно да запазят имотите и властта на старите албански феодали, за да сломят техния отпор и да ги направят свои послушни служители. В битката при Ангора (1402 г.) на османска страна покрай други балкански феодали и сановници не липсват и албански властели[133]. Тук са със свои бойни сили Коя Закария, чиито имения обхващат земите на север от долината на Задрима, на югоизток от Шкодра, Димитрий Йонима с владения от Дрин до Суфадая, Георги Дукакин от могъщия знатен род на Дукакините и Душмани[134]. Но злощастният за Турция обрат на събитията подтиква някои от бившите султански васали в Албания да се отърсят от османската опека и да поведат упорити борби за опазване на властта си, за разширение на земите си. Мъчително се проточва войната на Балша III срещу Венеция, чието върховенство се мъчи да отхвърли той, за да възстанови старото Шкодренско княжество. Морската държава посяга върху бащиното му наследство — градовете Дулчино, Антивари и Будуа. Балша III е подкрепен от сръбските господари Стефан Лазаревич и Вук Бранкович и отстоява твърдо срещу венецианския натиск[135]. Но венецианският сенат не престава да сее раздори и да разединява силите на албанските феодали. Ловко насочва неудържимите властолюбиви стремежи на някои от тях, за да

омаломощи други. Така Венеция си осигурява помощта на Коя Закария и братята му във войната срещу Балша III[136]. Безначалие владее страната — изчезват стари феодални владения, възникват нови, а други едреят или се раздробяват ежегодно.

Омаломощени и погълнати от дребните си ежби, албанските феодали не съумяват да използват османската междуособица, да подпомогнат борческите усилия на другите балкански страни. Укрепил властта си след тежката вътрешна криза, Мехмед I не пренебрегва завоевателните си планове и спрямо Албания. Сравнително по-леко той подчинява крайбрежието на Средна Албания. И тук, и в северните области на страната, османците запазват местните феодали като свои васали. Крепко налагат господството си в южните райони на Албания от Епир чак до Круя (1415—1417 г.)[137]. В обсега на тия османски завоевания лежат обширните владения на Музаки между реките Шкумба и Воюса, на властелските родове Шпата и Зенебиси в Епир[138].

Неспособността за сериозен отпор и в много случаи съглашателството си с османците албанските господари изкупуват твърде скъпо — по утвърдения от завоевателите обичай те са заставени да изпратят синовете си в султанския двор, да приемат дори тяхното отродяване чрез приобщаването им към мюсюлманството. Такава е участта на един от Зенебисите — сина на Гин Зенебиси, познат по-късно под името Хамза, достигнал високи чинове в османската армия. Но подобни отстъпки не донасят избавление или дълготрайно опазване на владелчески права и привилегии — те отлагат временно сигурната и близка гибелна участ на балканските господари. С рядко за онова размирно време проникновение един дубровнишки съвременник бележи през XV в., че откупеното от турците приятелство не е дълготрайно, «както добре личи от примери с други и най-вече с господарите на Скиавония (т. е. населеното със славяни адриатическо крайбрежие — б. м.), на България, Романия (т. е. земите на Византийската империя — б. м.) и Албания, при деспота и синовете му, и безброй други, които, явно е, как са заробени и ги заробват днес поради тяхната разединеност и несъгласия. . .»[139] Приблизително в такъв дух звучи и оценката на византийския историк Дука: «Ако днес те (турците — б. м.) са се помирили със сърбите, то утре ще опустошат Атика, Лакедемония, Ахея и Елада; ако в други ден се споразумеят привидно със страната на ромеи, сърби, българи, а след това и албанци отново ще бъдат хвърлени в ридание.»[140]

В завоюваната от османците албанска територия са и владенията на феодалите Гропа около Охрид и езерото, деспотството Валона, управлявано от вдовицата на Балша III, Комита Музака, земите на семейството Топия от Дурацо до Арта и от Круя до Охрид, и на родствените нему князе Арианити в района на Канина, Черменика и Шпата. От тия си завоевания османците създават

своя нова провинция Арванид или, т.е.Албанска земя. Земите се разпределят между спахии като военнофеодални владения — тимари и зиамети, — обвързани със служебни задължения спрямо султанската власт. Според данните на османската регистрация от 1419—1421 г. тук има 271 спахилъци, от които 77 % принадлежат на мюсюлмани, а 20% са предоставени на албански феодали и знатни, т. е. албанци - спахии. Османската власт се утвърждава най-вече в районите на Аргирокастро, Канина, Берат,Круя, Искарапар. Останалите зони — Келейре, Томорице, Павло Куртик и Чарталос са с малко спахии и по-слабо контролирани от властта[141]. В Аргирокастро, някогашното средище на могъщо деспотство, в което господарували властните албански феодали Шпата, сега се настанява върховен османски управител на новообразуваната провинция — санджакбей[142].

Но съсредоточаването на големи османски гарнизони в няколко албански крепости и появата на султански чиновници тук и там все още не означава трайна победа над тази смутна, несигурна, метежна земя, винаги настръхнала като намръщените чела на необгледните си планини. Не всички албански феодали са склонни да приемат османското господство, дори и когато завоевателите им правят известни отстъпки, за да преодолеят съпротивата им. Сред тия албански първенци изпъква дейният род Кастриоти, който играе значителна роля в епичните борби на Албания през XV в. за отблъскване на османската стихия, за освобождаване на поробените от османците земи[143].

Не благородническо потекло украсява семейната история на тия планинци, нито знатна кръв ги сродява с могъщите издънки на прастари местни феодални фамилии. Те засвояват като фамилно името на родното си село, потулено в дебрите на планината Тропой, и го свързват завинаги чрез достойните дела на синовете си с мъжествения отпор на Албания срещу османските завоеватели. Отначало Кастриотите владеят земите, които се простират на североизток от Шкодра и Леш чак до Призрен. На запад от тях са владенията на влиятелните господари Дукакини. През времето на Балшичите, подобно на съседите си Дукакини, Кастриотите изгубват владенията си, но след смъртта на Балша II (1385 г.) ги възвръщат. От поредицата Кастриоти съдбата на Гьон и синовете му е сплетена най-непосредствено с историята на османското разширение в Албания. По данни на византийския хронист имения на Гьон заемали обширна територия от Босна до Епир. Наистина тия имения имат просторен обсег — от района на Тирана с областта Матия до сръбската граница без град Круя. Този град, свързан с епичните възпоминания за подвизите на албанския народен герой Скендербег, принадлежи на друг властелски род — на Топиите. Владян през първите години на XV в. последователно от Константин Балша и княз Никита, градът споделя участта на южноалбанските области, покорени от османците през 1415—1417 г.

По това време османски управител в Круя е Мурад бей, заменен през 1432 г. от Али бей. Източниците не съобщават дали Гьон Кастриоти успява да овладее Круя между 1415—1432 г. Но в негова власт са здрави крепости, винаги готови да окажат твърд отпор на враговете: Петрела, Петралха и Светиград. Още твърде рано Гьон Кастриоти се сблъсква с натежаващата заплаха на османците. Отначало техен васал, той бърза да се отърси от тази зависимост след битката при Ангора. Като мнозинството албански феодали и той търси някаква силна опора, защото съзнава, че усамотени, разединени помежду си и обкръжени от могъщи неприятели, местните господари не могат да опазят властта си. Затова Гьон Кастриоти предпочита Венеция пред мюсюлманската опасност, създава приятелски взаимоотношения с нея. И морската република държи на тази връзка, ръководена от постоянния си стремеж и планове за господство в албанските земи. Сенатът отрежда високи почести за Кастриоти — през 1413 г. го удостоява с наследствената титла на свой почетен гражданин. Въпреки усилията си да запази известна независимост в политическото си поведение, Гьон Кастриоти все пак е заставен през 1410 г. отново да признае васалната си обвързаност към султана и да изпрати сина си Станиша като заложник в султанския двор. Напразно непокорният владетел праща пратеници при отвъдморските си покровители, за да търси помощ срещу османците. Обезпокоен за бъдещето си, той дори си осигурява политическо убежище във Венеция, в случай че османските завоеватели го заставят да напусне страната.

Османската опасност надвисва още повече над просторните владения на Кастриотите със създадената наблизо нова провинция Арванид или. Твърде самостоятелният и влиятелен албански феодал е несигурен и нежелан за турците съсед. Следващият техен прицел ще бъде неговото владение. И ето през 1423 г. Мурад II повежда многобройни отряди чак към албанското крайбрежие. Гьон Кастриоти е принуден да приеме чуждото надмощие, да изпрати в двора на мюсюлманския повелител трите си синове: върналия се междувременно в родината си Станиша, Константин и Георги (бъдещия Скендербег). При все това Гьон не престава да търси опората на Венеция, обещава ѝ своето покорство и преданост, ако тя го подпомогне срещу турците. Сенатът обещава военна помощ и остава само с обещанията си. Но войната, която пламва между републиката на Свети Марко и османската държава за Солун, насърчава непримиримия Гьон към смели действия. Той отхвърля васалната си зависимост и е готов да окаже отпор, изпълнен вероятно с упования за подкрепа на венецианските си покровители. Но събитията се развиват неблагоприятно. Солун е покорен от османците, а повратливата и гъвкава република мисли повече за застрашените си търговски интереси в османските предели, отколкото за освободителните усилия на Кастриоти и бърза да се помири със султана. Изоставен, метежният албански господар

понася трагичните последствия от едно страшно османско нахлуване във владенията му през 1430 г. Албанският феодал е сразен и запазва властта си в ограничен дял от земите си само след подчинението си пред завоевателя. Нашествениците яростно рушат твърдини и опустошават селища. Тежко ударен, албанският феодал не загубва опората и влиянието си в суровите недостъпни планински краища на завоюваните от османците негови владения.

Разочарован от Венеция, в края на живота си Гьон Кастриоти насочва вниманието си към друга външна политическа сила — Дубровник — вероятно изпълнен с надежди да получи подкрепа оттам. Известно е, че републиката дарява нему и на синовете му дубровнишко гражданство. Макар и привидно покорен османски васал, Гьон Кастриоти едва ли се е смирил истински. Бунтът и недоволството тлеят в неговия дом и се разгарят по-късно в делата на легендарния герой — сина му Скендербег.

Прегазената от османците албанска земя, окована във веригите на османската феодална система, също не се смирява. Тази земя е обитавана от непреклонно население, на което суровата албанска природа е отредила оскъдни блага за непосилния му труд, а местните албански феодали са ограбвали безмилостно тия блага и заради грубото си властолюбие и себични интереси са допуснали тук да се утвърди господството на османските завоеватели. Честите османски набези през първите десетилетия на XV в. са изтощили напълно изтерзаните селски труженици в Албания. Като опустошителни вълни османците са заливали тази земя. Византийският хронист Дука рисува в живо описание стихията на тия османски набези: «Като нападнат някоя област, те. . . си отиват само след като я ограбят. Тия нашествия опустошиха цяла Тракия до Далмация. Това намали броя на албанците, които са многочислен народ, така изтребиха власи, сърби, ромеи. . .»[144]

Разорени и съсипани, албанските жители в завоюваните от османците области понасят на плещите си бремето на нови феодални тежести.

През 1419 г. в областта на Аргирокастро, Берат, Скрапар и Елбасан избухва селско въстание. Селяните унищожават турските спахии, когато се прави пръв опит да се регистрират земите, т. е. да се утвърди феодалната зависимост на местното население спрямо представителите на османската поземлена аристокрация. Движението е с внушителна сила и продължава чак до 1424 г.[145]

Недоволството на населението и откритата му непримиримост към господството на османската власт избликва отново с по-голяма сила, когато султанските чиновници предприемат повсеместно нова поземлена регистрация на своята провинция Арванид или през 1431—1432 г., за да обхванат и най-малкото населено място в рамките на османския феодален режим. Те се натъкват на непреодолим народен отпор. Откъслечни бележки, вписани тук и там върху пожълтелите листа на най-стария познат

засега опис на провинцията Арванид или носят далечния отглас от метежния тътнеж из покорените албански села.

«Те бяха разбойнически неверници — бележи османският регистратор за жителите на село Шин Петри от вилаета Павло Куртик, зачислено към тимара на кадията на Йениджекале. Не признават закон и ред и дори не се представиха при регистрацията.» Указанията за това село с поселищни данни са събрани от странични източници поради съпротивата на местните жители[146]. За село Лузат в планинската област Курвелеш, включено в тимара на Мухамеди, син на Татар Хасан, регистраторът е вписал с ненавист следното: «Това село е изменническо. Три-четири пъти изпращахме хора, но те (т. е. жителите на селото — б. м.) не дойдоха.»[147] Очевидно и тук албанските селяни се противопоставят на регистрацията, която закрепява тяхната зависимост. Този открит отказ показва ясно, че албанското зависимо население не желае да се примири с установените османски феодални порядки и бойкотира поземлената регистрация, за да се изплъзне от задължения към отредените му феодални господари. Усилията, насочени срещу османската власт, личат и в сведенията за поселищната лабилност през този период. В регистъра са вписани 92 изоставени села и мезри (които най-често са бивши села); от тях 54 са изоставени още през периода, предшествуващ регистрацията от 1431 г.[148] А нещо повече, в някои райони народната съпротива се разразява в същински бунтове. Така например още преди регистрацията на Арванид в 1431—1432 г. областта Вайонетия в Епир е обзета от всеобщо народно вълнение. Очевидно то е насочено срещу устоите на османската феодална система и регистраторът не е пропуснал да спомене това в бележка към описа на тимара, състоящ се от селата Кокинолисар и Ардасова[149].

През 1431 г. се противопоставят на регистрацията с оръжие в ръка 19 села в областите Келцире, Курвелеш и Тепелене, както и 17 села по горното течение на Шушице[150].

Бунтовните тежнения на непокорното албанско население съвпадат със стремежите на някои пострадали от османското завоевание феодали, които желаят да възвърнат изгубените владения, имущества, престиж и власт. По данните на регистрацията от 1431 г.личи, че са отнети 17% от тимарите на спахии, зачислени от предходната регистрация. Един от тях — бившият могъщ феодал Арианит[151], оглавява метежния кипеж в Албания през 1432 г. Византийският хронист Халкокондил предава твърде правдоподобна версия за подбудите, които подтикват Арианит към решителни въоръжени действия[152]. Изгубил обширните си стари имения след установяването на османската власт в земите му, Арианит се превръща в дребен поземлен господар, Съкратените му владения, разорени от османските набези, са с понижен доход. Новата османска регистрация затвърдява това неизгодно за Арианит положение, при което част от бившите му владения

са зачислени на различни други тимариоти. Затова обезпокоеният албански феодал отива лично в султанския двор в Одрин, за да търси увеличение на владенията си при ново разпределение на спахилъците. Неполучил удовлетворение, недоволният Арианит се връща в родината си, където тлее искрата на бунта. Повежда въстаналия народ в областта Елбасан през есента на 1432 г. По думите на Халкокондил готовите за борба жители го посрещат «с радост. . . и всички се вдигат против повелителя». От всички страни приждат бойци — конници и пешаци — да воюват за освобождението на родните си селища, за прогонването на завоевателите. В тази борба се разгръщат дълбоките пориви на потиснатото население против феодалния гнет изобщо, а не само срещу владичеството на чуждите господари. Яростта на въстаналите се разразява в смели действия — бойците на Арианит избиват местните тимариоти, рушат институциите на наложения в албанските земи османски поземлен режим. По същото време в района на Аргирокастро феодалът Депа, в когото учените разпознават влиятелния албански господар Андрей Топия[153], повежда разбунтувалото се население.

Бунтът на непокорните албански планини хвърля в смут османските управници. Сам Мурад отива в Серес, за да изпрати войски срещу метежната земя. Османските хронисти от това време бележат, че бейлербеят Синан бей, беят Исхак, тесалийският управител Турхан бей и др. се събират, за да се справят с настъпилите тревожни събития. Али бей, синът на прославения османски пълководец Евренос и санджакбей на Аргирокастро, хвърля войски срещу разбунтувалото се население и опустошава всичко по пътя си. Бедните въстанали планинци причакват добре въоръжените врагове в мъчнопроходими места на областта Курвелеш и ги зашеметяват със страшно поражение в 1433 г. Загива голяма част от османските бойци, други пък едва успяват да се доберат до Епир и да намерят там спасение[154]. Османският хронист Уруч с мъка признава: «Али бей, син на Евренос бей, пристигна във вилаета Арнаут, нахлу, но нямаше успех. . . Той бе разбит. Такова неочаквано произшествие се случи на османците.»[155]. Този неуспех заставя султана да подготви срещу Албания многобройна войска, за която бургундският пътешественик Б. дьо ла Брокиер споменава в интересните си бележки и наблюдения през 1433 г.[156]. Въстанието в Албания се разраства — към разбунтувалите се присъединяват и други албански феодали — Дукакин, Музаки и пр.През 1433 г. братята Дукакини прогонват османците от град Даньо. Скоро обаче измяната на живеещите в Шкодра венецианци, които се съюзяват с турците, заставя албанските въстаници да изоставят освободения град[157]. Изпратената през 1434 г. османска военна сила понася тежки удари — тя е разбита. За трети път през 1435 г. разтревожените османски властници хвърлят срещу смелите албански борци отряди, ръководени от скопския учбей Исхак. Спо-

лита ги същата участ — устремът им е преломен от непреклонните мъже на Албания.[158] Въстанието се разраства в широко освободително движение. Ръководителите осъзнават необходимостта от чужда помощ в това съдбоносно начинание и се обръщат за съдействие към папската курия. Оттам получават само неподкрепени с нищо празни насърчения. По-сериозни усилия проявява в това отношение унгарският крал Сигизмунд, който съзира у въстаналите албанци естествени съюзници за изграждане на противоосманска коалиция в балканските земи.[159] С оглед на това именно той организира нарочна мисия в 1435 г., оглавявана от българския царски потомък Фружин. Фружин успешно прониква в разбунтуваната земя и влиза в досег вероятно с ръководни албански среди, ако се съди по това, че се завръща в Дубровник заедно с четирима албански първенци.

Подробностите около тази мисия на Фружин в Албания остават неизвестни. В този решителен момент обаче външна помощ за въстаналата страна не се явява. Опитите за изграждане на нов съюз срещу османците остават безрезултатни. И този път самостоятелните балкански господари не съумяват да обединят интересите и усилията си, да подкрепят албанското освободително движение и да се вдигнат целеустремено срещу все още незатвърдената напълно в Европа османска власт. В това време албанските метежници действуват смело, въодушевени от нанесените поражения над османците. Депа, или Андрей Топия, обсажда Аргирокастро, отбраняван ожесточено от местния османски гарнизон. В помощ на обсадените неочаквано се явява Турхан бей със свои отряди. Албанските борци са притиснати здраво между два огъня. Враговете ги разпръсват, а самият вожд на въстаналите пада убит.[160]

След разгрома при Аргирокастро Арианит повежда бойците си към спасителните пазви на албанските планини. Окриляни от непристъпните им скалисти гънки и дълбоки гористи склонове, албанците повеждат оттук хайдутска борба срещу османските господари.[161] С много затруднения и тежки загуби османците овладяват непокорните селища, записани в стария регистър на Арванид още през 1432 г. като «бунтовни села».[162] В някои места те дълго не успяват да наложат владичеството си. Мъжествено отблъсва през 1438 г. пристъпите им престолният град на Музакия — крепостта Берат. Страшният Турхан бей е заставен да вдигне обсадата, след като оставя по бранното поле 10 000 избити свои войници. Но отмъщението му е жестоко — като лава залива с озверените си отряди Епир, сее смърт и разрушение в земята на албанските феодали Музаки. И петте сина на Музаки са заловени. Отредена им е страшна гибел — джелатите ги избиват с удари на чукове. Като зловещ паметник на тия издевателства над борещия се албански народ Турхан бей издига пирамида от главите на изклани албанци.[163]

Въстанието на албанците през 1432—1435 г. завършва с неуспех поради това, че в страната не се изгражда всеобщ вътрешен въоръжен фронт срещу завоевателите. Някои албански феодали, между които Гьон Кастриоти, остават бездейни в тия бурни събития, не подкрепят въстаналите райони. Те предпочитат да пазят грижливо остатъците от някаква привидна вече власт и благосъстояние с надеждата да отложат чрез покорство пред османците окончателното си крушение. От друга страна, албанските борци не получават никаква външна подкрепа нито от папата, нито от Венеция, нито от Унгария, нито дори от Дубровник. Изправени сами пред многочисления враг, те с доблест и саможертвеност отбраняват земята си и създават сериозни пречки на завоевателите.

Продължителната съпротива на селяните стеснява обсега и силата на османските учреждения и органи. По данните на османския регистър от 1431 г. съществуват 60 села, освободени от прекия контрол на спахии и други феодални господари. Те са записани в рубриката «задържани», т. е. представляват фонд, с който държавното съкровище на практика не манипулира. При такива обстоятелства трябва да се приеме, че въпросните села в областите Курвелеш, Келсире, Шпата и Гранш са всъщност освободени от пряка зависимост спрямо османските феодали.[164] В регистъра на едно място при описа на тимара на някой си Мубин, преселник от Сарухан и впоследствие умрял, са отбелязани три части от села (хисе), които властта обявила за «задържани», т. е. извадила ги от фонда, раздаван на спахии, защото станало известно, че са се разбунтували. За да обезщети тимариота срещу тези неовладени села, властта му зачислява 9 домакинства от един влашки «катун» (полуномадска общност на планинското скотовъдно население — власи)[165]. Тези сведения показват, че действителната власт на османските господари до 40-те години на XV в. е била твърде ограничена поради народния отпор.

ПОСЛЕДНИ УСИЛИЯ ЗА СПАСЕНИЕ НА ПОГИВАЩА ВИЗАНТИЯ

Твърде късно византийският василевс и неговите сановници съзират надвисващата над Балканите опасност. Османските войски са стъпили вече здраво на Галиполския полуостров (1354 г.) и подготвят голямо настъпление в балканските земи. Омаломощената от дълги династични борби, феодални междуособици и чужди нашествия империя се изправя пред нова заплаха. В тревожното си и напразно търсене на съюзници за подкрепа против османските нашественици византийският император Йоан V Палеолог отпра-

вя умоляващо послание към западния свят чрез неговия духовен ръководител — папата. Цариградският владетел иска настоятелно помощ по суша и море срещу раболепното обещание да постави империята си под духовното върховенство на католишката църква. Тия опити остават толкова безплодни, колкото и неоднократните усилия на Йоан V да спечели помощта на Венеция и Генуа, или да привлече за обща борба срещу османците българския владетел.[166] Гъвкавите и пресметливи италиански морски републики долавят далновидно, че бързите успехи на нашествениците ще ги направят скоро могъщи повелители в Европейския югоизток, с които Венеция и Генуа трябва да се съобразяват заради търговските си интереси. А българският цар Иван Александър, загрижен за териториалното разширение и укрепване на властта си, по примера на всички заслепени балкански владетели не съзира заплахата на османското утвърждаване в Балканския полуостров. Той също предпочита да се съюзи с войнствените пришълци, за да урежда с тяхна помощ политически сметки с вековния неприятел на България — Византийската империя. Турски наемници воюват в армията на българския владетел, когато той неочаквано нападa през 1364 г. затрудненатa Византия. Византийците събират сили и надвиват, като отнемат от българите черноморското селище Месемврия.[167]

Не успял с българския цар, византийският император търси сближение със Сърбия за общ антитурски отпор. Царственият пратеник патриарх Калист преговаря с вдовицата на крал Душан в Серес, но преговорите не донасят нищо обнадеждаващо.[168]

Годините текат все по-тревожни и напрегнати. Над южнобалканските земи съвсем близо до стените на византийската столица тежи заплахата на османските завоеватели. В неудържим устрем се носят техните отряди напред по стария балкански път от Цариград за Белград. Чорлу, Димотика, Одрйн, Пловдив бележат кървавия път на това завоевание. Към имперската столица се стичат непрестанно люде, изживели ужаса на чуждото нашествие, изгубили дом, имущество, близки. Злочести роби от тия земи, отмъкнати от османските бойци и препродадени, се мяркат вече по средиземноморските пазари. С тревога и скръб византийският политически деятел Димитрий Кидонски признава, че «турците сега живеят в Тракия по-сигурно, отколкото византийците по-рано».[169] Смутеният византийски господар Йоан V Палеолог поема далечно пътешествие, за да търси помощ. Величието и недостижимият престиж на гордата някога империя са принизени, един византийски василевс тръгва из Европа да търси милостиня. Какво поярко признание за безвъзвратния залез на най-могъщата политическа сила в Европейския югоизток! Но унгарският владетел Лудвиг, от когото Йоан V търси подкрепа, има свои грижи и съвсем не иска да се обвърже с обещания. Османците са далеч от неговата държава, едва ли той се опасява, че някога ще стигнат до-

там. При това Западът би дал помощ само ако католичеството възтържествува над православието във владенията на Йоан V. Византийският император си тръгва сломен от тия унизителни условия, които му поставят унгарските управляващи среди. На обратния път му се изпречва нова беда — българските власти го задържат във Видин, за да се разплатят поради загубата на Месемврия. В Цариград управлява Йоановият син Андроник, които умишлено бездействува и пренебрегва бащината си беда, за да овладее напълно за себе си императорския престол.[170]

По това време на Балканите се появяват кръстоносни бойци, предвождани от савойския граф Амедей VI.[171] Европа се притичва на помощ, но с нищожна военна сила и с оскъдни военни средства. Без особена подготовка кръстоносците на Амедей VI пристигат с малка флота с намерение да разгромят и прогонят османците, да отмъстят на България заради съюзните отношения на нейния владетел със султана и да избавят пленения византийски император. Първият удар е насочен срещу Галиполската крепост, която осигурява на кръстоносците възможност безопасно да напреднат по черноморското крайбрежие. Отпорът на османския гарнизон е превъзмогнат и западните рицари развяват знамената си над крепостта. Оттук кръстоносният флот се насочва към византийската столица. Цариград е в смут. Вестите за пленения император и за напредъка на османците са внесли униние и тревога сред обитателите на престолния град. Всички бързат да подкрепят малкия спасителен флот, дошъл от Европа да подпомогне затруднената Източна империя. Жителите на Пера предоставят два кораба на Амедей VI, докато императрицата екипира за тях две галери.

Кръстоносците не насочват ударите си пряко срещу османците в Тракия. Те не разполагат със значителна сухопътна сила. Затова пък корабите им се упътват срещу черноморските крепости, където властвуват българите, обвързани с договорни отношения с османските турци. Западните рицари вярват, че действията срещу България ще засегнат нейните османски съюзници. Едва ли те, пък и византийските управляващи среди си дават сметка, че османските завоеватели, макар и временно в подкрепа на един или друг балкански владетел, са опасни неприятели на всички балкански страни. Амедей VI завзема Созопол и унищожава турските кораби, закотвени в Бургаския залив. Една след друга падат крепостите Месемврия, Анхиало, Емона, Козяк. Варна отчайва кръстоносците, те повеждат преговори с българите, без да успеят да овладеят града. Въоръженото вмешателство на Амедей VI улеснява освобождението на задържания във Видин византийски император. Лишен от средства и сили, савойският граф е заставен да приключи с тия резултати своя поход. Той предава завоюваните черноморски крепости на Византия и бърза към Рим, за да уведоми папата относно извършеното в антитурската експедиция.

Византийският господар все още се надява да откупи помощ от западния свят с цената на унизителни за Империята отстъпки. Отново възкръсва неосъществената идея за уния с папата. Йоан V сам се явява в папската столица през 1369 г. и в тържествен ритуал смирено признава папското върховенство над своята смъртно застрашена държава.[172] Но и този опит е безплоден. Западните владетели не откликват на папския призив за помощ на Византийската империя. А василевсът търпи нови още по-големи оскърбления. Стопяващата се сянка на вековната византийска мощ не вдъхва вече никому страхопочитание. Затова венецианските власти създават на Йоан V многобройни затруднения при завръщането му през Венеция. Те не се поколебават дори да го задържат като несъстоятелен длъжник заради неизплатени стари и нови заеми, получени от републиката. Стига се дотам, че василевсът се спазарява да продаде на венецианците острова Тенедос, до който те отдавна се домогват. Но властолюбивият му син Андроник, оставен да замества баща си в Константинопол, се противопоставя под предлог, че това би предизвикало конфликт с генуезците. Напразно владетелят го приканва да издири средства, да посегне дори на църковните съкровища, за да го избави от позора. Безогледният претендент за престола пренебрегва и синовните си задължения. Йоан V се отправя за Цариград едва след като другият му син Мануил, по-отзивчив от брат си, разпродава имуществата си и изплаща императорския дълг.[173]

Докато омаломощена Византия търси начини да се изтръгне от затягащия се смъртоносен обръч, османците нанасят ново поражение на балканските народи. През 1371 г. при Черномен е осуетен значителен опит на българи, сърби и власи да окажат единен отпор на завоевателите. Османските орди се впускат в няколко посоки — едни проникват дълбоко в Беломорска Тракия, други сломяват упоритата съпротива на Ямбол, заемат Карнобат, спускат се в родопските пазви, опустошават, грабят, заробват.

«Безбожните неверници, наречени турци — пише с ненавист и тревога папа Григорий VII до висш религиозен служител през 1373 г., — най-жестоките врагове на християнското име и упорити негови преследвачи, отскоро и главно отпреди двадесет месеца нахлуха с непрестанни враждебни действия във всички земи на царствата Романия, България и господарствата на Раша и в други области, завзеха ги и страшно ги разориха.»[174]

Един след друг балканските владетели прекланят глави и приемат васална зависимост от султана. И византийското правителство признава султанското върховенство при унизителни задължения — да дава обичайната за всички васали военна помощ и да плаща данък.[175] То вече не може да противостои със сила, да разчита на опора дори в собствените си владения, сведени до жалките размери на няколко отрязъка суша покрай Бяло море със Солун и около престолния град. Византийското общество е вътреш-

но разкъсано от остри социални противоречия. Един проницателен очевидец — Димитрий Кидонски съзира най-голямата опасност през тези тежки десетилетия в разединението на византийските обществени среди: «Днешното време е такова, бележи той, каквото никога не е било. Отвън стените [на столицата] всички са поробени от турците, а вътре в града са погубвани от беднота, размирие и безбройни други злини.»[176] Заможните прослойки са склонни на всякакви компромиси, за да запазят имуществото си и привилегиите си. В писмо от 1373 г. до императора Йоан V Димитрий Кидонски пише: «Ние знаем мнозина, които отиват при турците и се споразумяват против теб, с тях участвуват общо в угощения, дават им дарове, получават дарове от тях, после открито се завръщат назад, без никой да им попречи нито като отиват там, нито ги упреква, като се завръщат, нито пък ги вини в неверство, нито най-сетне ги смята достойни за безчестие[177].» Най-застрашителното от всичко е, според разтревожения съвременник, недоволството на угнетените среди, доведени до бедствено положение от властниците. Той се бои «да не би [бедните], като не бъдат в състояние да понасят насилието на управниците, или пък като сметнат, че неприятелите са по-справедливи, да се присъединят към тях и съвместно с тях да се опълчат против нас.»[178] Обществената действителност е толкова печална по думите на Димитрий Кидонски, че «дори ако всички турци изгинат, даже и тогава ромеите няма да бъдат по-добре.»[179] Временно проявените признаци на безпокойство за участта на Империята всред византийските управляващи кръгове скоро отстъпват място на безогледни династически борби. Няколко пъти Андроник се опитва да оспори бащината си власт, за да осъществи честолюбивите си планове. През 1373 г. в бунта срещу баща си той се съюзява с не по-малко властолюбивия султански съперник Сауджи — син на Мурад. Този съюз предизвиква гнева на османския повелител, който заставя Йоан V да действува заедно с него срещу метежните синове. При Димотика, спечелена от заговорниците, се разразява яростта на султана, който брутално се вмесва и направлява политическото поведение на византийския император. Заговорът е осуетен и Мурад нарежда да ослепят собствения му син. Но все така без колебание и властно той настоява и Йоан V да накаже непокорния Андроник. Притиснат и заставен към раболепие, неспособен да се противопостави на султанската воля, Йоан V изпълнява зловещата повеля и за да удовлетвори мюсюлманския господар, нарежда да ослепят Андроник с врял оцет.[180] Тази смазваща зависимост на византийския двор от османските завоеватели се засилва от година на година. Оплетени в яростни съперничества между Венеция и Генуа за владението на примамливия и стратегически важен остров Тенедос, византийските владетели все по-малко действуват по своя воля, те дори не съумяват да опазят властта си. С генуезка помощ през 1376 г. бунтовният Андроник

успява да плени баща си и неговия съуправител Мануил, които възвръщат престола си пак с османска подкрепа през 1379 г.[181] Разбира се, тази подкрепа е скъпо откупена — подновени са старите васални задължения на Византия да плаща данък и да изпраща военна помощ на султана.

Империята съществува все още, но разпокъсана на отделни владения, управлявани от членовете на византийското царско семейство: в Цариград е старият император, докато на Андроник са поверени незначителни територии в Тракия, където владее поскоро силата и правото на султана, отколкото императорската воля; в Солун е Мануил II, а Пелопонес се управлява от Теодор Палеолог.

Но Андроник продължава безогледните си домогвания за нови териториални придобивки, като влиза пак във въоръжен конфликт с баща си през 1385 г., търсейки посредничеството на султана.[182] Другият императорски син Мануил води борба с турците в Македония, където те успяват да завладеят Серес през 1383 г. и обсаждат Солун.[183] След продължителен отпор на крепостта Мануил се вижда принуден в 1387 г. не само да изостави отбраната, но дори отива в Бруса при султан Мурад, за да се помири с него, докато турците овладяват града.[184]

Прахосали ценно време, сили и средства във взаимоизтребителни борби за императорски престол, престиж и власт, пропуснали благоприятни моменти за сериозна разправа с османците, през 80-те години на XIV в. византийските василевси поставят всесилната някога империя в унизителна зависимост от султана на възхождащата османска държава. В пълната си безпомощност, безлъстица и заслепение те дори не прозират необходимостта да подкрепят останалите балкански владетели в отчаяните им и упорити усилия да окажат обединен отпор на османските нашественици при Плочник (1387 г.) и Косово поле (1389 г.). Династическите им разпри са сковали всякакви разумни политически начинания за спасение на империята, тия разпри се превръщат в щастлив повод за султаните да свалят и възкачат византийските василевси съобразно с интересите на османската държава. Точно това става през 1390 г., когато Баязид I, нетърпелив да види покорена византийската столица, властно и грубо направлява политическия живот в погиващата вече империя.

На недостатъчно покорния си васал Мануил Баязид противопоставя сина на Андроник — Йоан VII. С подкрепата на опасните си покровители Йоан VII овладява престола.[185] Едва ли някой от тия безогледни византийски претенденти за власт и корона си дава достатъчно сметка, че османското благоразположение и помощ са само коварен подстъп на завоевателите към окончателното заробване на имперския център. Това обаче не убягва от оценката и предвижданията на съвременниците. Венецианският сенат, който изпраща посланичество по това време в Цариград, далновидно ин-

структира своя представител как да действува, в случай че намери в столицата не византийския император, а «Мурадовия син».[186]

Влиянието на Баязид в политическия живот на Византия е така голямо, така неограничено, че за тогавашните наблюдатели са ясни близките завоевателни намерения на «мълниеносния» султан спрямо града на византийските василевси.

Но все още не е дошъл последният час на линеещата стара империя. С цената на нови унижения и обещания за покорство и васална преданост Мануил II и Йоан V възвръщат престола си. Занапред всички пътища за самостоятелна политическа дейност на византийските повелители изглеждат прерязани. Всеки самоволен акт може да предизвика гибелния трясък на османската мълния. Страшна е разплатата на историята заради миналите и настоящите грешки на византийските господари, заради тяхната несговорчивост с останалите балкански владетели, заради неспособността и нежеланието им да организират достойна за империята антиосманска съпротива.

Защитниците на Филаделфия — последната непокорена още крепост в Мала Азия — съзират с ужас и отчаяние пред стените, които отбраняват, отряди на свои сънародници, предвождани от Йоан V и сина му Мануил, застанали в неприятелските редици на страшната Баязидова армия. Османският султан иска да преломи упорството на това уединено и последно гнездо на византийската власт отвъд Хелеспонта чрез съдействието на самите византийски императори. На тях той възлага страшната и позорна задача да принудят към покорство собствените си поданици във Филаделфия, за да предадат крепостта в Баязидова власт.[187] И те я изпълняват както трябва в очакване на султанското благоволение «заради усърдието или по-скоро заради подлостта си».[188]

Тази незавидна мисия свидетелствува ярко за капитулантското поведение на византийските владетели и управляващите кръгове в съдбоносната епоха на османското завоевание.[189] Тя носи отпечатъка на онзи трагизъм, който тежи над участвуващите в Косовската битка като османски съюзници балкански феодали, над Крали Марко и Константин Деянович, заставени да улеснят Боязид срещу Мирчо в битката при Ровине (1394 г.), или над самия Стефан Лазаревич в сражението при Никопол, изправен рамо до рамо със султана срещу силите на противоосманската кръстоносна коалиция (1396 г.)

Властта на императора над незначителните вече подчинени нему земи и крепости в Тракия дотолкова е загубила значение и въздействие, че в преценката на съвременниците Константинопол започва да се отъждествява със самата империя. Затова не звучи невероятно версията, предадена от Дука, според която Баязид подканил императора: «Затвори вратата на града си и управлявай в него, защото всички земи извън него ми принадлежат.»[190] Но дори и в пределите на собствената си столица византийският васи-

успява да плени баща си и неговия съуправител Мануил, които възвръщат престола си пак с османска подкрепа през 1379 г.[181] Разбира се, тази подкрепа е скъпо откупена — подновени са старите васални задължения на Византия да плаща данък и да изпраща военна помощ на султана.

Империята съществува все още, но разпокъсана на отделни владения, управлявани от членовете на византийското царско семейство: в Цариград е старият император, докато на Андроник са поверени незначителни територии в Тракия, където владее поскоро силата и правото на султана, отколкото императорската воля; в Солун е Мануил II, а Пелопонес се управлява от Теодор Палеолог.

Но Андроник продължава безогледните си домогвания за нови териториални придобивки, като влиза пак във въоръжен конфликт с баща си през 1385 г., търсейки посредничеството на султана.[182] Другият императорски син Мануил води борба с турците в Македония, където те успяват да завладеят Серес през 1383 г. и обсаждат Солун. [183] След продължителен отпор на крепостта Мануил се вижда принуден в 1387 г. не само да изостави отбраната, но дори отива в Бруса при султан Мурад, за да се помири с него, докато турците овладяват града.[184]

Прахосали ценно време, сили и средства във взаимоизтребителни борби за императорски престол, престиж и власт, пропуснали благоприятни моменти за сериозна разправа с османците, през 80-те години на XIV в. византийските василевси поставят всесилната някога империя в унизителна зависимост от султана на възхождащата османска държава. В пълната си безпомощност, безлъстица и заслепение те дори не прозират необходимостта да подкрепят останалите балкански владетели в отчаяните им и упорити усилия да окажат обединен отпор на османските нашественици при Плочник (1387 г.) и Косово поле (1389 г.). Династическите им разпри са сковали всякакви разумни политически начинания за спасение на империята, тия разпри се превръщат в щастлив повод за султаните да свалят и възкачат византийските василевси съобразно с интересите на османската държава. Точно това става през 1390 г., когато Баязид I, нетърпелив да види покорена византийската столица, властно и грубо направлява политическия живот в погиващата вече империя.

На недостатъчно покорния си васал Мануил Баязид противопоставя сина на Андроник — Йоан VII. С подкрепата на опасните си покровители Йоан VII овладява престола.[185] Едва ли някой от тия безогледни византийски претенденти за власт и корона си дава достатъчно сметка, че османското благоразположение и помощ са само коварен подстъп на завоевателите към окончателното заробване на имперския център. Това обаче не убягва от оценката и предвижданията на съвременниците. Венецианският сенат, който изпраща посланичество по това време в Цариград, далновидно ин-

структира своя представител как да действува, в случай че намери в столицата не византийския император, а «Мурадовия син».[186]

Влиянието на Баязид в политическия живот на Византия е така голямо, така неограничено, че за тогавашните наблюдатели са ясни близките завоевателни намерения на «мълниеносния» султан спрямо града на византийските василевси.

Но все още не е дошъл последният час на линеещата стара империя. С цената на нови унижения и обещания за покорство и васална преданост Мануил II и Йоан V възвръщат престола си. Занапред всички пътища за самостоятелна политическа дейност на византийските повелители изглеждат прерязани. Всеки самоволен акт може да предизвика гибелния трясък на османската мълния. Страшна е разплатата на историята заради миналите и настоящите грешки на византийските господари, заради тяхната несговорчивост с останалите балкански владетели, заради неспособността и нежеланието им да организират достойна за империята антиосманска съпротива.

Защитниците на Филаделфия — последната непокорена още крепост в Мала Азия — съзират с ужас и отчаяние пред стените, които отбраняват, отряди на свои сънародници, предвождани от Йоан V и сина му Мануил, застанали в неприятелските редици на страшната Баязидова армия. Османският султан иска да преломи упорството на това уединено и последно гнездо на византийската власт отвъд Хелеспонта чрез съдействието на самите византийски императори. На тях той възлага страшната и позорна задача да принудят към покорство собствените си поданици във Филаделфия, за да предадат крепостта в Баязидова власт.[187] И те я изпълняват както трябва в очакване на султанското благоволение «заради усърдието или по-скоро заради подлостта си».[188]

Тази незавидна мисия свидетелствува ярко за капитулантското поведение на византийските владетели и управляващите кръгове в съдбоносната епоха на османското завоевание.[189] Тя носи отпечатъка на онзи трагизъм, който тежи над участвуващите в Косовската битка като османски съюзници балкански феодали, над Крали Марко и Константин Деянович, заставени да улеснят Боязид срещу Мирчо в битката при Ровине (1394 г.), или над самия Стефан Лазаревич в сражението при Никопол, изправен рамо до рамо със султана срещу силите на противоосманската кръстоносна коалиция (1396 г.)

Властта на императора над незначителните вече подчинени нему земи и крепости в Тракия дотолкова е загубила значение и въздействие, че в преценката на съвременниците Константинопол започва да се отъждествява със самата империя. Затова не звучи невероятно версията, предадена от Дука, според която Баязид подканил императора: «Затвори вратата на града си и управлявай в него, защото всички земи извън него ми принадлежат.»[190] Но дори и в пределите на собствената си столица византийският васи-

левс не е вече самовластен господар. Дебнещата сянка на османската сила приближава неотменно стъпка по стъпка, за да нанесе последен смъртоносен удар в сърцето на Империята.

Осъзнал твърде късно намеренията на своя властен сюзерен да се нахвърли върху престолния град, безпомощният Йоан V напразно се опитва да подсили защитата на този град. Необходимо е да се затвърдят крепостните стени, а строителният материал е оскъден в онези усилни времена. Смъртно изплашеният император не се поколебава да разруши три от най-старите столични храма, свързани със славното минало на империята: църквата «Св. 40 мъченици», въздигната при император Марциан, на «Светите отци» построена при Лъв, и «Св. Моций» от времето на Константин Велики. С огромни и изящни каменни блокове от тия храмове са съзидани две големи крепостни кули при «Златната порта». Но тия нови укрепителни съоръжения, които се изграждат по заповед на императора, скоро се сгромолясват по волята на мълниеносния султан. Разярен от предохранителните мерки на византийския владетел, Баязид заплашва, че ако не се разруши незабавно изграденото, ще ослепи сина му Мануил, участвуващ по това време с отрядите си като васал при османските завоевания в Анадол. Старият император не смее да противоречи и безропотно изпълнява нареждането.[191] Споменът за това унизително вмешателство е жив във византийската столица десетилетия след като императорът е заставен да се подчини на Баязидовата заповед. Развалините на позорното разрушение личат и много по-късно, когато бургундският рицар Бертрандон дьо ла Брокиер посещава византийската столица през 1433 г.[192]

Но въпреки толкова голямото си влияние в политическия живот на издъхваща Византия, Баязид все още не се решава да нападне вековната яка престолна крепост. Неговите отряди опустошават близкия район на Цариград, за да омаломощят града, като го откъснат стопански от свързания с него хинтерланд.[193] В същото време Баязид се стреми да разшири владенията си на Балканите, да затвърди господството си в повече балкански страни. Султанът предвижда, че само по такъв начин може най-сигурно да изолира усамотеното средище на Византия и да му нанесе полеко последния удар. Зареждат се походи и завоевания. Разорение и смърт се разстилат на север и юг по изтръпналия и много преживял Балкански полуостров. Съпротивата на Търновското царство е удавена в кръв и пожарища, а земите му окончателно включени в пределите на османската държава.[194] Упоритият отвъддунавски господар Мирчо, макар и временно, е обуздан след сражението при Ровине, Добруджа е покорена, османски гарнизони се настаняват в редица важни крайдунавски селища. Османски отреди плъзват към недрата на същинска Гърция. Довел държавата си до положението на решаваща политическа сила на Балканския полуостров, Баязид свиква византийските и южносла-

вянските васали през зимата на 1393/94 г. в Серес, за да им покаже превъзходството си и намерението си да продължи по нататъшната си експанзия.[195] Османският пълководец Евренос бей завзема през 1393 г. планинска Тесалия и навлиза още по-навътре чак до някогашните владения на каталаните. И тия земи са разкъсани и омаломощени от несъгласия между феодални господари, които улесняват напредъка на неприятелите.[196]

Победите на османските въоръжени сили насърчават дързостта на Баязида, който само очаква повод, за да притисне здраво византийската столица. Цариград се задушава — само обкръжаващото го море все още осигурява някакви връзки с външния свят. Отвсякъде по суша тежи османската сила, пресечен е естественият досег на града с останалите балкански земи. Свидетел на тази агония, останал сам да управлява имперските останки след смъртта на Йоан V, Мануил II търси венецианска помощ, за да отхвърли унизителните и тежки задължения спрямо султана. Това е достатъчно, за да подтикне Баязид към сериозни нападателни действия срещу Цариград. Стените на столицата са опасани от фанатизираните мюсюлмански войски. 1394 година бележи началото на многогодишна тежка обсада. Неприятелите полагат усилия да откъснат застрашения град от продоволствените му източници, спъват всячески подвоза на храни и припаси, за да принудят населението към покорство. Годините на тази напрегната блокада се редят във все по-остра оскъдица и страх пред утрешния ден.

Красноречивият безименен автор на «Българската хроника» с вълнение и съчувствие рисува изпитанията на престолния град при тази тежка обсада: «Като се повдигна, цялото [турско] множество пристъпваше към градските стени и пращаше толкова стрели, та не можеше да се вижда въздухът, нито слънчевото сияние от многото стрели, подобно на плява, развята от вятър. От многото възгласи по въздуха се носеше глас като гръм.»

«Цариград нямаше нито жетвар, нито вършач, но беше притиснат от големия глад и издъхваше, съобщава Дука. Тиранинът не воюваше срещу него, нито машини за разрушаване на бойниците и крепостните стени, нито за обстрелване отдалече, нито някакви други машини, но доведе само повече от 10 000 души, които се установиха на голямо разстояние от града и контролираха изходите да не излиза или влиза нещо в града. Настана силен глад в града, поради липса на жито, вино, зехтин и други продукти. За приготвянето на хляб и всяка друга гостба, каквато приготовляваха готвачите поради липса на дърва, събаряха старите къщи и изгаряха гредите.»[197]

Но старият престолен град все пак устоява на вражеския напор и намира пролуки, за да продължи мъчителното си съществуване. От зоркия поглед на будния съвременник не са убегнали съпротивителните усилия на цариградското население: разрушените от не-

приятеля стени се възстановяват през нощта с невероятна бързина, на градушката от стрели и камъни защитниците отвръщат със същото. «Често някои от гърците нощем тайно събираха войска, излизаха [извън града] и избиваха от тях (т. е. турците — б. м.)»[198] Венециански кораби подвозват жито през Проливите, където османците не са още пълни всемогъщи повелители. С безпомощна ярост мълниеносният султан държи отрядите си под настръхналите бойници на непревзимаемата крепост и мечтае за деня, в който спахийските коне ще препускат необуздано по цариградските улици и той победоносно ще влезе в чертозите на византийските василевси. Един византийски съвременник разказва, че Баязид и сановниците му предварително си разпределят константинополските църкви с оглед да ги превърнат в свои сараи, като определят «Света София» за султански дворец.[199] Но този ден е още далеч — неразбиваемите крепостни стени издържат на всички познати тогава на османците завоевателни средства. Огнестрелното оръжие, което би могло да издълбае непоправими язви в каменните им недра, не е още в действие на Балканите. Но жестоко притиснатият град все пак прави известни отстъпки пред завоевателите. Старите византийски и османски хроники отбелязват, че под натиска на султана императорът Мануил се съгласява да разреши откриването на джамия в самия Цариград и установяването на кадия, който да раздава правосъдие на пришълците-мюсюлмани — търговци или пътници. И нещо повече — Баязид взема мерки да умножи мюсюлманското население и в този кът да утвърди своя народностна среда с оглед на бъдещо пълно настаняване във византийската столица. Затова по негово нареждане от азиатските земи е домъкната цяла турска колония — жители на селищата Йенидже Дараккчи и Койник във Византия, които заемат цялото цариградско предградие[200].

Докато Константинопол изживява тия черни дни, османски бойни сили шествуват към Средна Гърция. В Атина по това време господствува Нерио Ачоли, представител на богато и знатно флорентинско търговско семейство. Отношенията му с византийския деспот на Пелопонес Теодор Палеолог не са помрачени от несговорчивост и съперничество. Но пелопонеският владетел е в постоянна вражда и въоръжени конфликти с наварците — управители на Франкска Ахея. Тази ожесточена разправа открива по-леко пътищата на османците към Южна Гърция. Наварците ги призовават за помощ срещу политическия си съперник — пелопонеския деспот.

Атинското херцогство е поставено във васална зависимост. И то се причислява към многобройните усмирени от султана страни, отсрочили окончателната си гибел чрез унизителни отстъпки: да плащат ежегоден данък в израз на покорство.

От Атина османският порой се излива неудържимо към Морея, където с подкрепата на усърдните си съюзници — наварците —

войските на Баязид овладяват крепостите Леонтарион и Акова.[201] Ударите на завоевателите се сипят върху тия стари византийски владения с още по-голямо ожесточение след Никополската битка, където османците отблъсват недостатъчно организирания опит за обединени действия на християнските сили. Никополската победа решава и участта на Атина. Този чуден град, обкръжен през всички времена с обаянието на древната си слава, пада, макар и временно под османска власт.[202] Над Акропола тържествува османската сила. «Родината на Солон и Перикъл, на Сократ и Алкивиад — бележи големият османист на XIX в. Йозеф фон Хамер, — където под портиките и в градините на Академията Платон и Аристотел, Зенон и Епикур поднасяха на учениците си плодовете на дълбоката си размисъл, където Софокъл и Еврипид се стремяха да развълнуват сърцата на съгражданите си, където често отекваха могъщите слова на Есхин и Демостен, градът на Атина и Посейдон с паметниците и академиите си, със своя Партенон и Пантеона. . ., светилището на изкуствата и науката, опожаряван, плячкосван, опустошаван едно след друго от перси, готи и каталани, падна. . . в ръцете на нови варвари. . .»[203]

Усърдните Баязидови пълководци Якуб и Евренос бей насочват отрядите си през провлака към Пелопонес. Якуб прегазва с огън и меч западния му дял. Опустошения и човешки страдания съпътствуват бесния бяг на спахийската конница, свирепите победи на акънджиите и устрема на сплотените еничерски редове.[204] Евренос бей обсажда Аргос и се нахвърля върху него от две страни. По това време тук са господари венецианците. Ръководителят на отбраната Николо Бредани проявява осъдителна немара пред натегналата опасност. Той не организира, както трябва отбраната, не снабдява своевременно застрашения град с храни, за да устои населението на по-дълго изпитание. При това вместо да вложи усърдие за подготвяне на достойна за крепостта защита, той дори поверява задълженията си на Антонио Брачо, още по-небрежен от него комендант. Малцина от венецианските разпоредители на Аргос мислят за истински отпор. Повечето са склонни да се покорят на силния завоевател от страх за собствената си участ. Така и постъпват—предават града на Якуб. Жадни за плячка, османските бойци ограбват с настървение богатствата на Аргос. По сведенията на съвременници завоевателите заробват почти цялото население и го преселват в далечен Анадол.

Отрядите на Якуб продължават опустошителния си поход и разбиват в Леонтарион войските на пелопонеския деспот. Сам деспотът е принуден да признае васалното си положение и да плаща данък. Евренос и неговите бойци се впускат из целия Пелопонес, грабят, избиват, рушат. Не е пощадено далеч на юг и венецианското владение Модон. Оплячкосано и съсипано от нашествениците е всичко — това е и основната цел на похода. Все още османците не са предприели трайното овладяване на Морея.[205]

Полужива в пределите на престолния си град, Византия влачи сякаш последните часове на самостоятелното си съществуване. Столичните жители страдат от тежки лишения, които многогодишната османска обсада им причинява. Сред тия настръхнали и измъчени от напрежение люде намира благоприятна почва агитацията на имперските врагове и привърженици на Йоан VII, син на непокорния Андроник, изпълнен с бащините си въжделения за византийския престол. Честолюбивият претендент, подобно на своя баща се превръща в оръдие на Баязид, което султанът ловко използува срещу Мануил, за да омаломощава Византия и да улесни победата си над престолния град.

От якитѐ въоръжени крепости Галиполи и Гюзелджехисар (Анатоли Хисар) зоркото око на османските завоеватели бди над Проливите. Византийският император е сам, без богатства, без надеждна войска, без сигурна подкрепа. Той отново се озърта тревожно за последна помощ отвън.[206] Мануил призовава московския велик княз Василий I Димитриевич да му подаде ръка за избавлението на православието от османската опасност. През цялата 1397 г. Мануил води преговори с Италия, Франция и Англия и търси просветление в сгъстяващия се мрак. Византийският държавник Никола Нотарас е натоварен със задачата да изпроси помощ от френския крал Шарл VI. Теодор Кантакузин, вуйчо на Мануил, поема дългия път към Франция и Англия със същата мисия. Хилар Дория, също императорски роднина, се мъчи да спечели италианска подкрепа и полага особени усилия пред папата. Католишкият духовен глава е стреснат от воплите на застрашената византийска столица. Императорският пратеник чертае пред папата страшните последици от една бъдеща османска победа над остатъците от Византийската империя: завоевателите неудържимо ще прехвърлят Дунав и ще проникнат към сърцето на Европа. Бонифаций IX усърдно се впуска да разпалва на Запад идеята за кръстоносен поход, да призовава с неоднократно издавана була владетели и население към организиране въоръжена помощ за загиващия Константинопол.

Не така усърдни и отзивчиви са обаче италианските републики. Гъвкавата Венеция дава вид, че съчувствува на тежката участ, сполетяла Империята. Затова сенатът устройва разкошен прием на Нотарас и го обсипва с насърчения за изграждане на антиосмански съюз. Това не смущава републиката обаче да изпрати свой пославник наскоро при Баязид, за да води изгодни за нея преговори. Милееща повече за съдбата на търговските си колонии и връзки в Леванта, където господствува османската сила, републиката на свети Марко следва «вълнообразна политика, зачитайки полумесеца, без да отблъсква кръста».

Останала Италия е още по-малко отзивчива към молбите на византийските управници. Флоренция сама е погълната от тежките грижи на войната, а Лука и Сиена едва отделят петстотин дуката

помощ за Византия, и то притиснати настоятелно от увещанията на папата.[207]

С многобройни и унизителни трудности, пак при папско вмешателство, Англия дава незначителна парична помощ, вместо военна подкрепа.

Най-благоприятни за Византия се оказват настроенията на френските управляващи среди. Там кралят и неговите сановници откликват на императорското послание, представено им лично от Теодор Кантакузин. Въпреки пресния мъчителен спомен за християнското поражение при Никопол и гибелта на много френски благородници и рицари, кралят изявява готовност да помогне не с празни обещания, а със средства и въоръжени сили. Френските бойци оглавява отново прославеният и неуморен маршал Бусико. Около него се струпва цветът на френското рицарство, жадно за подвизи и придобивки в пълния с опасности и тежки изпитания поход към Леванта. Осем хиляди бойци са натоварени на няколко кораба в Ег-Морт и потеглят през лятото на 1399 г. Кръстоносците очакват подкрепления от Венеция, Генуа, Родос, надяват се на благосклонното съдействие, което появата им ще предизвика у господарите на Егейските острови. Вместо това бойците на Бусико намират в Архипелага колебливи християнски управители, които треперят пред могъщата сянка на Баязид и отклоняват предложенията на кръстоносците да се присъединят към техните редове. Очакваната помощ се бави, но това не смущава смелия Бусико. Изпълнен с тревога за участта на злощастната византийска столица, той бърза да предизвести императора, за да насърчи бойната му подготовка. Бусико отделя два от корабите си и ги изпраща с тази цел към Проливите, докато той очаква обещаните му подкрепления. Османците пресрещат западните вестоносци. Двата кораба са в тежка беда. Със свойственото си рицарско себеотрицание Бусико се хвърля да ги спаси, въпреки увещанията на обкръжението си. «По-добре да умра аз, отколкото да видя гибелта и погиването по моя вина на другарите си» — се провиква той и се явява срещу числено превъзхождащите го османски неприятели. Техните кораби са обърнати в бягство и решителният Бусико потегля напред към Константинопол, подкрепен от венецианския флот, галерите на Родос и на остров Митилин.

Константинопол посреща спасителите си с въодушевление. Но възторгът не е достатъчен, за да поправи непоправимото. Няколко дръзновени и успешни нападения на османски селища и крепости по азиатския и европейския черноморски бряг изчерпват епопеята на рицарската експедиция, без да донесат избавление от османската заплаха. Доблестният защитник на смъртно застрашената балканска столица съзнава ясно, че по-нататъшното му присъствие тук едва ли ще подпомогне особено Империята при тия ограничени бойни сили и оскъдни средства, с които разполагат кръстоносците. Той подготвя оттеглянето си,

като усърдно съдействува да се умиротвори разгорещеното династическо съперничество между Мануил II и подстрекавания от Баязид Йоан VII. В пълната безнадеждност на съществуващото положение императорът решава да замине с Бусико в Европа и да моли отново за съдействие. В Цариград остава да управлява несигурният Йоан VII с малък, но добре подготвен отряд от бойци на Бусико, които да отбраняват в случай на крайна нужда незащитения град.[208]

Отново още един василевс тръгва по пътищата на Европа да търси спасение за страната си. С него се движат живите още обаяние и слава на някогашната империя, пазителка на древното културно наследство и това е достатъчно за достолепен прием на просещия император в европейските управляващи дворове. Венеция му отрежда най-пищните си дворци, владетелите на Карара и Мантуа, на Виченца, Падуа и Милано разточително пръскат злато за великолепни приеми, шествия и дарове при появата на византийския василевс. Но всички остават само с любезностите си, без да се обвързват с обещания.

Все така тържествено влиза Мануил II в Париж, придружен от краля и от тълпа рицари и благородници. Парижкото население сърдечно аплодира злощастния император, а Шарл VI изразява сърдечно готовност да му помогне в борбата с османците. От Франция Мануил се свързва с арагонския крал Мартин I и получава от него обещания за помощ. Византийският пратеник при него Алекси Врана е препратен от арагонския крал с препоръки до кастилския владетел Хенрих III.[209] Насърчен, Мануил II се насочва към британския остров. Трагичната сянка на цариградския василевс се появява и в Лондон. Кралят Хенрих IV е също така щедър, както и френският крал — обсипва Мануил с обещания за бойци, стрелци, средства и кораби. Но затруднен от свои държавни грижи, той не е в състояние да удържи обещанието си. Помръкват императорските надежди и след завръщането във Франция. Любезният крал се бави, погълнат от вътрешни усложнения. Оттук Мануил намира досег чрез френско дипломатическо посредничество с татаро-монголския владетел Тимурленк (Тамерлан), който се подготвя да включи в обширната си държава и малоазийските османски владения, улеснен от малоазийските емири и феодали, недоволни от Баязид I. Този контакт очевидно цели да насърчи силния османски неприятел да нанесе решителния си удар върху османската държава. Мануил II се обръща за помощ през 1401 г. и към португалския владетел Хуан I, преговаря с авиньонския антипапа Бенедикт XIII. Безпомощен да стори друго, папата призовава страните, признаващи властта му (Арагонското кралство, Кипър, Шотландия и Савоя) да подпомогнат Византия, като обещава индулгенции за отзовалите се на призива. Арагонският крал обещава да съоръжи 6 галери за кръстоносната експедиция, която би се отправила на изток.[210] Напразно Мануил

II чака две години в Париж помощ за Империята. Тя неочаквано се появява от съвсем друга посока. При Ангора в 1402 г. монголотатарите на Тамерлан сломяват мълниеносния султан и отлагат гибелта на Цариград.

Но Византия е слаба вече, за да се възползува разумно от османските затруднения, настъпили след Ангорската битка. Подобно на другите балкански владетели и византийският император се лута в подкрепа ту на един, ту на друг от воюващите султански синове с празната надежда, че ще облекчи участта на Империята и ще опази господството си. Първоначално той е в съюз със Сюлейман срещу Муса и успява да си възвърне отнетия Солун и да се освободи от задължението да плаща васален данък на султана.[211] След победата си над Сюлейман Муса бърза да отмъсти на византийските му съюзници. Той обсажда Солун и овладява редица селища в прилежащите области. Властолюбивият султански син мечтае да покори византийската столица и изпраща своя посланик Ибрахим да възобнови васалните задължения на византийския император. Вместо това Ибрахим внушава на Мануил да не се покорява и сам търси убежище в Мала Азия при Баязидовия син Мехмед. Този неуспех и опитът на византийския император да му противопостави като съперник в Европа Сюлеймановия син Орхан разяряват необуздания Муса срещу Византия. За трети път османски орди застават под стените на Цариград. Муса се разполага за обсада. Пред столицата го посрещат опустели селища, чиито жители са потърсили закрила зад цариградските стени. Защитниците извършват чести набези срещу обсадителите и им пречат да действуват отблизо срещу града. Мануил II не издържа, той няма сили да отстоява дълго положението си и търси пак опора у враговете си — обръща се към Мехмед за помощ.

Сключил съюз с императора за общи действия против Муса, Мехмед дори посещава Цариград и се отправя срещу съперника си с бойни сили, подкрепени от незначителен малък корпус от византийски войници. Разбит при Енджугез в Източна Тракия[212], едва през 1413 г. Мехмед успява да унищожи Муса и да се утвърди като пълновластен господар в разклатената османска държава. Този успех е улеснен до голяма степен от дейната подкрепа на някои балкански владетели и от самата Византия. Недалновидността, политическата обърканост и взаимната враждебност на балканските страни ги лишават от последната благоприятна възможност да разгромят с общи усилия османците, разединени от кървави междуособици. Вместо това съвременниците виждат представители на тия балкански страни и на самата Византия в двора на Мехмед да изявяват покорство и да търсят благоразположението на османския султан.

Мюсюлманският повелител дипломатично уверява византийския пратеник, че помни услугите на неговия господар, че благодарение на неговата помощ той си е възвърнал владенията на

предците си и че в памет на услугата ще му бъде винаги предан.[213] Думите са потвърдени с дела — султанът връща на Мануил II крепости в Черноморието, Пропонтида и Тесалия.[214] Политическият ход е добре обмислен — Мехмед е още несигурен във властта си, той прави отстъпки на балканските си помощници, докато набере достатъчно сили, за да предприеме борба срещу тях. Непредвидливите балкански владетели се успокояват от това и улесняват с бездействието си утрешната си злощастна участ. Сам Мануил напуска Цариград и през Солун в 1415 г. се явява в Пелопонес. Незабравил още пресния спомен за опустошителните османски нашествия в Пелопонес, византийският император полага усилия да укрепи защитата му. На Коринтския провлак се изгражда здрава крепостна стена «Хексамилион», предназначена да прегради пътя на нови османски нашествия към Морея.[215] Византийският император възлага надежди на това далечно и твърде откъснато от Цариград свое владение, защото съзнава уязвимостта и близкия край на византийската столица. Така се обяснява и усърдието му в ония тревожни времена да воюва за разширение на византийското господство в Гърция. С успех войските му разширяват владенията на Империята в Пелопонес, като премахват остатъците от латинското владичество там.

В континентална Гърция и най-вече в Пелопонес не само набира сили за самозащита византийската общественост, но намират изява и зародилите се хуманистични идеи в престолния град на Пелопонеското деспотство — Мистра, последното бляскаво културно средище на погиваща Византия.[216]

Но временното затишие на Балканите не е траен мир нито за Византия, нито за останалите балкански страни. То е само отсрочка на бъдещите тежки изпитания. А те настъпват скоро, още след възшествието на новия султан Мурад II. Византийският император опитва един стратегически ход, насочен срещу най-страшните врагове на страната му, за да облекчи съдбата ѝ. Той поставя известни условия на Мурад със заплахата, че ще му противопостави задържания от византийците претендент за султанството Мустафа заедно с размирния му сподвижник Джунеид, който за пръв път е изявил властолюбивите си претенции още през 1415 г. Неотстъпчивостта подтиква императора да изпълни заканата си. Пуснал на свобода султанския враг, Мануил II допринася да настъпят сериозни усложнения в османската държава. Мустафа събира многобройна войска и постига голям успех, като увлича на своя страна изпратените срещу него бойци на Мурада. Но византийският император скоро разбира, че не би могъл да разчита на Мустафа, който обещава много териториални отстъпки на Империята, в случай че победи. Съвременниците му приписват следните думи: «Не заради императора съм вдигнал оръжие и съм спечелил победа, исках да отвоювам градовете на исляма.»[217]

След поражението на този енергичен съперник Мурад II се

подготвя да отмъсти на византийския император заради неговите опити да подстрекава османските междуособици. При това неблагоприятно за Византия развитие на събитията Мануил бърза да се помири с Мурад II. Разгневеният султан дори отказва да изслуша пратениците му. Много скоро измъчените от постоянна несигурност и напрежение жители на Цариград отново съзират османските войски под стените на своя град (1422 г.) Първи долитат като злокобни птици страшните вести за османските опустошения в околностите на града: грабливите акънджии на османския пълководец Михал бей опустошават, озлочестяват, горят, влачат тълпи роби, изтръгват дори от корен овощните и лозовите насаждения, сеят смърт и запустение на всички страни. Нова вълна залива цариградските околности — пристига с бойците си сам Мурад. Трескава подготовка закипява около яките крепостни стени. По султанска заповед се изгражда нарочно укрепление от дебели дъски, покрити с пръст. То се проточва от «Златната» до «Дървената» порта. Оттук обсадителите започват усилена атака върху старата кула при църквата «Света Неделя». Османците построяват и дървени кули, високи колкото цариградските, движени върху железни колела. Тия нападателни съоръжения се приближават до самите стени.

Смут обзема константинополските жители. Османски викачи крещят високо по заповед на султана, че Цариград и всичките му богатства ще бъдат предоставени на мюсюлманите. Около османския лагер се стича от всички страни жадна за очакваната плячка сбирщина. Обсадителите започват атаката. Дъжд от стрели затъмнява небето. Император Мануил е тежко болен. Неговият син и наследник Йоан VIII сам поема ръководството на отбраната, призовава константинополските жители да се притекат и да защищават обсадената стена. Жените и децата грабват сърпове, носят дъна от бъчви вместо щитове. Те са изпълнени с дръзка решимост да отбраняват докрай огнищата си. Дори духовници и монаси са на бойната линия.

Над тежко уязвените стени се носи проточеният възглас към аллаха. Откъм обсадения град долита откликът «Христос, Панагия». Битката на кръста срещу полумесеца е в пълна сила. На заник слънце, когато отмалелите защитници все още с усърдие отбраняват града си, неочаквано османците се оттеглят с необяснима бързина, почти в паника. Суеверните жители на византийската столица виждат в този неочакван обрат вмешателството на божествена сила. Всъщност Мурад вдига така внезапно обсадата, за да се справи с настъпили нови усложнения в азиатските му провинции. Подтикнат от византийските управляващи среди и подкрепен от някои малоазийски емири, враждебни на османската държава, един нов претендент за престола и брат на Мурад — невръстният друг Мустафа — се обявява с бойни сили против султана. Не без усилия и напрежение султанът усмирява и тази

новонадигнала се буря.[218] Неговите отряди се впускат отново към същинска Гърция, разрушават крепостта «Хексамилион» и заливат Пелопонес. Отново Полуостровът изживява страшни дни — завоевателите опожаряват, унищожават, задигат роби. Императорският син Йоан разтревожен, заминава за Италия и подновява молбите си за помощ. Заставен от събитията, Мануил II трябва да сключи договор с Мурад, който налага отново тежката васална зависимост на Империята: ежегодния данък, възвръщане под османска власт на редица крепости и селища, отнети от ръцете на турците след Ангорската битка.[219]

Настъпват тежки години за Империята. Изнурен от усилия и борби за спасение на държавата и собственото си господство, Мануил II завършва живота си в монашеско уединение през 1425 г. Йоан VIII получава печално наследство: напълно осакатена държава в последни издихания, чиито владения са се съкратили до краен предел — Солун и Цариград с обкръжаващата ги най-близка територия и Пелопонес.[220] Един чужд наблюдател характеризира твърде правдиво положението на империята през този тежък период: «Цариградският император е много подчинен на султана, понеже ми казаха, че му плаща ежегодно 10 000 дуката само за града Цариград, за да не му иска [султанът] нищо. В цяла Гърция (т. е. в европейските провинции) той [императорът] владее само един малък град, наречен Силиври, и едно укрепление на три часа северно от Цариград. И както е с венецианците, в Цариград има султански чиновник заради търговията, която турците извършват в Цариград. А турците не са отговорни за нищо пред императорските хора. . .»[221]

Приходите от постоянно опустошаваните провинции са нищожни. Държавното съкровище е в пълен недоимък. Изчезват златните монети, при Йоан VIII се секат само сребърни пари, ясен белег за обедняването на Империята. Всеобщото изтощение е така голямо, че византийските управници не се колебаят да вършат позорни дела, за да се избавят от затруднения. Сам солунският управител, императорският брат Андроник, отстъпва Солун (междувременно възвърнат от византийците) на венецианците.[222] Византийският господар предпочита в тия смутни времена да свлече от плещите си една тежка грижа — трудната отбрана на Солун от османските пристъпи. Венецианското владичество обаче не отклонява тежката участ на това голямо морско и търговско средище в средиземноморския свят. През 1430 г. Мурад II обсажда Солун.[223] И тук завоевателите са улеснени от капитулантското поведение на византийската аристокрация, която предпочита да запази богатствата си чрез отстъпки пред новите господари, вместо да участвува в кървава защита на града с неизвестен изход. По сведенията на съвременник солунските първенци уверяват Мурад II, че щом приближи само до градските стени, те ще предадат без съпротива крепостта. До каква степен султанът е

разчитал на подкрепата от страна на местната византийска аристокрация личи от факта, че при обсадата на Солун той прибягва към съдействието на знатни люде от други градове, които изпраща в града, за да ускорят неговото предаване.[224] Солунският венециански гарнизон се оказва слаб да устоява срещу неудържимия османски напор. Венецианските управници са принудени да упражнят насилие, за да обезвредят предателското поведение на византийските знатни люде в Солун. Градът пада в османски ръце.

Очевидец на събитията разказва за тежката участ, постигнала града след повторното му окончателно заробване от турците. Завоевателите се впускат да ограбват всичко ценно по домовете на знатните граждани, част от които още предварително са напуснали града, за да се предпазят от насилията. След продължителното плячкосване нашествениците се събират край града да поделят плячката. На турските бойци се падат между другото и 7 000 заробени жители на Солун, които те търсят веднага да разпродадат. Веднага след това султанът се заема да насели обезлюдения град, който обявява за свой личен домен. Новите господари на Солун са заинтересовани да възвърнат доходите на този град, като възстановяват жителския му състав. Султанът заделя от заробените и паднали се като негова част от плячката солунски жители, които възвръща в Солун. Събира принудително жители от околните села, като ги задължава да извършват повинност по поправка на крепостните стени и други задачи в града. Едновременно с това султанът преселва турско население от Йенидже Карасу, което настанява в стратегически командната част на града, за да държи в подчинение християните.[225]

Злощастията се сипят върху погиващата Империя. Последната надежда е все още Пелопонес. Тук византийците унищожават напълно франкското господство и стават господари на Полуострова. Венециански владения са само градовете Модон, Корон, Навплион и Аргос.

След гибелта на Солун Йоан VIII прозира близката участ и на своята столица. Затова отново византийският император замисля сближение с католишката църква в очакване на организирана помощ от Запад, която да спаси Империята. Цариград пак става поле на разгорещени разпри между противниците и привържениците на замислената уния с папата. Изтъкнати византийски сановници, учени и писатели, поклонници на френската и италианската култура, подкрепят императора в този му почин. Яростно воюват срещу това обаче многобройни висши духовници, обезпокоени, че ще изгубят сановете и доходите си, ако във Византия се наложи католичеството. Селяни, търговци и занаятчии са също противници на пролатинската политика, те хранят стара ненавист спрямо представителите на западните страни. Още от времето на Латинската империя те с мъка понасят съперничеството на италианските търговци в ежедневната си стопанска дейност.

Не без затруднение след продължителни религиозни съвещания в Базел, Ферара и Флоренция през 1439 г. е сключена унията между Западната и Източната църква. Във Флорентинската катедрала този акт е провъзгласен тържествено от папския кардинал Юлиан Чезарини и императорския архиепископ Висарион Никейски.[226] В тази нова уния известна част от византийските управляващи среди начело със самия император вижда по-скоро политическо средство за спечелване подкрепата на католишкия свят срещу османската стихия.Още в навечерието на това събитие видният византийски сановник от латинофилските кръгове Йоан Торцело съставя изложение за средствата и начините, по които европейските християнски сили могат да нанесат удар на османската сила. Изложението е изпратено до бургундския принц Филип Добри, изтъкнат радетел за организиране на кръстоносни въоръжени акции срещу турците. Цялото изложение, което представя твърде оптимистично политическата обстановка на Балканите и омаловажава значението на османската военна мощ, е пропито с дълбока увереност в съпротивителните сили на покорените, зависими или само застрашени от турците балкански народи:

«Гърция (т. е. балканските земи) има все още трима християнски господари. Единият е владетелят на Раша (т.е. Сърбия), задължен с данък към султана. Той може незабавно да подготви напълно 40 000 бойци на коне... Той е много храбър пълководец... и главно в борбата с турците: щом види такава християнска сила на крак, незабавно ще се обърне и сам ще бъде вожд за унищожаването на султана.

После има Албания с двама господари, които могат да подготвят 20 000 конници и които също, щом видят християнска сила, веднага ще се обърнат срещу султана.

Има и Морейското деспотство, което е на господаря император и което ще даде много добре подготвени 15 000 души...

Извън тия владетели има повече от 50 000 християни, подчинени на турците, които незабавно, щом видят християнската мощ, ще се разбунтуват срещу султана и сами ще допринесат най-много за унищожаването му.

Освен тях има и множество християни, задължени да плащат ежегоден данък на султана, които изцяло ще се вдигнат срещу него.»[227]

Изложението набелязва план на бъдещи бойни действия, които се очаква да предприемат обединените европейски християнски сили, и изразява надеждата, «че нашият свят баща папата» ще съдействува «да се съберат пари и бойци по целия християнски свят». Ясно е, че привържениците на унията във Византия търсят чрез нея помощ от Запад против османските завоеватели.

Но нито папата, нито западните владетели осигуряват в този напрегнат момент желаната помощ. Византия остава да понася отрицателните последствия от сключената уния: и без това омало-

мощена, тя разкъсва сега вътрешните си сили и единение в безплодни препирни и разгаряща се ненавист между привърженици и врагове на унията. Освен това преговорите около този акт възбуждат подозренията на Мурад II и заставят византийския император да омаловажава значението им, като изтъква само религиозните проблеми, свързани с тях.[228]

Така почти цялата първа половина на XV в. протича за Византия в напрегнати усилия за отклоняване на надвисналата гибел. Византийските императори са поставени вече в унизителна и тежка зависимост от османските султани, които не само им отнемат владени от тях земи и крепости и разоряват други, но се вмесват грубо във вътрешнополитическия живот на Империята и използват затрудненията ѝ, за да утвърдят влиянието и превъзходството си над тази Империя. Това те постигат със съдействието на известни среди от византийската феодална аристокрация, чието предателско поведение се изявява неведнократно в съдбоносни моменти. Върховна грижа на тия среди е осигуряване на лично благосъстояние, увеличаване на богатствата.

Залезът на Империята създава неблагоприятни условия за мнозина от тях. Византийското феодално владение, свързано широко с търговския обмен и градовете, изживява тежки години. Едрите феодали са спънати в търговската си дейност и обилните им печалби накърнени поради съперничеството на италианските морски търговски републики и поради разгарящата се борба на градското население за освобождаване от опеката на феодалните господари. Византийската държавна власт се оказва неспособна да ограничи икономическата експанзия на италианските морски търговски републики и да защити достатъчно енергично на местния пазар интересите на византийските феодали. Те не могат да очакват от нея нито особени придобивки, нито надеждни и добре платени служби в разлагащия се държавен апарат. Затова много от тези представители на феодалната аристокрация, недоволни от неблагоприятните за тях порядки във Византийската империя, са склонни да възлагат надежди на завоевателите-османци. Себичните им интереси налагат покорство и дори благосклонно съдействие на по-силния господар с надежда,че той би опазил и подсилил имуществените им привилегии.[229]

Византийските управляващи среди не съумяват своевременно да организират задружния отпор на балканските народи. Те очакват твърде много от западните християнски сили и правят не леки за Империята отстъпки пред тях, за да спечелят помощта им. До 40-те години на XV в. сериозна спасителна помощ не се появява в Европа. Едва когато османските нашествия все по-често засягат средноевропейски земи там съзрява идеята за създаване на голям кръстоносен въоръжен съюз с благословията на католишката църква.

ВЛАХИЯ И МОЛДАВИЯ ОТСТОЯВАТ СВОБОДАТА СИ

И Дунав не е преграда за неудържимия напор на османците в Европейския югоизток. Зачестилите нападения в отвъдбалканските земи през последните десетилетия на XIV в. са тревожен сигнал за господарите на Влахия и Молдавия. Още походът на Али паша в Североизточна България през 1388 г., двукратната обсада на непокорната Никополска крепост и настаняването на османски гарнизон в Силистра разкриват пред отвъддунавските владетели нерадостната картина на едно близко бъдеще. Ако този път османската вълна е достигнала до бреговете на голямата река, не е далеч времето, когато тя ще прехвърли тия брегове и ще залее Влахия и Молдавия. Притиснати от непрестанните завоевателски домогвания на Унгария и Полша[230], отвъддунавските княжества са обременени сега с още една тежка грижа — да отблъснат ударите на нов неприятел. Челно място в усилията на тия земи да устоят на османската сила заема Влахия с нейния енергичен господар Мирчо Стари. Решимостта за сериозен и твърд отпор се разпалва след опустошителните набези на османците през 1391 г. Мълниеносният султан насочва към влашките земи най-грабливите си войскови части — акънджиите. Води ги сам изтъкнатият военачалник Фируз бей. Старите османски хронисти единодушно хвалят обилната плячка, която нашествениците отвличат от прегазена Влахия.[231] Вероятно по време на тия събития Мирчо се оттегля от придобитите междувременно добруджански области с крепостта Силистра, които принадлежали преди това на българите. През 1391г. в официалните си грамоти той се титулува все още като техен господар, докато в края на същата година изоставя тия титли.[232] Нуждата да отбранява непосредствено уязвените влашки земи го заставя вероятно да изтегли бойните си части от отсамдунавските си владения. Не много след това обаче Мирчо успява да отвърне на удара с удар, като се възползва от улисиите на Баязид в малоазийските му завоевателни кампании. Най-ранните османски хроники пестеливо отбелязват, че османският султан овладява Никопол и Силистра, след което се отправя срещу същинска Гърция.[233] Необяснимото завсезание на тези две дунавски крепости, за които е известно, че по това време са в османска власт, се изяснява от по-обилните данни на османския историк Нешри.[234] По времето, когато османският султан води напрегната борба за господство над малоазийските непокорни емирства, когато завладява Айдън, Караси, Сарухан, Теке, когато налага властта си над Османджик, Кастамуни и Амасия, влашкият владетел Мирчо прехвърля Дунава и се впуска дълбоко в Източна България. Той опустошава Карнобатското поле, избива или заробва много местни турци. Това нашествие не е случайно — вероятно влашкият господар се стреми да си възвърне добруджанските владения,

като се възползва от обстоятелството, че основните османски бойни сили са погълнати от събитията в Мала Азия. По-късен османски историк — Ходжа Сеадеддин — подхвърля, че Мирчо бил в споразумение с управителя на Амасия за единни антиосмански действия.[235] Това е твърде допустимо. Застрашеният влашки господар търси благоприятни исторически обстоятелства, за да попречи на османското напредване в отвъддунавските земи. Разярен от вестите за това дръзко нашествие в завоюваната от османците Източна България, Баязид бърза да накаже влашкия княз. Той отново събира жадни за плячка акънджии и феодално опълчение. Тук участвуват със свои отряди като османски васали феодалните владетели в югозападните български земи Крали Марко и Константин Дейнович. Мирчо посреща нашествениците с оръжие в ръка. С тия бойни сили султанът завзема Силистра и Никопол и прехвърля Дунава на път за влашката столица Арджеш. Ако се съди по сведенията на византийския историк Халкокондил, Мирчо е подготвен за решителен и дълъг отпор.[236] Той е приютил жени и деца из планинските пазви, за да ги отстрани от пътя на нашествениците. Влашкият господар упорито се съпротивлява. Враговете се сблъскват в кърваво сражение при Ровине, край река, която учените отъждествяват с река Арджеш (есента на 1394 г.)[237]

Двубоят е жесток и безпощаден. «Такова безкрайно множество копия бе преломено — разказва безименната «Българска хроника»,[238] че не можеше да се вижда въздухът от множеството стрели. Там протече кървава река от многобройни човешки трупове. «Османският историк Уруч бележи, че и от двете страни загинали много бойци. По неговото описание лютата битка не показва превес нито на едната, нито на другата страна. Пада нощ. Сражаващите се търсят отдих в лагерите си. Тогава великият везир Джандарли Али паша скроява план за действие, който ще позволи на османската войска да се оттегли с достойнство и да избегне нови стълкновения с опасната бойна сила на Мирчо. Той нарежда през нощта всички трупове на избити мюсюлмани да бъдат хвърлени в реката. Призори османците се оттеглят от това място и поемат обратния път. Когато сам Мирчо се явява на полесражението, той е смутен от зрелището. Там лежат само избити християни и нито един мюсюлманин. Османският историк подчертава, че хитростта на везира хвърля в смут влашкия владетел, който също се оттегля от бойното поле, разтревожен от многобройните си жертви. Желанието на османските ръководни военни среди да ускорят оттеглянето си, потвърдено и от свидетелствата на Халкокондил, е указание за силата и внушителността на съпротивата, която османската армия среща на влашка земя. Някои източници съобщават, че въпреки нерешения изход на големия двубой, Мирчо е заставен да признае васалната си обвързаност към султана. Най-вероятно е това примирение да е само стратегически прийом на влашкия владетел, за да спечели време, докато си осигури подкрепата

на някоя значителна европейска сила, за да потърси разплата със султана.[239]

След този османски поход на влашкия господар са ясни бъдещите намерения на «светкавичния» султан: господари на Добруджа и на важни придунавски крепости в българските земи, османците рано или късно ще се устремят към пълно овладяване на тия важни проходни зони отвъд голямата река, през които минават стари значителни пътища от Средна Европа за Черно море и Цариград.

Ето защо влашкият владетел насочва внимание към внушителната съседна политическа сила— Унгария, която единствена може да се противопостави сериозно на османското напредване. Това сближение е улеснено и от настъпилите във Влахия вътрешни усложнения, които изтласкват като претендент за властта болярина Влад, привърженик на полския владетел Ягело, съперник на унгарския крал Сигизмунд. Мирчо е прогонен и търси убежище в Брашов, където го намира Сигизмунд, за да създаде с него съюз срещу застрашителната османска сила (1395 г.) Унгарският император, затруднен от династически усложнения, също се стреми усърдно да привлече надеждни съюзници в предстоящия неизбежен двубой с напредващите османски турци.[240] Освен това Сигизмунд, сюзерен на съседна Трансилвания, мечтае за господство и във влашко-молдавски земи; и за него е по-изгодно да има на своя страна влиятелния и упорит влашки княз Мирчо. С бойна сила унгарският владетел няколкократно и упорито се стреми да възвърне на престола прогонения влашки владетел и да отстрани Влад, който мнозина учени считат за османско оръдие и васал. Макар и все още в изгнание, Мирчо подкрепя обединените кръстоносни войски през 1396 г. Участвува със свои въоръжени отряди и бързо се оттегля след страшното поражение при Никопол.[241] С помощта на маджарските си съюзници през същата съдбоносна година Мирчо успява да надвие своя съперник Влад и да си възвърне окончателно властта.[242]

Борбите за господство на честолюбивите влашки владетели и феодали омаломощават съпротивителните сили на тия земи в години на сериозни външни изпитания, когато самостоятелното им съществуване е заплашено от османските нашественици. И тук феодалните господари проявяват свойствената им себичност— готови са да обслужват османската политика и чрез това да улеснят османското утвърждаване отвъд Дунав, за да запазят господството си. И ако тия напрегнати междуособици не докарват поробването на румънските земи от османците, това се дължи на обстоятелството, че османската сила още не се е утвърдила здраво на Балканите и Баязид е погълнат от напрегнати бойни задачи на много фронтове в Азия и Европа. Все още отвъддунавските земи стоят по-далеч от непосредствените му завоевателни планове. Затова пък Унгария се възползва от вътрешните смутове във Влахия и чрез споразумение с полския крал Ягело през 1397 г. ус-

пява да я включи в своята сфера на влияние, като предоставя Молдавия на Полша.

В стремежа си да набере сили и да се подготви за отпор срещу нов османски удар, Мирчо се вмесва открито в управлението на съседна Молдавия и съдействува да бъде издигнат за тамошен владетел Александър Добри (1400—1430), един способен управник и предан на Влахия съюзник.[243]

Скоро бурно развилите се събития на Балканите след Ангорската битка откриват пред Мирчо възможност да възстанови изгубеното по време на стълкновенията си с османците. Той се включва с охота в обособилия се противоосмански съюз през 1403 г. под върховенството на Сигизмунд. Едновременно с българския царствен син Константин той действува успешно срещу османците в българското Подунавие и си възвръща властта над тия земи. Сам Сигизмунд неоднократно подчертава дръзновените му и сполучливи военни действия, които създават сериозни затруднения на османските завоеватели. Разбира се, за унгарския император и Мирчо, и Константин са не само съюзници, но и бъдещи васали, които улесняват с усилията си политическите планове на Унгария, проектите на Сигизмунд за налагане господство над балканските земи.

Въпреки крайната несполука на антиосманския съюз, организиран от Сигизмунд, едновременните действия на сърби и българи през 1403—1404, а по-късно — и българското въстание на Константин и Фружин допринасят да се опазят териториалните придобивки на Мирчо по време на тези събития и главно — господството му в Добруджа, което насърчава местното българско население към съпротива и нови освободителни борби. Сюлейман се опасява, че въоръженият отпор, който е срещнал на сръбска и българска територия, може да се разшири и на други места и да съкруши и без това подкопаното османско владичество на Балканите. Затова той е заставен да признае отсамдунавските завоевания на Мирчо. Твърде скоро българи, сърби и власи пак полагат задружно усилия да се справят с османското господство, като се вмесват в кипналата междуособица на султанските синове. Те застават на страната на Муса, който е най-приемлив в този момент за балканските народи по изяснените вече по-преди причини. Дипломатичният влашки княз се стреми чрез подкрепата, която оказва на Муса, да си осигури благоразположението на опасния османски съсед и да запази от нашествието му южните граници на страната си.[244] И нещо повече, Мирчо изглежда очаква отплата за помощта си: по данните на Халкокондил Муса обещава ако овладее властта, да даде на влашкия си съюзник немалко земи.[245]

Изглежда, че Мирчо, който не се поколебава дори да изпрати дъщеря си в харема на Муса,[246] не е разбирал достатъчно ясно, че тази негова политика по-скоро улеснява изпадналата в дълбока безизходица османска власт на Балканите, като съдействува на

един от султанските представители да я укрепи и да продължи господството ѝ в тукашните земи. Политическите обстоятелства в Европейския югоизток са вече в такъв етап, че откъснатите дипломатически или военни действия спрямо турците на всяка от балканските страни поотделно са до голяма степен безсмислени. Само единните им начинания, сериозният и здрав съюз на балканските народи и на техните владетели са единствената възможност за спасение на Балканите от османската опасност. Вместо това виждаме Мирчо, следвайки пътя на себичните си интереси, да стои безучастен към повсеместното брожение и въоръжена борба в българските земи през 1412 г., насочени срещу нетърпимия режим на Муса, за чието укрепване самият влашки княз има немалко заслуги.

Сближението с османския претендент води до разрив и в отношенията на Мирчо с Унгария. Затова пък Полша подканва влашкия господар към съюз.[247] Възходът на Муса след победата му над неговия съперник подтиква смутените средноевропейски владетели — Сигизмунд и Владислав — да сключат договор за обща борба срещу съвзелата се вече османска сила. В тази променена обстановка, когато на северозапад се очертава съюз на двама могъщи неприятели на османците, Мирчо бърза да смени политиката си, за да не се самоизолира при един евентуален кръстоносен поход. Той прави усилия да подобри отношенията си с Унгария и да се откъсне от Муса. Но и този път начинанието за организиран европейски поход срещу османците остава на заден план заради други държавни грижи — войната на Сигизмунд с Венеция за надмощие и Констанцкия събор, на който европейските реакционни сили осъждат бележития реформатор Ян Хус.

Обратът в османската междуособица, настъпил с унищожаването на Муса, създава нови затруднения на Мирчо. С основание той се опасява от отмъщението на Мехмед и затова е между първите, които изпращат пратеници при новия султан, за да го уверят в покорството на влашкия господар. При все това Мирчо не пропуска случай да подкрепя и насърчава движения и заговорнически опити, насочени срещу устоите на османската власт. При него намира убежище Бедредин. Пак Мирчо улеснява и Мустафа,[248] един от претендентите за султаната, който създава тежки грижи на османския повелител. Твърде вероятно е, че чрез подобни подстрекателства и насърчения Мирчо се е надявал да предизвика усложнения на османската власт, които да подриват устоите ѝ и да отклоняват вниманието ѝ от влашките земи. Но Мехмед не забравя неспокойния влашки господар. Той се отправя с войски срещу Мирчо, завзема отсамдунавските му владения и заедно с тях — Гюргево. Султанът отправя през Дунава неуморните грабители — акънджиите,— които се разлетяват по влашката земя като хищници и се връщат с богата плячка. Източниците свидетелствуват единодушно, че наказателният поход на Мехмед I за-

ставя Мирчо да признае отново васалните си задължения, да обещае, че ще изпраща ежегодния харач, заложници в султанския двор и военна помощ.[249] Всъщност мирът, сключен със султана след този поход през 1415 г., не е само с едностранни задължения, които поставят в унизителна зависимост влашкия господар. Този мир потвърждава самостоятелния статут на Влахия, в която османците и по-късно не успяват да се настанят като пълновластни господари. Обещанието за издължаване на ежегоден данък все още не е указание за пълен васалитет, толкова повече че османският султан не е в състояние при тогавашните исторически обстоятелства да го наложи със сила. Върховната власт едва се е измъкнала от тежка криза, далеч не се е укрепила в други по-близки, по-достъпни краища на Балканския полуостров, за да предприеме сериозни завоевания отвъд Дунав. Затова пък тя не прекратява грабителските нашествия във Влашко. Едно от тях е през 1419 г. по времето, когато страната се управлява от Михаил, наследник и син на Мирчо. Османската заплаха заставя дори унгарския владетел да се притече в близост до изложените на изпитание влашки предели. През есента на същата година той се явява в Оршова. Разразяват се сражения при Северин. Ръководството на тия действия е възложено на споменатия вече Пипо Спано. Обаче храбрият и енергичен Спано не успява да спаси Михаил, който пада в сражение с османците. Несретна участ сполетява и двамата му сина — Раду и Михаил — те са откарани в плен.[250]

След сражения Пипо Спано овладява Северин. Но през пролетта на 1420 г. Влахия е отново опустошена от османски войски, които отнемат от власите завзетата от тях за кратко време Добруджа.[251] Старите Мирчови завоевания са загубени. С това се открива по-лесен достъп за османските нахлувания в отвъддунавските земи и натискът срещу тия непокорни области се засилва. Все около това време султански бойни части се стремят да овладеят един важен търговски център в Молдавия — Акерман или Четатеа Алба (дн. Белгород — СССР). Молдавският княз Александър изпраща пратеници за помощ при полския крал. От тази обсада, в която селището устоява, остават тежки поражения върху крепостните стени, които дълго след това многобройни работници усърдно възстановяват.[252] През следващата 1421 г. османската стихия се разразява над Трансилвания. Областта Барса е напълно опустошена. Жителите на Брашов търсят убежище в укрепеното селище на планината. Нашествениците вземат оттук знатни заложници — отвеждат в плен местни първенци. В тия тежки дни на изпитания и напрежение Влахия е отново смутена от династически безредия. Боляри, склонни да търсят мир и съглашателство с османците, налагат за господар на страната Раду (останал в историята с прозвището Празноглавия, дадено му от противната нему болярска партия). Малко след това издигналият се на престола Дан II разгръща всичките си сили за борба срещу застраши-

телно надвисналата османска сила. Новият султан Мурад II е зает с обсадата на Цариград. Времето е благоприятно за сближение и съюз на противоосманските сили. Унгария, която все по-често изпитва отблизо османските удари, сипещи се върху Трансилвания и Влахия, обединява с тях силите си срещу общия враг. Отряди на Дан нанасят тежко поражение на османците през 1423 г., в което според данни на тогавашни източници загиват 36 000 турци. Власите нападат и хвърлят в пламъци Силистра — важно опорно средище на османските въоръжени сили в придунавските области. Две години след това унгарският владетел насърчава противотурските действия в придунавските райони, явява се в Оршова и изпраща Пипо Спано, подкрепен от влашки сили, да изнесе борбата. Християнските войски, както вече се отбеляза, овладяват Видин и Оряхово.[253]

В края на 30-те и началото на 40-те години в съгласие с властите Сигизмунд търси материална и военна подкрепа от тевтонския орден, от Полша и от различни влиятелни среди в Средна Европа за организиране на нов кръстоносен поход. И тия усилия остават без последствия. Напразно Дан се сражава с все по-дръзко нападащите османски войски. Унгарският владетел следи с интерес и съчувствие неговото бойно усърдие. В писмо от 19. VI. 1426 г. той бележи, че Дан «трябва да се сражава срещу врага си, който бе събрал множество турци, за да го разгроми. След като този Дан го (т. е. турския враг) нападна отлично,. . . , го победи в това сражение при голямо избиване на неприятелите. Така той спечели славен триумф. Но само след няколко дни турците, които отново го нападнаха с всичките си събрани многобройни сили. . . и той [Дан], като им се противопостави със своите верни хора. . . стана между тях такава ужасна война, че и от двете страни паднаха множество бойци.» Разгроменият Дан търси убежище при Сигизмунд, докато Раду с подкрепата на турците и в резултат на подстрекателствата на молдавския господар през 1426 г. взема отново властта.

Пламват междуособни борби, в които Дан се съпротивлява ожесточено с помощта на опитни наемници. Сигизмунд вече упорито подготвя голям противотурски удар, където са предопределени участието и приносът на Влахия и Молдавия.

Отново османците прехвърлят Дунава и Дан води тежки битки с тях около Гюргево. Очакваната помощ не се явява и Дан е оставен сам да преодолява османския напор. Яростта на османците се излива върху неговите бойци, когато Сигизмунд изтегля войсковите си части, за да се стигне до помирение с турците. При все това влашки бойни сили действуват в помощ на Сигизмунд при обсадата на Голубац. Нови тежки беди сполитат влашки области, когато османците се придвижват от Голубац. Те опустошават безогледно тия области. Дан е потънал в сериозни грижи и с неимоверни усилия удържа на тия изпитания.

През следващите години Сигизмунд не престава да се стреми към организиране на голям антиосмански поход.

Османската опасност се явява още по-страшна през 1431 г. Атаката оглавява акънджийският вожд Фируз бей. Но външните затруднения притискат Влахия в момент, когато тя е пак разкъсана вътрешно от династически съперничества. На войнствения Дан молдавците противопоставят Алдея, наречен Александър, а Сигизмунд подготвя и насърчава в Трансилвания друг претендент — Влад Дракул. И този път Дан отстоява срещу османците независимостта на Влахия. Но победата, която печели над тях, е последната през изпълнения му с битки и изпитания живот. Той загива, «сражавайки се храбро с измаилтяните». Изплашен от успехите на османците, влашкият княз Алдея-Александър моли богатите брашовски жители за лъкове и стрели и тревожно съобщава, че «великият владетел Амарут бей (т. е. Мурад II) е на три дни път разстояние от мен» и че турците са застанали вече в бойна готовност по всички бродове, за да навлязат в страната, да грабят и разрушават.

Нахлулата османска войска среща упорита съпротива в района на Путна и отстъпва в безпорядък. Но турците се нахвърлят върху Трансилвания и Алдея-Александър е заставен да се помири със султана и дори да изпрати свои войски в армията на завоевателя, която безпощадно вилнее в района на Барса. Трансилвания запазва дълго спомена за изживените ужаси през тия мрачни дни. Въпреки унижението, което претърпява Алдея-Александър през 1432 г., принуден да увери в покорство султана чрез личното си представяне в двора му, той не престава да мисли за организиране на съпротива срещу османците. Обещава на трансилванския войвода Стефан де Розгон и на унгарския военачалник Нандор Алба, че ще отхвърли открито васалните си задължения към османците, в случай че те нападнат Трансилвания.

Нови превратности довеждат Влад Дракул на влашкия престол и го изправят през 1436 г. срещу нахлулите отново османци. Две години след това той е заставен да изпълнява унизително васално задължение — да съпътствува султана при нашествието му в Трансилвания, да предаде на султанския двор двамата си синове като заложници и да приеме завоюването на Гюргево. Тази отстъпка опазва властта му, макар и като султански васал.[254]

Така упоритата съпротива на отвъддунавските земи и най-вече на Влахия в течение на няколко десетилетия удържа засилващия се османски натиск и отклонява заробването на тия земи. Неведнъж османските войски се връщат оттам с поражения и трябва да се задоволят само с награбената плячка и довлечените роби. Многократните усилия на отвъддунавските господари да си осигурят подкрепата на големия османски враг — Унгария — свидетелствуват също за решимостта им да се съпротивляват срещу засилващата се османска опасност. Много десетилетия и дори цели

векове след това дунавските княжества, които никога не са се преклонили напълно пред завоевателите, ще създават сериозни грижи на османската власт и ще я застават да прави отстъпки и да зачита, въпреки всичко, самостоятелността на тия земи.

Ако потърсим основните, господствуващите насоки в тази сложна и пълна с драматични противоречия епоха на кървав двубой между Европейския югоизток и възходящата мюсюлманска сила, трябва да изтъкнем преди всичко, че напредването на тази сила се дължи на едно главно историческо обстоятелство. Османските турци се появяват в тази зона на Европа през един благоприятен за тях исторически момент. Те я заварват в етап на зрели феодални отношения с обичайната за него поляризация на обществените сили и политическа децентрализация. Държавната власт в отделните страни е недостатъчно силна, за да организира тези разкъсани от непреодолими противоречия обществени сили. Пред нея стоят непосилни задачи: да преодолява непрестанно династически затруднения, да се бори със своеволни феодали и коварни сановници, които имат самостоятелни изяви и политически почини, да потиска народното недоволство и ожесточената противофеодална съпротива на селските и градски експлоатирани труженици. И при този тежък вътрешен фронт — да се справя с още по-тежкия външен фронт — териториални съперничества с властолюбиви съседи. За борба на този двоен фронт е неизбежно да се търсят съюзници или наемници, при подбора на които владетелите проявяват по-малка придирчивост. Честото прибягване с такава цел към съдействието на османските турци разтваря не само пътищата им за проникване в Полуострова, но ги въвежда в подробностите на тежката политическа действителност, в която те скоро съзират слабостите и пролуките за лесно и трайно настаняване. През изтеклите мъчителни десетилетия от 80-те години на XIV в. до 40-те години на XV в. балканските владетели неоднократно се стремят да се измъкнат от заплитащия ги и подкопаващ съпротивителните им сили вътрешен фронт, да преодолеят несъгласията с близки и по-далечни съседи, за да се противопоставят сами или с повече балкански съюзници на настъпващите турци. Външната им политика се превръща в постоянно тягостно лавиране между най-активните в балканските предели политически сили по това време: Унгария, Венеция и турците. Затова виждаме тези обречени балкански държавни ръководители да се отмятат от едната и да търсят опора в другата от тези сили, или да се споразумяват едновременно най-малко с две от тях. Но тук вече все по-рядко става дума за драговолни политически комбинации, осъществени при равни сили от двете страни. Всяка такава комбинация трябва да се гарантира от страна на балканските владетели с васални задължения към доминиращите политически фактори. А васалитетът във всички случаи открива пътища за недалечна пълна зависимост от сюзерена. При такава обстановка, в която балканските госпо-

дари нямат никакъв оптимистичен избор поради създадената политическа конюнктура, е обяснимо защо малко след като са воювали срещу турците, повеждат отрядите си в тяхна помощ срещу собствените си провинции и крепости.

Тази сложна обстановка спъва и осъществяването на по-големи и трайни балкански политически съюзи, насочени срещу османците. За това допринася и липсата на политическа далновидност у владетелите, които по-често оставят да ги направляват ограничени и дребни интереси и съображения без прозорливост с оглед на най-голямата и надвиснала над всички опасност — османската експанзия. Приблизително такъв начин на действие имат и по-едрите феодали, които съществуват, съпротивляват се или сътрудничат с турците всеки за себе си. Затова остават изолирани и безуспешни редките им опити като този на братята Вълкашин и Углеша да се обединят, за да спрат османското напредване.

От друга страна, в балканските държави съществуват отдавна противоречия между едрите феодали и средните и дребни представители на феодалната аристокрация и чиновничество. Това естествено допринася те да се окажат на различни позиции при нахлуването на турците. Тази разпокъсаност на силите улеснява унищожаването на отделни феодали или довежда до васалитета им. Някои от тях, както и мнозина представители на градския патрициат, възприемат тактиката на несъпротивление и съглашателство със завоевателите, за да запазят власт, благосъстояние и привилегировано положение. Типичен в това отношение е случаят с поведението на голяма част от солунската аристокрация и ролята ѝ за улесняване завладяването на голямото егейско пристанище.

При цялата тази трагична безпътица на ръководните среди в балканските страни населението е оставено повече или по-малко на собствените си сили. Най-тежко засегнато от нашествието, то се съпротивлява безкомпромисно, когато подема борба срещу завоевателите, изоставено или предадено от господарите си. Ярко се налага на вниманието в тези събития контрастът между смелите въоръжени действия на хайдутите начело с Новак Каралюк в Сърбия през 1408 г. и поведението на доскоро съпротивляващия се Стефан Лазаревич, който не само пропуска през земите си войските на Сюлейман, но и му връща всичко, отнето му от нападналия го Новак Каралюк.

Едновременно с това обаче не бива да се забравя, че класовата ненавист на селячеството към собствените му балкански феодали създава условия и тук за разединеност на обществените сили. Поради това едва ли навсякъде населението се притича в помощ на феодалите си при случаите, когато те се опитват да се организират за отбрана. Цялата тази разпокъсаност в интересите на прослойки и класи в балканските общества и на междудържавни взаимоотношения става постепенно добре позната на турците. Те започват все по-безпогрешно да се възползват от едно или друго

разположение на силите, за да се достигне до момента при Баязид I, когато не друг, а сам той да се разпорежда със съдбата на престолонаследието във Византия и да налага дори на василевсите поведение спрямо собствените им синове. Знаменателен и пълен с трагизъм е случаят с императора Йоан V Палеолог, комуто Баязид I заповядва да ослепи сина си Андроник и внука си Йоан.

Събитията до 40-те години на XV в. свидетелствуват за все по-голяма безизходица в Европейския югоизток, която се задълбочава и от обстоятелството, че малко държави в Европа по това време имат непосредствени интереси в Леванта и разположение да участвуват в противотурски начинания в подкрепа на съпротивляващите се или вече поробени балкански страни.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА II

4 За турското завоевание през този период ср. G. Ostrogorsky. Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1940; Г. Острогорски. Историја Византије. Београд, с. 495—530; Д. Ангелов. Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs. Byzantinoslavica, 17, 1956, p. 220—275; С ъ щ и я т. История на Византия, III, 1204—1453, Сш., 1967; П. Ников. Турското завладяване на България..., с. 41—112; К. Јиречек, История срба, II; История на българите; Fr. Babinger. Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft. . . A. Gegay. L'Albanie et l'invasion turque. . .; Историја народа Југославије, I—II; Α. Βακαλόπουλος. Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. I—II; D. Zakithinos. Le Despotat de Morée, I; N. Iorga. Histoire des Roumains, III—IV; Istoria Romîniei, II; H. Inalcik. The Ottoman Empire. . .; I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı Tarihi, I; Ir. Beldiceanu-Steinherr, La conquête d'Andrinople. . .

2 D. Cydones. Pro Subsidio Latinorum. . ., PG, 154, coll. 965 сл.

3 Вж. за това E. Werner. Die Geburt einer Grossmacht. . ., p. 78 сл.; H. Inalcik in: A History of the Ottoman Empire to 1730, éd. M. A. Cook, p. 16 сл.; N. Filipović. Princ Musa i Šejh Bedreddin. Sarajevo, 1971, с. 5 сл.

1 J. Leunclavius Nobilis. Annales sultanorum othmanidarum a turcis sua lingua scripti. Francofurdi, 1588, p. 14—15.

5 На нея обърна особено внимание Д. Ангелов. Турското завоевание и борбата на балканските народи против нашествениците. И Пр, IX, 1953, 4, с. 374—398.

6 Chronica dell'origine e progressidella casa ottomana composta da Saidino turco eccellentissimo historico in lingua Turca, parte I, tr. da V. Brattuti. In Vienna, 1649, p. 101; Evliya Çelebi Seyahatna mesi, III, p. 301, 376, 378.

7 Ср. подробно у N. Filipović. Op. cit., p. 199 сл.

8 М. Мустафа. Хроника Идриса Битлиси. . ., с. 106.

9 Пак там.

10 N. Filipović. Op. cit., p. 200.

11 Ст. Новаковић. Срби и турци. Београд, 1961, с. 160.

12 Ср. Българска военна история. I. Подбрани извори и документи, I, С. 1977, с. 299—300, прев. Г. Гълъбов.

13 Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. . ., II, с. 177—182.

14 П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия, II, С., 1953, с. 167—168.

15 Ц. Георгиева. Отново за Боженишкия надпис, ИБИД, XXV, 1967, с. 311—313.

16 П. Мутафчиев. Боженишкият надпис. Сп БАН, иф и фо, XXII, 1921, с. 88.

17 В. Дечев. Миналото на Чепеларе. I. Сф., 1928, с. 12—20; П. Делирадев, II, с. 126, 179—180, 198.

18 М. Мустафа. Пос. съч., с. 107.

19 Saidino, p. 137.

20 J. Leunclavius, p. 272—275; ср. Fr. Babinger. Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft, p. 30 сл.

21 E. Kaluznіacki. Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven, p. 50 сл.; Ср. В. Сл. Киселков. Митрополит Григорий Цамблак. С., 1946, с. 30—60.

22 Йорд. п. Георгиев. Град Враца (Принос към историята му). СбНУ, XX, 1904, с. 2.

23 Ив. Дуйчев. Пос. съч., II, с. 166.

24 Ориенталски отдел на Народна библиотека «Кирил и Методий»

София (НБКМ — ОрО) ОАК 4/57; Ср. В. Cvetkova. Sur le sort de Tărnovo,capitale bulgare du moyen âge après sa prise par les Osmanlis. Byzantinobulgarica, II, Sf., 1966, p. 181—198.

[25] За това вж. П. Ников. Пос. съч., с. 82—84.

[26] К. Јиречек. Историја срба, II, Београд, 1923, с. 94—103; G. Ostrogorsky. Geschichte des byzantinischen Staates. p. 394—399.

[27] J. v. Hammer. Histoire de l'Empire Ottoman. I. Paris, 1835, p. 306—307; L. Kupelwieser. Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohacs, 1526. Wien-Leipzig, 1895, p. 9—10.

[28] N. Iorga. Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades. . . I, Paris, 1899, p. 1—2; J. Delaville-Le Roulx. Op. cit., I, p. 227—245.

[29] Livre des faits du bon missire Jean le Maingre, dit Bouciquaut, p. 590.

[30] J. Delaville-Le Roulx. Op. cit., I, p. 253.

[31] J. Schiltbergers aus München. Reise in dem Oriente und wunderliche Begebenheiten, ed. A. G. Prenzel. München, 1814, p. 8.

[32] За Никополското поражение и покоряването на Видинското царство ср. Ch. Köhler. Die Schlachten von Nikopoli und Warna. Breslau, 1872; J. Delaville-Le Roulx. Op. cit., p. 263—281; П. Ников. Пос. съч., с. 100; L. Kupelwieser. Op. cit., p. 13—28; В. Јарнић. Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога. ГСУД, Београд, XLII, 1875, с. 270—271.

[33] J. v. Hammer. Histoire de l'Empire Ottoman, v. II, Paris, 1835, p. 87—95; G. Roloff. Die Schlacht bei Angora. HZ, 161, 1940, p. 244—262; M. M. Alexandrescu-Dersca. La campagne de Timur en Anatolie (1402). Bucarest, 1942.

[34] К. Јиречек. Историја срба, II, с. 108.

[35] Историја народа Југославије, I. Београд, 1953, с. 423—548; ср. П. Петров. Въстанието на Константин и Фружин. — ИИЗИ, IX, 1960, с. 195—196.

[36] П. Петров. Пос. съч., с. 199—204.

[37] За тези събития възприемам като по-правдоподобна версията на А. Кузев. Восстание Константина и Фружина, — BHR, 1974, № 3, с. 55 сл. Според автора те не следва да се свързват с въстанието на Константин и Фружин, което той поставя подобно на Ст. Новаковић в 1408 г.

[38] Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne (Textes latins). Chroniques de religieux des Dunes, Jean. Brandon — Gilles de Roye — Adrien le But. Publiées par Kervyn de Lettenhove. Bruxelles, 1870, p. 93—95; М. Динић. Писмо угарског краља Жигмунда Бургундском војводи Филипу. — Зборник за друштвене науке Матице српске, т. 13—14. Нови Сад, 1956, с. 96—97; вж. и П. Петров. Пос. съч., с. 210—211.

[39] В. Јагић. Пос. съч., с. 292.

[40] П. Ников, с. 89—94.

[41] P. Năsturel. Une victoire du voévode Mircea l'Ancien sur les Turcs devant Silistra (1407—1408). — SAO, 1, 1957, p. 239—247.

[42] Ходът на събитията е по версията на А. Кузев. Пос. съч.

[43] N. Filipović. Princ Musa. . .

[44] Ив. Дуйчев. Пос. съч., II, с. 275.

[45] N. Filipović. Op. cit. Авторът обяснява предпочитанията на османските васали в Балканския полуостров спрямо Муса с това, че в негово лице очакват продължител на Баязидовата политика, насочена срещу произвола на едрите феодали, срещу анархията и вътрешното разцепление. За Муса ср. N. Filipović. Op. cit. Османските хроники отбелязват изрично, че той е подкрепен от акънджиите. F. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 73; F. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 65; Неизяснението от F. Giese термин tovişce има смисъл на началник в акънджийските отряди.

[46] В. Јагић. Пос. съч., с. 293.
[47] П. Ников. Пос. съч., с. 53.
[48] В. Јагић. Пос. съч., с. 297—300; К. Јиречек. Пос. съч., с. 113—114.
[49] Ср. и N. Filipović. Op. cit., p. 157—158.
[50] А. Кузев. Пос. съч., с. 63.
[51] В. Јагић. Пос. съч., с. 297—300; К. Јиречек, Пос. съч., с. 113—114.
[52] Ducas, ed. V. Grecu, p. 124 $_{20}$—$_{25}$; Fr. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 73.
[53] Ср. напр. Б. Ангелов и Хр. Вакарелски. Трем на българската народна историческа епика от Момчила и Крали Марко до Караджата и Хаджи Димитра. С., 1939, с. 97—107.
[54] В. Јагић. Пос. съч., с. 303.
[55] Д. Ангелов. Борбите на българския народ против османската власт през първата половина на XV в. и походите на Владислав Варненчик. Сб. Варна 1444, С., 1969, с. 20—22. Събитията обаче имат по-различен смисъл от този, който е представил автора.
[56] А. Кузев. Пос. съч., с. 65 сл.
[57] Fr. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 74; Fr. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 69; J. Leunclavius. Historiae Musulmanae turcorum de monumentis ipsorum excerptae, libri XIII, p. 442; Ср. J. v. Hammer, op. cit., II, p. 152; H. Lewenklaw. Neuwe Chronica türkischer Nation von Türcken selbs beschrieben, p. 16.
[58] В. Јагић. Пос. съч., с. 306—307.
[59] Љ. Стојановић. Стари српски родослови и летописи. ЗИЈКСН, 1, 26, 1927, с. 223.
[60] Пак там.
[61] Ducas, p. 132 $_{21}$—$_{27}$.
[62] Ducas, p. 164 $_{6}$—$_{8}$.
[63] За това голямо движение вж. Fr. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 81; Fr. Giese. Die altosm. anonym. Chr., II, p. 73—75; Neşri tarihi. Kitāb-i Cihan-nümā, c. II, p. 542—547; Chronica dell'origine e progressi. . ., p. 353—356; Ducas. Op. cit., p. 148$_{28}$—152$_{25}$; Fr. Babinger. Scheich Bedr-ed-din, der Sohn des Richters von Simaw. Ein Beitrag zur Geschichte des Sektenwesens im altosmanischen Reich. — Der Islam, XI, Berlin—Leipzig, 1921, p. 1—106; А. Степанов. Труд Дуки как источник по истории восстания Берклиджи Мустафы начала XV в. — ВВр, V, 1952, с. 99—105; А. С. Тверитинова. К вопросу об изучении первого антифеодального крестьянского восстания в средневековой Турции. ВВр, XI, с. 200—224; А. Д. Новичев. Крестьянское восстание в Турции в начале XV века. Проблемы востоковедение, № 3, 1960, с. 67—81; E. Werner. Häresie, Klassenkampf, religiose Toleranz in einen islamisch-christlichen Kontaktzone. — ZfG, XII/2, 1964, p. 260—292; B. Tzvetkova. Bulgar halkının ve Bulgaristan topraklarında yaşıyan emekçi türk ahalisinin türk feodalizmine (derebeyliğine) karşı savaşları. Bir bayrak altında. Sofia, 1962, p. 12—14.
[64] N. Iorga. Histoire des Roumains et de la romanité orientale, IV, p. 11 и сл.; Istoria Romînieі. II, Bucureşti, 1962, p. 386.
[65] G. Ostrogorsky. Op. cit., p. 402; J. v. Hammer. Op. cit., v II, p. 235.
[66-67] N. Iorga. Histoire des Roumains et de la romanité orientale. IV, p. 20, 22—23; Istoria Romînieі. II, p. 387; N. Iorga. Notes et extraits, I, p. 435, n. 1.
[67a] Известно е, че унгарският крал Лудвиг I заселил български изселници в Оршова, Слатина, Караншебеш, Карашова, Земун, Рекаш и Липа (G. Czirbusz. A temes és torontálmegyei Bolgarok. Budapest, 1913, p. 8). Към това сведение ме насочи проф. К. Телбизов, комуто изразявам благодарност.

[68] E. Hurmuzaki. Documente privitoare la istoria Românilor. 8, Bucureşti, 1896, p. 4.
[69] К. Јиречек. Пос. съч., с. 131; N. Iorga. Op. cit., IV, p. 30—31.
[70] B. de la Broquière, éd. Ch. Schefer, p. 197.
[71] К. Јиречек. Пос. съч., с. 131; N. Iorga. Histoire des Roumains. . ., III, p. 32; Istoria Romînieі, II, p. 388.
[72] B. de la Broquière, p. 194—195.
[73] Пак там, с. 202, 224. По всяка вероятност Брокиер, говорейки за българи, участници в османската армия, има пред вид служещите във военнопомощните корпуси войнуци, мюселеми, мартолоси, власи и щурмовите доброволци — акънджиите. Колкото до албанци, гърци и сърби, вероятно се касае до бойци, които владетелите и феодалите, господари в съответните все още неизцяло покорени от османците страни, били заставени да доставят на султана по силата на васалните си задължения.
[74] N. Iorga. Notes et extraits, II, p. 327—328; Ср. П. Ников. Пос. съч., с. 95—96.
[75] Стр. Димитров. О миссии болгарского князя Фружина в Албании в 1435. — IIème Conférence des études albanologiques, I, Tirana, 1968, p. 197—205.
[76] За него вж. подробно Б. Цветкова. Хайдутството в българските земи през 15—16 в. С., 1971.
[77] Б. Караканов ски. Превземането на град Ловеч от турците в 1474 г. — Сб. Ловеч и Ловчанско, II, Сф., 1930, с. 96—100.
[8] НБКМ—ОрО — ОАК 265/27, л. 1б.
[9] Пак там — ОАК 217/8, л. 28б—29б.
[60] M. T. Gökbilgin. XV—XVI asırlarda Edirne ve Paşa livâsi vakıflar-mülkler-mukataalar. Istanbul, 1952, p. 216.
[61] НБКМ—ОрО — ОАК 52/59, л. 17б.
[62] B. de la Broquière, p. 201
[63] Вж. Ст. Новаковић. Пос. съч., с. 214 сл.; N. Filipović, p. 200.
[64] К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 91. Историја народа Југославије, I, с. 418.
[65—87] К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 95—96; Историја. . ., с. 420—421.
[88] К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 97.
[89] H. Šabanović. Krajište Isa-bega Ishakoviča. Zbirni katastarski popis iz 1455 godine, p. LV.
[90] К. Философ у В. Јагић. Пос. съч., с. 269; N. Iorga. Op. cit., III, p. 355—356; Ср. Ив. Дуйчев. Пос. съч., III, с. 270 (сведение на Безименната българска хроника).
[91—92] К. Философ у В. Јагић. Пос. съч., с. 270; К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 103, 106.
[93] К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 104, 100.
[94] J. v. Hammer. Op. cit., I, p. 324, 338—354.
[95] N. Iorga. Notes et extraits. II, p. 249, документ от 2. V., 16. VI. 1429 г.
[96] К. Философ у В. Јагић. Пос. съч., с. 280—281; К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 106; Ст. Новаковић. Срби и турци. Пос. съч., с. 309—322.
[97] К. Философ у В. Јагић. Пос. съч., с. 281—282; К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 107—109; Историја народа Југославије, I, с. 423; B. de la Broquière, p. 212.
[98] В. Јагић. Пос. съч., с. 314; П. Ников. Пос. съч., с. 102.
[99] Ст. Новаковић, с. 368 сл.
[100] К. Философ у В. Јагић. Пос. съч., с. 292; К. Јиречек. Пос. съч., с. 109.
[101] Љ. Ковачевић. Деспот Стеван Лазаревић за време турских мецусобица (1402—1413). Отаџбина, 4 и 5, 1880; Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 275; К. Философ у В. Јагић. Пос. съч., с. 293.
[102] За тези събития ср. К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 114; К. Иречек. История на българите, с. 277; Ст. Новаковић. Пос. съч., с. 372 сл.
[103] Историја народа Југославије, I, с. 424.
[104] Пак там.

[105] К. Философ у В. Јагић. Пос. съч., с. 295—308; К. Јиречек. Историја срба, II, с. 116—117;; F. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 74—75; F. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 69-70. За Сталак ср. ПСп, XII, с. 104—109; Г. Занетов. Българи на Морава, С., 1914, с. 16—17.

[106] Константин Философ у В. Јагић. Пос. съч., с. 309—312; К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 125; L. Kupelwieser. Op. cit., p. 38; Ј. Радонић. Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII—XVI века. — Глас САН, 187, 1941; Ј. Радонић. Западна Европа и балкански народи према турцима у првој половини XV века. Нови Сад, 1905, с. 49—50.

[107] Константин Философ у В. Јагић. Пос. съч., с. 316—317; К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 126; Историја народа Југославије, I, с. 435—436.

[108] Историја народа Југославије, I., с. 425—428.

[109] Затова вж. Е. И. Наумов, Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII—XV вв. Москва, с. 295 сл.

[110] Ј. Радонић. Западна Европа и балкански народи. . ., с. 54; К. Јиречек. Пос. съч.,, II, с. 129—130.

[111] К. Философ у В. Јагић. Пос. съч., с. 322; К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 130—132; L. Kupelwieser. Op. cit., p. 39; B. de la Broquière. Op. cit., p. 196—197, 215.

[112] К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 131—133; B. de la Broquière, p. 214; Историја народа Југославије, I, с. 436—437.

[113—114] К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 139—140; Ј. Радонић, пос. съч., с. 78—80.

[115—116] К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 140—141; Историја народа Југославије, I, с. 437—438; Ј. Радонић. Пос. съч., с. 89—96; A. Huber. Die Kriege zwischen Ungarn und den Türken, 1440—1443. Wien, 1886, p. 4—5; Ducas. Op. cit., p. 260—262; F. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 115; F. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 89.

[117] M. J. De Thwrocz. Chronica Hungarorum, ed. J. G. Schwandtner. Scriptores rerum Hungaricarum. Vindobonae, 1746, cap. 35; Ducas, op. cit., p. 262_{18}—264_{17}; L. Chalcocondylas, p. 247_{11}—248_{9}; A. Huber. Op. cit., p. 165-167; F. Giese, Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 113; S. Ljubić. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, VI, Zagrebiae, 1876, p. 1.

[118] Константин Михаиловић из Островице, изд. Ђ. Живановић. — Споменик, CVII, од. друштв. наука, нова серија, с. 24; К. Јиречек. Пос. съч. II, с. 143.

[119—120] Краткият очерк за борбите на тези земи срещу османците е направен въз основа на изложеното у К. Јиречек. Историја срба, II; Историја народа Југославије, I; H. Šabanović. Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II, 1463 g. GIDBH, VII, Sarajevo 1955, p. 38—48; J. Chr. v. Engel. Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie der neueren Zeiten, 31, 2 B. Halle, 1798, p. 540—547.

[121] М. Мустафа. Пос. съч., с. 108—109.

[122] K. Bozhori. La lutte des Albanais pour la liberté contre les conquérants ottomans, vue par les historiens byzantins. — IIème Conférence des études albanologiques, I, Tirana, 1968, p. 118 сл.

[123] A. Gegay. L'Albanie et l'invasion turque au XV siècle. . ., p. 18.

[124] H. Inalcik. Les régions de Kruje et de la Dibra autour de 1467 d'après les documents ottomans. IIème Conférence des études albanologiques, I, p. 222 сл.

[125] К. Фрашери. Пос. съч., с. 53.

[126] Пак там.

[127] A. Gegay. Op. cit., p. 11.

[128] Пак там.

[129] Пак там.
[130] К. Фрашери. Пос. съч., с. 55.
[131] H. Inalcik. Arnawutluk. Encyclopédie de l'Islam, nouv. éd., I, Leiden-Paris, 1976, p. 674; H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid, p. XV.
[132] H. Inalcik. 835 tarihli. . . p. 103.
[133] H. Inalcik. Arnawutluk, p. 674; S. Ljubić. Op. cit., V, p. 11, 44; N. Iorga. Notes et extraits, I, p. 125, 138.
[134] За старите албански феодални родове ср. A. Gegay. Op. cit., p. 11—30.
[135] К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 112; H. Inalcik. Op. cit., p. 674.
[136] A. Gegay. Op. cit., p. 23.
[137] H. Inalcik. Op. cit., p. 674; N. Iorga. Geschichte des Osmanischen Reiches. I. Gotha, 1908, p. 367; H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli s ûret-defter-i sancak-i Arvanid, p. XV.
[138] За бившите владения на албанските феодали в Арванид или ср. A. Gegay. Op. cit., p. 25—30.
[139] Док. от 19. IV—4. V. 1440 у N. Iorga. Notes et extraits, I, p. 368.
[140] Ducas. Op. cit., p. 176_{11-15}.
[141] S. Pulaha. La paysannerie, force motrice de la lutte pour la liberté dans les années 1430—1440, IIème Conférence des ét. alb., p. 52 сл.
[142] H. Inalcik. Arnawutluk, p. 674.
[143] За семейството Кастриоти и дейността на Гьон ср. A. Gegay. Op. cit., p. 31—40; J. Радонић. Ђурађ Кастриот Скендербег и Албанија у XV веку (историска грађа). — Споменик САН, XCV, други раздел, 74, 1942, док. № 1—8; А. Буда. Борьба албанского народа под водительством Скендербега против турецких завоевателей. Повесть о Скендербеге, изд. Н. Н. Розов и Н. А. Чистякова. Москва-Ленинград, 1957, с. 66—69; К. Фрашери. Пос. съч., с. 57—58.
[144] Ducas. Op. cit., p. 176_{35}—178_{1}.
[145] S. Pulaha. Op. cit., p. 53.
[146] H. Inalcik. 835 tarihli. . ., p. 89.
[147] Пак там, с. 21.
[148] S. Pulaha. Op. cit., p. 56 сл.
[149] H. Inalcik. Op. cit., p. 11—12; XIII—XIV.
[150] S. Pulaha. Op. cit., p. 56—57.
[151] Пак там, с. 55.
[152] Chalcocondylas, ed. Bonn., p. 249_{20}—250_{6}.
[153] C. Marinesco. Alphonse V roi de Naples et l'Albanie de Scanderbey. — Mélanges de l'école Roumaine en France. Paris, 1923, p. 19; H. Inalcik. Op. cit., p. XIV—XV.
[154] L. Chalcocondylas, ed. Bonn., p. 250_{18}—251_{5}; A. Gegay. Op. cit., p. 52.
[155] Die Frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch, ed. Fr. Babinger. Hannover, 1925, p. 50, 115, ср. данните на други ранни османски хронисти — напр. Fr. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 89; H. Lewenklaw. Op. cit., p. 21.
[156] B. de la Broquière, p. 181, 209.
[157] N. Iorga. Notes et extraits. . ., I, p. 182.
[158] A. Gegay. Op. cit., p. 52.
[159] J. Радонић. Западна Европа и балкански народи. . ., с. 67—68.
[160] L. Chalcocondylas, p. 251_{8}—253_{2}.
[161] A. Gegay. Op. cit., p. 53.
[162] H. Inalcik. Op. cit., p. XIV.
[163] A. Gegay. Op. cit., p. 52—53; Ch. Hopf. Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues. Berlin, 1873, p. 286.
[164] S. Pulaha. Op. cit., p. 57.
[165] H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli. . ., № 122.
[166] Ср. за тия събития G. Ostrogorsky. Op. cit., p. 386—388. Изло-

жението ни е съобразено и с новото издание на тази история: Историја Византије, Београд, с. 495 сл.; O. H a l e c k i. Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient, 1355—1375. — Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, t. VIII, Warsczawa, 1930, p. 31.

[167] Г. О с т р о г о р с к и. Пос. съч., с. 49. Ср. Д. А н г е л о в. История на Византия, III, София, 1967, с. 104 и сл.

[168] C a n t a c u z e n i. Historiam libri 4, ed. Bonn, III, p.361.

[169] D. C y d ò n e s, col. 965 и сл.

[170] J. D e l a v i l l e-L e R o u l x. Op. cit., I, p. 142—143; П. Н и к о в. Пос. съч., с. 56—57; Г. О с т р о г о р с к и. Пос. съч., с. 499—500.

[171] За похода ср. Chroniques de Savoye. Monumenta historiae patriae. Scriptores. t. I. Augustae Taurinorum, 1840, p. 300—314; F. B o l l a t i di S a i n t P i e r r e, Illustrazioni della spedizione in Oriente de Amedeo VI, (il conte Verde). — Bibl. Stor. Ital. t. VI, Torino, 1900; J. D e l a v i l l e-L e R o u l x. Op. cit., I, p. 142—158; J. J. B o u g n e t. Remarques sur l'idée de croisade dans l'expédition d'Amadée de Savoie á Constantinople. — Bulletin Annuel Fondation Suisse, 7, Paris, 1958, p. 17—33.

[172] O. H a l e c k i. Op. cit., p. 205.

[173] R. L o e n e r t z. Jean V Paléologue à Venise (1370—1374). — REB XVI, 1953, p. 217 сл.

[174] St. K a t o n a. Historia critica rerum Hungariae, X. Budae, 1790, p. 554.

[175] Г. О с т р о г о р с к и. Пос. съч., с. 502—503.

[176] R. L o e n e r t z. Démétrius Cydonès. Correspondance, II, p. 62—63. Цит. по превода на Ив. Д у й ч е в. От Черномен до Косово поле. Известия на Тракийския научен институт, II, С., 1970, с. 85 сл.

[177] R. L o e n e r t z. Op. cit., p. 144—145.

[178] П а к т а м, 152—153.

[179] П а к т а м, с. 350—351.

[180] J. v. H a m m e r. Op. cit., I, p. 255-257; D u c a s. Op. cit., 71_{16-21}. За хронологията ср. Г. О с т р о г о р с к и. Пос. съч., с. 503.

[181] Г. О с т р о г о р с к и. Пос. съч., с. 503; N. I o r g a. Geschichte des Osmanischen Reiches, I, p. 278—279.

[182] J. W. B a r k e r. Manuel II Palaeologus. 1391—1425. A Study in Late Byzantine Statesmanship, p. 51 сл.

[183] G. O s t r o g o r s k y. La prise de Serrès par les Turcs. Byzantion, 35, 1965, p. 302—319.

[184] J. W. B a r k e r. Op. cit., p. 56 сл.

[185] Fr. D ö l g e r. Johans VII, Kaiser der Rhomäer 1390—1408. — BZ, 31 (1931), p. 21 сл.; Ἰ Π α π π α δ ό π ο υ λ ο ς. Ἰωάννης Ζ' ὁ Παλαιολόγος καὶ τὸ χρονικὸν τοῦ Φραντζῆ—BZ., 32(1932), p. 257 сл.

[186] M. S i l b e r s c h m i d t. Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Leipzig-Berlin, 1923, p. 68.

[187] L. C h a l c o c o n d y l a s. Op. cit., p. 63_{3-14}; N e ş r i t a r i h i, Op. cit., I, p. 312—313.

[188] J. v. H a m m e r. Op. cit., I, p. 299. За византийско-турските отношения при Палеолозите ср. P. C h a r a n i s. The Strife among the Paleologi and the Ottoman Turks 1370—1402. — Byzantion, XVI, 1942/43, p. 286—314.

[189] Ср. Э. Ф р а н ч е с. Классовая позиция византийских феодалов в период турецкого завоевания. — ВВр, XV, с. 71-99.

[190] D u c a s. Op. cit., p. 77_{27-28}.

[191] D u c a s. Op. cit., p. $75_{21} — 77_{12}$.

[192] B. d e l a B r o q u i è r e, p. 151—152.

[193] D u c a s. Op. cit., p. 77_{29} сл.

[194] Fr. B a b i n g e r. Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft,

p. 34—35.

195 B. Laurent. Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragas. — REB, 5, 1947, p. 180; D. Zakythinos. Le Despotat de Morée. I. Paris, 1932, p. 153 сл.

196 Neşri tarihi, I, p. 323—325; L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 66_{19} — 69_6.

197 Ducas. Op. cit., p. 79_6 — 81_{26}.

198 Ив. Дуйчев. Пос. съч., II, с. 273—274.

199 J. W. Barker. Op. cit., p. 140.

200 Ducas. Op. cit., p. 77_{20} — 79_{14}; Fr. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 39; Neşri tarihi, I, p. 325—327; Ср. J. v. Hammer. Op. cit., I, p. 343—344.

201 Г. Острогорски. Пос. съч., с. 510—512. За османското проникване в Гърция през XIV—XV в. ср. Ἀ. Βακαλόπουλος. Ἱστορία. . , Α′. Θεσσαλονίκη, 1961.

202 J. H. Mordtmann. Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14 Jahrhunderts, — BNJ, 4(1923), p. 346 сл.

203 J. v. Hammer. Op. cit., I, p. 353—354.

204 L. Chalcocondylas. Op. cit., I, p. 97_1 — 99_6.

205 J. Delaville-Le Roulx. Op. cit., I, p. 350—354.

206 J. Delaville-Le Roulx. Op. cit., I, p. 354—355.

207 L. Chalcocondylas. Op. cit. p. 84_{11} сл. Ср. подробно за тия събития J. Delaville-Le Roulx. Op. cit., I, p. 354—355.

208 J. Delaville-Le Roulx. Op. cit., p. 356, 358.

209 J. W. Barker. Op. cit., p. 176 сл.

210 Пак там, с. 183.

211 Ducas. Op. cit., p. 111_{23}—113_1; L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 174_2—$_{12}$; Г. Острогорски. Пос. съч., с. 516 сл.; J. v. Hammer. Op. cit., II, p. 133—134.

212 Fr. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 74—75. Fr. Giese. Die altosmanische anonymen Chroniken, II, p. 69; Neşri tarihi. II, p. 490—495; L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 178_{15} сл.; J. v. Hammer. Op. cit., II, p. 148—149.

213 Ducas. Op. cit., p. 133_{7-18}. II.

214 J. v. Hammer. Op. cit., II, p. 161.

215 L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 183_{20} сл.

216 И. П. Медведев. Мистра. Очерки истории и культуры поздневизантийского города. Ленинград, 1973.

217 Ducas. Op. cit., p. 173_{21} — 175_{21} сл.; L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 220_1 — 227_{20}; J. v. Hammer. Op. cit., p. 218—234.

218 L. Chalcocodylas. Op. cit., p. 227_{21} сл.; Ducas. Op. cit., p. 229_{19} сл.; J. Kananos. De Constantinopoli anno 1422 oppugnata narratio, ed. I. Becker, Bonn, 1838; J. v. Hammer. Op. cit., II, p. 237—245.

219 Ducas. Op. cit., p. 245_{23-27}; D. Zakythinos. Le Despotat grec de Morée, p. 180 сл.

220 Г. Острогорски. Пос. съч., с. 519 сл.

221 B. de la Broquière, p. 164—165.

222 Г. Острогорски. Пос. съч., с. 519.

223 Ducas. Op. cit., p. 249_{17} — 251_{21}; J. v. Hammer, II, p. 266—274.

224 I. Anagnostes. Narratio de extremo thessalonicensi excidio, p. 493, 435. Ср. и Э. Франчес. Пос. съч., с. 90.

225 I. Anagnostes, ed. Bonn, p. 491, 509, 514, 517, 518, 520—521; Хр. Гандев е подготвил статия за завладяването на Солун по тези данни: вж. и V. Κ.δσμας Ὁ ἀνέκδοτος χώδικας. . . . , p. 20 сл.

226 D. I. Geanokopulos. The Council of Florence (1438—1439) and the Problem of Union between the Greek and the Latin Church. — History, 24, 1955; J. Gill. The Council of Florence. Cambridge, 1958. Ср. Ducas. Op. cit., p. 265_7 сл.

Аджеми оглан (християнско момче, взето за обучение за еничерския корпус), старинна гравюра (Парижка национална библиотека)

Пленени християни, отвлечени в робство от турците — старинна гравюра (по Швайгер — XVI в.)

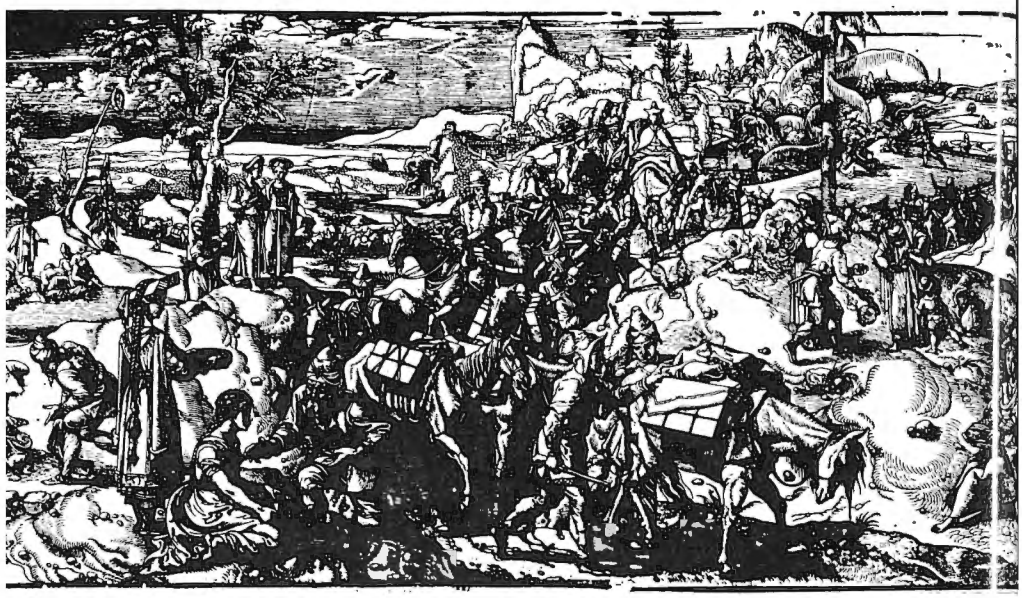

Селяни, продаващи продукти по големите пътища — старинна гравюра (Парижка национална библиотека)

Кервансарай на Балканите — старинна гравюра

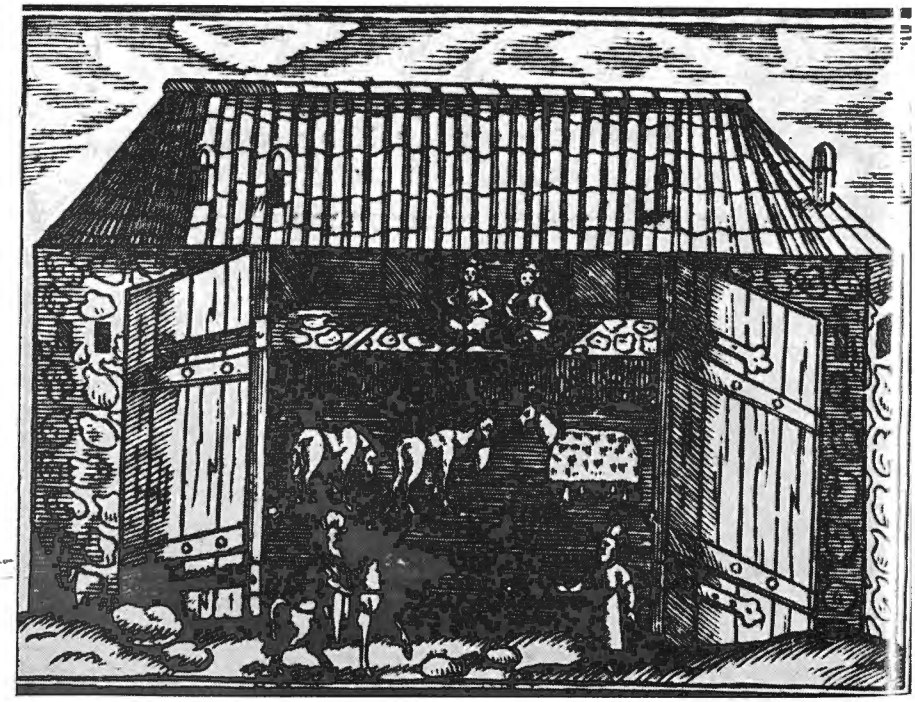

Сребърна гривна от XIV в., Музей на гр. София

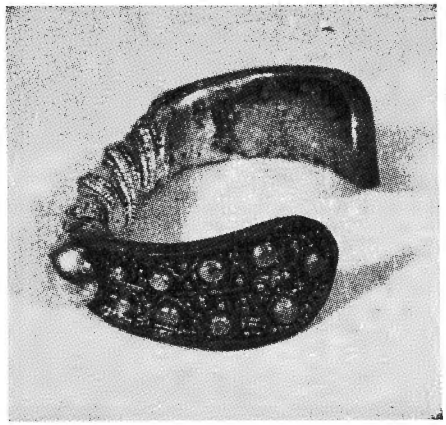

Флорентинска майолика от XV в., Музей на гр. София (изд. от М. Станчева)

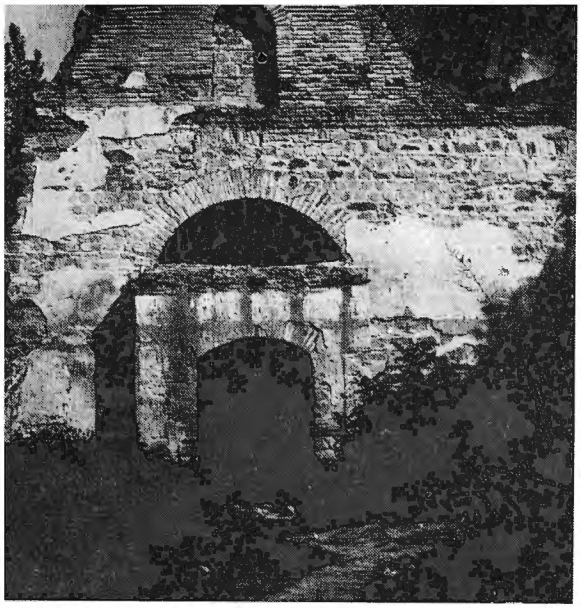

Велико Търново — джамията на Царевец — XV в.

Селскостопански занятия в Османската империя — старинна гравюра (по Б. Георгиевич — XVI в.)

Бейлербей в парадно облекло и аджеми оглан

Дервишки орден в религиозен екстаз

Унгарски аристократ (рисунка от 1577 г. по М. Барлецио)

Старата Будапеща (по Леунклавиус — XVI в.)

Унгарският крал Сигизмунд,
Унгария

Бургундският принц Филип III Добрият — старинна гравюра (Парижка национална библиотека)

[227] B. de la Broquière, p. 263—266.
[228] Г. Острогорски. Пос. съч., с. 522.
[229] Э. Франчес. Пос. съч., с. 92—99.
[230] N. Iorga. Op. cit., III, p. 328—344.
[231] Fr. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 58; Fr. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 38—39.
[232] Д. Крънджалов. Влашкият княз Мирчо и Добруджа според неговите грамоти. — ГСУ, ифф., XIII, 1945/1946, с. 48; А. Гяца изрази мнение, че владичеството на Мирчо в Добруджа е било непрекъснато от 1394—1420 (A. Ghiaţă. Condiţiile instaurarii dominaţiei otomane în Dobrugea.—Studii istorice sud-est europene, I, Bucureşti, 1974, p. 43—126).
[233] Fr. Giese. Ašikpašazāde, p. 60; Fr. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 39.
[234] Neşri tarihi, II, p. 317.
[235] Saidino, ed. Brattutti, p. 113—114.
[236] Chalcocondylas, p. 79_2 — 80_7.
[237] За битката при Ровине и нейната датировка ср. G. S. Radojčić. La chronologie de la bataille de Rovine. — Revue historique du Sud-Est européen, V. Bucarest, 1928, p. 136—139; П. Мутафчиев. Боженишкият надпис, с. 110; P. Panaitescu. Mircea cel Bătrîn. Bucureşti, 1943, p. 241—243; Fr. Babinger. Beiträge, p. 3—16; A. Decei. L'expéditionde Mircea Ier contre les akınci de Karinovası (1393). RERP, I, 1953, p. 130—151. (Един новооткрит документ в Топкапъсарай в Цариград свързва сражението при Ровине с края на Търновското царство и гибелта на Шишмана. Според недатирания разказ на този документ Баязид се отправя в поход срещу Унгария, прониква по течението на Тиса, разсипва крепости и селища и навлиза във Влахия. След едноседмичен двубой с войските на войводата Мирчо султанът сключва мир с него и се отправя срещу Никопол. Тукашният владетел (без съмнение Шишман), за който се знае от други източници, че е оказал тук последен отпор на османците (б. а.), плащал на султана данък като негов васал. Султанът бил поискал от него кораби, които той му доставил. Османският господар обезглавил Шишмана и създал Никополския санджак. «Така той се завърна славно и жив с плячка», завършва летописната бележка). H. Inalcik. An ottoman document on Bayezid I's expedition into Hungary and Wallachia. X Bizans Tetkikleri kongresi tebliğleri. Istanbul, 1957, p. 220—222.
[238] Ив. Дуйчев. Пос. съч., II, с. 270.
[239] Uruç, p. 98; Ср. Fr. Babinger. Op. cit., p. 3—14.
[240] V. Motogna. Luptele lui Sigismund şi Mircea cel Bătrîn cu turcii la 1395. — Revista istorica. XI. Bucureşti, 1925, p. 281—287; N. Iorga. Op. cit., III, p. 359—362; P. Panaitescu. Op. cit. p. 259—261.
[241] N. Iorga. Op. cit., III, p. 362—363; J. Delaville-Le Roulx. Op. cit., I, p. 272.
[242] N. Iorga. Op. cit., III, p. 365; Д. Крънджалов. Пос. съч., с. 57.
[243] N. Iorga. Op. cit., III, p. 367 сл.; Д. Крънджалов. Пос. съч., с. 58.
[244] Ср. За тези събития по-горе, с. 66 сл.
[245] Chalcocondylas. Op. cit., p. 171_{2-8}.
[246] Д. Крънджалов. Пос. съч., с. 63.
[247] N. Iorga. Op. cit., III, p. 391 сл.; Д. Крънджалов. Пос. съч., с. 65—66; P. Panaitescu. Op. cit., p. 325—326.
[248] N. Iorga. Op. cit., III, p. 400—401.
[249] N. Iorga. Op. cit., III, p. 402—403; Istoria Romînieі. II, p. 382—383.
[250] N. Iorga. Op. cit., IV, p. 12—14.
[251] Istoria Romînieі, II, p. 386.
[252-254] N. Iorga. Op. cit., IV, p. 15—23, 26—52, 72—75. Ср. Neşri tarihi, II, p. 579, ср. и Istoria Romînieі, II, p. 385—388, 426—429.

Глава III

ОСМАНСКИЯТ РЕЖИМ В БАЛКАНСКИТЕ ЗЕМИ

МЕТОДИ НА ЗАВОЕВАНИЕ И УТВЪРЖДАВАНЕ

Османското завладяване на балканските земи се проточва като мъчителна агония повече от столетие. Съпротивителните усилия на балканските страни, колкото и разкъсани да са те и редица политически обстоятелства превръщат османското проникване в продължителен двубой на Европейския югоизток срещу натегналата заплаха на чужда иноверна сила, в защита на свободата и вековните културни постижения. Затова завоевателите не успяват светкавично и безпрепятствено да наложат господството си в балканските държави, макар че те са изтощени от кървави междуособици и разтърсени дълбоко от остри социални противоречия и борби. Въпреки стремителния си напор турците са заставени да осъществяват постепенно, на етапи, целенасоченото си и трайно утвърждаване на Балканите. Когато историческите условия са все още неблагоприятни, бойните сили недостатъчни и съпротивата — вероятна, османците извършват само мълниеносни и смразяващи по своята свирепост набези в набелязаните за завоюване територии. В тези опустошителни операции главна роля играят нередовните щурмови отряди на акънджиите, в чиито редове се подвизават множество помюсюлманчени малоазийски или балкански християни, най-често декласирани обществени елементи. Някои от най-бележитите им началници като Михалбеевци и Фируз бей са също бивши християни. И феодалите ренегати, и обикновените акънджии от немюсюлманско потекло са привлечени в редовете на тези грабливи отряди чрез примамката за лесна плячка. И те наред с мюсюлманите тюрки драговолно и безогледно плячкосват земи и селища на едноверците и сънародниците си.

Докато османците преценяват, че военната им мощ не ще постави на колене жертвите им, те не ги лишават от самостоятелност, но ги обвързват с васална зависимост. Един след друг владетели и феодали в Европейския югоизток приемат унизителния васалитет и в трагична последователност изпращат синовете или

братята си за заложници в султанския двор, дъщерите или сестрите си — в султанските хареми, изсипват на султана под форма на ежегоден трибут значителна част от приходите на страните си. Сами те са заставени да водят отрядите си в помощ на завоевателите и да съдействуват и допринасят за завоюването на по-далечни или съвсем близки земи, населени често с техни сънародници. За османската власт васалните княжества и владения допълват в граничните зони ролята на учовете като заслон срещу нападенията на намиращите се в съседство неприятели и аванпостове за по-нататъшни завоевания. Така докато съществуват васалните Видинско и Търновско царство, те са проходни зони за нападение срещу Влахия, Сърбия и Унгария, Велбуждката област — срещу Сърбия и за по-нататъшни завоевания към Македония и Босна, Прилепската област — срещу Албания, Серската област срещу Гърция и Албания, а отвъддунавските княжества — срещу Унгария. Колкото и несигурни да са васалите, те все пак осигуряват някакъв пояс от сили, които не са открито враждебни и действуват, макар и най-често с принуда като османски съюзници. При такава обстановка, опирайки се на васалите си, османските турци успяват да осъществят не малка част от завоеванията си в балканските земи именно с помощта на местни християнски бойни сили. В това се заключава трагизмът на обстановката, това обяснява до известна степен и териториалните придобивки, напредъка на османците в Европейския югоизток.

Османската власт ловко и гъвкаво използва и раздухва вътрешните и междудържавните съперничества на Балканите, за да омаломощи враговете си и да ги подчини по-леко. А когато обстоятелствата вдъхват сигурност в победата и предполагаемият отпор е в най-голяма степен обезвреден, османците нанасят последния удар — покоряват окончателно и напълно.

Както за всеки завоевател, и за османските турци възниква тежката задача не само да станат господари на балканските земи, но и да укрепят това господство, за да изградят устои за властта си всред население, което неведнъж и на много места им оказва съпротива.

Те трябва да се наложат всред чужда за тях народностна среда, която съмнително биха удържали и обуздали преди всичко поради голямото ѝ числено превъзходство. На тях предстои да се приспособят към една обстановка на обществени отношения в балканските земи на далеч по-високо равнище от това, на което се намира собствената им държава от нейния анадолски период с ранни феодални форми и все още живи родово-племенни порядки и традиции. Не е трудно и за най-непроницателния съвременник да схване, че грабителските набези на жадните за плячка акънджии или мълниеносните нападения на мюселемската и спахийската конница далеч не са били окончателна победа за осман-

ците. След бойните успехи, зашеметили населението, всели трепет и ужас, трябвало да дойде мирно ежедневие, в което завоевателите щели да се изправят лице с лице със завоюваните, да живеят в непосредствен досег с тях, да ги управляват. Това е полето за истинската проверка на победата.

Османските управници, без съмнение, съзнават тия неблагоприятни за тях обстоятелства и полагат усилия да ги преодолеят чрез редица мероприятия още докато кръстосват балканските пътища и воюват за надмощие и настаняване.

В тия завоевателни действия те опустошават и обезлюдяват цветущи населени места навред из балканските земи. Съвременните византийски хронисти нееднократно и в най-покъртителен тон рисуват това постоянно унищожаване на балканското население и повсеместно опустошение. «Варварите не са преставали да изтребват по ред всеки неук или цивилизован народ — оплаква се византийският историк Дука, като описва мрачната картина на завоеванието — не престават и до днес. . .».[1] В разказа си за похода срещу Търновското царство през 1388 г. Халкокондил отбелязва, че Мурад «разбил мизите и погубил една малка част от тях, която се била спасила в земите около Дунав».[2] Все тия свидетелства споменават за опустошителните походи на Баязида «в илирийските земи» (т. е. в западните балкански области). «И тъй, той нахлул в земите на илирийците и. . . опустошил страната (на албанците — б. м.) чак до Приморието към Йониум и Епидамн» (т. е. Драч).[3] Неудържимата ярост на завоевателя се излива най-вече над ония, които упорито се съпротивляват. Според признанията на самия османски хронист Ходжа Сеадеддин при овладяването на една крепост в Тракия «ония, които били дръзки и непокорни, станали жертва на острия меч».[4]

Единичните или масови заробвания на балкански жители са още един метод за омаломощаване на местните съпротивителни сили, за изтощаване на тяхната жизненост.

Още при ранните османски нахлувания в балканските предели започват отвличанията на човешки маси от местното население. За османските завоеватели робите са неразделна част от плячката при завладяване земите на «неверниците». За тях е съвсем естествено и законно да придобиват такъв вид плячка, с която те се отнасят също така безогледно, както с отвлечения добитък или скъпоценности. Всяка опустошителна или завоевателна кампания е съпроводена с отвеждане на по-голям или по-малък контингент роби. Йоан Кантакузин съобщава напр., че през 1349 г. по време на един османски набег по течението на Марица Орхановият син Сюлейман «ограбил голямо количество добитък и много хора». Той «откарал жителите на градовете в робство и опустошил цялата страна».[5]

Още при ранните сериозни стълкновения с българите съвременни източници разказват как османците «плениха множество народ и го отведоха през Галиполи».[6] Това са първите неволници, отвлечени в робство от завоевателя и разпродадени по азиатските пазари.

За повсеместни заробвания се споменава и след злополучното Чирменско сражение през 1371 г. Монахът Исай отбелязва, че веднага след това трагично за християните събитие турците се впускат да избиват и заробват населението. Ужасът на съвременниците от тези народни нещастия, между които е и заробването, е толкова голям, че според думите на монаха «тогава живите облажаваха умрелите по-рано».[7] Като съобщава, че Мурад I предприемал нападения във вътрешността на Македония, откъдето отвел много роби, Халкокондил добавя: «Ония от турците, които го следваха с надежда да се обогатят по някакъв начин, той надари с роби и добитък, които отвличаше от гърците и мизите» (българите — б. м.).[8] Сам Ходжа Сеадеддин неднократно свързва бойните подвизи на османските завоеватели с масови отвличания на заробени християни. В действията си за овладяването на Пловдив и в областта Загора те «опустошили голям брой места и взели в плен много неверници».[9] В усилията им за превземането на Кърклисе (Лозенград) Ходжа Сеадеддин отбелязва като едно от най-важните достижения на османските бойци — награбването на «невероятно красиви робини», което по думите на летописеца било «плод на техния труд и възнаграждение за подвизите им».[10]

От това време на ранните османски завоевания е и нарастващият брой поробени балкански жители, разпродавани като добитък по средиземноморските робски пазари. Балкански заробени жители и най-вече българи и гърци попадат на остров Кипър. Кипърският хронист Леонтий Махера отбелязва, че те се появяват там «след гибелта на Романия» (т. е. след завладяването на онези земи, които били в ранното средновековие византийски провинции).[11] В началото на 70-те години на XIV в. напр. българи-роби участвуват като наемни войници на служба у генуезците или у кипърските владетели и проливат кръвта си за чужди властолюбиви домогвания.

Българи се срещат в Кипър — във Фамагуста чак до 40-те години на XV в. Споменават се Йоан Българина, Лука Българина, Власий Българина, Йоан от Варна — все генуезки наемници.[12] Венецианските архиви съхраняват десетки договори от 1381—1383 г. за узаконяване продажбата на заробени българи, най-вече от Македония, взети от имотни венецианци на остров Крит.[13] Тяхната българска народностна принадлежност е записана без съмнение според собствените им признания. Тези злощастни люде са откъснати завинаги от земята си — част от тях остават роби. Друга част, макар и сполучили да възвърнат свободата си, се заселват на о-в Крит, защото завръщането в родината в онези

смутни времена е почти непостижимо за тези бедни, самотни, съсипани хора, жертва на чуждото завоевание. Все от този период са и най-ранните сведения за балкански роби (между тях много българи), купени от търговци и патриции в Барцелона. Следите от тях са налице чак до края на първата четвърт от XV в.[14] По това време испанските градове Барцелона, Палма и Валенция търгуват интензивно с роби.[15]

В сметководните книги на генуезката колония в Пера (Константинопол) през 90-те години на XIV в. е вписано не едно име на българин, потърсил убежище при гражданите на християнската морска република, за да се избави от робското си положение при османците. На 16. X. 1391 г. е отбелязано, че генуезката община храни избягалите от турците и попаднали в затвора две български робини. Едната поради старост е освободена, а другата е дадена за робиня на Андреа де Монелия. На 25. XI. 1391 г. е регистрирано, че друга българка, заробена от турците, е задържана в затворите на генуезката колония в Пера. През 1390 и 1392 г. е вписано на два пъти името на български неволник Георги от Варна.[16]

Заробени по време на завоеванието, много балкански жители се пръскат из най-отдалечени краища. Такива роби намира през 1421—1423 г. френският пътешественик и дипломат Жилбер дьо Ланоа в двора на един владетел в Близкия изток. Това са хора от различни народности — от България, Славония, Влахия, Гърция и пр. — около 10 000 на брой, купени или подарени на владетеля, изпратени от далечни страни.[17]

Честите набези и походи, които бележат пътя на османското проникване в Сърбия, Босна, Хърватско, Далмация, Влашко и Молдавия, завършват с върволици роби мъже, жени и деца, влачени в тежки окови, нахвърляни в кошове, на коне и пеша навред по балканските пътища.[18]

Особено показателни за практиката на заробванията по време на завоеванието са разказите на съвременниците за завземането на Солун през 1430 г. Дука отбелязва, че току пред решаващия щурм едно от най-важните насърчения на Мурад II към войниците му било: «Ето, давам ви този град — мъже, жени, деца, сребро, злато, а вие ми оставете само града.» След завладяването Дука описва покъртителната картина на робските върволици: «Мъже и жени с младежи и невръстни девойки и дечица; всеки от конниците държеше в ръцете си вериги и влачеше. А те викаха, само «горко ни», като ги влачеха. И нямаше кой да се смили, нито да протегне ръка за помощ. . .»[19]

Бертрандон дьо ла Брокиер среща при Одрин през 1433 г. доведени за продан навързани християни, които просят милостиня край града.[20] На пътя от Одрин към Пловдив той се натъква неочаквано на печално зрелище: «около петнадесет мъже, които бяха грабнати от Босненското царство при едно нашествие, извършено

от турците; двама турци ги водеха да ги продават в Одрин».[21]

Османският хронист Ашикпашазаде описва масово заробване на християни по времето, когато османците завладяват сръбското деспотство през 1439 г. Скопският владетел — заслужилият военачалник Исхак — повежда бойците си срещу Сърбия. «Разрушете крепостите ѝ и заробете народа ѝ!» — призовава ги той. Такова опленяване и грабеж било, разказва самодоволно Ашикпашазаде, че в Скопие, където завоевателите довличали робите, четиригодишно дете се продавало за двадесет акчета. Сам хронистът участвувал в такива бойни действия, където бойците на Исхак след поголовна сеч на противопоставилите им се християни се хвърлят стремглаво да заробват. «И аз, бедният — завършва Ашикпашазаде, — покрай онези, които изклах, заробих петима неверници. Докарах ги в Скопие и ги продадох петте по това време за 900 акчета.»[22]

Тези масови отвличания в робство при първото завладяване на Сърбия са развълнували европейската общественост. Папа Евгений IV сочи в едно свое писмо, че турците заробили 200 000 души. Сам сръбският деспот се оплаква в писмо, че завоевателите отвели «безброй роби».[23]

С разрастване на завоевателните кампании робски маси се стичат от всички страни. Францисканският монах Бартоломео де Яно в едно писмо от Константинопол (3. II. 1443 г.) до своя духовен началник, ръководителя на ордена «Св. Йоан Йерусалимски» пише, че постоянно виждал турците да влачат заробени християни, навързани с въжета и вериги, наблъскани из дюкяните на венециански и генуезки търговци. Водели ги като добитък, докато те плачели и хълцали, молели помощ от бога и минаващите християни, но никой не се осмелявал дори да им продума. «Видяхме малки деца и девойки да ги водят и носят в кафези, както носят птиците на пазар — в коли или на коне. Много жално е да ги гледа човек!»[24]

Тия масови заробвания, макар и чести, са все пак резултат на не винаги предвидени въоръжени стълкновения с балканското население. Затова османската власт, загрижена да укрепва надмощието си в новозавладените територии, прибягва системно и целенасочено към други средства за преодоляване числеността надмощие, за пречупване борческата готовност на балканското население.

Всред тия начинания масовото изселване заема предно място през цялото петнадесето столетие. Така постъпват османските завоеватели най-често с поселници в средища и области, които оказват упорита съпротива по време на завоеванието или се бунтуват след налагане на чуждото господство. Така след покоряването на Търново, дълго устоявало на вражеските пристъпи, едно от първите средства, с които си служат османците, е да изселят принудително в Мала Азия най-личните му и най-влиятелни жители. Новите господари на старата българска столица с осно-

вание се опасяват, че всред тия по-будни среди на поробените може да се разгори искрата на бунта. Гледката «предизвикваше сълзи дори у самия камък на онзи град — разказва развълнувано българският книжовник Григорий Цамблак, свидетел на търновската трагедия през 1393 г. — Защото чада от бащи се разделяха и сродници от братя, понеже не всички бяха отвеждани на едно място, та поне, като се гледат, да имат утешение от скърбите, но едни, които се отличаваха по род, богатство и красота на лицето, бяха взимани, а други биваха оставяни. И онези дни бяха [дни] на плач. Що, прочее, е по-горчиво от преселението и по-жалостно от разлъката със сродници, когато споменът за отечеството и за своите като жило винаги пробожда сърцето? Прочее, те се прегръщаха един другиго, целуваха, опрощаваха, оглашаваха с ридания мястото. . .»[25]

Малко след тия събития, все по времето на Баязид I, почти цялото население на Аргос е откарано в Анадола заради несъгласието си да преклони доброволно глава пред завоевателите.[26] Съпротивителните движения на Балканите срещу потиническия режим на Муса през 1412—1413 г. предизвикват Баязидовия син да проведе на 23. IV. 1413 г. масови насилствени изселвания вероятно от Северозападна България.[27]

От тия тревожни десетилетия датират може би някои от поселенията на българи в Анадола, записани в по-късни документи на османската поземлена регистрация: «Село Българи, заточени от Румелия, село Куршунлу, дошли от Румелия.»[28]

Принудителното изселване на балкански жители и настаняването им из различните анадолски краища е ефикасно средство с двояко въздействие. То изтръгва от недрата на народите най-смелите, най-будните, най-бойките жители, откъсва ги от естествената им среда, в която биха могли да въздействуват, да разпалват искрата на борбата срещу поробителите, да поведат народа към битки за възвръщане на свободата. С изселването на цели селища завоевателите се стремят към пълното изкореняване на бунтовната зараза. От друга страна, тези сурови мерки внасят дълбок смут сред ония, които остават. Мълвата за тази разправа на завоевателя с непокорните плъзва из близки и далечни селища и области, зашеметява, сковава силите и решимостта за по-нататъшна съпротива.

Все с такива тежки последици за съдбата на балканските народности са и масовите заробвания. И поради тях, както поради изселванията, се съкращава числено обемът на тези народности, разстройват се обществените им сили и народностна устойчивост. Съдбата на робите е различна, но еднакво безпросветна. В най-голямата част от случаите те са завинаги изгубени за своята народност. Някои са помюсюлманчени веднага след заробването им и потъват в турската народност — от тяхната среда и най-вече от знатните пленници се набират слуги за обкръжението на сул-

таните (ич оглани), или на сановници и военачалници (т. нар. гулями, хизметкяри, ньокери) и войници за еничерския корпус (аджеми оглани). Мнозина от тях намират място в средите на османската управляваща класа и дори стигат върховете на държавната йерархия. Други от помюсюлманчените роби получават статут на свободни и биват използвани като колонисти в новозавоюваните територии, за да подсилят обществената опора на завоевателите. Онези, които не приемат веднага исляма, са разпродавани на различни места. Попадналите в мюсюлманска среда като домашни роби или земеделски работници не запазват задълго народностната и религиозната си принадлежност. Господствуващата околна народностна среда скоро ги претопява и заличава спомените за балканското им потекло.

Стремителният напредък на османците, проправен през сърцето на Полуострова с огън и сеч, разчиства пътя за трайното им настаняване, като причинява повсеместно изтегляне на населението от уязвимите райони към защитените подножия или пазви на планините, а в много случаи и към по-близки или по-далечни страни. Така се обособяват някои колибарски села по склоновете и гънките на Балкана из българските земи.[29] В дефтерите на османската регистрация от най-ранния период са отбелязани последиците от тези демографски разместванията. Регистраторите сочат често там наличността на «празни» села, т. е. села останали без жители, или поземлените единици «мезри», обработваеми плодородни площи, не малко от които бележат местата на изчезнали селища. По сведенията на най-ранния познат досега регистър от 1431 г. за санджака Арванид (в Албания) са вписани 92 изоставени села и мезри.[30] Това са и следите от въстанието в Албания, започнало още през 1431 г. и предхождано от съпротивителни действия на селяните срещу османската регистрация. Подобни пусти села и мезри са зафиксирани в регистри, съставени към средата на XV в. или малко по-късно за Видинския санджак, Северна и Югозападна България и Беломорието.[31] Тези данни отразяват повече или по-малко състояние, причинено очевидно в предходните десетилетия, т. е. през периода, който ни интересува тук. Показателни за вътрешните разместванията са и отбелязванията на новопоявили се населени места, които не са били забелязани от предходната регистрация и сега са обозначени като «извън дефтера». Неднократно се говори за села, които станали мезри поради пръскане на населението им, за образуването на едно село от остатъците на разпръснали се жители от пет изоставени села, за села с незначителен жителски състав, за мезри, които се развиват в села, поради заселване на придошли от другаде жители върху площите им.[32]

Най-ранният познат досега османски кадастрален опис на българския старопрестолен град Търново, съставен в края на XV в., разкрива макар и в сухи цифри, картината на онзи де-

мографски удар, който претърпял градът, завзет от Баязидовите отряди след упорита съпротива. Българските граждани са представени по махали с невероятно малък брой домакинства. Стопил се е нявгашният прославен град с многолюдното си и разнородно население. Следите на завоевателската стихия не са изличени почти столетие след завладяването.[33] Ярък пример за масово разпръсване на жителския състав в градските средища е завоеванието на Солун в 1430 г. Част от населението бяга предварително, друга част е избита, а най-голямата част — заробена. «В един ден, отбелязва Дука, големият град се изпразни толкова и остана пуст.»[34] Тези вътрешни разместванията и разселванията под натиска на завоеванието, както масовите заробвания и депортирания довеждат до коренни промени в поселищната мрежа на балканските страни, причиняват голямо намаляване на населението в цели райони. Проучванията за българските земи във връзка с тези събития напр. сочат значително обезлюдени области в Североизточна България, земите около Източна Стара планина с низините между Варна и Поморие, в Бургаско и района на Странджа, в цялата Северна Тракия, Средногорието, Пловдивско и Пазарджишко с част от Самоковско, Югоизточна Тракия по левия бряг на Марица, Егейска Тракия от десния бряг на Марица до Ксанти — Драма, Солунско и части от Македония, особено по река Вардар. По-малко засегнати са Средна Северна България от Шумен до Враца и Северозападна Балгария.[35]

Народната памет е съхранила в местни селищни предания смътния спомен за масовите преселвания откъм равнинните селища в планинските усои, където османските войници, спахийските помощници и данъкосъбирачите трудно могат да се доберат по козите пътеки и сипеите. Още с проникването и постепенното настаняване на османската власт в Епир тълпи християнски поселници се оттеглят от застрашените места и по настръхналите планински зъбери и склонове се нанизват, притиснати едно до друго, новите села на бегълците.[36] Това е историята на селата около Цаманда, на променилата гнездото си Парга и др. Подобна е участта на селищата, чиито жители потърсили убежища из дебрите на Пинд.

Старинна легенда припомня и до днес стръмния път на Катафигион в планинските пазви на Пиерия. В дрезгавината на едно неопределено от местното население минало се губят очертанията на нявгашното им богато поселение Подари по бреговете на река Алиакмон. Османският натиск прогонва жителите към непристъпните и гористи склонове на Фламбуро. Тук гръцките прокуденици посред люта зима разчистват снеговете и секат столетните гори, за да направят ново село, над което не ще тежи вечната заплаха на османските властници.

Така се обособяват запокитени в планинските простори селищата Валтос и Ксеромеро в Акарнания. Прикрити зад трудно-

проницаеми гори, обитателите на Валтос понасят мъжествено тежкото уединение в планинската безплодна самота, сдружени с вълците и орлите, за да избягнат унизителното покорство пред османските господари.

Планинските области Аграфа и Астропотамос също приютяват изселници от равнините. Аграфа е толкова дива и непристъпна, че в неприветливите й кътчета е трудно да се допусне някакво прилично съществуване даже за домашни животни, а камо ли за хора. Но подгонените от завоевателската стихия изселници нямат възможност за избор — в равнините и градовете са чуждите поробители, планината с цялата си недружелюбност е все пак убежище.

Тия приливи и отливи на населението, тия разместванията на селища, тия големи демографски промени, които стават повече или по-малко във всички балкански страни през XIV—XV в., причиняват истинско запустение около големите пътища, което прави силно потискащо впечатление на по-късно миналите през Балканите чужди посланици, учени, пътешественици.

Поел пътя от Истмос през Мегара, Тива и Халки, французинът Жан Шено бележи в пътния си дневник през 1547 г.: «Има и други развалини на градове и крепости, през които минахме и които не споменавам. Достатъчно е да кажа, че тази страна е толкова пуста, че за онзи, който я вижда сега, е почти невероятно да е била тъй плодородна и тъй прочута, както са я описали историографите.»[37]

Планините на Балканския полуостров приютяват най-непримиримите, най-волните жители на прегазените от османците области. Усамотените и измъчени от непосилна борба за насъщния изселници създават непокорни гнезда по планинските чукари и прикрити горски кътчета. В тях често пламва искрата на бунта срещу завоевателите. Оттук неведнъж смели мъже и жени поемат хайдутските пътеки, за да мстят на потисниците. Този свободолюбив дух на планинците, отказали всякакъв допир и сътрудничество със завоевателите, възславя незнайният народен творец в една гръцка народна песен:

«В градовете и равнините живеят роби,
които обитават заедно с турците.
Храбрите люде предпочитат да бъдат в теснините
и пустинните места,
да живеят по-скоро с дивите зверове, отколкото с
турците.»[38]

Така чрез физическото изтребление, заробванията и принудителните изселвания и съпътствуващите ги вътрешни демографски разместванията завоевателите нанасят най-големия и най-силен удар на балканските страни — демографско-народностния.

Преди всичко по този път се разстройва цялата обществена организация във всяка от балканските страни. Ръководната класа, лишена от стопанската си и политическа власт, е или унищожавана физически, или заробвана, депортирана, заставена да приеме исляма, доброволно да търси убежище в чужди страни, или социално да деградира, оставайки в собствената си страна, като изгубва привилегированото си положение. Заедно с това се пръска или загубва предишното си значение и роля и балканската интелигенция. Разстройват се вътрешните връзки, които свързват отделните народностни общности, а това уврежда народностното съзнание и самочувствие, създава сред народните низини атмосфера на безпомощност и безпътица.

Разместванията на балканското население в резултат на завоеванието, изтребването, заробването и разпръсването на местните жители улесняват проникването и настаняването на мюсюлманското население. Изпращането на балкански поселници в Анадола и колонизирането на тюркско население в балканските земи са първите системни мерки на завоевателите, които имат една и съща цел с жизнено значение за тях — утвърждаване господството им всред недружелюбна и иноверна народностна среда в Европейския югоизток. Османските управляващи среди схващат ясно, че за да изградят устоите на своите учреждения и да задушават успешно тук и там изблиците на съпротива, не е достатъчна военна сила — необходима е опората на местно мюсюлманско население. С оглед преди всичко на това още при първите си стъпки на Балканите османците съдействуват за прехвърлянето и усядането на свои едноверци от Анадол. Византийският съвременник от тази бурна епоха — Халкокондил — разказва, че още Мурад I колонизира турци в Македония по долината на Вардар «в равнината, наречена Загория и областта на Филипопол.»[39]

Напредването на османците по главните балкански пътища, жизнените артерии на Полуострова, е свързано с непрестанен прилив на мюсюлмански народностен елемент, комуто се пада важна историческа мисия — да бъде опора и охрана на завоеванията в тия важни и уязвими проходни места. Преселниците са разнородни — след бойците и акънджиите плъзват суровите и обрулени от анадолските ветрове полускитници-скотовъдци — юруците. Смътни известия в османските летописи отбелязват прехвърлянето им в Румелия още при ранните османски завоевания. През 1385 г. юруците от малоазийската област Сарухан се настаняват в района на Серес,[40] проникват дори до Белград и Крушевац. Сам Баязид I съдействува за преселването на саруханси юруци от равнината Менемен. Летописната традиция изтъква, че султанът прибягнал към тази мярка поради непокорството на номадите, които отказвали да изпълняват някакво запрещение за ползване на самородна сол. Саруханските колонисти

са настанени около Пловдив. «Сега Пловдивско е изцяло [изпълнено] с тях» — отбелязва Нешри.[41] Много по-късно, вероятно по недостигнали до нас сведения, Евлия Челеби споменава, че след като овладял Добруджа от българите и власите, Баязид I настанил тук юруци, привлечени от Мала Азия.[42] Все за това време и друг хронист — Ибн-и Кемал — свързва похода на Пашаигит за овладяването на Скопие с придвижването на саруханski номади.[43]

За усилията на Баязид да настани навред из завоюваните области турски колонисти разказва и Халкокондил: «След като заселил [с турци] Тесалия, областта около Скопие, земята на трибалите от Филипопол (Пловдив) чак до Хемус и градеца, наречен София, той започнал да опустошава земите на илирите и трибалите.»[44]

При завземането на градовете, тюркските пришълци заграбват къщите на забягнали или избити местни жители, градят нови, създават свои обособени махали. Така се провежда тюркизирането на Солун, след като е бил завладян в 1430 г. Мурад II докарва и настанява тук в опразнените от прежните им обитатели домове турски колонисти от Йенидже Вардар.[45]

Нов прилив на тюркски номади към балканските земи се отбелязва по време на Тамерлановото нашествие в Анадол. Притиснати от страшния азиатски завоевател, много местни турски поселници намират убежище в Румелия.[46] Част от тия номади се настаняват из планински места, за да намерят пасища за стадата си. Онези, които попадат в равнините, променят донякъде стопанската дейност и бита си. Загрижена за съживяването на изоставени при завоеванието обработваеми земи, които тя се стреми да превърне в източници на доходи за държавното съкровище, османската власт насърчава усядането на юруци по запустели орници, т. нар. мезри. Тия мезри на места се обработват спорадично от юруците, които все още не са изоставили подвижния си живот. На места обаче те се настаняват в мезрите и образуват по-късно юрушки селища. В архивите на османския кадастър са отбелязани стотици такива юрушки поселения из балканските земи, много от които вероятно датират от ранния период на османските завоевания в Балканския полуостров.[47]

Всред тълпите мюсюлмански преселници в балканските земи проникват и татари. Подгонени от Тамерлан около 1400 г., татарски групи приижат откъм Крим и се настаняват около Пловдив и Одрин.[48] Нови татарски преселници прехвърля и Мехмед I през 1418 г., предвождани от Минет бей. Тяхното настаняване бележи зараждането на град Татар Пазарджик.[49]

С прехвърлянето на юруци и татари, които участвуват във военнопомощните корпуси на османската армия, върховната власт се стреми не само да подсили турската колонизация в балканските земи, но и да разреди струпването на гъсти маси в Анадол от тия недотам сигурни и не винаги достатъчно покорни полуно-

мади, организирани на военни начала. До каква степен върховното управление се смущава от тях, личи и от епизода, възпроизведен от Ашикпашазаде за преселените в Пловдивско татари. Обезпокоен от внушителната бойна сила, която представлявали, султанът унищожил с хитрост техните вождове.

Нито в годините, когато поемат завоевателния път към Балканския полуостров, нито повече от столетие след това османците не разполагат със здрав и сигурен тил в Анадол. Тук постоянно кипи, постоянно се вълнуват разни непокорни емири, които лесно увличат срещу османците разнородното население на тамошните земи. Османските султани неведнъж са принудени да сновят от Румелия до Анадол, за да гасят огъня на непокорството в отсамните и оттатъшните си владения. Затова и разместването на анадолските тюркски поселници съпътствува политиката им, насочена към тюркизиране на балканските земи.

Покрай другите турски колонисти в балканските земи, из градове и села, нахлуват множество духовни лица — служители на ислямския култ, дервиши и др., — които се придвижват с челните завоевателски отряди и се настаняват заедно с първите органи на властта. Те имат важна мисия— да разгръщат усърдно мюсюлманската религиозна пропаганда, да съдействуват за ислямизирането на завареното балканско население, да утвърждават идеологически устоите на новата власт. Съзнанието за важността на тази мисия ръководи османското върховно управление да отреди по-леки условия за живот на всички тия религиозни мисионери-колонисти. Затова на едни от тях са дадени имущества с широки правдини (лични чифлици, мюлкове и пр.), а на други — големи данъчни облекчения.

Една султанска заповед от 1425 г. потвърждава стари привилегии за имамите и теолозите в град Пловдив още от времето на Баязид I. Те са освободени от куриерска служба, от повинности, от даване квартира на длъжностни лица, от десятък и от всички аваризи-и дивание.[50]

Безсилни да сподавят смутното християнско море в тия земи чрез настаняването на мюсюлмански поселници, османските управници прибягват към колонизирането на бивши военнопленици, т. нар. освободени роби, които веднъж помюсюлманчени, стават надеждна опора на властта. Необходимостта от по-пълно използване на труда им налага постепенното освобождаване на тези роби, които се разселват по обработваеми земи и получават статута на обикновеното зависимо население. Те обаче разширяват мюсюлманската народностна среда в най-отдалечените кътчета на завоюваните балкански земи.[51]

Докараните от Анадол мюсюлмански поселници, установени предимно покрай големите пътища и в стратегически важни райони, поставят начало на нови поселища. Попаднали в непосредствен и ежедневен досег със завареното балканско население, те стават

естествени проводници на мюсюлманската религиозна пропаганда и улесняват асимилаторските домогвания на османската власт. Тия домогвания през ранния период на османското настаняване в балканските земи не са станали все още целенасочени действия на управляващите среди. По различни съображения тези среди не са заинтересовани да наложат масово и насилствено исляма в балканските земи. Такова грубо посегателство върху народностно-религиозното съзнание на балканското население би възбудило всеобща и обединена съпротива и би създало непреодолими пречки за по-нататъшното османско напредване.

От друга страна, повсеместното помюсюлманчване на балканските народи би лишило държавното съкровище и османските феодални господари от редица данъчни постъпления, събирани изключително от немюсюлманското население. Затова ислямизацията се провежда спорадично, засяга най-вече райони, залети от османската колонизация. Ислямизацията е осезателна и в места, където суровата природа и тежката борба за насъщния подтикват населението да се обърне към мохамеданството с надеждата да получи облекчение на данъчното си бреме. Угнетените феодално-зависими труженици очакват и известна социално-народностна прекатегоризация. Приемайки религията на завоевателите, те се надяват на по-голяма сигурност при условията на османския феодален режим. По-различни са подбудите на приелите исляма градски поселници — твърде често те усвояват чуждата религия като защитно средство за опазване на привилегии в стопанската им дейност. До средата на XV в., според оскъдните данни на османската регистрация, тия помюсюлманчвания са съвсем единични и с ограничен обсег.

Науката все още не разполага с подробните кадастрални описи на балканските селища от първите десетилетия на османското господство тук, за да проследи процеса и размерите на ислямизацията в това време.

Според малко по-късни данни от такива регистри за Македония процесът на ислямизацията се представя в следния вид:[52]

Градове	Общ брой на мюсюлманите	Брой на помюсюлманчените
Костур	Всичко 1088	не
Велес		не
Прилеп		1
Кичево		1
Скопие		3
Тетово		3
Битоля		4

Нахии	Общ брой на мюсюлманите	Брой на помюсюлманчените
Скопска	229	14
Битолска	93	5
Велешка	137	6
Прилепска	67	не
Кичевска	1	1
Тетовска	9	
Костурска	не	не

Тези сведения показват, че в градовете броят на помюсюлманчените е от 0—4 души, а в селата от 1—14. Съпоставени с общия брой на мюсюлманите, той говори за твърде незначителни размери на ислямизацията по това време. Данни на османските данъчни учреждения за броя на облагаемите с поголовен данък (джизие) немюсюлмани през 90-те години на XV в. сочат само 255 помюсюлманчени домакинства във всички балкански земи заедно с близолежащите острови. В просторния санджак Паша, който се разстила от Елхово и Стара Загора до Преспа и Тетово, се установяват само 25 приели мохамеданството домакинства.[53] Ако в края на XV в. положението е в общи черти такова, то колко по-малки ще да са били тия цифри няколко десетилетия по-рано. По данни на регистри от втората половина на XV в. за Източна България в някои чисто български села от Търновско, Шуменско, Разградско и пр. тук и там са посочени по едно-две до пет мюсюлмански домакинства, очевидно местни българи, приели по един или друг начин мохамеданството.[54] Ако тия цифри отразяват резултатите от натиска и влиянието на намиращите се в близост села на турски колонисти, то те вероятно са били съвсем незначителни в първите десетилетия на османското проникване тук, когато този натиск все още не е имал продължителна история. Не по-маловажни в това отношение са указанията в подробни регистри от края на петнадесетото столетие. В Поместието в Неврокопско, познато по-късно с големите размери на ислямизацията, тук-там из отделни селища са споменати по двама-трима съвсем наскоро помохамеданчени българи, чиито бащи, очевидно, не са се били поддали на ислямизация, тъй като са споменати с българските си имена.[55]

Ако пред прага на XVI столетие ислямизацията и тук е така случайна и ограничена, през първата половина на XV в. тя не ще да е засегнала тия чисто български краища. Разбира се, показателите за размерите на ислямизацията не са еднакви за

всички райони, но на този етап при липса на достатъчно данни за периода, който ни интересува, е трудно това да се установи с точни цифрови показатели. Няма съмнение обаче, че и малкото на брой помюсюлманчени в отделни селища и райони стават опора и проводници за по-нататъшни асимилаторски мероприятия на властта. Не липсват и сведения за отделни прояви на насилствена асимилация. Жертва на мюсюлманския фанатизъм става тридесетгодишният българин от София — Георги, който загива мъченически в Одрин, защото отказва да приеме исляма.[56]

Като разчистват демографски пътя си и търсят да създадат сигурна етническа почва за режима си, османските управници не само унищожават учрежденията на балканските държави и техните устои, но се стремят да премахнат и видимите опори на тези учреждения и най-вече крепостните съоръжения. Много от тях биват разрушени в процеса на завоеванието, особено там, където гарнизони и население оказват съпротива на завоевателите. Османската власт с основание се опасява, че тези укрепени места могат да станат средища на съпротива. Това доказват събитията от края на XIV в. и първите десетилетия на XV в., когато твърде често крепостите стават заслон за онези, които организират въстания срещу властта. Ето защо тя разрушава твърдините и то най-вече онези, които не представляват някакъв интерес с оглед отбраната на стратегически важните зони. Този подход на властта към споменатите командни места в балканските земи изразява ясно един по-късен западен наблюдател — Робер дьо Дрьо: «Политика е на турците да оставят укрепления само по границите, за да не предоставят на онези, които биха се разбунтували, място за оттегляне.»[57] Историята на много укрепени селища и пунктове в балканските земи пази мъчителния спомен за това разрушение. Твърдата защита на Верея (Стара Загора), Нова Загора, Пловдив и Сливен отрежда тази участ на укрепителните им съоръжения след настаняването на завоевателите. По-късно посетилите ги чужди пътешественици намират само жалките им съсипни. Сломявайки смелата отбрана на крепостта Полос някъде около Люле Бургас напр. османците разрушават всичките й крепостни кули. Пътувалият през Балканите в 1433 г. бургундски рицар Бертрандон дьо ла Брокиер представя най-непосредствено и живо картината на повсеместни разрушения на укрепени места и стари твърдини, резултат от завоеванието. В неговите описания напр. се сочат следните селища с разрушени крепостни стени или останали изцяло в развалини: Кючук Чекмедже, Буюк Чекмедже, Чорлу, Булгарофигон, Кулели Бургас, Ипсала, Макри, Кавала, Траянопол (вер. Дедеагач или Софлу), Фереджик, Пловдив, където пътешественикът намира развалини от крепостта и обществени сгради на Трихълмието, в София — сринати крепостни стени, в Извор (Бяла Паланка, дн. Димитровград, СФРЮ) — пълно разрушение и пр.[58] «Навсякъде срещаш само пущинаци и

развалини като подир дълга и тежка война»[59], отбелязва хуманистът Филип Буонакорси — Калимах в самия край на XV в. Анализът на писмени и археологически данни за редица крепостни съоръжения и укрепени градове в българските земи потвърждава тези свидетелства.

Разрушаването на укрепените места има и друго въздействие върху покореното население. В неговото съзнание доскоро това са били опорни пунктове на местната феодална аристокрация и държавна власт, която съсредоточавала там и бойната си сила. С изчезването на тези средища или настаняването в тях на османски крепостни бойци за населението видимо изчезвала представата за старата държавност с цялата свързана с нея обществена организация — опора на отделните народности, обособени на Балканите през Средновековието. Така се нанася още един удар върху народностното самочувствие на населението. Същото въздействие има и практиката на завоевателите да унищожават християнските култови сгради или да ги превръщат в мюсюлмански религиозни учреждения. Изследванията за българските земи показват напр., че в Източна, Средна и Северозападна България са почти изцяло разрушени или запустели множество манастири, между които и такива с продължително съществуване и роля в духовния и културния живот на Средновековна България. В Южна България изживяват тежки десетилетия Рилският и Бачковският манастир. Не са пощадени и манастирите в Македония. Същата участ имат и черковните сгради. Само в някои по-големи градове се запазват стари значителни църкви. Голямата част от църквите се превръщат в джамии или в сгради с друго предназначение, като най-често биват изоставяни и постепенно се разрушават. Такава е съдбата напр. на църквите «Св. София» и «Св. Георги» в София, двете най-големи църкви в Скопие, архиепископската църква в Охрид, църквата «Св. Димитрий Солунски» и други църкви в Солун и пр.[60]

Всичко това е преднамерено и систематично извършвано, за да се рушат опорите на християнската църковност — щит за народностното съзнание по това време, противопоставяща се на чуждата господарска стихия, свързана с исляма.

След като стихне последният бой за овладяването на някоя крепост, или пък тя разтвори вратите си пред нашествениците подир напрегнати преговори и уговорени условия, азиатските завоеватели настаняват тук своя бойна сила. Това са неголеми по брой крепостни гарнизони, чиито бойци (мустахфъзи) са натоварени да охраняват османското господство в околността. Службата им е не лека и е пълна с опасности. Усамотени сред несигурен хинтерланд с иноверно и много често враждебно и непокорно население, те трябва да бдят зорко ден и нощ, за да се справят с изненади. Властта се отплаща за усърдието им, като ги възнаграждава било със заплата, било с наследствени фискални облек-

чения и най-често им отрежда доходи от завоюваните територии под формата на малки служебни ленове — тимари. Османските описни регистри представят местонахождението и състава на много крепостни гарнизони на различни места в балканските земи. В граничните райони, където османците организират своите учове, военачалниците, нар. учбейове, настаняват в крепостите и осигуряват с тимари преди всичко люде от своето бойно обкръжение (гулями и хизметкяри). Между тях понякога има и християни, както изглежда бивши средни и дребни феодали и чиновници, какъвто е случаят с охранниците в санджаците Арванид, Смедерево и др.[61]

Но за османските властници е ясно, че нито малобройните гарнизони, нито тюркските преселници и освободените военнопленници могат да осигурят устойчивостта и трайността им в новозавладените земи.

Унищожаването или обезвластяването на част от балканската феодална аристокрация, премахването на редица съществуващи в балканските страни порядки и учреждения не разрешават многобройните и тежки проблеми, които стоят пред новите господари. За да задържат в подчинение тия по-напреднали в развитието си страни, където градските отношения и парично-стоковият обмен имат значителна роля, за да възстановят и поставят в своя услуга местното стопанство, османските властници се стремят да разширят социалната си опора, като включат в обществено-икономическата си структура остатъци от съкрушените структури на Балканите, като въвлекат в управленческата си система и поставят в нейна услуга отделни слоеве от разстроеното балканско общество. Най-резултатни се оказват тези усилия по отношение на оцелелите остатъци от балканската феодална аристокрация. Следвайки тази своя социална стратегия, османците запазват част от балканските феодали, без да им наложат исляма или да ги лишат напълно от старите им привилегии.

Анализът на данните от описните регистри и най-вече за санджака Арванид, както и на някои регистри от средата на XV в. и от началото на втората му половина подсказва и други тенденции в тази стратегия. Преди всичко изглежда, че завоевателите насочват вниманието си главно към старите средни и дребни феодали, които недоволни от притискащите ги едри балкански феодали[62], са по-податливи към опитите на властта да ги включи в своята управленческа система. От друга страна, по този начин османските властници се стремят да обезвредят старите балкански феодали срещу осигуряване на класови привилегии. Проучванията показват, че най-значителен брой такива християни-спахии има в области, където османската власт не е достатъчно утвърдена и съществува опасна близост и съседство с несигурните васални княжества, или с европейските неприятели на Турция — Унгария и Венеция. Тази социална стратегия спрямо

местната феодална аристокрация изиграва не по-лоша роля от османската бойна сила за утвърждаването на режима в Европейския югоизток.

Изследваните данни от най-стария досега описен регистър за санджака Арванид ни представят следните резултати за християните-спахии в този санджак. От всичко 335 тимара в посочения район 56 тимара се владеят от 60 християни (някои са в ръцете на съдружници-спахии). От тях 13 тимара се владеят от помюсюлманчени християни. В допълнителните сведения към надписите с данни за титулярите им, в по-късните вмъквания и бележки са посочени още 86 души тимариоти от християнско потекло, от които 18 помюсюлманчени и един родственик на някакъв помюсюлманчен стар феодал — Исхак бей. Или всичко на 146 души от християнско потекло са давани тимари, в замяна на което повечето от тях изпълняват военна служба или участвуват в охраната на различни крепости. Между тях са регистрирани като титуляри на тимари един митрополит и трима епископи, без да са посочени за тях някакви служебни задължения. В допълнителните бележки се споменават и още един митрополит и епископ, държатели на тимари.[63] В Македония по времето на Мурад II в Неврокопско, Велешко и Костурско са записани 14 християнски тимара.[64] В района на Дебър от 98 тимара 18 принадлежат на християни — спахии.[65]

Прилепският митрополит Давид получава султански берат да запази властта над манастирите «Трескавец», «Св. Архангел» и църквата «Продром» в Прилеп. В районите на Скопие и Тетово по сведения от средата на XV в. са познати девет християнски тимара.[66] Във Видински санджак по данни от 1454—55 г. има 18 тимара, които цялостно или частично се владеят от християни, два са у помюсюлманчени, а два у мохамедани, които по всяка вероятност са от немюсюлманско потекло.[67]

Когато османците овладяват сръбското деспотство и включват земите му в обсега на граничния уч, владян от Иса бей, те оставят и тук не един тимар на християни. Така османската регистрация е описала към 1455 г. във вилаета Вълк 27 християнски тимара от всичко 170. Не един християнин-спахия съществува в Босна преди пълното й овладяване, когато няколко крепости и прилежащата им територия са под османско разпореждане в рамките на Исабеевия уч.[68]

Непълни сведения на османския кадастър от средата и втората половина на XV в. са запазили спомена за християни-спахии и в други части на Балканския полуостров: в Софийско — двама, във Видинско, Берковско, Белоградчишко, Тимошко — шест, в нахиите Знеполе и Висока (Трънско и прилежащата област в дн. Югославия) — шест, в Кукушко и Солунско — шест.[69] Все от периода на ранните османски завоевания е запазен тимарски регистър с описи на 49 тимара в нахиите Каландриче, Сандемире,

Гребена, Айвалия, Гардичко и Вомиро (областта на Лерин, Солун, част от Епир и Тесалия). От тях шест са във владение на християни-спахии — албанци или гърци.[70] В лива Тирхала (Тесалия) са засвидетелствувани 36 християнски тимара от всичко 182.[71]

Повечето от тия нетурски спахии са остатъци от старата балканска управляваща класа — бивши властели и административни служители. Често османските поземлени регистратори изрично посочват знатния произход на християнина-тимариот с бележката «той е стар спахия», или «син на стар спахия». Споменават се тук-там лица с титлата «лагатор» (алагатор). Тя указва службата, която християните-спахии са заемали преди османското завоевание, или пък сочи, че лицата заемат ръководно положение в т. нар. влашки общини или в организацията на войнуците.[72]

Споменават се т. нар. жупани, също белег, че тимариотът е заемал преди турското завоевание служба в държавната йерархия. В санджака Арванид напр. са регистрирани 29 лена, за които има податки, че принадлежат на потомствени феодали. Между тях са и представители на известни феодални родове: на Карло Топия със синовете му Андре, Гин, Какару и Али, Павло Куртик с помюсюлманчените си синове Мустафа и Иса, Ащин с потомците си, Музаки и по-специално Тодор Музаки със синовете си Якуб бей, Касъм паша, Мехмед и др. В по-късен дефтер за санджака Тирхала, Гърция, се отбелязва тимар на двамата братя Мустафа и Петрос, синове на местен феодал — Микре.[73] Твърде често, особено в Исабеговия уч, са християните-спахии, записани като слуги от обкръжението на османския сановник. Предполага се, че това са негови помюсюлманчени родственици, които са станали негови дружинници, за да получат за службата си спахилъци.

Има и такива християни-спахии, които са получили тимари заради особени заслуги към властта и за проявена лоялност и покорство към нея. По данните на османската регистрация напр. се сочи някакъв християнин Вратко от потекло на феодал, който при това се проявил благоприятно «пред султана» и получил за това тимар.[74] Такъв е и случаят с някой си кълавуз Ляле, беглец от Влахия, по сведения от 1454—55 г.[75] Той оказал по всяка вероятност съдействие на османските войски като водач и ги превеждал по време на отвъддунавските им набези. За подобни заслуги са възнаградени с тимари от с. Петрилаш в нахиите Знеполе и Висока към 1454 г. и Яко с братята си Ридван и Бранко, както и сина му Лазар затова, че оказали помощ при залавянето на един сръбски вожд, воювал срещу турците.[76] Нерядко властта зачислява спахилъци на християни без специални показания: нито знатно потекло, нито извънредни услуги, а само заради усърдна военна служба. По някога от регистрацията личи, че зачисляването на тимар за християни през периода на завоеванието е изгодно не само с оглед на службата във феодалното опълчение, но

и с оглед политиката на възстановяване стопанския живот в пострадалите провинции. Така напр. при описанието на един християнски тимар от с. Горна Вестница (Северозападна България) в регистър от XV в. е отбелязано, че по-рано това е било ненаселена мезра, необхваната от регистрацията. Мезрата била дадена като тимар на Иван, син на Бранислав, и на Никола. Чрез труда и усилията на Иван мезрата била прочистена и се развила в населено място, т. е. в доходен източник.[77]

Остатъците от старата феодална аристокрация и чиновничество са привличани от завоевателите и по друг начин — чрез включването им в специалната категория на войнуците. Подобно на спахиите част от тях изпълняват военна служба във феодалното опълчение срещу владението на тимара, а друга част — срещу наследствен облекчен от данъци комплекс от недвижими имоти, наречен «бащина», вероятно продължение на стара поземлена категория от средновековните балкански държави.

Редица сведения доказват, че войнуците са по произход стари дребни феодали или войнишко население. Идрис Битлиси отбелязва в хрониката си, че те били «предишни спахии и военачалници, съществували в Румелия до идването на мюсюлманите и че «запазването им като спахии е много полезно за турците във войната с гяурите».[78] В дефтер за вилаета Преспа са посочени именно такива войнуци: «Войнук Никола, син на Душик и ямаците Гин, Милан и Димитри. Понеже споменатите са синове на някогашни спахии (т. е. властели), бяха регистрирани като войнуци с онези лични имущества, лозя и ниви, които притежаваха.»[79] Някои лица от благородническо потекло са приобщени чрез осигуряването на известни данъчни облекчения, но пак срещу задължението да обслужват режима. Така напр. по данни на регистъра от Видинския санджак около средата на XV в. в този район между Сврлиг и Пирот е бил оставен да се засели княз Фружин с тримата си синове Стоян, Стойко и Станислав със специална мисия — да привличат тук чужденци, т. е. преселници и да пазят прохода. Най-вероятно това да е Шишмановият син и потомците му. След продължителната си съпротивителна борба той може би при някакви неизвестни още обстоятелства да е напуснал Унгария и да е бил настанен в област, недалечна от тази страна. Срещу задълженията си към властта Фружин и синовете му получават статут на «мюселеми», т. е. ползващи се от данъчни облекчения.[79а]

Но допускала веднъж балкански немюсюлмани в обсега на своята военно-феодална система, османската власт предвидливо взема мерки, да не улесни укрепването на тия чужди елементи, които биха могли да ѝ създадат неприятности. Затова най-често феодалните владения, предоставени на християните-спахии, са с незначителен размер — от няколко стотин до 3000 акчета.

В не един случай на немюсюлманите-тимариоти се отреждат

съвсем малодоходни обекти—мезри, владението над които си поделят съдружнически по няколко души. А и нещо повече: от някои феодални регистри се вижда[80], че в известни случаи такива християни-спахии са поставени при условия по-близки до тези на раята със специални задължения, отколкото до тези на спахийството.

По този начин именно властта спъва голямото замогване на християните-ленници, което би могло да ги направи по-самостоятелни и непокорни. Освен това турските управници използват дори най-малкия повод, за да ги отстранят от владението.

Но тия съзнателни ограничения не винаги обезвредяват християните-тимариоти. Недоволни от незначителните си феодални владения или лишени понякога неоснователно от тях, те стават открити неприятели на завоевателите.

С укрепването на османското владичество институцията на християните-спахии все повече губи значението си. И без това малодоходните тимари се онаследяват често от неколцина синове на прежния християнин-държател, които вече не смогват да се издържат чрез спахилъка и да изпълняват задълженията си към държавата. Част от тях се разоряват, а друга част се помюсюлманчват и така се стопяват в редите на османската феодална класа.

Следите на ислямизацията сред християните-спахии се открояват ясно още в най-ранния описен регистър за Албания от 1431 г. Ето и няколко типични податки. И двамата синове на албанския феодал Павло Куртик са записани като мюсюлмани. Старият феодал Вълкашин има помюсюлманчени вече потомци — Чавуш и Сюлейман. Посочени са още Димо Истепан с брат Хамза, Рикябдар Мехмеди, племенник на Павлик, Юсуф, племенник на Вълк, Тодор Музак с помохамеданчените си трима сина, тимариота Козма с двама сина, от които единият е Хамза, чакърджибашия (т. е. соколарски началник), помюсюлманченият стар феодал Съраджа със сина си тимариот Ника и пр. В регистъра за Македония от времето на султан Мурад II са записани три тимара на помюсюлманчени християни — спахии: на Муса, син на Петко, на Баязид, син на Агустос, и на Умур, син на Тодорос.[81] Приемането на исляма е условие за задържане и увеличаване на дохода от тимара. Това улеснява ислямизирането на християните-спахии. Ето как завоевателите се стремят да поставят в своя услуга остатъците от старите управляващи класи: чрез институцията на християните-спахии и чрез включването на стари феодали, чиновници и военни в институцията на войнуците. Преди всичко върховната власт се стреми да привлече дребните и средни феодали като опора на режима. Поставяйки ги на своя служба с определени привилегии, тя ги обезвредява до голяма степен. Ограничавайки по-нататък възможностите им за замогване и за потомствено укрепване, тя допринася за обедняването и социалната деградация

на тези феодали, които по материално положение малко се отличават от обикновената рая. И най-сетне посредством ислямизацията сред тях, която тя насърчава с имуществени облаги и съсловни привилегии, допринася да изчезнат и последните остатъци от старите балкански ръководни среди.

В Босна, където и до 40-те години на XV в. османците все още не са утвърдени, те прибягват към други прийоми, за да запазят придобитото и да си открият пътища за по-нататъшно напредване. При наличността на неголеми гарнизони, само в няколко босненски крепости османската власт едва ли би се удържала, без да направи съществени отстъпки, заставена от обстоятелствата. Тя оставя част от селищата в Босненския уч под властта и управлението на тамошните феодали Павловичи. Повечето от тия селища са съсредоточени в малката жупа Тилава, обхванатата от османската администрация като нахия със същото име. Павловичите изкупват правото си да пазят известна власт над тия земи срещу задължението да плащат на завоевателите глобална сума — трибут в размер на 15 000 акчета. Тук съществува и по-късно система на истинско двувластие, което османците поддържат от чисто стратегически съображения в подготовка на пълното си налагане из тия краища.[82]

Но в тежки за овладяване и уязвими райони с труден терен и непокорно население като Албания османската власт не разчита само на облагодетелствуваните от нея и запазени бивши местни феодали и на неголемите си войскови части. Тя преселва тук още след битката при Ангора анадолски бейове, които й създават сериозни затруднения с несигурното си и дори враждебно поведение в азиатските провинции. Чрез това върховното управление се стреми, от една страна, да увеличи състава на своята мюсюлманска аристокрация в бунтовна Албания. От друга страна пък, то цели да изтръгне влиятелните анадолски властели от средата, в която имат корен и поддръжка и биха могли да се бунтуват срещу султана. Прехвърлени като сюргюн (заточеници) в неспокойна далечна област сред иноверно население, техните сили и внимание принудително са ангажирани в това да бдят за опазване на властта си и да участвуват във вътрешната отбрана на граничните земи, където дебнат многобройни неприятели. По този начин върховната власт ги сбезвредява, поставя ги в услуга на своята завоевателна политика и същевременно си създава чрез тях помногобройна мюсюлманска аристокрация в балканските страни. В санджака Арванид е регистриран не един от тия бейове-сюргюн, докаран от анадолските области Сарухан, Айдън, Коджаили и др. Наред с тях все тук са преселени и татари, настанени като тимариоти. Довлечени и натоварени с нелеки задължения като крепители на неутвърденото още османско господство в балканските страни, неподготвени за суровите климатични условия в

тия земи, някои от тия сюртюн-спахии в Албания измират, а други изоставят тимарите си.[83]

Част от старата балканска феодална аристокрация улеснява утвърждаването на завоевателите, като приема исляма, за да запази привилегированото си положение. «И о, безразсъдство — пише за тях българският книжовник Йоасаф Бдински, — мнозина преминаха към непристойната Мохамедова вяра, едни, прочее, от страх, някои пък подмамени от ласкателство или победени от придобивката на богатство.»[84] В най-ранните познати досега тимарски регистри намираме описани ленове на помюсюлманчени синове на местни феодали. В Арванидски санджак са споменати тимарите на Мустафа и Иса, синове на албанския властел Павло Куртик, на Али, син на Карло Топия и др.[85] През 1441 г. албанската област Премеди е във властта на Якуб, син на местния феодал Тодор Музаки. Якуб бей е по това време санджакбей на Арванид.[86] Един от синовете на българския цар Иван Шишман — Александър — също приема исляма, получава ленно владение в Анадол и дори загива в защита на османския феодален ред срещу въстаналите селяни на Бьорклюдже Мустафа.[87]

Много представители на старата аристокрация се приобщават към османската управляваща класа не само чрез включването им в системата на спахийското земевладение и постепенното им ислямизиране, но и по други пътища. Синове на феодали и балкански владетели попадат като заложници в султанския двор, където са заставени по едни или други причини да приемат исляма. Други пък, отвлечени като роби или събрани принудително (чрез девширме), се ислямизират поради това, че са набелязани да служат в непосредствено обкръжение на султана или в най-ранните отреди на новосъздадения еничерски корпус. Веднъж помюсюлманчени, такива млади хора получават място и се издигат често пъти в йерархията на държавното управление. Брокиер разказва за един такъв българин, бивш султански роб, който правел впечатление с физическата си красота и бил румилийски бейлербей.[88]

Такова приобщаване изличава след няколко поколения спомена за немюсюлманския произход и гарантира преданост и покорство пред султанската власт. Като разстройват устоите на балканската аристокрация, поглъщайки остатъците ѝ в услуга на системата си, османците нанасят тежък удар и върху друга институция, организираща силите на отделните общества и народности — църквата. Османската власт унищожава самостоятелната църковна организация на балканските страни, като поставя по-голямата част от тях под върховенството на Цариградската патриаршия и на Охридската архиепископия. Представителите на висшето духовенство, което също принадлежи на балканската феодална аристокрация, погиват, пръскат се, търсят убежище в чужди страни.

ФЕОДАЛНОТО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ

Завоевателите не изменят основно съществуващите дотогава феодални порядки. За разлика от средновековните балкански държави те налагат обаче в тия земи като основна форма на феодално владение спахилъка, свързан с изпълнение на военноадминистративни задължения към централната власт.[89]

Налагането на спахилъка в Европейския югоизток е исторически обусловено от следното: в течение на две столетия османската държава осъществява експанзията си към Средна Европа именно от изходната си база в Югоизточна Европа. А тази напрегната завоевателна политика може да се осъществява преди всичко чрез осигуряване на дисциплинирана и боеспособна армия и стегнато административно устройство, поддържани на основата на спахилъка тъкмо в Европейския югоизток. От друга страна, спахилъкът, при който поради наличие на силна централна власт възможностите за отцепничество и непокорство на отделните му държатели са ограничени, позволява първоначално да се държат с по-малко усилия в подчинение различните покорени народи от Европейския югоизток, далеч по-многобройни от завоевателите, и да се задушават и потискат по-бързо и ефикасно всички съпротивителни прояви на зависимото население.

След като османското оръжие реши участта на известна област или страна в Балканския полуостров, по установения обичай органите на върховното управление провеждат поземлена регистрация. Тя има за цел да зафиксира официално всички налични приходоизточници в съответния новозавоюван район и формата на разпределението им между представителите на османската управляваща класа и държавните учреждения.[90]

Завладяната земя се счита собственост на държавното съкровище, на върховния османски повелител — султана. Тя се поделя на различни по облик и обсег феодални владения, най-често поднесения на военачалниците в спахийското опълчение — санджакбейовете и алайбейовете. Отличилите се с бойното си усърдие спахии получават документ за владение на тимар или от бейлербея (за по-малодоходни ленове), или от султана въз основа на бейлербейско удостоверение (тезкере).

В най-ранните документи на османската поземлена регистрация не са все още строго разграничени различните видове спахилъци, тъй както ги намираме в по-късно време — тимари, зиамети, хасове. Често пъти обобщителното понятие «тимар» обозначава понякога и ленове с по-голям от обичайния за тимарите доход — 20 000 акчета. По-значителни по доход спахилъци (с над 100 000 акчета доход в годината) — везирски хасове — се дават на висшестоящите служебни лица в местната османска администрация.

Те се стреждат не за лични заслуги, а заради заеманния пост.

Всеки спахилък има определен по доход първоначален минимум — кълъч (за тимарите в Румелия — 1000—3000, а за зиаметите — 2000). Кълъчът е основата на всеки спахилък, непроменлив по размер при промените на държателите му, предвиден да осигури издръжката на бойците от феодалното опълчение на този сравнително ранен етап от развитието му, когато държавните приходи не са достатъчни за поддържане на толкова многобройна платена редовна армия, колкото изискват големите завоевателски мероприятия на османската власт. Тимарската система най-удачно разрешава проблемата за поддържане на по-значителен военен потенциал. Като предоставя на спахиите част от доходите на подвластните земи върховното управление осигурява по сравнително най-лек начин материалната база за поддържане на голяма бойна сила.

Всички държатели на спахилъци в балканските земи имат определени задължения към върховната власт. Те трябва преди всичко да изпълняват добросъвестно и навреме службата си във феодалното опълчение под командата на преките си началници — бейлербейовете, алайбейовете, субаши и черибаши. Спахиите с по-малки тимари служат сами, екипирани с леки ризници (джебе), а онези с по-приходоносни ленове са длъжни да водят със себе си определен брой въоръжени и поддържани от тях бронирани дружинници (джебелу) и помощници — оръженосци (гулям), да подготвят и някои съоръжения, да се екипират с кожени ризници, обшити с метални пластинки (бьорюме) и да набавят малки бойни палатки, големи шатри и пр., за да отсядат в тях, когато се разположат на лагер.[91]

В старото османско законодателство изрична разпоредба забранява на спахиите да се отдалечават от леновете си: «Не бива да пребивават на друго място освен в санджака.»[92] Чрез тази мярка със завидна за ония условия бързина османската върховна власт съумява да събере разпръснатите из балканските земи спахии — най-надеждната ѝ бойна сила през този период.

Всяко бойно отличие на участниците във феодалното опълчение се награждава с тимар, ако все още не им е отреден дотогава, и с увеличение на спахилъка, ако вече владеят такъв. Даренитe добавки (тераки) са често пъти толкова значителни, че скромните по размер тимари може да прераснат в по-приходоносни зиамети.

Този порядък подтиква към съвестна служба османските спахии, прави ги по-бойки и усърдни в походите на султана. Наградата за отличилите се при безпощадното и повсеместно разоряване и ограбване, при кървавите завоевания в земите на много иноверни народи е осигурена. Всеки от спахиите получава дялове земя за феодална експлоатация. Извлеченото от тази земя чрез непосилния труд и кървава пот на подвластното население спахиите използват

между другото, за да поддържат своята бойна готовност и чрез това да съдействуват за опазване господството на османската феодална класа, за утвърждаване могъществото и осигуряване териториалното разширение на османската държава.

Отначало немалък брой сред тях са лицата от немюсюлманско потекло — християни-спахии или помюсюлманчени местни жители. Известна част от най-ранните османски спахии в балканските земи са хора от обкръжението на бейове — малоазийски племенни вождове и изтъкнати военачалници от епохата на големите завоевания. Това са вероятно техни слуги и приближени, които действуват в битките като техни дружинници. В дефтера за санджака Арванид те са записани като «прислужници», или като «хора» на Лала Шахин бей, Исмаил бей и Адлу бей.[93] Наред с тях са и служители от султанската свита — дворцови пажове и ичоглани. Само в Арванид тимарите им съставляват 20% от общия брой тимари в санджака.[94] Това са най-вече хора от християнско потекло, включени в спахийската система посредством практиката на заложничеството или заробванията.[95]

Спахилъкът обхваща в процеса на завоеванието и заварени порядки и институции със запазени все още силни родово-племенни преживелици. Така старите учбейове или други племенни вождове, между които такива, осъществили редица завоевания на Балканите, самостоятелно или ведно с войсковите сили на първите султани и бойци от племенните военни корпуси, са между първите държатели на спахилъци. Посредством спахилъка е постепенно усвоен и поставен в услуга на механизмите на новата власт и връхният слой от скотовъдното получергарско немюсюлманско население — власите — техните кнезове, лагатори и примикюри. Чрез тях пък властта не само осигурява рекрути за военния си потенциал, но и поставя под непосредствен контрол и фактически ограничава максимално възможностите за самоуправление на «влашките» общности — общини и катуни, техните обичайно-правни норми и патриархални преживелици.

Османската военно-феодална държава, утвърдена в непрестанни войни, се стреми с всички средства да запази военнослужебния характер на спахилъка и контрола си над него. Затова върховното управление безапелационно отнема спахилъците на отлъчилите се от редовете на опълчението военни, на онния, които не изпълняват безукорно служебните си задължения или са уличени в някакво углавно престъпление.

Чрез тия мерки централната власт държи спахиите в непосредствено строго подчинение и си осигурява до голяма степен тяхната дисциплинираност. Така се пресичат и пътищата на отцепнически стремления у спахиите, които при по-слаб надзор биха се одързостили да действуват по-независимо, обезпечени чрез издръжката на своите спахилъци.

Нормите на наследственото право за спахийската земя също са създадени, за да опазят военнослужебното ѝ предназначение. Те не разрешават безусловно онаследяване на спахилъка. Това би могло да стане само ако синовете поемат бащините си служебни задължения. По този начин властта ограничава възможностите за укрепване на потомствена аристокрация, необвързана със съответни задължения. Спахилъците на синовете са с много по-малък размер от бащиния спахилък. Чрез това върховното управление оставя на наследниците възможността да напрегнат сили и със собствено усърдие в службата си да увеличат размера на леновете си.

Но все пак самото наследяване на спахилъците е отклонение от служебния им характер. Така се създава връзка между тимариота и земята, разкрива се пътят за образуване на феодална класа (аристокрация) с родови владения, свързани пряко със селото и селската земя.

Структурата на спахилъците и начинът на разпределението им са организирани все с оглед на набелязаните вече насоки в политиката на върховната власт по отношение на тимарската система. Османските закони позволяват всеки спахия да владее само един кълъч (спахилък). Съсредоточаването на повече спахилъци у едно и също лице би увредило на централистичното начало в държавата. За да се попречи на раздробяването и понижаването доходността на спахилъците, се въвежда системата на съдружническо владение с посменно служене в армията. Съществуват и спахилъци, които са в поделено владение у няколко души, длъжни едновременно да се явяват на военна служба срещу дяловете от общия им тимар, т. нар. хисета.

Спахийският поземлен фонд е твърде променлив. Според нуждите на момента и главно изпълнението на спахийската служба всеки спахилък може да бъде отнет от едного и даден на друг, разделен на хисета и зачислен на различни държатели. Посетне пръснатите хисета биват събирани отново в спахилък, отреден за нов държател и т. н. При наличността на ограничено наследствено право върху спахилъка тази практика превръща спахийската земя в поземлен фонд в непрекъснато движение. Така през XIV—XVI в. възможностите за утвърждаване на родова поземлена аристокрация върху основите на спахилъка са сведени до минимум.[96]

Османските спахии са ограничени във владелческите си права върху дадените им спахилъци. Продажби, покупки или дарения на спахийска земя са строго забранени, тъй като върховни собственически права над тази земя има само държавата, фискът. На спахиите теоретически се предоставя по-скоро власт върху доходите, отколкото върху самата земя, която владеело и обработвало подвластното население. При това размерът на тази власт е различен за различните категории спахилъци. Тимариотите и

заимите са лишени от правото да събират цялостно дори редица от онези данъци, които им преотстъпва държавната власт като доход за поддържането им в бойна изправност. По сведенията на османските финансови учреждения за онова време се установява, че редица такси и глоби, налагани еднократно по определени поводи (т. нар. бадухава) се поделят между по-дребните спахии и висшестоящите военноадминистративни органи — санджакбейовете.

Покрай тези ограничения тимариотите и заимите трябва да понасят вмешателството на държавните чиновници, понеже не разполагат с административна самостоятелност в спахилъците. Те осъществяват публичната си власт върху зависимото население с помощта на местните военнополицейски органи — субаши или забити, а по-късно и на пръснатите из провинциите еничери. Тимариотите и заимите не могат да раздават правосъдие в спахилъците си. Самите те се отнасят при съдебни спорове към държавните съдебни учреждения — кадийските съдилища.[97]

С по-голяма власт разполагат ония военно-феодални господари, които получават т. нар. везирски хасове. Те събират по-значителни по размери данъчни постъпления. Тяхно право без ограничения са онези данъци и такси, които обикновените спахии поделят с висшестоящите си началници. Заради това османското законодателство назовава тия едри спахилъци «свободни», т. е. с по-широк фискален имунитет, за разлика от «несвободните» (т. е. тимарите и обикновените зиамети). Държателите на везирски хасове получават още и половината от онези данъци и такси, част от които прибират в своя полза тимариоти и заими. Тази категория спахилъци има голяма административна самостоятелност.

Хасовите господари, най-често висши сановници, които пребивават в средищни селища и оглавяват военноадминистративно цели райони, упражняват властта си в хасовете чрез свои хора, т. нар. войводи. Те имат полицейски функции — залавяне на престъпници, налагане наказания за извършени престъпления. Такива функции упражняват те и над зависимото население в т. нар. «несвободни» ленове, когато събират полагаемата им се половина от данъчната група бадухава.

Но и тук върховното управление все пак си запазва сфера на вмешателство — при събирането на голяма група държавни данъци, условно наричани «извънредни» (авариз-и дивание ве текялиф- и йорфие).

Правосъдие раздава и тук кадийският съд, при все че изпълнението на тежки присъди в «свободните» спахилъци се осъществява посредством органите на санджакбейовете.[98]

Между обикновените спахилъци и «везирските» хасове в балканските земи съществуват чувствителни различия в размера на

доходите. Докато хасовете имат годишен доход до няколкостотин хиляди акчета, повечето от тимарите са с незначителен доход. При това властта рядко ги раздава в техния най-висок размер — 20 000 акчета (средният доход е между 1000 — 4000 акчета). [99]

Тия ограничени доходи се набират от сравнително малко на брой села, чиито землища са включени в пределите на един или друг тимар. Често дори на тимариотите се дава само част от село или по-скоро от доходите му. В състава на много от ранните тимари фигурират обработваеми земи в и извън землищата на селата, т. нар. — мезри, които далеч не донасят такъв доход, както селските землища, в случаите, когато са обработвани от селяни в прилежащото село или по-далечни села, а също и от придошли отвън полуномади — юруци.

И нещо повече, в известни случаи властта зачислява на тимариоти съвсем недоходни мезри със задължението съответните спахии «да ги съживят» (şenlemek içün), т. е. да ги направят приходоносни. По сведенията на регистъра за Никополския санджак от XV в. тимариотът на мезрата Стръмена с друго име Елиана (дн. с. Райновци), Еленско, Великотърновски окръг, поел задължението да я превърне в доходен източник.[100] Мезрите Мочар и Петрушниче във Видински санджак са зачислени към тимар с обещанието спахията да ги «съживи». Мезрата Кулина в нахия Тимок през малко по-късен период е зачислена на служител във Видинската крепост, защото поел задължението да я направи доходоносна.[101] Мезрата Червена вода според един кратък регистър за Никополски санджак е включена към владението на никополския кадия, защото той я поискал, като се задължил да я направи източник на доходи. От тях щял да се издържа един спахийски дружинник (джебелу).[102] В известни случаи дори такива мезри директно били поверявани на самите дружинници, какъвто е случаят с един от дружинниците на тимариот от гарнизона на крепостта Бане, Видински санджак, получил «за съживяване» мезрата Испордже.[103] От някои сведения на регистрацията личат дори методите, с които спахиите «съживяват» мезрите или пустеещите села. Те настаняват по тия пустеещи места селяни, пръснали се от други села.[104] Тези прийоми на властта разкриват усилията ѝ да оползотвори в най-голяма степен всички приходоносни възможности на завоюваните земи с оглед да осигури издръжката на феодалното опълчение.

По този път върховното управление едновременно осъществява и някои от основните цели на стопанската си дейност. Така се възстановява разстроената около завоеванието икономика на овладените вече балкански страни. Разширяват се обработваемите площи, изоставени и запустели при големите демографски промени след османското проникване и настаняване в края на XIV в.

и началото на XV в. Всичко това има за цел да се наложи и над тях режимът на феодалната експлоатация.

Все за да пази този материален фонд като опора на спахийството, върховната власт следи дали служебните феодали експлоатират достатъчно целесъобразно отредените им ленове, без да разоряват податното население, главен източник на средства за поддържане на управленческия апарат.[105]

Ограничените доходи на мнозинството от ранните спахилъци подтикват спахиите да се стремят към такова повишаване, което да ги избави от затрудненията по бойната екипировка. Това те постигат преди всичко чрез усърдие във военната си служба, което се възнаграждава често чрез увеличение на леновете. Понякога спахиите прибягват към средства, които са изгодни за основните мерки на върховното управление, заинтересовано да повиши доходността на земите като основа на военната му сила — спахийското опълчение и като податен източник за държавната каса. Затова то е благоразположено напр. към желанието на един спахийски началник да придаде като добавка към тимара му врачанското село Медковец. Той поема обещанието да плаща на държавното съкровище поголовен данък от 500 акчета, дължим от местната рая, докато «[селото]» се оживи» , т. е. докато жителите му се замогнат.[106]

Немалки различия съществуват не само между доходите от леновете на дребните и на едрите служебни феодали, но и от личните им имения. В пределите на тимарите, зиаметите и хасовете има и лични стопанства на спахиите, т. нар. «хаса» чифлици.[107] Те са неразделно свързани със самия спахилък — властта го дарява и отнема заедно с тях. Едно или няколко лозя, няколко ливади, две-три ниви, а понякога само тръстичища и овощни насаждения съставляват хасата на тимариотите. Някои от тях дори не поддържат хаса. Заети в непрекъснати походи, спахиите са лишени от възможността да я стопанисват. Затова и ангарията на селяните в тимарите е най-често изоставяна. При липса на свое стопанство спахиите няма къде да я използват и я заменят с паричен откуп. В много случаи незаинтересоваността им от хасата ги кара да я преотстъпват на селяните си с тапия, т. е. да я дават за ползване със задължението да получат от тази земя феодална рента.[108]

В обширните хасови домени личното стопанство на феодала е по-голямо. От него се набират по няколко хиляди акчета годишно.[109] Значителните приходи създават възможност за по-голямо замогване на хасовите господари. Това свързва допълнително спахията със селската земя като феодален господар.

Османската централна власт, която неотклонно пази правото си на върховен разпоредител в изградената от нея военноленна система, не пропуска да ограничи чрез законодателни мерки и разширяването на спахийската хаса. «Спахията да не владее

[лично] земя в повече от чифлика си.»[110] В случай че по един или друг начин той продължително време владее земя на зависимото население, тя би могла да се усвои и причисли към неговата хасà със специално султанско разрешение. Тия мерки не само целят да осуетят възможностите спахиите да бъдат погълнати от различни мероприятия за уголемяване на хасàта и занемаряване на основните им военни задължения. По този начин върховната власт се стреми и да запази от посегателства едноличното стопанство на зависимото население като източник на приходи за поддържането на самото спахийство и за държавното съкровище.

Въпреки различията в положението на отделните служебни феодали, над всички тях тежат с пълна сила контролът и намесата на върховната власт. Ограничените в най-голяма степен имунитетни права позволяват на централното управление да следи посредством своите органи състоянието на спахилъците и да ги разпределя съобразно със заслугите и усърдието на техните държатели.

Но значителната обвързаност на спахиите, обстоятелството, че те не се разпореждат по своя воля със земите в техните феодални владения поради върховната собственост на държавата върху тези земи, не означава, че те имат права само върху част от добива на тия земи. Тия права върху добива, които държавата им отрежда във форма на служебни феодални владения, се разпростират и върху самата земя. Те засягат зависимото население, което обработва и ползва тези земя. Без такава власт спахиите не биха могли да изтръгват от зависимите селяни част от поземления доход, да се разпореждат с включените в леновете им селски стопанства, за да оползотворят приходите им за поддържане на бойната си готовност.[111]

В периода на османското проникване в балканските земи добиват простор за развитие наред със спахилъка — жизнено необходим за държавната власт — и друг тип феодални владения[112], т. нар. мюлкове. Чрез тия владения, над които не тежат никакви служебни задължения и ограничения, върховното управление осигурява приходоносни имоти за членовете на султанското семейство, за изтъкнати османски пълководци и сановници, на които едновременно са поверени и служебни владения — хасове.

Владетелските права над мюлковете се определят чрез няколко официални документа (мюлкнаме, синурнаме, муафнаме), издадени от върховната власт.

Обхватът на този род владения е различен. Много често те включват по няколко села със землищата им, мезри, оризища, гори, доходите от някои данъчни задължения в градовете или дори самите градове с районите им.

Тия мюлкове се раздават с права на пълна неограничена лична собственост. Техните притежатели са напълно свободни да ги продават, да ги предават в наследство, да ги подаряват и да ги

превръщат във вакъфи, т. е. да ги причисляват към категорията на неотчуждаеми и неприкосновени имущества.[113]

Често мюлковете сменят господарите си чрез свободни покупко-продажби. Свидетелствата за тази практика в балканските османски провинции от първите десетилетия на XV в. са твърде оскъдни. По време на Мурад II например димотишкото село Хекимкьой, мюлк на Хекимоглу — може би лице от рода на някой дворцов лекар — е продадено на сановника Карагьозбей.[114] Мюлкът на Мехмед паша, везир на Мурад II, от село Кадъкьой, мезрата Шейх чифлигй и половината от селото Туйджа Балабан, е записан в османските регистри като закупено от друг имущество.[115] Търновското село Арбанаси според най-ранните за него известия от края на XV в. е продадено от наследниците на владетеля му Хилми Челеби на Абдусселям бей.[116]

Служителите на османската администрация нямат достъп до този род феодални владения, не могат да упражняват никаква власт в техните предели. Мюлковете се ползват с пълна административна самостоятелност.[117]

Освободени от служебна обвързаност към централната власт мюлковете са значителни и приходоносни феодални имения. Покрай обичайните приходи от данъчните задължения на зависимото население, събирани във всички категории феодални владения, тук поземлените господари слагат ръка и върху цялостните постъпления от данъците, които в обикновените тимари и зиамети се поделят между спахиите и санджакбейовете. В много случаи дори султанските заповеди или мюлкнамета предоставят и събирането на джизието в полза на местния владетел.[118] Обилни приходи се стичат в съкровищниците на мюлковите господари от търговски мита, от наемите на дюкяни, складове, ханове, базари в градските средища, които често попадат в техните домени.

Османската власт отрежда известен простор за развитие през XV в. на мюлковете в Румелия, които се откъсват от прекия й контрол поради широките си имунитетни права. Това видимо отстъпление от основната й политика на поддържане служебното земевладение се налага по важни съображения от фискален характер. Опустошените и обезлюдени при завоеванието райони в балканските земи поставят пред върховната власт неотложната задача за населяването им и възстановяването на тяхната разстроена икономика, за по-скорошното им превръщане в приходоносни източници на османската управляваща класа. Тази задача, която върховното управление само спорадично се опитва да прехвърли върху някои тимариоти, се възлага предимно на мюлковите господари. Техните непосредствени икономически интереси ги задължават да превърнат подарените им от султана мюлкове в източници на по-големи доходи.[119]

Улеснени от предоставените им големи права, те настаняват усърдно нови поселници, най-вече мюсюлмански колонисти, в

пределите на своите обезлюдени или недостатъчно населени, но плодородни мюлкови земи и по този начин съживяват спопанския живот в тях.

По данни за мюлка на Фируз бей в Търновско между настаненните в селото Мурад бей (с. Бяла черква, Търновско) мюсюлмани има и освободени роби.[120] Акънджийският военачалник, господар на този мюлк, който неуморно кръстосвал балканските земи със своите грабливи пълчища, имал непрекъснато под ръка роби, които да оземли в своя мюлк, след като им наложи исляма.

Стопанското съживяване на отделни балкански райони не би могло да се постигне, ако централната власт го възложела на спахиите, тъй като през XV в., увлечени от примамливите перспективи на честите военни експедиции, ограничени в правата си върху своите спахилъци, те изобщо не са заинтересовани да стопанисват тия спахилъци и да полагат грижи за повишаване доходността им.

От друга страна, чрез системата на мюлковете властта разрешава и още един проблем, особено важен за нея през периода на върховно напрежение за осъществяване на нови завоевания. Посредством тия домени с много широк имунитет османското върховно управление възнаграждава усилията на военачалниците, особено отличили се в своята ревност и усърдие при овладяването на нови територии. По този начин те са насърчавани и в по-нататъшната си завоевателна дейност.

В заповедта, с която Мурад I подарява мюлка на Евренос бей, тия подбуди на върховната власт се долавят недвусмислено: «Не намалявай юначеството и храбростта си, дръж остра сабята си!. . . Старай се да овладееш град Солун. Пали непрестанно земята на неверниците!»[121]

В известни случаи чрез такива мюлкове, предоставени в Румелия на сановници, чиято мощ и влияние се коренели в техните анадолски домени, властта се освобождава от несигурни и своеволни господари в източните райони.

Чрез режима на мюлкове и вакъфи османската държава осигурява и защитата на уязвимите области, особено в новозавладените балкански провинции, където не стихва съпротивата на покорените балкански райони. Настанявайки преселници, и то предимно турци, в такива уязвими райони владетелите на мюлкове засилват охраната на цялата околност, на важни проходни и стратегически зони, на пътища и клисури с известно стопанско значение.

Най-после чрез широкото въвеждане на мюлкове и обособилите се в тях вакъфи в балканските земи се провежда и успешно осъществява турската колонизация. Посредством настаняването на малки групи или компактни маси турски колонисти, докарани в мюлковете, укрепва мюсюлманският елемент всред враждебно настроеното балканско население. За да насърчат усядането на

мюсюлмански поселници в мюлковете си, гаранция за нарастване на тяхната приходоносност, някои от мюлковите владетели осигуряват за тия поселници известни данъчни облекчения. Така напр. Фируз бей урежда жителите на търновското село Мурад бей да бъдат освободени от един основен данък — поземлено-личния—ресм-и чифт. Този порядък се запазва и по-късно — по сведения от тогавашен регистър той е в сила и към средата на XVI в.[122]

Връзката между мюлкове и вакъфи и широкия обсег на турската колонизация е най-ярко изразена в области с голямо стратегическо значение.

Укрепването на мюсюлманския елемент и разширяването на мюсюлманската религиозна пропаганда се постига в новозавоюваните краища чрез осигуряване постоянни приходи за т. нар. завиета и текета посредством системата на мюлкове и вакъфи, отредени за настанилите се в тях религиозни мисионери и за проходящите пътници и поклонници.[123] Този род мюлкове имат всъщност по-различно предназначение — те не са безусловни, както останалите мюлкове, а са свързани със задължението да се поддържат религиозни учреждения. Такова имение е посочено в източниците из околностите на Димотика, подарено от Мурад I за издръжка на завието Абдал Джюнеид, основано от дервиш, един от многобройните религиозни мисионери-колонисти.[124] Мезрата Елмалък в нахията Караджа Халил, Димотишко, е подарена от Мурад I на шейх Тимурхан.[125]

Предоставените от върховното управление собственически права насърчават личната предприемчивост на мюлковите владетели. Те се стремят чрез различни мерки да повишат доходността на имениятa си. Неограничени от държавата, те въвеждат често специфичен порядък за раята в мюлковете, който утвърждават с издадените от тях законодателни разпоредби. Такъв е случаят с Дряново. Неговият господар Касъм паша отредил с нарочни канунамета редица облекчения за дряновските раи: да бъдат освободени от поземлено-личния данък испенче, да не се изискват от тях дърва и сено за помещението на местния управител, десятъкът да бъде точно 1/10 от земеделския добив, десет определени омакинства овцевъди да бъдат освободени по две години на всеки ри от данък върху овцете и харач. «Никой да не нарушава тези бичайни порядки на споменатите [неверници]» — звучи строата повеля на документа.[126] Тия облекчения целят да подтикнат амогването на селището, за да се увеличат и приходите на Касъм паша от феодалната експлоатация на имението му. Въпреки голямата им самостоятелност и над мюлковете тежи заплахата от вмешателство на върховната власт, от султанския произвол. По повод или без повод султанът може да ги отнеме, да ги конфискува от притежателите им. Ето защо техните владетели намират начин да ги поставят под закрилата на законите, като посвещават

мюлковете във вакъфи, за да си запазят завинаги част от доходите им. Чрез нарочни завещания, т. нар. вакъфнамета, дял от доходите на тия имущества са определени за поддържането на някоя джамия, имарет, завие, медресе, в полза на свещените за мюсюлманите градове Мека и Медина и пр. По такъв начин тези имения стават неприкосновени за вечни времена. «Те не могат нито да се продават, нито да се даряват, нито да се залагат на някого»[127] — запретяват вакъфските актове.

Управлението на превърнатите във вакъф мюлкове се урежда съобразно с предписанията на завещателите, набелязани в техните вакъфнамета. Обикновено те определят сами вакъфския управител-мютевелията. При това посветителят уговаря да се запази за вечни времена службата на мютевелията за неговите наследници — синове, внуци, правнуци, освободени роби и пр.

Другата ръководна длъжност във вакъфските имения — назър (надзирател) — пак е предопределена за наследниците на завещателя, но с уговорката едно и също лице да не бъде едновременно мютевелия и назър.[128] Така под законно прикритие господарите на мюлковете запазват правото си да ръководят сами своите феодални владения, макар и след като тия владения вече са превърнати във вакъфи. Към всичко това в завещателните актове се определя също и начинът на използване доходите от предадените на вакъфа имоти. Тия доходи не отиват изцяло за религиозни и благотворителни цели. Вакъфнамето на Исхак бей предоставя на мютевелията правото да получава за себе си 1/10 от целия вакъфски приход, който да харчи по свое усмотрение. Исхакбеевият син Мехмед бей предопределя в завещанието си, че сам в качеството си на мютевелия може да изразходва от приходите на своя вакъф колкото и когато това му е потребно.

Понеже според условията на вакъфнаметата мютевелии стават или самите завещатели, или техните наследници, доходите, определени за мютевелиите, са всъщност доходи, които учредителите на вакъфите запазват завинаги за своето потомство.

Така с превръщането на мюлковете в неотчуждаемо вакъфско имущество те заслоняват феодалните си владения от посегателството на централната власт. Върху основата на тия мюлкове и вакъфи с узаконените им наследствени права се обособява и укрепва потомствена феодална аристокрация в османските балкански провинции. Родовете на Михалбеевци, Евреносбеевци, Исхакбеевци, Фирузбеевци крепят векове след завладяването своята мощ и влияние в балканските земи чрез вакъфи, образувани от някогашните мюлкове.

Все по-честото вакъфиране на мюлковете увеличава приходите, а оттам и влиянието на мюсюлманските религиозни учреждения. Това от своя страна допринася още повече за идеологическото утвърждаване на османския феодален ред, тъй като официалната

религия — ислямът — оправдава господството на османската управляваща класа.

Навред из балканските земи и селища, в най-плодородните кътчета, в най-оживените градски средища се разстилат вакъфски имоти, които имат свой режим на управление и експлоатация, узаконен чрез вакъфските завещателни актове и височайшо султанско потвърждение. По силата на тия документи и вакъфските владения имат осигурен твърде широк имунитет. Върховната власт не само допуска вакъфското управление да събира в много случаи за своя сметка някои важни държавни данъци като джизието, но дори напълно освобождава неведнъж вакъфската рая от тежки данъци и повинности, които тя следва да издължава на държавата. Така например върховната власт предоставя на вакъфското управление във Фирузбеевия вакъф в Търновско да прибира джизието, а в Дряново освобождава зависимото население от следните тегоби и държавни повинности: принудително пренасяне на товари, градене на крепости, отглеждане на коне за държавни нужди, извършване на куриерска служба, косене трева, принудителна служба в султанския флот и от най-мъчителното за немюсюлманите задължение — събирането на деца за еничерския корпус, т. нар. девширме.

Върховната власт пази грижливо фискалния имунитет на една категория по-малки по обсег вакъфи, основани от религиозни мисионери, лица от средите на мюсюлмански мистични братства, каквито са т. нар. ахи и изобщо люде от категорията на улемите, на хората с религиозно-правно образование.[129]

Тази политика по отношение на посочените категории вакъфи цели да насърчава служителите на мюсюлманския култ и най-важната опора на съдебно административната власт в държавата — кадийския институт.

Но не само големият фискален имунитет предопределя позначителния приток на приходи за вакъфските съкровищници. Още в ранното си развитие на Балканите вакъфите се сплитат дълбоко и трайно с развоя на градската икономика и черпят богати приходи от по-оживеното градско стопанство по различни пътища.

Многобройните дюкяни, които по-значителните вакъфи владеят в градските средища, се намират в най-оживените чаршии и пазарища и се преотстъпват на търговци и занаятчии срещу приличен ежегоден наем или на доживотен откуп. Тия наеми са постоянни добри източници на парични средства. Не по-малодоходни са и всевъзможните вакъфски ханове и керванасараи, бани, мелници.[130]

От тия градски имущества, които с течение на времето вакъфските управители увеличават чрез закупуване, вакъфите получават хиляди акчета приходи.

Тия приходи мюлковите и вакъфските господари рядко влагат

в производителна градска стопанска дейност — занаяти или търговия. Те се стремят да ги оползотворят по начин, който би изисквал най-малки усилия и рискове. Затова сравнително рано вакъфите в балканските земи започват да играят ролята на кредитно-лихварски институции. С тази си дейност те отчасти допринасят за развитието на градското стопанство, доколкото улесняват чрез кредитите създаването и напредъка на занаятчийски работилници и търговска обмяна. От друга страна, лихварските им операции с течение на времето причиняват обедняването и разоряването на част от населението в селото и града, което прибягва към кредитните им услуги, без да има сила да се издължи своевременно на вакъфа-заемодател.

Учредителите на вакъфите — бившите мюлкови господари, които ползват значителна част от богатите доходи на тия вакъфи, получават лични средства и от хасà имоти. На вакъфските землища има значителни по обсег хасà -ниви, градини, ливади, които чрез ангария обработва вакъфската рая или най-често друга категория полуробско население, т. нар. ортакчии.[131]

Обилните доходи на вакъфите им дават възможност да поддържат благотворителни и просветни учреждения — имарети и медресета. В тия имарети са организирани своего рода обществени кухни, където всекиму се раздава блюдо храна, където ежедневно се тълпят бедняци и пътници за шепа пилаф. Тия учреждения обслужват пак мюсюлманската религиозна пропаганда и утвърждават обществения престиж на представителите на османската феодална аристокрация. А средствата за тях са набирани до голяма степен от данъците, наложени на вакъфската рая.

Като остáвя поле за разгръщане на мюлковете и вакъфите, които се отклоняват от централистичното основно начало на османската феодална система, върховната власт се лишава от значителни приходоизточници. Те минават във вечно и безусловно владение, прехвърлят се чрез покупко-продажби от ръка на ръка, без държавата да има пряка и видима полза от това преотстъпване на част от приходите, както е напр. със спахилъка. От друга страна, мюлковете и вакъфите са благоприятен терен за разгръщането на отцепнически центробежни тенденции, които винаги представляват заплаха за устоите на османската държавна власт. Тя осъзнава тия възможности. Това се долавя напр. в султанската заповед, с която Мурад I дарява власт на Евренос бей над неговия мюлк. Там не е пропуснато предупреждението към военачалника: «Но пази се да не те обладае суета и да кажеш — аз с меча си открих и завладях румилийските предели. . .»[132]

С оглед на тия опасения османската държавна власт полага усилия да ограничава във възможната степен имунитетните права на този род поземлени владения. Преди всичко върховната власт се стреми да си запази известен дял от техните доходи. Така от мюлковете и вакъфите в Румелия ней са отредени приходите от

фискалните тежести, налагани над временно пребиваващи в тях поселници — т. нар. хаймане.[133] От друга страна, държавната власт не винаги включва в рамките на имунитета, с който се ползват мюлкове и вакъфи, и правото на поголовния данък — джизие,— събирано от мюлковата и вакъфска рая. Не винаги тя освобождава тази рая от един голям дял фискални задължения, обособени в групата на т. нар. извънредни данъци.

Като се има пред вид колко разнообразни и значителни са тия задължения, не е трудно да си представим обсега на държавната намеса посредством централните фискални органи в пределите на мюлковете и вакъфските владения.

Не са единични и случаите, когато върховната власт посяга върху мюлкова земя, за да я даде на тимариоти. Такъв случай е отбелязан през първата половина на XV в. в един поземлен регистър за Беломорието. Към тимара на Хамза и Нусрет, които изпълняват задълженията си към държавата по съвсем своеобразен начин — те са ловци на мечки, — са описани селата Апостол (Постол, Ай Апостоли, Ениджевардарско) и Текюр Бунаръ (вер. Ераки, Берско), които били мюлк на Иса бей, син на Евренос бей.[134]

По този начин още през XV в., докато се утвърждава системата на мюлкове и вакъфи, влиза в сила противодействуващ на това фактор. Заставена да улеснява развитието на мюлковете и вакъфите по върховни съображения, свързани с политиката на териториални завоевания и укрепване на османското господство в новозавладените земи, държавната власт неизбежно влиза в конфликт с утвърденото от нея основно централистично начало. Опора на това централистично начало е военноленната система, чието развитие и укрепване е от решаващо значение за външнополитическите успехи на военно-феодалната империя, устремена към непрестанно териториално разширение. В епохата на най-голямо военно напрежение, когато османската власт се бори през XV в. за утвърждаването си на два фронта — и в Анадол, и на Балканите — разрастването на мюлковете и вакъфите подкопава силата ѝ, подхранва своенравието и непокорството на някои сановници, чиято мощ се крепи върху големите им феодални домени с широки права.

Но като предоставя основната част от завладените земи на спахии, мюлкови и вакъфски господари, върховната власт запазва и за себе си част от тия земи. Това са султанските хасове, за които разполагаме с оскъдни данни от ранния период. Още в края на XIV в. такива владения се разстилат на много места — по данни на регистрацията: в санджаците Паша, Никопол, Мора (Пелопонес), Дукакин, Авлония, в нахиите Ямбол и Загара-и Ески Хисар (Стара Загора), по разнородни сведения: Солунско, Битолско, Тиквешко, Велешко, Аврат Хисарско, Гевгелийско, Костурско, Дупнишко, Самоковско, Пловдивско, Одринско, Со-

фийско, Кюстендилско, района на Биглище, Хурпище, Серфидже, Корча и пр. В султанските хасове, приходите от които пълнят личната султанска хазна, се включват най-плодородни земи и обекти. Не са редки случаите, когато върховната власт причислява към тях поземлени пространства, чиято доходност се е разраснала, или пък минни находища и пр., които се намират в обсега на друг род феодални владения — тимари, мюлкове и пр.[135]

Султанските хасове са и подръчен поземлен фонд на централната власт, към който тя прибягва и отделя част от него, за да ги даде като спахилъци, и укрепи военноленната система. Когато подобни владения останат по една или друга причина без господар, те отново се връщат към фонда, от който произхождат.

УПРАВЛЕНИЕ НА БАЛКАНСКИТЕ ЗЕМИ

При такова разпределение на земята и доходите от нея в новозавоюваните балкански страни властта е поделена между държавата и представителите на османската феодална класа. Техните интереси и върховните задачи на държавната власт пазят и осъществяват органите на централното и местно управление.

Провинциалните учреждения и техните органи най-непосредствено контролират и направляват населението в балканските земи и определят в една или друга степен съдбата му, развитието му. Още в хода на завоеванието османците очертават отделните административни поделения на държавната огранизация в завладените провинции. Тези административни поделения са всъщност военноадминистративни и техните управници са едновременно и командуващи набираните спахийски дружини.

Още в първите си стъпки при обособяване на отделните административни области завоевателите се стремят да запазят очертанията на феодални владения или земи такива, каквито са били те до падането им под османска власт.

В османската административна номенклатура от този период те фигурират дори с имената на старите им господари.[136] Владенията на Константин Деянович са обособени в санджака Костанд илѝ (оттам Кюстендил), земите на Бранковичите — в санджака Вълк илѝ. Видинското царство на Иван Срацимир запазва изцяло очертанията си в санджака Видин, а Никополският санджак заема значителна част от владенията на старото Търновско царство. В югозападните български земи има административни поделения с името Вълкашин. В Албания областите носят имената на главните феодални родове — Йован илѝ (владенията на Кастриотите), Балша илѝ (на Балшичите), Павло Куртик (източно от Елбасан),

Зенебиси или (земите на Зенебисите), санджак Дукагин (където влизат земите на феодалите Дукакини,) Ащин или (земи на феодалния род Ащин). Някъде са запазени очертанията на старите жупи, които са заместени от турските субашилъци. В Егейска Македония е съхранен в административното устройство споменът за местните сръбски феодали Богдан и Оливер. В Демир Хисарско има наименования на нахии Истефание и Калоян, които също подсказват предосмански произход. Подбудите на тази политика са ясни — завоевателите се стремят да запазят известна приемственост в управлението на провинциите, за да не чувствува поробеното население остро промяната на властта и отчуждението спрямо нея. От друга страна, заети в почти непрекъснати военни кампании, османците нямат време да реорганизират основно завладените земи.

Началните завоевания в Европа османците съсредоточават в голяма административна единица — Румилийското бейлербейство, което по-късно се нарича еялет, управляван от бейлербей или мир-и миран. Седалището му отначало е в Одрин, а след това в София. Той е избран между висшите султански чиновници и носи титлата паша. Отначало румилийският бейлербей разполага с голяма власт в обширната територия на единствения в Европа еялет Румили.[137] Основната задача на бейлербейовете е да поддържат в изправност подведомствената им военна сила в провинциите, да ръководят всенноленната система. Като върховен орган на административната власт те са ограничени само от кадиите, без чието съгласие не могат да проведат държавните мероприятия в провинциите. Бейлербейовете упражняват властта си като висши служители посредством своя канцелария с подведомствени на тях чиновници. Трима от тях се занимават с регистрацията и контрола на ленните владения в еялета. Върховен финансов началник е малдефтердарь, който направлява приходо-разходите на властта. Между чиновниците на еялетското управление е и мефкуфатчията. Основното му задължение е да управлява овакантените ленове и да събира приходите от тях за местното съкровище. Подобно на върховния султански съвет (дивана) и бейовете имат свои съвети — дивани, които обсъждат и разрешават въпроси, свързани с управлението на областта.

Румилийското бейлербейство има свои по-малки подразделения — военноадминистративни единици — (санджаци, лива). Начело стоят санджакбейовете или мир-и лива. Санджакбейовете имат ранга на паши и се назначават направо от върховната власт, макар и по указание на бейлербейовете. Те подпомагат бейлербейовете във военноадминистративния сектор и изпълняват както техните, така и заповедите на върховната власт.

До края на XV в. санджаците се поделят на по-малки административни деления — вилаети или субашилъци. Техни военноадминистративни управители са т. нар. субаши или вилаетски

войводи. Функциите им са подобни на тези на санджакбейовете. Същевременно те изпълняват и известна полицейско-охранителна служба — грижат се за сигурността във вилаета.[138]

Твърде влиятелни органи на върховната власт, които пребиват в средищните градове на вилаетите, са кадиите — съдебно-административни служители на централното управление. Правораздаването е главна сфера на тяхната дейност. Населението прибягва към кадийския съд по най-разнообразни спорни въпроси на ежедневието, взаимоотношения с властта, узаконяване на покупко-продажби, наследства, дарения, освобождаване на роби и пр. Кадиите действуват съобразно с нормите на обособилата се в османската държава правна система. Тази правна система е изградена върху шериата — сбор от предписания и разпоредби, съставени съобразно с повеленията на мюсюлманската религия. Много от тия предписания, заимствувани от правото на други мюсюлмански страни, са пригодени според чужди на османската държава обществени порядки и изисквания. Те не могат да уредят задоволително съществуващите в османската държава отношения, особено след като в нея са се включили балканските земи, твърде напреднали в своето развитие. Затова покрай шериата се обособява цяла система от закони и заповеди със сила на закони, издадени от различни османски султани съобразно непосредствените нужди на османската феодална класа, на разрастващата се държава.[138а] Османското право усвоява и редица правни обичаи, заварени в балканските страни, които преди завоеванието обслужвали интересите на балканската феодална аристокрация. Това обособяване на османската правна система е бавен процес, който продължава и през втората половина на XV в. и намира израз и по-определена форма в законодателството на Мехмед II — завоевателя на Балканите. Неговият кодекс отразява порядки и отношения от предходната епоха, той е обилен източник за изясняване на общественото и стопанското развитие в балканските страни от началото на XV в.

Наред с правораздаването кадиите имат и други права, които им позволяват да се вмесват в много сектори на обществения и стопанския живот. Градският пазар напр. познава властта на кадията, който контролира търговските сделки и е поставен да преграждa пътя на нередности и злоупотреби. Кадиите грижливо и усърдно трябва да следят, как се прилагат законите, как се провеждат разпоредбите на върховното управление, да подпомагат, напътват и надзиравт местните органи на властта за поддържане на установения правов ред. Всички заповеди на властта достигат до знанието на населението посредством кадията. Все кадията уведомява със своите доклади (илями) висшестоящите държавни инстанции по някои спорни положения и сложни въпроси, когато е затруднен сам да ги реши на място.

Кадията осъществява до голяма степен връзката, спойката

между върховната власт и пръснатите из провинциите феодални владетели. Той е истинският носител и пазител на централистичното начало в османската феодална система, ревностен охранител на османския правен режим, който узаконява общественото неравенство, феодалната експлоатация и нетърпимостта към немюсюлманските народи. Немюсюлманите в балканските страни не винаги са задължени да търсят услугите на шериатския съд.[139] В области, където по силата на различни исторически обстоятелства населението запазва повече самоуправление, то отнася много от споровете си към своите духовни съдилища.[140] Твърде самостоятелни в това отношение са евреите, жители на някои балкански селища. Благодарение на признатата им от османската власт известна независимост в пределите на техните еврейски общини те разрешават редица спорни въпроси в равинските съдилища, и то съобразно с предписанията на старото еврейско право.[141] Най-малките административни поделения, нахиите, се управляват от войводите на санджакбейовете, които привеждат в изпълнение султанските и бейлербейските разпореждания.

Данъчни органи на централната власт в провинциите са емините и амилите или извънредните пратеници — мубаширите, които ежегодно прибират от различни феодални домени данъците, отредени от държавното съкровище. Емините изпълняват различни по обем и характер функции в различни обекти. Така емините в градовете се грижат не само за събирането на държавните данъци, но и за стопанисването на онези приходоизточници, които са пряко зачислени на държавното съкровище или на султана. Понякога те имат и полицейски функции. В големите градове винаги има повече от един емин. Емините в монетарниците следят за чистотата на метала, използван при сеченето на монети и контролират всички извършвани там операции. Пристанищните и митническите емини надзирават събирането на пристанищните такси и митата, докато емините в рудниците и другаде упражняват и полицейска власт при събирането на приходите, подобно на войводите и субашите в хасовете.[142]

Развитият градски живот в Европейския югоизток налага въвеждането на някои специфични институции, които да организират и направляват стопанската дейност на градовете и да я поставят напълно в услуга на новата власт. Покрай споменатите вече висши органи на местното управление, чиито седалища били градовете, в тях върховната власт назначава и други свои органи. Един от тях е мухтесибът, натоварен да бди за реда на градските пазари, да контролира търговско-занаятчийската дейност, снабдяването на еснафите с материал за работа, да проверява качеството на артикулите. Той следи дали се съблюдават установените пазарни цени, привежда в изпълнение кадийските разпоредби относно пазарния режим, наказва нарушителите със съгласието на кадиите. Той събира таксите от групата «ихтисаб» (пазарни

такси). В големите градове мухтесибът е подведомствен на т. нар. шехир кетхудасъ (градски кехая) — старейшина на всички градски професионални корпорации. Мухтесибът е подпомогнат в дейността си от асесбашията, който има право да събира като свое възнаграждение някои такси от градската стопанска дейност и изпълнява известни полицейски функции. Органи на властта, обслужващи събирането на пазарни и пристанищни такси и мита, са баждарите, капанджиите, гюмрюк еминте.[143]

Тази огромна мрежа от османски учреждения с обслужващите я чиновници се разпростира нашироко в балканските земи, за да държи в подчинение населението.

Разбира се, и тук, както във всички провинции, властта се опира на бойната си сила, представяна главно от феодалното опълчение, крепостните гарнизони и някои категории, предимно мюсюлманско население, числящо се към военнопомощните корпуси. «Хората на меча», както властта назовава служителите си във военноадминистративната система, пазят зорко придобитото и са постоянно на бойна нога за овладяване на нови земи. През първата половина на XV в. феодалното опълчение, поддържано върху основите на тимарската система било внушителна сила, чийто брой само в Румелия се изчислява на около 30000 души.[144]

Щом ги призоват разпоредби за нов поход в «света на войната» (т. е. извън османските владения), пръснатите из спахилъците си служебни феодали се събират ведно с дружинниците си и очакват нарежданията на бейлербея и санджакбейовете. Техни преки началници в йерархичен ред са алайбейовете, черибашите или субашите, избирани между заимите в по-малките административни единици и черисюрюджиите, които регистрират спахиите по време на поход и упражняват над тях полицейска власт.[145] Бойците от феодалното опълчение в Румилийското бейлербейство са организирани в три големи военни подразделения — т. нар. «крила» — ляво, средно и дясно, съобразно с географското местонахождение на спахилъците.

По-постоянна охрана от спахиите са крепостните и градските гарнизони. Обслужването и продоволствието им е организирано по своеобразен начин. Занаятчии и групи население от близолежащите селища са натоварени срещу някои данъчни облекчения да изработват или ремонтират оръжие, да поправят крепостните съоръжения.[146]

В градове и пристанища, разположени на морския бряг или по бреговете на по-големи реки, които имат флотилии, османската власт поставя и други органи с военнокомандни функции — капудани (началници на корабоплаването). Техни подведомствени са реисите (корабни капитани). Капуданите се грижат за набирането на корабен екипаж и за изправността на реисите.[147]

Османският режим в българските земи се охранява и от служащи във военнопомощните корпуси,[148] които в мирно време

пребивават из провинциите в непосредствен досег с българското население, ползват дялове земя или упражняват някои селскостопански занятия. Така напр. мюселемите получават подобно на спахиите малки дялове земя (чифлици), за да се издържат. Първоначално неспокойни тюркски полускитници, от които се рекрутира старата османска племенна конница, мюселемите започват да обработват чифлиците си, които върховното управление освобождава от данъчни тежести. Те са организирани съобразно със задълженията си към централната власт. Ядра на тази специфична организация са т. нар. мюселемски оджаци. Оджакът обхваща три до четири души, всеки от които посменно изпълнява военна служба. Останалите бойци от оджака се считат негови помощници (ямак) и са задължени да поемат издръжката на военнослужащия. Когато чифликът не може да ги изхрани, мюселемите започват да разработват спахийска земя. Тогава върху тях се стоварват данъчни тежести, с които е свързано ползването на такава земя. Върховната власт обаче предвидливо ги облекчава от известни държавни данъци и тегоби (т. нар. извънредни данъци), които биха спънали изправното изпълнение на служебните им задължения.

Близка по положение на мюселемите е и друга военна категория — най-ранната османска пехота — яя, или пиадегян. Пехотинците ползват освободен от данъци и неотчуждаем чифлик, но плащат поземлен данък, ако обработват спахийска земя. Техните преки началници — яясандажакбейовете — събират от всеки пехотински санджак по 40 акчета вместо налог върху пшеницата и ечемика, таксата сватбарина и различните глоби.[149]

Старинна традиция у тюркските племена в Анадол продължава организацията на юруците, настанени в Румелия.[150] Османската власт им предоставя относителна самостоятелност и известни данъчни облекчения, за да ги впрегне в услуга на бойните си сили. Те са групирани в оджаци и джемаати. Оджакът обхваща 24 души, от които единият е ешкинджия, т. е. служащ в помощните корпуси на армията, а другите двадесет са помощници или ямаци и трима, назовани в източниците «чатал», без повече уточняване за особеностите на задълженията им.

Юруците изпълняват военна служба. Най-старите закони ги задължават да се явяват в армията с пълна бойна екипировка (копие, стрели, лък, меч и щит). Всеки десет военнослужащи измежду юруците трябва да представят по един товарен кон и една палатка, необходими по време на поход.

Подобно на мюселемите и юруците са освободени от редица трудни държавни повинности и реквизиции. Най-ранните законодателни норми ги изброяват: превозване на ечемик и слама за държавни нужди, работа по строеж на крепости и други «извънредни» данъци.

В помощните отряди на османската армия участвуват и тата-

ри, които властта усърдно настанява при проникването си в балканските земи.[151] И при тях оджакът е основа на вътрешната им организираност. Тук ешкинджиите са пет, а ямаците — 20. По време на война един от ешкинджиите се явява на служба, поддържан от ямаците, които плащат по 50 акчета за това.

Татарите се ползват от по-малко облекчения — те обработват земя, обременена с феодални тежести, както земята на обикновената рая. Най-старите разпоредби предвиждат от татари-рая, които владеят чифт, да се събира десятък в размер на 1/10, данъкът саларие и да им се налага ангария в полза на феодала, но в намален размер в сравнение с обикновената рая — вместо седем, само три дни принудителна работа. Безимотните, т. е. ония, които не обработват земя, са освободени и от трите дни ангария.

През този ранен период от османското господство на Балканите все още имат място и роля и други стари войскови родове, каквито са азебите. Отначало пехотинци, по-късно те са използвани като преносители на военни съоръжения и пр. Част от средствата за издръжката им дава върховната власт, а друга част се събира от населението в селищните квартали, обитавани от лица, зачислени в азебския корпус. За азеб следва да се дават по 300 акчета. Набирането им се извършва всред мюсюлманското население по указания на негови представители — махленския имам (свещенослужител) и местния кехая — при съответни поръчители, които да гарантират за тяхната изправност и редовна служба.[152]

Но докато за набелязаните войскови части държавата определя източници за препитание и екипировка, грабливият им авангард през XIV—XV в., т. нар. акънджии, се издържат от придобитата плячка, непресъхващ източник през периода на непрестанните войни и завоевания. И те се набират по същия начин, както азебите. Това се вижда в един от редките досега познати регистри от по-късно време (1560 г.) за акънджиите от 23 кази в Беломорска Тракия, Македония и днешна Северна Гърция. Между акънджиите има и немюсюлмани.[153]

Така чрез осигуряване на малки ленове, освободени от данъци чифлици, фискални облекчения или само срещу примамливата перспектива за богата плячка османската власт осигурява издръжката на значителна част от военните си сили. В този период тя все още едва ли е разполагала с достатъчно средства за да поддържа по-голяма платена армия. Наистина поземлените приходи на мнозинството от спахиите са сравнително ограничени. А положението на участниците във военнопомощните корпуси е незавидно. Незначителните им парчета земя не винаги осигуряват необходимото препитание и ги заставят да прибягват към обработка на земи от нечии феодални владения и да поемат фискалните тежести, с които са обременени тия земи. Така те се приближават в значителна степен до нивото на обикновеното зависимо население. Тия обстоятелства подтикват бойците от набе-

лязаните войскови категории да се стремят към плячка, към нови завоевания, за да набавят онова, което не им достига за издръжка. Ето как и самата военна организация на османската държава създава предпоставки за разгръщане на нейната експанзия в края на XIV и началото на XV в.

Нарастващото военно напрежение, ограниченият брой и организационните несъвършенства на ранната османска конница и пехота (мюселем и яя) налага обособяването на нова, по-многобройна пехота, добре дисциплинирана и проникната от дух на покорство спрямо централната власт. Създаването на такава предана военна сила поставя върховното управление пред затрудненията да обезпечи постоянно и обилно рекрутиране на надеждни мюсюлмански бойци. На такива човешки ресурси османската власт не може да разчита в по-широк обсег. Обстоятелствата обаче я подпомагат да преодолее това затруднение. Завоеванието на Балканите открива непресъхващ приток на християнски роби-военнопленници. При такива обстоятелства се поражда мисълта да се оползотворят силите на тия балкански военнопленници в услуга на османската власт, да се превърнат те в нейна опора и охрана, след като приемат исляма. Османската летописна традиция свързва тия обстоятелства с един епизод от напрегнатото време на ранната турска експанзия в Източна Тракия и Македония. По описанията на Ашикпашазаде и Нешри набезите, които бойците на Лала Шахин извършват след падането на Одрин към Пловдив и Стара Загора, и отрядите на Евренос бей към Ипсала, докарват на османците много роби.

Кара Рустем — един от османските духовни сановници — внушава на кадъаскера Чандарлъ Халил паша[154] да се приложи и спрямо военнопленниците обичаят на заделяне една пета от плячката за владетеля. Кадъаскерът предлага на султана и се въвежда нов порядък: от всеки пет пленника един се отрежда за султана. Така набираните младежи по-късно образуват еничерските отряди. Ранните османски хроники разкриват и начина, по който се подготвят и първите кадри на еничерския корпус.[155] «Те събраха младежите и ги разделиха между турското население в Анадол. Сложиха ги да орат и да сеят и те научиха турски език. След като минаха три или четири години, те ги взеха обратно и ги направиха еничери в сарая. Накараха ги да носят бели шапки. . . По това време им бе дадено името еничери.»

Византийският историк Дука, съвременник на тия съдбовни за Балканите години, представя по същия начин възникването на еничерството.[156]

Тези порядки без съмнение подсказват на османските управляващи среди идеята да провеждат периодично и системно набиране на християнски деца и да ги обучават специално, за да служат в султанския двор и да образуват доверени на владетеля военни корпуси.[157]

Ян Хус пред Констанстския събор — 1414 г.

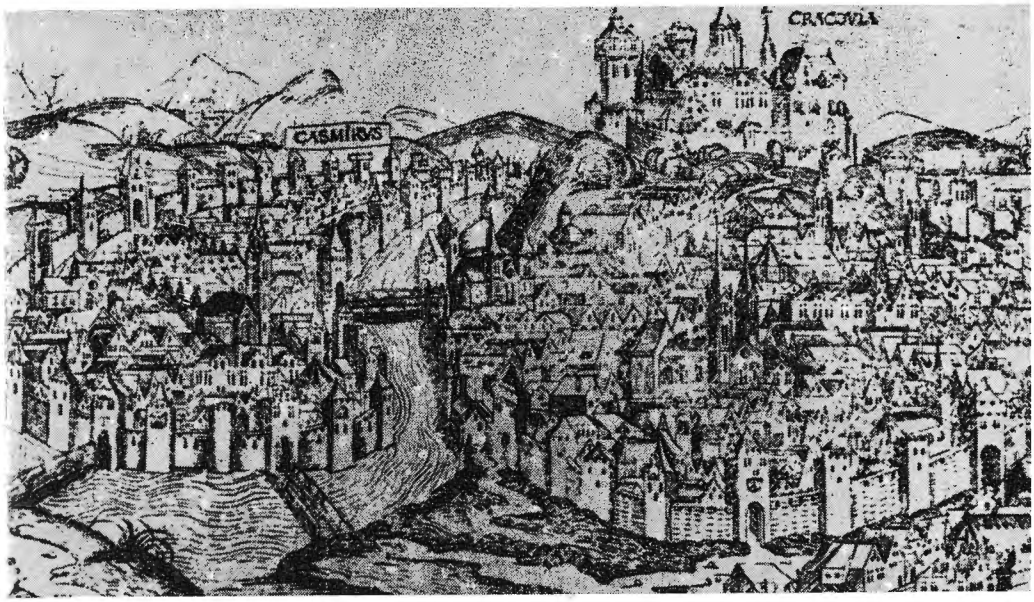

Град Краков в края на XIV в. — стиринка гравюра, Варшава, Полша

Кардинал Збигнев Олешницки — рис. Ян Матейко, Полша

План на Венеция от XV в. (Музей Корер, Венеция)

Крал Владислав Варненчик, рис. Ян Матейко, Полша

Янош Хуняди, гравюра от XVI в.

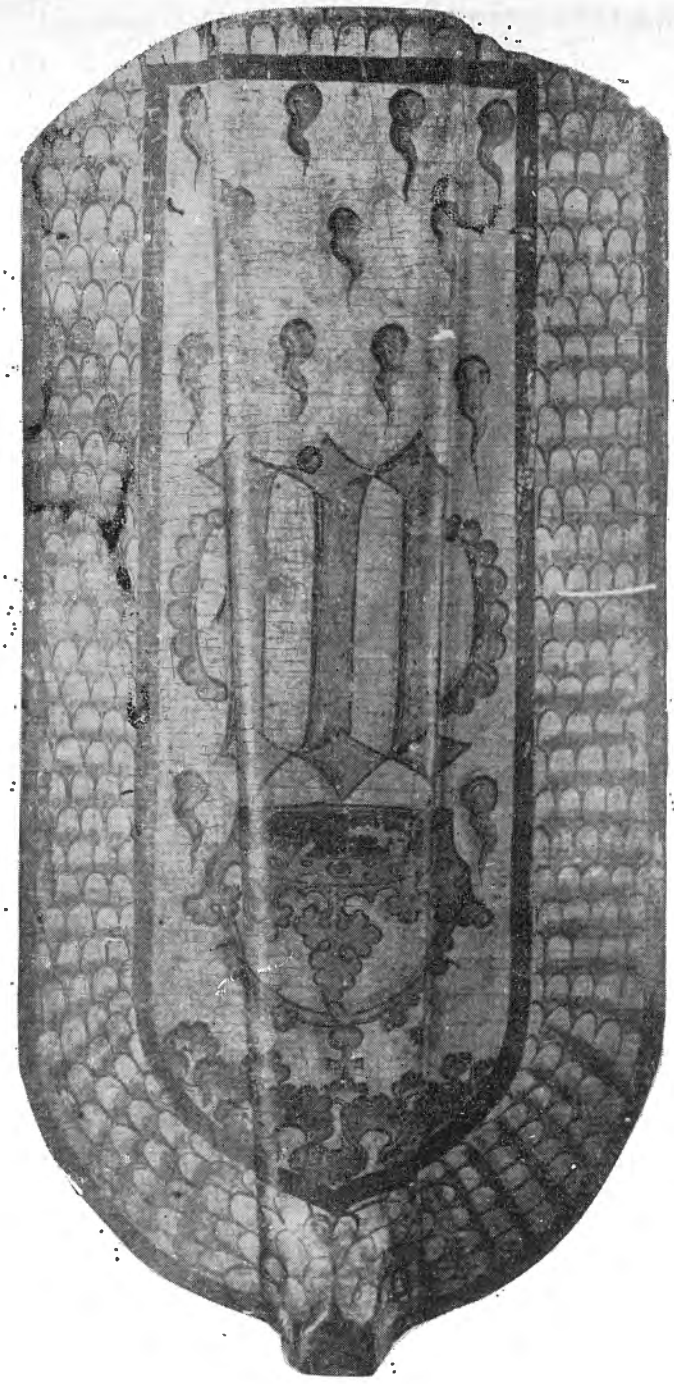

Унгарски щит от XV в., Национален музей, Будапеща

Гербове на Хуняди, Унгария

Християни в битка с турците, старинна гравюра, Унгария

Битки на европейски сили с турците — гравюра от 1577 г.
(Türkische Chronica)

Такава система изглежда изгодна и по други причини. Подсилването на мюсюлманския елемент сред преобладаващото християнско мнозинство в балканските провинции не може да се осъществи само чрез колонизация на турско население. В едно периодично изтръгване на най-добрите подрастващи сили на балканското население посредством девширмето за върховни държавни нужди османските управници съзират и средство за обезродяване и омаломощаване на християнските поселници.

Към края на XIV в. се отнасят първите все още спорадични опити на османската власт за провеждане на девширмето. Житието на св. Филотея съдържа едно ранно известие за Хризополис, Македония, след 1380 г. относно тази институция, непривична за живота на балканските страни. «По онова време — разказва съвременникът — бе издадена заповед от владетеля (т. е. султана — б. м.) за набиране на деца, както е обичаят на агаряните. . . От всички ония, които имаха две, три или дори десет деца, се задържа едно и то със сила.»[158]

Петнадесет години по-късно солунският митрополит Исидор Глабас назовава принудителното набиране на деца между големите беди, които османците донесли на Балканите.[159] Очевидно девширмето вече е влязло с цялата си жестока същност в балканската действителност.

През смутното време (1402—1413 г.) след битката при Ангора, когато завоеванията се ограничават и притокът на военнопленници намалява, а разкъсаните между враждуващите султански синове османски бойни сили изживяват криза, изпъква по-явно необходимостта от налагането на девширмето като постоянно средство за укрепване на здрава войска в услуга на централната власт. През първите десетилетия на XV в. изглежда, че девширмето се утвърждава във все по-голям обхват. Твърде красноречиво е в това отношение свидетелството на Бартоломео де Яно в 1438 г.: «Във всички области и градове, подчинени на неговата (т. е. на султана) власт, които са повече от 1000, съществува данък да се взема 1/10 от християнските момчета, което никога по-рано не се е правело. Прибират ги на 10—20 годишна възраст, правят ги роби и стражи и — което е по-лошо — мохамедани.»[160]

При все това дори до средата на XV в. девширмето не е единствен източник за набиране бойци в новата еничерска пехота. Продължава и практиката да се вземат и пленени, и купени като роби момчета. Създаденият при Мурад I еничерски корпус придобива стегната и стройна вътрешна организация. Заробените или по-късно прибрани чрез девширме немюсюлмански момчета преминават дълго и трудно обучение, докато усвоят турски език и се подготвят за военна служба. Този тежък и пълен с несгоди стаж има и друга цел — да потисне, да заличи у младежите спомена за техния произход и да ги направи предани служители на султана и неговата държава. След като покажат, че са годни и

достойни за това, зачисляват част от тях в еничерските редове. Целият корпус (оджак) в онова далечно време е устроен в десет войскови единици(орта), всяка с по 100 души бойци, ръководени от съответен началник — яя башия под ведомството на върховния техен началник — еничерския ага.[161] Всички бойци от оджака пребивават в специални помещения в османската столица и са постоянно в готовност да изпълнят султанските заповеди. Нямат друг личен живот освен суровото войнишко ежедневие в техните орти с бойните им другари, не се женят чак до преклонна възраст, нито имат други занятия освен усъвършенствуване на бойното изкуство. Еничерската организация носи отпечатъка на ония религиозно-рицарски мюсюлмански братства, които играят значителна роля в стопанския и обществения живот на Мала Азия в предосманския период и в ранната османска история. Броят и значението на тази постоянна бойна сила, платена от централната власт, нарастват непрестанно. Възпитани в духа на безогледен религиозен фанатизъм и безпределна преданост към службата и владетеля, вещи и усърдни във военното умение, те воюват с дръзновение на предна линия и закриват със здравите си редове върховното командуване начело със султана.

Не всички младежи, събрани чрез девширме, се насочват към еничерския корпус. Една малка част от тях биват набелязани да служат като дворцови прислужници и лични слуги на султана — т. нар. ичоглани. От средата на ичогланите се излъчват нерядко хора, които напредват бързо във висшата администрация и достигат понякога най-големи постове и служби. Установено е, че не малко от върховните управници на османската държава са от немюсюлманско потекло. Друга част от принудително набираните младежи чрез девширме биват изпратени да работят в султанските и други феодални владения. Така биват изтръгвани най-жизнените сили на балканските народи и асимилирани от господствуващата турска народност.

В стремежа си да укрепят бойната сила под непосредствено тяхно разпореждане османските владетели създават и други войскови части със заплата: конница, която обхваща шест поделения. Към тях се числят т. нар. юлюфеджии, гуреба, набрани измежду мюсюлмани от други страни, спахии и силяхдари — султански оръженосци. Въвеждането на огнестрелното оръжие около началото на XV в. налага да се създадат съответно и нови корпуси на най-ранната османска артилерия: Мурад II установява два от тях — т. нар. топчии и топарабаджии, които участвуват в производството и ремонта на артилерийските оръдия или ги придвижват и привеждат в действие по време на бой.[162] С тези бойни сили османската власт разширява завоеванията си в Балканския полуостров и се стреми да се утвърди трайно в овладените земи.

Цялата система на държавно управление, в това число и организацията на управлението в провинциите, има своя идеологич-

на опора в исляма, официална религия на завоевателите. Ислямът е войнствуващата идеология на новите господари, която обединява вътрешните сили на османското общество в хода на завоеванието, като превръща идеята за свещената война срещу немюсюлманите във водеща идея на цялата държавна политика. Ислямът оправдава и утвърждава като законна всяка принуда и насилие спрямо подчиненото немюсюлманско население на Балканите, което въз основа на тази доктрина е поставено в положение на дискриминация спрямо мюсюлманите. Тази обстановка на религиозна нетърпимост създава и режим на безправие за немюсюлманските поданици, постоянни условия на натиск и принуда, под давлението на които все повече те са заставени да търсят социално и имуществено прекатегоризиране чрез приемането на господарската религия. Осъзнавайки нуждата от разширяване на етническите си и обществени опори в новозавоюваните балкански земи, османските управници провеждат системно и неотклонно мюсюлманската религиозна пропаганда. Проводници на тази пропаганда са не само мюсюлманските колонисти, но и различните култови и благотворителни учреждения. Челно място тук заемат дервишите — отшелници и монаси, които оглавяват монашески общежития — завиета и текета, като привличат поклонници и въздействуват по едни или други начини на околното население. С обществените си кухни имаретите играят същата роля сред по-бедните жители. Мюсюлманската пропаганда се поддържа особено в градовете чрез дейността на свещенослужителите в джамии и месчиди (параклиси) — ходжи, имами, муезини, на мюфтиите, които съчетават религиозни и правни функции и на съдебно-административните органи — кадиите, намиращи правните, шериатски оправдания за асимилаторските похвати спрямо покореното население. Всички те, представители в провинциите на т. нар. улема — турската интелигенция, упражняват въздействие върху поробените с цел да откъснат от средата им най-добрите и най-личните им представители. Последствията от тези ранни асимилаторски попълзновения са отразени и в описните, и в данъчните регистри. В тях засегнатите от ислямизацията личат по различни белези: било по немюсюлманските имена на бащите им, било по прозвището «синове на Абдулах», което се дава изключително на помохамеданчени, било по отбелязванията «нов мюсюлманин», «ахрян» и др. Такива следи от проникването на исляма сред покореното население личат най-вече в градовете. Съществуването там на жители, които се стремят да запазят или да си осигурят благоприятно обществено положение и имуществено благосъстояние чрез предимствата в градската стопанска дейност обясняват и по-голямата податливост на тези среди към ислямизацията.

РЕЖИМ НА ПОДВЛАСТНОТО НАСЕЛЕНИЕ

Установената система на феодално земевладение и всички други учреждения, които по един или друг начин утвърждават и охраняват господството на османската феодална аристокрация, поставят в положение на зависимост цялото трудещо се балканско население. То получава статут на безименна податна маса (т. нар. рая). В стратификацията на османското общество според доктрината на старите османски правоведи раята стои на ниско стъпало от останалите категории — военните, «хора на меча» (ehl-i seyf) и съдебноадминистративните и духовни чинове «хора на перото» (ehl-i kalem).[163] Господствуващото положение на тези две категории и зависимото положение на раята се предопределят преди всичко от правата, с които първите разполагат върху основния източник на доходи по това време — земята. Тя принадлежи на османската държава, която преотстъпва правата си в по-ограничен или по-разширен обсег на спахии, или на мюлкови, респ. вакъфски господари. Върху територията на техните спахилъци, мюлкове и вакъфи, а и в обсега на султанските хасове населението владее дялове земя със статут на зависимост. Османските турци, които неведнъж през периода на завладяването срещат съпротивата на населението в балканските земи, са заставени да запазят или усвоят с несъществени видоизменения известни утвърдени от векове порядки, а така също и да прибегнат към някои тактически подстъпи, за да укрепят властта си над немюсюлманската рая. Те не поставят при еднакви условия зависимото население между другото можи би и от съображението да разединят интересите и отношението му към установения режим, за да не го противопоставят като единно цяло срещу този режим.

Различията в статута на населението се предопределят от условията, при които това население приема османското завоевание, от особеностите в режима на поземлените владения, към които е зачислено то и от религиозно-народностната му принадлежност. Значителната маса от балканското население живее по селата, но съществуващият поземлен режим засяга и онези градски жители, които се занимават със селскостопанска дейност.

Зависимото положение на раята се узаконява в процеса на поземлената регистрация. Към всяко феодално владение в официалните документи на османския кадастър се зачислява раята от съответните селища, попаднали в обсега на това владение, и тя става «регистрирана рая» (defterlu reaya). Веднъж обхванато от органите на регистрацията, това население поема върху си всички задължения, с които е натоварена земята му спрямо нейния върховен собственик — държавата и прекия й господар — феодала. Този порядък е изразен в официалната османска юридическа терминология, според която феодалът е едновременно

sahib-i arz (господар на земята) и sahib-i rayet (господар на раята). Това е формулата на феодалната обвързаност при условията на османското владичество.

В ония все още смутни времена при неулегналите демографски отношения в известни райони остава население, което не попада в обсега на регистрацията, т. е. изпада вън от рамките на налагащия се режим. Това е «извънрегистровата рая» (hariç ez-defter), т. е. селяни, необвързани с пряка зависимост към местните феодали. Такава «извънрегистрова рая» обаче няма продължително съществование — усърдните органи на османското върховно управление зорко издирват всички неразкрити податни източници и скоро поредната регистрация превръща «нечията» рая в «регистрирана», придадена към някое сеньориално владение.

Всяко от тия феодални владения, независимо от това, дали е служебно, условно или с широки права на собственост, представлява комплекс от множество самостоятелни еднолични селски стопанства. Селяните ги владеят при редица ограничения. Наистина в пределите на своите села и в близката им околност те имат лозя, градини, дворни места, с които могат да разполагат неограничено и свободно. Според османските закони всички недвижими имущества в чертата на населените места се считат пълна частна собственост (мюлк) на притежателите им. Тия имущества безпрепятствено се купуват, продават, даряват, предават в наследство, заменят или дават под наем. Но те не са в състояние да изхранят селското семейство поради ограничената си площ и еднообразните си посаждения — най-често лозя и зеленчуци.[164] Поради това селяните ползват и други земи вън от селата — ниви, ливади, гори, сечища и пр., които се числят към някое от многобройните феодални владения. Тия дялове земя са назовани чифлици, когато принадлежат на мюсюлмански селяни, и бащини — когато стопаните им са немохамедани.[165] Очевидно и тук завоевателите са усвоили една средновековна балканска поземлена категория заедно със славянското ѝ наименование, за да я приспособят към нуждите на своята власт.

Тя бързо се оказва твърде пригодна от гледище на османската фискална политика като облагателна единица, върху която новата власт налага няколко от основните данъци, също традиционни, унаследени от средновековието. Раятското земевладение обвързва държателите му с феодална зависимост, произтичаща от факта, че върховен господар на тази земя е държавата, а непосредствен — някой от представителите на властта, който получава от централното управление правото да я експлоатира и контролира. Правото да обработват и ползват онези дялове от чифлика, респ. бащината, които са заети главно от земеделски култури и разположени вън от рамките на населените места, ра-

ите придобиват само след като получат документ за владение — тапия от своите поземлени господари.

Актът на тапията е най-ясният белег на феодалната зависимост на селянина. Чрез този акт той се задължава да обработва своя поземлен дял, да го засява редовно и да изплаща навреме данъците си. С отдаването на тапията пък самият поземлен господар получава правото и задължението да следи зорко селянинът да обработва земята си, да не я изоставя и да не се преселва в землището на друг поземлен господар.[166] Какви са впрочем връзките на зависимост, които обвързват селянина на базата на неговия чифлик—бащина? Съгласно нормите на османското законодателство селяните нямат право да се разпореждат по своя воля с държаната от тях земя. Покупко-продажбите на такава земя се извършват само с разрешението на съответния поземлен господар. За всяка подобна промяна този господар издава тапия и получава от раята тапийска такса.

Онаследяването на селското земевладение също е ограничено поради феодалната зависимост на селяните. След смъртта на стопанина неговият дял земя преминава само у сина му, без задължението той да плаща такса за тапия. Всички останали наследници могат да получат владението на наследствената земя, след като изплатят същата такса на съответния поземлен господар.

В стремежа си да използват в най-висша степен доходите от селската земя, включени в пределите на владенията им, османските феодали дават такава земя срещу тапия дори в случаите, когато тя след смъртта на стопанина си премине в наследство у малолетния му син. Щом този син не е в състояние поради малолетието си да стопанисва своя онаследен поземлен дял в продължение на повече от три години, за да го направи приходоносен, феодалът може да го даде с тапия на друго лице.[167] Разбира се, законът предвижда подир навършването на пълнолетието синът да си възвърне правата върху бащината земя. При това временният й владетел няма право да си иска внесената сума за тапийската такса, тъй като се счита, че получаването на поземления добив го е обезщетило за тази похарчена сума.

Османската държавна власт, загрижена да охранява материалните интереси на своите феодали — опора на нейната военна сила и административен ред, — забранява със закон селяните да оставят незасети и необработени земите си, спадащи към различните феодални владения. Кодексът на Мохамед II, който преповтаря по-ранни, недостигнали до нас разпоредби, изрично предвижда санкции за селяни, които занемаряват земята си — феодалът има право да я даде на друг селянин с тапия. Пределният срок, в който феодалът може да посегне на необработената земя, е посочен в два варианта — веднъж една година, веднъж три години. Може би двете разпоредби в Мехмедовия кодекс да-

тират от различен период. Вероятно властта долавя, че едногодишният срок е нереален по редица независещи от волята на селянина причини. Законодателството предвижда това: «Забранено е обаче да се отнемат и дават на друго лице оставените необработени земи, които са по планини или кърища, или които се заливат всяка година от вода и стават негодни за оран, защото това не е станало в резултат на продължителна небрежност от страна на земевладелците.»[168] Може би с оглед на такива обстоятелства срокът се удължава на три години.

За да осигури постоянна доходност от селските чифлици и бащини, законодателството набелязва и други мерки, които биха възспирали селяните да напускат феодално зависимата си земя. В такива случаи те не само губят тази земя, но дори къщата заедно с покъщнината си.[169]

И така селяните в Европейския югоизток не са лишени от своя земя в пределите на различните сеньориални владения, но те не са собственици на тази земя, отрупана с редица тежести и ограничения. Те са само нейни феодално зависими владелци.

Основните тежести, с които е обвързано селското земевладение, са многобройните данъци, тегоби и повинности, дължими на местните феодали и на върховната власт.

Редица данъчни облагания през османско време продължават средновековни балкански фискални традиции. Османците ги задържат понякога дори със средновековните им наименования, а понякога ги видоизменят. Тази приемственост господствува във фискалната област именно поради съвсем прагматичните нужди на османската държава. Тази държава, подобно на всички източни държави през Средновековието, развива фискалните си функции с оглед натрупване на приходи за поддържане най-вече на военните нужди, на военния потенциал. Ето защо османската феодална власт е живо заинтересувана да запази и постави в своя услуга усъвършенствуваните фискални институции и методи на Византия и балканските страни, които са от естество да я улеснят в упражняване на феодалната експлоатация над зависимото население.

Един от тези данъци, зачислен към доходите на местните феодали, е поземлено-личният данък, ресм- и чифт— за мюсюлманите и испенче за немюсюлманите. Той се определя съобразно с размерите на раятското земевладение и семейното положение на зависимото население. В зависимост от това във всяко селище регистрацията грижливо определя облагателни единици — чифтлу, т. е. домакинствата със земя в размер на един или повече чифта, бенак — малоимотно домакинство със земя по-малко от половин чифт или без земя и мюджерет — обозначение на неженения пълнолетен рая, числящ се към домакинството на родителите си. Мюсюлманските домакинства чифтлу са облагани с поземлен данък от 22 акчета. От категорията бенак се взема

ресм- и бенак от 9—12 акчета, а от мюджерет — 6—12 акчета.[170] Немюсюлманската рая дава своя поземлено-личен данък испенче в размер на 25 акчета независимо от категорията си. Вдовишките домакинства се облагат отделно — поземленият им данък е най-нисък — 6 акчета.[171]

Законодателството педантично предвижда прогресивно увеличаване на данъка при разрастване на веднъж регистрирания в определени размери чифлик. Същевременно обаче освобождава от плащане на ресми- и чифт селянина, постигнат от бедствие или загубил по едни или други причини чифлика си. Немюсюлманин, който приеме исляма, бива облаган с бенак вместо с испенче. Такива и други фискални облекчения са подтик за «доброволно» помюсюлманчване на местното население. Данъците чифт-испенче имат без съмнение връзка с византийския ζευγαρατίκιον. Категоризирането на данъчните единици, подлежащи на облагане с поземлен данък в османска Турция има очевидно съответствие с византийската данъчна система. Така напр. категорията чифтлу съвпада до голяма степен с т. нар. категория на зевгаратни парици. Османските тимарски регистри подобно на византийските πρακτικά отделят вдовишките домакинства като самостоятелни облагателни единици.[172] Но нещо повече — самият ресм- и чифт представлява парична равностойност на по-ранни отработъчни феодални задължения. Двадесет и двете акчета са покритие, както следва на: три дни ангария, които Мехмедовият законник позволява да се издължат в три акчета, една кола сено срещу 7 акчета, половин кола слама срещу 7 акчета, една кола дърва срещу 3 акчета и използване колата на селянина срещу две акчета.[173]

Голям дял от данъчните задължения на раята към феодалните господари представлява десятъкът от поземления добив (юшур)[174]. Законите на Мехмед II за XV в. предвиждат размера между 1/10 и 1/8 от добива. Той се налага в натура върху зърнените храни, върху лена, конопа, памука, плодовете и зеленчуците на места в натура, а на места в пари. Едновременно с десятъка раята плаща и даждието саларие, нещо като допълнение към десятъка върху зърнените храни, вино, лен, памук, бобови растения и пр.[175] Десятък се налага и върху жълъдите, които селяните събират за храна на свинете си, на места — върху риболова, върху сеното или тревата, върху пчелните кошери. Лозята се облагат по два начина — с десятък върху виното или ширата за немюсюлманите или с парична такса върху площта — за мюсюлманите.

Някои изследвачи виждат в десятъка и саларието пряка подмяна на двата основни феодални данъка върху средновековната бащина: саларието — върху онази част от селското владение, върху която селянинът имал пълни собственически права и десятъка — върху земеделските култури в бащината — извън населеното място.

До 1521 г. например в Софийски санджак наред с десятъка от всяка бащина бил събиран и натурален данък в размер на две килета пшеница и две килета ечемик. Източниците споменават въпросния данък под наименованието адет-и или ресм-и харман, като едновременно включват и термина «хърпин». Изрично се изтъква, че този ресм-и харман е бил събиран още от времето, когато в тези земи управлявали «неверниците», т. е. несъмнено се касае до средновековния сок или рпин. Сведенията за ресм-и харман могат да се свържат и с известията за облагането на зависимите селяни в Средновековна България: една крина просо, една крина ечемик и една стомна вино. Все утвърдени през вековете феодални порядки възприема османската власт със запазването на обичайното даждие за поземления господар през определено време от годината: погача, ечемик, овес, весла грозде, дърва и др.[176] Добитъкът на раята също е бил обложен с всевъзможни данъци.

Обичаен за балканското селско стопанство е налогът върху овцете — по едно акче на три глави. Само от немюсюлманите се събира данък върху свинете resm-i hınzır—по едно акче на две глави за ония, които пасат свободно, и на глава по едно акче за ония, които се угояват за клане.[177] Селяните, зачислени като рая на определен господар, не плащат данъци за ползване пасищата в селските си землища. Но пришълците отвън, незачислени към определен поземлен господар (особено овцевъди и юруци), са облагани с данъци за лятно и зимно пасище, за пасище, за кошара. Тия данъци се налагат между другото и от грижата на централното управление да не бъдат ощетени отделните феодали, тъй като тия пасища ползват предимно неподвластните на тях селяни. Все с оглед на това законите предвиждат раятски данъци за външни лица с непостоянно местожителство, които обработват земя в нечие владение. Дори и когато не я обработват, те са заставени да плащат данъка духан (тютюн), приличен на средновековната «димнина» — по 12 акчета.[178] Това е данъкът, по който се отличава «регистрираната» рая (defterlu reaya) от «външната» — (hariç-ez-defter). С това не се изчерпват феодалните тежести. Раята плаща данък и върху воденици и тепавици съобразно с вида на воденицата и колко време работи тя.[179] При определени поводи еднократно се събират редица такси и глоби, които постепенно се обособяват в отделна група — «бад-у хава». Тук е таксата сватбарина, тапийската такса, глоби за различни престъпления. Трупат се и други допълнителни такси — ява и качкун, кул ве джарие мюждегяни, налагани, когато някое лице изгуби добитък или роб и плаща, за да си ги получи на съответния феодал, в чието владение са открити.

Някои закони причисляват към бад-у хава и глобата «дещибане» или «полячина», налагана, когато нечий добитък влезе в чужда нива. От такъв род са и събиранията «бейт-юл-мал»,

«мал-и аме ве хаса», «мал-и гаиб», «мал-и мефкуд», всички свързани с наследствата на отсъствуващи лица. Прибират се от фиска, а само във феодалните владения с по-широк имунитет (т. нар. «свободни») те са предоставени на съответните господари.[180] Наред с това раята дава и таксата «монополие». Всеки феодал има монополно право в течение на месец и половина да продава на тържищата в своето владение само собственото си вино, придобито от десятъчни постъпления върху ширата. През това време бъчвите на всички раи са запечатани — те нямат право да продават виното си. За да получат такова право, трябва да платят на своя феодал таксата «монополие».[181]

Когато селяните занасят излишъка от своя добив на близкото тържище, най-често в градовете, феодалните владетели или органите на върховната власт събират редица мита и пазарни такси, чиито размери и разновидности са предвидени в Мехмедовия кодекс и в появилите се локални закони за отделни области и градове.[182]

Не са изчезнали и старите ангарии в услуга на феодалите. Когато под надзора на господаря бъде отделен десятъкът, селяните впрягат колите и тръгват да го носят към господарския хамбар. Ако феодалът живее в града, тегобата е още по-уморителна.

Щом трябва да се гради дом за феодала, селяните са длъжни да вършат всичко безплатно. През определени дни в годината те дори трябва да пращат жените си да прислужват в спахийския дом — да предат и търпят смирено прищевките и посегателствата на властниците.[183] Ангарията за спахийската хасà се заменя все по-често с паричен откуп, ако се съди по свидетелствата на феодалните регистри от XV в.

Навсякъде, където държавата не е преотстъпила на едрите феодали правото си върху джизието, нейните специални чиновници ежегодно го събират от немюсюлманските поданици в балканските провинции.[184]

В този ранен период вече са въведени и други нелеки държавни данъци, възникнали не в съгласие със стария ислямски закон — шериата, а за да увеличат приходите на разрастващата се военна машина — т. нар. аваризи. Оскъдни са указанията за налагането на тия държавни тегоби, повинности и военни реквизиции през първите десетилетия на XV в.[185] Но те несъмнено се утвърждават все повече и повече и едва ли са съвсем незначителни, щом върховната власт в израз на подчертано благоволение към мюлкови и вакъфски господари, а и към някои специални категории население обявява, че ги облекчава от тях.

Получаването на сигурни приходи от раята е една от основните цели на османските феодали и на държавата. При създадените поземлени отношения, когато селяните владеят свои земи при известни ограничения, по-скоро от икономически порядък, трудно е да си представим как османските феодали и по-специал-

но лишените от имунитетни права спахии успяват да изтръгнат полагащите им се данъци и тегоби.

Отнемането на изоставената селска земя, на дома и имуществото са средство, чрез което държавата заставя раята към изпълнение на феодалните задължения, свързани със земята. Все за да осигури податните сили на раята в отделните ленове, властта натоварва с двоен десятък онези селяни, които своеволно изоставят земята си и се заемат да обработват земя в чужди домени. Те дават десятък и на поземления господар, в чийто домен работят, и на феодала, комуто са зачислени като подвластни.[186] Но тези и всички други ограничения, които поставят населението в икономическа зависимост от господствуващата класа, се осъществяват на практика чрез методите на извъниконomическата принуда главно посредством органите на централната власт. Кадийският съд напр. и местните полицейски органи заставят към подчинение раята при извършване на феодалните й задължения и привеждане в изпълнение нормите на крепостното право при изселвания на раите. Само в т. нар. «свободни» ленове, т. е. леновете с по-широки имунитетни права извъниконomическата принуда се осъществява в значителна мяра от самите феодали посредством техния полицейски апарат.

Обаче обстоятелството, че при по-голямата част от случаите в служебно ограничените и без имунитет ленове спахията прилагал извъниконomическата принуда с помощта на централните органи и институции не означава, че той няма феодални права върху раята си, а оттам и върху обработваната от нея земя. Независимо от обсега на феодалния му имунитет, документите показват, че той има всички прерогативи да се разпорежда с поведението и имуществото на раята. А силната централна власт, привеждаща в действие съдебноадминистративните си органи за осъществяване на извъниконomическата принуда в обсега на спахийското земевладение, фактически бранела интересите на османската феодална класа в цялост.

Законодателството в ранния период на не съвсем установени институции допуска възможността за отделяне на селянина от земята, когато той подхване ново занятие. То предвижда за такива случаи селянинът да заплати обезщетение на своя феодал за земята и за добива й — т. нар. чифт бозан (т. е. «за развалената земя»). Разбира се, налогът — обезщетение за изгубения рая се събира, само ако този рая е изоставил земята и е уседнал другаде преди повече от десет години. Иначе неговият ленен владетел може да го върне чрез шериатския съд на старото му местожителство. Мехмедовият кодекс предвижда петнадесетгодишен срок за правото на спахийското преследване и 20-годишен при изселване в града. Налогът чифт бозан е събиран по 50 акчета от мюсюлмани и по 62 акчета от немюсюлмани.[187] Когато изселванията на раите не са все още повсеместна практика, властта

не прибягва така категорично и строго към нормите на крепостното право.

Съсредоточаването на политическата власт в централния управленчески апарат и всъщност у самия султан създава и за най-обикновения рая обстановка и атмосфера на тиранична деспотия, която балканското население още по-тежко понася и поради условията на религиозно-народностната дискриминация.

При силно централизираната военно-ленна система, феодалният произвол през първите десетилетия на XV в. е ограничаван от върховната власт. Тя контролира зависимите от нея служебни ленници и следи те да не разоряват раята с прекомерни задължения, за да се запазят податните й сили на такова ниво, че да не се понижи доходността на спахилъка. Затова върховното управление прибягва дори към строги санкции — отнема леновете от спахии, когато те допринасят с произволите си да се разори и разпръсне раята им. Такъв смисъл имат и редицата законоположения, които забраняват опитите за феодални насилия.[188] Но самият факт на създаването им е вече косвено указание, че произволите са налице в ежедневието. Някои от тези норми подсказват и характера на феодалния произвол. Така напр., ако спахията си позволял да прогони селянина, може би с користолюбивото намерение да му отнеме дома и покъщнината, законът повелявал имуществото да си остане на раята.[189] Опитите на спахиите да изискват извънмерна принудителна работа от своята рая срещат също забраните на законодателните разпоредби. Изрично се нарежда селяните само веднъж да строят къща на своя ленник. Ако дойде нов, той да използва къщата на предишния, без да изисква да му се строи нов дом. «Спахиите да не задържат насила на работа конете и колата за куриерска служба на онзи неверник, от когото са взели това, което той дължи съгласно закона и регистъра; да не ги карат да работят принудително.»

Селяните, заплатили веднъж данъците на спахията си, не са длъжни да ги дават втори път, в случай че в течение на една година на мястото на предишния се яви нов господар. Селяните не бива да бъдат задължавани да дават от домашните си помещения за складиране на десятъка. Когато се закарва десятъкът на спахията до града, селяните са длъжни да правят това безвъзмездно само ако разстоянието е един ден път.[190] При по-голямо разстояние раята следва да получи възнаграждение.

Злоупотреби и произволи стават и при събиране на десятъка. В Мехмедовия кодекс се отбелязва, че за да изкористяват, тимариотите и длъжностните лица закъсняват да измерят земеделския добив на хармана, за да получат десятъка си. Законът допуща такива закъснения само до една седмица, очевидно поради това, че събраните храни не могат да се оставят дълго време на открито, ще се развалят и пръснат и селяните ще бъдат ощетени. След

този срок храните да се измерят в присъствието на самия имам (свещенослужител) и кехая (наместник на властта) и десятъкът да се закара в спахийския хамбар. Ако след това тимариотът угнетява селяните под предлог, че не е участвувал при измерването, кадийският съд да попречи на това.[191]

През XV в. и първата половина на XVI в. нормата на феодалната експлоатация все още не е така висока. Това се обяснява и с обстоятелството, че докато все още военната плячка е добър доходен източник, служебните феодали са сравнително по-слабо заинтересовани от спахилъците си и не упражняват извънреден фискален натиск върху раята си. Утежненията са по-скоро в режима на немюсюлманските селяни.

По силата на наложената от завоевателите религиозно-народностна дискриминация на немюсюлманите, данъчните задължения на покореното население и изобщо на немюсюлманската рая са по-утежнени. За разлика от турските селяни балканските са обложени с джизие, длъжни са да дават кръвен данък, да дават на поземлените си господари обичайни даждия — кокошка, погача, весла грозде, данък върху свинете. Поземлено-личният данък, на места таксата арус (сватбарина) и чифт бозан, са били събирани от немюсюлманите в по-голям размер, отколкото от мюсюлманите. Режимът на дискриминацията поставя отрано преграда между мюсюлманската и немюсюлманската рая, въпреки приблизително еднаквия им поземлен статут. Той пречи да се утвърди у тях съзнание за близката им участ и да съзрее стремеж за единна борба с обществените неправди.

След като преминава огънят на завоеванието, който най-много засяга селото, селското стопанство се съвзема при новите условия с усилията на османската власт, която е заинтересована да използва в най-голяма степен неговите ресурси. Това стопанство не отбелязва съществени изменения в сравнение с предосманския период — навсякъде са застъпени преди всичко обичайните земеделски култури, разбира се, съобразно с географските условия: зърнени храни — пшеница, ечемик, овес, ръж, просо, бобови растения, разнообразни плодове и зеленчуци. В планинските места с по-сурова природа преобладава ечемикът, просото, ореховите дървета, а в равнините и по-топлите южни места — пшеницата, оризовите насаждения, маслодайните и влакнодайни растения — лен, коноп, памук, сусам, шафран, маслинови гори и пр. Лозята се разстилат навред — те са почти навсякъде неразделна част от земеделското стопанство. Планинските кътчета, тучните пасища и окътаните приморски равнини на Полуострова са благоприятни за отглеждане на стада овце, кози, на едър рогат добитък и хергелета коне, а в дъбовите гори намират обилна прехрана многобройни свине. Земята се обработва с оръдия и по начин, останали от предалечно време. Селянинът влага непосилен труд, за да получи що-годе приличен добив,

значителна част от който отнемат османските феодали и държавни чиновници.[192]

Селата не са уединени стопански, не са откъснати от пазара. На градските тържища селяните са обичайни посетители — там те продават оскъдните излишъци, за да изплатят паричните данъци и такси. Тук съществува и известно разделение на труда. В старите описни регистри се споменават селски занаятчии — шивачи, железари, чехлари, седлари, тъкачи и пр.[193] Очевидно те не са съвсем незначителен слой, защото Мехмедовият кодекс им посвещава разпоредби, които уреждат статута им. Те са натоварени само с тридневна принудителна работа. «Под предлог, че са занаятчии, да не бъдат принуждавани да извършват повече работа и насилствено да не им се взима нищо, освен ако се съгласяват с определени местни цени и работят доброволно.» Щом издължат испенчето си като останалата рая, тия селски занаятчии не следва да бъдат обременявани с никакви данъци заради занаята си.[194]

Многобройните данъчни тежести, които отнемат немалка част от добива на селяните, ниското ниво на техниката, режимът на религиозно-народностната дискриминация и улесненият от него феодален произвол, както и непрестанните опустошителни походи към Средна Европа и изживените османски междуособици стават причина селският бит да запази ниското равнище на съществуващата у нас от векове феодална действителност. Селяните страдат остро от природни бедствия, които докарват глад, както и от смъртоносни епидемии. Недоимъкът се дължи и на ограничения обем на селскостопанското производство.

Ръководени от върховни държавни съображения — да укрепят господството си — и заставени от заварените на Балканите обстоятелства, османеките управници не поставят цялото покорено население в положението на рая, в чиито среди, както видяхме, също са запазени известни различия. Завоевателите са принудени, от една страна, да приемат, узаконят и поставят в услуга на своята власт и своите интереси някои групи население, които имат по-особено място и роля в средновековното балканско общество като например власите. Те усвояват, видоизменят и доразвиват други категории като войнуци, дервентджии, доганджии, мартолоси, въвеждат съобразно с непосредствено възникналите нужди и изисквания редица нови категории. Тази пъстрота в режима на подвластното население има своя определен смисъл и цел — чрез това новите господари разединяват покорените, като създават различни условия и различно отношение на властвуващите спрямо тях. От друга страна, така завоевателите запазват стари, утвърдени от столетия институции, които се стремят да впрегнат в своя услуга. Освен това, като осигуряват на тия категории население някои данъчни облекчения, като ги откъсват от пряка зависимост спрямо местните феодали, осман-

ските управляващи среди разчитат да ги привлекат повече от останалата рая в подкрепа на властта си или най-малко да притъпят у тях волята за съпротива.

Завоевателите заварват и запазват във Видинска област, Сърбия, Босна и другаде старинни общности на т. нар. «власи» (подвижни скотовъди),[195] за да ги използват за въоръжена защита в граничните райони. Тези общности имат свое вътрешно управление, оглавявано от кнез, който става техен представител пред органите на османската власт. Той притежава свободен от данъчни задължения наследствен поземлен дял, който носи също името бащина, но се отличава по облик от раятската бащина. Тази бащина е поземлена единица с фискални облекчения, отстъпвана на определени групи от балканското население, на които османците възлагат важни задачи в услуга на държавната власт и армията.

Кнезовете са включени в спахийската система: покрай освободената си от данъци бащина те получават тимар с подвластни селяни, които им плащат данъци и са обвързани с други задължения към тях. На тяхно разположение са и т. нар. ратаи, земеделски работници, чийто статут не е съвсем изяснен поради оскъдните все още източници. Те не трябвало да надминават 10 на брой. Кнезовете са задължени да подпомагат фискалните органи на централната власт при събирането на данъците, да контролират раята и да я връщат при бягство на старото ѝ местожителство. Подобни функции в помощ на кнезовете имат и примикюрите, които също притежават тимари покрай освободената от данъци бащина и няколко зависими от тях ратаи. Институцията на кнезовете и примикюрите е очевидно онаследена от българското и балканското средновековие. Османската власт ги запазва в системата на своя режим, както при други случаи, с оглед на това да ги постави в услуга на основните си държавнически цели: да държи в подчинение покореното население и да изтръгва от него максимални приходи за поддържане на господството си. В помощ на кнезовете и примикюрите се споменават и т. нар. теклидже. Функциите на кнезовете и примикюрите са потомствени. Обикновените власи са натоварени с военностражеви задължения. Всяка пета къща е длъжна да дава ежегодно по един конник за въоръжена охрана на района. Във военно време всяко домакинство доставя по един конник за помощните корпуси на армията.

Срещу това власите имат по-облекчен статут от останалата рая. Те ползват освободени от данъци бащини, не плащат джизие, десятък, испенче, данък върху овцете, сватбарина, извънредни данъци. Вместо джизието обаче са обложени с т. нар. ресм-и флори, събиран в полза на фиска, откъдето и наименованието на власи и други категории с аналогичен фискален статут — флориджи. Глобите за престъпление дават на санджакбея, имат

старинни обичайни задължения към кнеза: всеки 50 къщи изпращат по един човек на санджакбея за шестмесечна ангария и пр. Когато обработват земя в обсега на нечий лен, те дават на господаря половината от добива, а също и други такси.

Близки по задължения и положение са т. нар. войнуци,[196] чието наименование (от «войник») подсказва предосманския произход на институцията. При това част от тях произхождат от средите на старата балканска аристокрация. Някои от войнуците участвуват във феодалното опълчение. Други служат в султанските обори, грижат се за султанските коне, косят султанските ливади и при поход се явяват във военнопомощните отряди. Те са немюсюлмани, имат свои поделения и преки началници — турци, подпомагани в дейността си от т. нар. войнушки лагатори и примикюри — балкански жители, вероятно нещо като преки отговорници пред властите за изпълнение на войнушките задължения. Лагаторите и примикюрите имат същия статут и задължения както обикновените войнуци, владеят освободени бащини заради специалните си задължения, не плащат десятък, джизие, испенче, пчелен налог, налог за свине, за овце до 100 глави, извънредни данъци и пр. Но и те са задължени с известни данъци, такси (таксите от групата бад-у хава, данък за стада над 100 овце, всички раятски данъци към феодала, ако обработват дялове земи в някой спахилък и пр.). Османската власт отдава голямо значение на тези военнопомощни категории. Не случайна е наличността на значителни войнушки групи из селищата покрай големия военен път Пловдив—Белград, пътя Солун—Ниш и Видин—Браничево.

Все към помощните корпуси се числят и т. нар. соколари и ястребари (доганджии и атмаджаджии), задължени да уловят, отглеждат и дресират ловни соколи и ястреби за султанския двор. И те притежават бащини и не плащат извънредни данъци. Но и тях властта не облекчава от данък върху овцете за стада над 100 овце и от някои други данъци и глоби. Обложени са с раятски данъци, ако обработват спахийска земя. А когато не доставят птици, плащат голям паричен откуп за това.[197]

По протежение на важни стратегически пътища и търговски артерии, в уязвими проходни места и гнезда на народна съпротива властта създава охрана от местното население — т. нар. категория дервентджии.[198] Те са длъжни да поставят наблюдателни постове на пазеното уязвимо място и да предупреждават за всяка опасност, да поддържат пътищата, да придружават пътници и коли из трудно достъпни места, да им доставят храна и пр. За тази рискована служба те не ползват бащина, а са освободени от извънредни данъци. Иначе са зачислени като зависимо население към някой лен, нямат право да го напускат, но плащат (макар и не навсякъде) намалена феодална рента на местните владетели.

Охраната на някои гранични краища и особено около Дунава е възложена на т. нар. «мартолоси», които също се ползват от данъчни облекчения заради отговорните си задължения.[199]

Всички набелязани категории население без дервентджиите се числят отчасти към феодалното опълчение и най-вече към военнопомощните корпуси на османската армия и фактически участвуват чрез специалните си задължения не само в охраната на властта в провинциите, но и в осъществяване на завоевателските й начинания. В този смисъл те съставляват част от въоръжената опора на османската власт в провинциите подобно на мюселеми, юруци и пр., на които се спряхме преди.

Поддържането, ремонтирането и съоръжаването на крепости и други седалища на османски гарнизони изисква дейно обслужване от страна на околното население. Властта е принудена заради това да му отреди някои данъчни облекчения.[200]

Своеобразен е и режимът на т. нар. челтукчии (оризари), тузджии (солари) и ягджии (маслари). Челтукчиите, поселени най-често в султански хасове, засяват определено количество ориз и са длъжни да дават две трети от добива за държавата. Заради това ангарията им е намалена на три дни и не плащат извънредни данъци.[201] В замяна на самородна или добита от морска вода сол, която доставят тузджиите,[202] и заради маслото, което предават ягджиите, те също не плащат извънредни данъци.[203]

Значителна категория от покореното население е натоварена да снабдява с дребен добитък големите градове и армията. Това са по-заможни, едри овцевъди — т. нар. джелепкешани. Освободени от извънредни данъци, те съумяват и да търгуват свободно с добитъка. Така започват да натрупват значителни парични средства и по-късно се обособяват като имотен слой с нарастващо влияние и самочувствие.[204]

В рудодобива, на който османците отделят особено внимание, участвува отделна категория население — т. нар. гьореджии, и маданджии. Те също не плащат извънредни данъци.[205]

Всички тези категории властта отделя от останалата рая, за да ползва големите им услуги срещу неголеми улеснения, които им осигурява през XV в.

Най-нископоставени при условията на османския феодален режим били робите. Използването на нерентабилния робски труд е ограничено — за домашна работа най-вече при заможни турци, арменци и евреи, по държавни строежи или за полски труд из феодалните имения.[206] На част от освободените роби османските властници отреждат полуробски статут, т. нар. ортакчии.[207] Ортакчиите са настанени из султански хасове, вакъфи или из хасàта на едри феодали. Те са заставяни да обработват земята, като получават оръдия, добитък и семена от господарите, но са длъжни да им дават половината от добива. Понякога те пасат

султанския добитък или обработват султанска земя. Считани са за роби на господарите и имат наследствен статут.

По-слабата обвързаност със земята и със селскостопанските занятия на категориите население със специални задължения и главно на немюсюлманската част от тях има определени последствия, които заемат значително място в развитието, в процеса на народностното утвърждаване и изявяване на балканските народи. По-малката зависимост на набелязаните категории от местните феодали и фискалните им облекчения, обстоятелството, че мнозина от числящите се към тях произхождат от средите на старата балканска аристокрация, че някои от тях не са лишени като обикновената рая от възможността да носят или боравят с оръжие поради участие във военнопомощните корпуси (напр. войнуците) и съзнанието, че османската власт крайно се нуждае от техните специални услуги, утвърждава всред тях още отначало дух на по-голяма самостоятелност, свободолюбие и народностно самочувствие. Потомственият характер на задълженията и статута им допринася тези категории да се обособят постепенно като прослойка всред балканското немюсюлманско население със свои традиции, особености и поведение спрямо властта.

Все от тактически съображения и особено в райони, където по-трудно налагат господството си по различни причини, османските управляващи среди въпреки подчертано централизирания си режим, не унищожават напълно общинното им самоуправление.[208] Навсякъде дори те са принудени да го пазят, умело се стремят да привлекат ръководните среди, за да провеждат чрез тях важни мероприятия и най-вече да им възлагат събирането на данъците.

Това най-ярко се долавя при статута и функциите на т. нар. кнезове и примикюри, старейшини в общностите на «власите», лагаторите и примикюрите при категорията «войнуци» и пр. Много по-ограничена е в това отношение самоинициативата на обикновената рая, поставена по-пряко под надзора и разпорежданията на централните органи и органите на местните феодали. По принцип османската власт, както всяка деспотична система от източен тип, търпи и дори предпазва от пълно изличаване и най-малките изяви на общинна сговорчивост, или елементи на общинно самоуправление, стига те да улесняват основните ѝ функции: събирането на данъците от зависимото население и опазване устоите на господството ѝ. С оглед на това чрез законодателни мерки тя забранява всякакво посегателство върху селската мера, икономическа опора на селската общност.

Елементи на общинна организираност се изявяват най-вече в порядъка на солидарна отговорност в селата при издължаване на данъците, при поемане колективни материални задължения спрямо властта или представители на управляващата класа,

при обвързване със задължения по опазване ненакърнимостта на приходите на фиска или на отделните феодали.

В планински труднодостъпни области като Албания, елементите на общинно самоуправление са много по-силни от другаде. Нуждата от продължителна единна отбрана срещу османските походи налага в Албания организиране на планинското население в т. нар. фис (родове) при общо ползване на земята. Родовете поддържат въоръжена сила, която отбива опитите на османската власт да наложи господството си там.

ГРАДОВЕ И ГРАДСКИ ЖИВОТ

Османските завоеватели заварват в балканските земи и множество градове с известни традиции в градския живот.[209] Наистина тук особено силно се чувствува промяната на властта, установяването на чуждото господство. След като минава стихията на завоеванието, в градските средища се завръщат част от оцелелите им жители. Някъде, където завоеванието причинява голямо обезлюдяване, това става със съдействието на самата власт, която едновременно настанява и мюсюлмански колонисти заедно с органите на държавното управление и местните гарнизони. Така градовете се презаселват.[210] Това е, от една страна, естественият процес на възстановяването след преживения потрес от разрушителното завоевание и, от друга страна, е резултат от усилията на османската власт да превърне градовете в най-приходоносни източници. Тя ги включва в обсега на феодалната си структура, като ги зачислява към някои от крупните феодални владения или към султанските хасове.

В градовете се съсредоточават многобройни органи на властта, които ръководят и контролират както градския живот, така и редица сектори в управлението на провинциите. В средищните градове на санджаците военноадминистративната власт е съсредоточена у санджакбейовете. През XV в. съдебноадминистративната власт в градовете е в ръцете на субашите. Те са подчинени на санджакбейовете, но често сами изпълняват функциите на градски управители, контролират някои области от градския стопански живот, имат полицейска, а в определени случаи — дори съдебна власт. В помощ на санджакбейовете и субашите и техните заместници в градското управление са кетхудите. В градовете пребивават и кадиите и техните наместници — наибите. Един или няколко емини (в по-големите градове) са върховни органи на фискалната власт.[211]

Въпреки че силата на мюсюлманската поселническа вълна и съпровождащата я ислямизация засяга най-много градовете,

въпреки че тук приждат всички челни представители на новата власт ведно с ислямските мисионери, все пак през XV в. балканските градове в значителната си част не променят коренно етническия си облик. Красноречива е в това отношение официалната османска статистика от последните десетилетия на XV в., която сочи в Търново 132 мюсюлмански срещу 372 немюсюлмански и 64 вдовишки домакинства,[212] и малко по-късно — 206 мюсюлмански срещу 379 немюсюлмански домакинства.[213] Подобни данни има и за покорените албански области в 1431 г.: Аргирокастро — със 121 немюсюлмански пълноценни домакинства, 27 вдовишки и 15 неженени без нито един мюсюлманин; Химара — със 117 пълноценни и пет вдовишки домакинства немюсюлмани заедно с 12 незадомени, Сопот — с 60 немюсюлмански домакинства и пр.[214]

В голямата и толкова жизнено важна за османците крепост Никопол дори през 70—80-те години на XV в. мюсюлманите нямат числен превес. По непълни сведения те са около 29 домакинства, докато броят на немюсюлманите е около 493 пълноценни и 88 вдовишки домакинства.[215] В Русе по същото време има 239 немюсюлмански при само четири мюсюлмански домакинства.[216]

Пришълците мюсюлмани и местното население в градовете живеят в обособени квартали (махали). Немюсюлманските махали се групират често в рамките на енориите, ръководени от местни свещеници. Те носят техните имена, името на светеца, на когото е посветена църквата, на местни старейшини, занаятчии и пр.[217]

В отделни махали се групират други народностни елементи в градовете — евреи, арменци и търговци — колонисти най-често от Дубровник, Венеция или Флоренция (техните махали се наричат «френк» или «латински»).

Въпреки че живеят обособено, немюсюлманите в градовете са подложени на постоянна асимилация. По едни или други причини ислямизацията къде в по-голям, къде в по-малък размер причинява сериозна ерозия на балканските народности в градовете.

От оскъдните познати досега източници за първите десетилетия на XV в. личи несъмнено, че градовете след възстановяването си се очертават и като оживени стопански средища, където занаятите и търговията се развиват до голяма степен самостоятелно и обособено от селското стопанство. Твърде показателен, макар и лаконичен белег, записан в кратките описни регистри, са значителните по размер пазарни такси и мита от градовете, зачислени като доход на различни феодали.

След разрухата от завоеванието в по-защитените райони из градовете постепенно се съвзема и развива занаятчийското производство.[218] През XV в. големите потребителни нужди и изисква-

ния на нарастващата османска армия и на съсредоточените в балканските земи гарнизони и спахийско опълчение налагат да се разгърнат все по-интензивно различни занаяти при все по-откроящата се производствена специализация. Повсеместното строителство на крепости, пътища, обществени сгради и богати сараи на новите властници, както и тяхното поддържане също изискват услугите на многобройни занаятчии. Наред с това благоприятни предпоставки за развитието на занаятчийството създава и наличието на потребителните нужди на многолюдното, етнически пъстро градско население и особено на непроизводителния слой от османски управници. Откъслечни известия за този ранен период сочат съществуването на най-разнообразни занаяти: кожарство, седларство, обущарство, чехларство, производството на различни местни тъкани — аби, кебета, ямурлуци чоха, шивачество, изработване на селскостопански инвентар, конски амуниции и хладно оръжие. Османската власт отдава голямо внимание на рудодобива, с който непосредствено е свързано производството на оръжие и монетното обръщение. Още през XV в. с редица нормативни актове тя урежда режима на рудодобива и използването на получените след определени трудови операции ценни метали.[219] В градовете се споменава и развито железарство, както и занаяти, обслужващи строителната дейност на османската власт: тухларство, зидарство, каменоделство, дърводелство, резбарство, златарство и др. Съществуват данни и за корабостроителство на някои места.

С постепенното нормализиране на живота се разгръща търговска дейност, осъществяват се постоянни връзки между селото и града.[220] Нарастващият брой на населението в градовете през втората половина на XV в. и особено на непроизводителния слой сред него—главно османски чиновници и войскари, налагат местният пазар да се стабилизира и да изобилствува с провизии и необходими занаятчийски произведения. От една страна, това е подтик за развоя на занаятчийството, а, от друга — изисква установяване на постоянен стопански контакт със селския хинтерланд, откъдето се докарват най-вече зърнени храни и други провизии за нуждите на градския пазар, както и суровини за местните занаятчии. Но и селата се нуждаят от по-тесни връзки с града. Оттам селяните набавят редица оръдия за селскостопанската си дейност, които не са в състояние сами да си изработят, а също и известни необходими артикули, намиращи се най-вече в градовете (сол, захар, зехтин) и пр. Тук те продават добива си, за да изплатят немалкото си парични данъци, а също и излишъците от него, за да се сдобият с пари, с които боравят все по-често.

Стопанският контакт между селото и града се осъществява най-вече чрез търговския обмен по градските пазари. Тук-там из някои по-големи и по-богати села, по манастири и пр. също има тържища. Селяните, особено покрай големите търговски пъ-

тища, намират начин и без нарочен пазар да предлагат и пласират скромния излишък от добива си. Най-важни центрове на вътрешната търговска дейност са градовете. Главни деятели на търговския обмен в градовете са дребните производители в прилежащия селски хинтерланд и в самите градове. Тук предлагат произведения на своята сръчност или суровини за обработка градските занаятчии. Има обаче, макар и не многобройна, обособена категория търговци. Не случайно изворите ги именуват с термините «туджар» или «базиргян».

В завладените от турците градове се мяркат и търговци от по-далечни краища на османската държава — от богатеещата вече и с все по-голямо търговско оживление Бруса. Приижат и от отвъддунавските предели — откъм Влашко и Молдавия. А покрай тях, макар и не в такова множество, както преди завоеването, люде от морските републики, старите търговски спътници на Европейския югоизток — Венеция, Генуа, Дубровник. Всички тях османските източници обозначават с неясното наименование «франкски» търговци, за тях се предвиждат търговски мита в по-голям размер, отколкото за мюсюлманите.

Градските пазари, чаршийските дюкяни и сергии през XV в. познават забележително разнообразие в стоковия асортимент. Едва ли трябва да се споменава обилието от зърнени и бобови храни, които разпродават както местни феодали, господари на натрупани десятъци, така и селяни от близката околност. Завидно място заемат провизиите от първа необходимост — сол, сирене, брашно, дървено масло, шарлаган, маслини, масло, мед, зеленчуци и всевъзможни плодове, речна, морска и езерна риба. И много добитък — серският феодал в края на XV в. получава хиляди акчета мостнина за преминаването на овчи стада по моста на река Карасу (очевидно р. Струма, въпреки че Карасу е наименование на р. Места), а законодателството повтаря в различни варианти разпоредбите за бачове върху волове, биволи, коне, магарета, катъри и твърде използваните по това време камили. Не бива да се пренебрегва дървеният материал за строителство, за огрев, а също и каменната сол от влашките солни находища, влакнодайните и маслодайни растения — лен, конопи памук. И покрай цялото това пъстро и весело многообразие — една печална и страшна стока — робите. Законите предписват пазарно мито за тях толкова, колкото и за товарните коне. Чужденците носят покрай грубите тъкани за всеобщно потребление и пищни източни и италиански платове, за да задоволят нуждите на замсжните граждани.

Много от стоките, докарвани в големи количества, минават задължително през градския кантар, за да смъкне и от това власта нова такса — кантарската.[221]

В пристанищните средища има специални данъчни органи — еминте, — които събират част от многобройните такси за воден

трафик и търговски сделки. Друга част се пада на «возарите», които участвуват в пренасянето и контрола на докарваните на пристанищата артикули. Покупко-продажбите на градските тържища се извършват по определени на тия тържища цени. Градовете в османския свят, както всички средновековни градове, познават периодичното нормиране на пазарните цени от държавната власт, която направлява и контролира цялата стопанска дейност тук посредством кадиите. Държавната власт има определена политика в този сектор преди всичко чрез редица норми и ограничения да осигури продоволствието на градовете. В духа на тази политика е напр. разпоредбата в закон за град Скопие от XV в., която настоятелно изисква всички производители на восък или занаятчии, които боравят с восък, да не го продават другаде освен на скопската свещарница. Властта определя изкупвателните цени. Но османската държава не само взима мерки да набави суровина, необходима за производството на скопската свещарница, но й осигурява монополно положение в търговията с восък в Скопие. Такъв смисъл има разпоредбата — всички занаяти, които работят с восък, да изкупуват само производството на местната свещарница.

Върховната власт се стреми също да прегради възможностите за осъществяване на сделки, които биха се изплъзнали от облагане с пазарни такси. Къде прикрито внесена или изнесена вълна, роби, коне, говеда, къде дървен материал, смъкнат по пълноводната река и извлечен не на пристана, за да се продаде далеч от зоркото око на митническия агент — нарушението е еднакво и законът неотстъпчив. И навсякъде по градските пазари бди неуморно мухтесибът, който следи за изправния пазарен режим, за качеството на производството, за изпълнението на кадийските наредби.

В целия градски живот властвува невидимото господство на върховното управление — тук няма и помен от свободите на западните градски комуни.

При това все още градските производители — занаятчиите, а и търговците не са организирани в свои производствени корпорации, които да отстояват правата им пред властта.

Градското население е не само етнически, но и социално разнородно. Всред турците тук са местните управници, органите на централната власт, представители на местната феодална аристокрация, военни чинове от местните отряди на феодалното опълчение или началниците на тамошния гарнизон, дори лица от военнопомощните корпуси, служители на мюсюлманския религиозен култ или учители в религиозните училища и пр. В тяхната среда се вливат и помюсюлманчените първенци, търговци и пр.

Голямата част от градското население са турски и местни труженици, заети с някаква стопанска дейност — тук живеят и неголям брой евреи, арменци, цигани и т. н. Според официалната

османска категоризация по статут и те се считат рая — експлоатирана класа, макар че в по-големите градове юридически са обособени като «граждани». Натоварени са с редица данъчни задължения и към местните феодали, в чийто домен спадат градовете, и към централната власт. Разбира се, поради характера на преобладаващите стопански дейности в градовете— занаяти и търговия— преобладават данъчните задължения, свързани с тези дейности, а не толкова със земята — пазарни и пристанищни такси, мита, такси върху риболова и пр., за което бе дума по-горе. Въпреки ясното обществено разделение на труда, градските жители не са напълно откъснати от селскостопанската дейност. Мнозина градски занаятчии и търговци обработват и използват земи, обременени със задължения към местния феодал или други поземлени господари. Централната власт облага градската рая с традиционните джизие и аваризи.

Различията в статута на градската рая, както и при селската рая, се обуславя преди всичко от народностно-религиозната й принадлежност. Всички немюсюлмани са натоварени с повече и по-тежки фискални задължения от мюсюлманите.

Всред обикновената градска рая живеят и някои раи със специални задължения (войнуци, доганджии, джелепи, мартолоси, туздjии и пр.). Покрай специалните си задължения някои от тях извършват и други стопански дейности — занаяти и търговия.

Турците и основното местно население, а също и останалите народностни групи, където съществуват такива, живеят обособено, но в относителна взаимотърпимост, макар че понякога вече има прояви на фанатично ожесточение на турците и посегателства върху народностната принадлежност на немюсюлманите.

Така обрисуваният режим, който постепенно се установява в завоюваните до 40-те години на XV в. балкански територии, се откроява като обществено-икономическа и политическа система с феодален характер, със силни славяно-византийски влияния, стигащи до пряка приемственост на елементи от заварените структури. Характеризират я няколко доминантни черти, които не само обясняват насоките в нейния по-нататъшен развой, но предопределят и условията за развитие и динамиката в съпротивителните движения на покорените от османските турци народи и на самата турска експлоатирана класа:

1. Силна централна власт, която налага и до определен период съдействува за развоя на спахилъка, опора на военната й мощ. Тя е върховен регулатор на всички механизми в тази структура с оглед общите интереси на османската феодална класа, която въпреки различията в статута на отделните й прослойки се опира на приходите главно от земята, осъществявани чрез феодалната експлоатация на раята. С оглед на тези именно общи интереси върховната власт създава един първоначално относи-

телно съблюдаван порядък на разпределение доходите от земята и раята между представителите на господствуващата класа. При този ред фискалните тежести не надвишават чувствително податните възможности на населението, защото централната власт е заинтересована да запази тези възможности — първоизточник на приходи за фиска, материална опора на османската феодална класа и особено на онази част от нея, която е свързана със спахилъка.

2. Значителен превес на служебно зависимото феодално земевладение с ограничени в различни степени правомощия на неговите държатели.

3. Разделение на властта между феодали и централната власт, държавата, което варира от разделение на интереса върху доходите от земята и раята в служебните ленове до истински разделена собственост при мюлковете.

4. Значително място на паричната рента, развит градски живот и развити парично-стокови отношения.

Утвърждаваща се по пътя на войната, османската феодална система се откроява на този етап с един основен белег. Османската поземлена собственост е маркирана от силен централизъм, опиращ се главно на две характерни институции: системата «кул» и спахилъка. Посредством системата «кул» османската власт осъществява целенасочено и методично векове наред две основни свои задачи: от една страна, върховното управление, чиито правомощия са изцяло съсредоточени в ръцете на султана, олицетворение на ислямската концепция за върховенството на държавната поземлена собственост, осигурява чрез девширмето постоянни контингенти за личната си и най-сигурна гвардия — йчоганите и еничерския корпус; от друга страна, по пътя на заробването или чрез практиката немюсюлманското население и предимно представителите на балканската феодална аристокрация да търсят защита и покровителство в обкръжението на влиятелни османски феодали и сановници, се разширява социалната опора на режима (т. нар. «освободени роби», гулями, хизмекяри, ньокери и пр.). По този път се приобщават към новата обществено-икономическа структура широки и числено внушителни среди от балканското общество и се откриват възможности за тяхното асимилиране от господствуващата турска народност.

Налагането на османския режим в Европейския югоизток откъсва тази сфера от общото развитие на Европа, като я въвлича в друга обществено-икономическа система, възвръщайки я към един по-ранен феодализъм с подчертан военен облик. Всичко това допринася за всестранното ѝ изоставане от развитието на Европа и ѝ налага по-различен отпечатък и по-различни закономерности в развитието.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА III

[1] Ducas. Op. cit. p. 177_{15-16}, 179_{3-4}.
[2–3] L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 31_{1-3}, 60.
[4] Chronica dell'origine e progressi della casa ottomana, composta da Saidino, p. 103.
[5] П. Атанасов. Преселение на българите след падането на Второто българско царство. Сп. Отец Паисий, X, 1937, с. 386.
[6] Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II, с. 267.
[7] Ив. Дуйчев. Пос. съч., II, с. 176.
[8] L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 33_{15-20}.
[9–10] Chronica dell'origine e progressi, p. 87, 103.
[11] П. Тивчев. Известията в хрониката на Леонтий Махера за българи-роби на остров Кипър през втората половина на XIV в. Военно-исторически сборник, 1966, № 5—6, с. 44 сл.
[12] N. Iorga. Notes et extraits, I, p. 84—85, 87.
[13] Ив. Сакъзов. Новооткрити документи от края на XIV век за българи от Македония, продавани като роби. Македонски преглед, VII, 1932, кн. 2—3, с. 23—27.
[14] Ch. Verlinden. Esclaves du Sud-Est et de l'Est européen en Espagne Orientale à la fin du Moyen âge. RHSEE, XIX, 2, Bucarest, 1942, p. 371—390; Имам пред вид и издирените от мен и В. Гюзелев документи за българи-роби главно от Нотариалния архив в досиетата на нотариусите Бернар Надал, Антонио Брокар, Ескудер Беренгуер, Хуан Надал, Хуан Екзименис, Барт. Екземено, Пере Марти, Симон Карнер, Пере Бастад и др.
[15] Ch. Verlinden. L'esclavage dans l'Europe médiévale. I. Brugge, 1955, I, p. 390, 427—431, 441—449 и сл.
[16] N. Iorga. Op. cit., I, p. 47, 50, 52, 55, 79.
[17] Ch. Potvin. Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate, moraliste. Louvain, 1878, p. 118—199.
[18] Ср. за робството Б. Цветкова. Робството в Османската империя и по-специално в българските земи под турска власт. ИПр, X, 1955, 2, с. 82 сл.
[19] Ducas. Op. cit., p. 249_{16}—251_{21}.
[20] B. de la Broquière, p. 199.
[21] Пак там, с. 200.
[22] Fr. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde. . ., p. 114—115.
[23] Ч. Мијатовић. Деспот Ђурађ Бранковић, Т. Београд, 1880, с. 283.
[24] N. Iorga. Les aventures «sarrazines» des Français de Bourgogne au XVe siècle. Mélanges d'histoire générale. Cluj, 1926.
[25] Ив. Дуйчев. Пос. съч., II, с. 245.
[26] Вж. с. 114.
[27] Вж. с. 72.
[28] Ö. Barkan. Osmanlı Imparatorluğunda toprak işçilğinin organizasyonu şekilleri. İÜİFM, с. 1, № 4, отд. отпеч., I, p. 12, № 4; I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı tarihi, I, 2 baskı, Ankara, 1961, p. 193, n. 1.
[29] Вж. напр. Б. Цветкова. Обществено-икономическо развитие на Елена и Еленския край през епохата на османското владичество. — Известия на Окръжния Исторически музей — В. Търново, V, 1972, с. 151.
[30] S. Puiaha. Op. cit., 57—58.
[31] Ср. регистрите за XV в., поместени у Д. Лукач. Видин и Видинският санджак. . . и тези, обнародвани в ИБИ, XIII.
[32] Ср. споменатите регистри, както и H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli. . .

[33] НБКМ — ОрО, ОАК 4/57.
[34] Ducas. Op. cit., p. 249_{16}—251_{21}.
[35] Хр. Гандев. Българската народност през XV век, с. 132.
[36] Сведения за демографските промени в Гърция дължим на А. Е. Vacalopoulos. La retraite des populations grecques vers les régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque. Balkan Studies. Thessalonique, 4, 1963, p. 265—276.
[37] Le voyage de Monsieur d'Aramon. Recueil de voyages. t. VIII, Paris, 1877.
[38] A. E. Vacalopoulos. Op. cit., p. 274.
[39] L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 100_{10} сл.
[40] Fr. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 66—67; M. Tayyıb Gökbilgin. Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân. Istanbul, 1957, p. 14. За юруците и турската колонизация на Балканите ср. М. Т. Gökbilgin. Rumeli'nin iskânında ve türkleşmesinde Yürükler. III Türk tarih kongresi, Ankara, 1948, p. 648—660.
[41] Neşri tarihi, I, p. 339.
[42] Evliya Çelebi. Seyahatnamesi, II, 136—146.
[43] Цит. по М. Akdağ. Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi, 1243—1453, I, Ankara, 1959, p. 410.
[44] L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 101_{7-11}.
[45] Ср. бел. 34.
[46] Ö. L. Barkan. Osmanlı Imparatorlugunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. IÜIFM, c. XV, 1953, p. 213.
[47] Б. Цветкова. За поселищните и демографски отношения в някои североизточни райони на България през XV—XVI в. Известия на Окръжния музей — Коларовград. III, с. 44—45; Б. Цветкова. За поселищния облик на Търновския край през XV—XVI в. Икономгеографски и етнографски сборник в чест на чл.-кор. Йорд. Захариев. София, 1964, с. 130; НБКМ — ОрО, ОАК 45/29, л. 33а, 10а, 20б.
[48] Ö. L. Barkan. Op cit., p. 212.
[49] Fr. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 80—81.
[50] P. Wittek. Zu einigen frühosmanischen Urkunden (VII), WZfKM, B. 59/60, 1963/64, p. 219—220.
[51] Ср. напр. данните от османските тимарски дефтери за освободени роби в: ИБИ, X, XIII.
[52] М. Соколоски. Исламизацијата во Македонија во XV и XVI век. Македонска Академија на науките и уметностите. — Прилози, VII, 1, од. за општествени науки. Скопје, 1976, с. 19—21.
[53] НБКМ — ОрО, ОАК 214/5.
[54] Ср. бел. 47, както и Б. Цветкова. Насеља и демографске промене у Трновској области од XV—XVII века. — ИЧ, Београд, 1966, с. 55—92.
[55] Стр. А. Димитров. Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV—XVII в. — Родопски сборник, С., 1965, с. 82, 92—93.
[56] Χ. Γ. Πατρινέλη. Μια ἀνέκδοτη Διήγηση γιὰ τὸν ἅγνωστο νεομάρτυρα Γεώργιο Ἀρβάδοξος παρουσία .Ι, Ἀθῆναι, 1964.
[57] R. de Dreux, ср. ръкопис на Парижката национална библиотека: Fonds Français, Nouvelles Acquisitions 4962, лист 68 а. Ср. Б. Цветкова. Френски пътешественици от XV—XVIIIв. за Родопската област и прилежащите ѝ беломорски крайща. Родопски сборник, I, 1965, с. 275.
[58] B. de la Broquière. Op. cit., p. 170, 174—175.
[59] Х. Кесяков. Положението на България към края на 15 век. СбНУ, VI, 1891, с. 180.
[60] Ср. подробно Хр. Гандев. Пос. съч., с. 147 сл.
[61] Сведения за крепостните гарнизони има във всички използувани тук описни регистри, пос. в бел 160 към гл. I; Ср. и О. Зирojевић. Турско

војно уређење у Србији 1459—1683. Београд, 1974; H. Inalcik. Od Stefana Dušana, p. 34.

[62] На това обърна внимание N. Filipović. Princ Musa. . .

[63] H. Inalcik. Op. cit.,; H. Inaldžik. Od Stefana Dušana do osmanskog carstva. POF, III—IV, Sarajevo, 1952/53, c. 36—37; H. Inalcik. 1431 tarihi Timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi, IV Türk tarih kongresi, p. 137; Ср. и H. Inalcik. Timariotes chrétiens, en Albanie au XVe siècle d'après un registre de timars ottomans, MOSA, IV, 1951, p. 118—138. Цифровите сводки са резултат и от анализа на автора върху данните на регистъра.

[64] H. Inaldžik. Od Stefana Dušana. . ., p.31. Ср. и М. Соколоски. Осврт на феудалните владенија во Велешката нахија од 1400—1544 година. «Сто години Велешка гимназија». Титов Велес, с. 36.

[65—66] Историја народа Југославије, II. с. 51, 73.

[67] Д. Лукач. Видин и Видинският санджак, тимар 3/ с. 59, 5/59, 10/60, 17/61, 26/63, 33/64, 34/64, 39/64, 52/67, 74/71, 82/72, 86/72, 88/73, 89/73, 91/73, 127/80, 144/82, 160/84, 170/86, 36/64, 37/64, 132/80.

[68] H. Šabanović. Op. cit.

[69] НБКМ — ОрО, Д/707, л. 14 б; Вд 110/10, л. 6б—7а; ОАК 52/59, л. 10б—12б, 26а, 32а, 48а, ОАК $^{45}/_{80}$, л. 6а, 9л; 18аб.

[70] Б. Цветкова. Новые данные о христианах — спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства. — ВВр., т. XIII, с. 189—192, вж. и посочената там книжнина.

[71] H. Inaldžik. Od Stefana Dušana. . ., p. 29.

[72] По тези въпроси ср. H. Inaldžik. Op. cit., и Б. Цветкова. Пос. съч.

[73] H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli. . .; H. Inaldžik. Od Stefana Dušana. . ., p. 29.

[74] H. Inalcik. Od Stefana Dušana. . . p. 32.

[75] Д. Лукач. Пос. съч., тнм. № 82.

[76] НБКМ—ОрО, ОАК 52/59, л. 11а; Ср. N. Filipović. Op. cit., p. 283—284.

[77] НБКМ—ОрО, Вд 100/10, II, л. 7 а.

[78] М. Мустафа. Пос. съч., с. 108.

[79] H. Inalcik. Od Stefana Dušana. . ., p. 47.

[79a] Д. Лукач. Пос. съч., с. 77.

[80] ТДИМН — ПД, I, с. 270, 395, 513.

[81] Данните са извлечени от автора от публикацията на H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli. . .; H. Inaldžik. Od Stefana Dušana. . ., p. 31.

[82] H. Šabanović. Op. cit., p. 15—18; H. Šabanović. Bosansko krajište. GIDBH, IX, 1957. Sarajevo, 1958, p. 182—187.

[83] Ö. L. Barkan. Op. cit., p. 215—217.

[84] Ив. Дуйчев. Пос. съч., II, с. 254.

[85—86] H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid; H. Inaldžik. Od Stefana Dušana. . .p. 37, 36.

[87] Ср. П. Ников. Пос. съч., с. 85—89.

[88] B. de la Broquière. Op. cit., p. 180.

[89] Подробности около тимарската система вж. у Belin. Etude sur la propriété foncière en pays musulmans et spécialement en Turquie (rite hanéfite). JA, série V, 18 и 19, 1861—62, p. 156—212; 237—358; Belin. Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme et principalement en Turquie. JA, série VI, 15, 1870, p. 187—301; P. Tischendorf. Über das System der Lehen in den moslemischen Staaten, besonders im Osmanischen Staate. Leipzig, 1871; J. Dény. Timar, Encyclopaedie des Islam, IV, Leiden-Leipzig. 1934, p. 830—840; N. Filipović. Pogled na osmanski feudalizam, GIDBH, IV, 1952, p. 5—146; Б. Цветкова. Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в., ИИБИ, V, 1954, с. 115—131; H. A. R. Gibb, H. Bowen. Islamic Society and the West, v. I, p. 1, Oxford, New York,

Toronto, 1957, p. 235, 258; K. Bastaić. Timarsko vlasništvo u feudalnom sistemu osmanlijske Turske (od XV do XVII stoljeća). Zagreb, 1958; В. Мутафчиева. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в. София, 1962; Б. Цветкова. Турският феодален ред и българският народ, С., 1962; J. Kabrda. Hlavni rysy timársko-sipáhiského zřízeni v osmanské říši. Československy časopis historicky, XIV, 3, p. 293—311; B. Cvetkova. Les institutions ottomanes en Europe, Wiesbaden, 1978 и др.

[90] Ö. L. Barkan. Türkiye'de Imparatorluk devirlerinin nüfus ve arazi tahrirleri ve hakâna mahsus istatistik defterleri. IÜIFM, II, No 1; H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli. . ., p. XIII—XXIII; I. Inalcik. Ottoman methods of conquest. Studia islamica, II, 1954, p. 103—129; H. Šabanović. Krajište. . ., p. XXVI—XXVII.

[91] Ср. законите на Мехмед II, изд. у M. Arif. Kanunname-i Ali Osman. TOEM, Istanbul, No. 15, 1915, p. 11—12. Тук съм приела корекцията на Н. Белдичеану за датировката на кодекса, публикуван у M. Arif. Поради текстуалното му съвпадение с издадения от Белдичеану кодекс (ср. изд. Code de lois. . .), отнесен от издателя към времето на Мехмед II, смятам, че с основание текстът на Ариф-Белдичеану може да се отнесе към втората половина на XV в.; Code de lois coutumières de Mehmed II. Kitāb-i qavānin-i' örfiyye-i osmanı, ed. N. Beldiceanu, f° 9r — 11v. Военните задължения на спахиите са регистрирани в дефтерите при описите на тимарите им.

[92] Ср. Б. Цветкова. Принос към изучаването на турския феодализъм. ИИБИ, V, с. 122.

[93] H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli. . ., No. No. 23, 47, 48, 49, 52, 210, 212, 213, 222 и пр.

[94] H. Inalcik. 1431 tarihli Timar defterine göre. . ., p. 137.

[95] S. Vryonis. Seljuk Gulams and Ottoman Devshirme. — Der Islam, 41, 1965, p. 224—252.

[96] H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli. . ., p. XXIV—XXV.

[97] По тези въпроси ср. B. Cvetkova. Les institutions ottomanes en Europe, p. 12—13 и там пос. извори и книжнина.

[98] Пак там, с. 13.

[99] Пак там, с. 13—15.

[100] НБКМ—ОрО, ОАК 45/29, л. 32а; ср. и л. 33а, 31б.

[101] Д. Бојанић. Фрагменти збирног пописа Видинског санџака. . ., I, № 94 и 71.

[102] НБКМ—ОрО, ОАК 45/29, л. 16б.

[103] Д. Бојанић. Пос. съч., № 104.

[104] Вж. напр. Д. Бојанић. Фрагменти опширног пописа Видинског санџака, с. 161.

[105] Ср. напр. НБКМ—ОрО, ОАК, 45/30, л. 19б.

[106] НБКМ—ОрО, ОАК 45/29, л. 34а.

[107] Вж. повече у B. Cvetkova. Op. cit., p. 16—17 и там пос. извори и книжнина.

[108] TOEM, № 15, p. 17; ср. N. Beldiceanu. Code de lois coutumières, f° 14v — 15r.

[109] Ср. напр. Бр. Ђурђев. Дефтери за Црногорски санџак из времена Скендербега Црнојевића. POF, II, с. 48—50.

[110] Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Kānūnnāme Sultan Mehmeds des Eroberers. Die ältesten osmanischen Straf- und Finanzgesetze. MOG, I, 1921, p. 23.

[111] Ср. Б. Цветкова. Принос към изучаването на турския феодализъм. ИИБИ, V, с. 143 сл.

[112] За тях ср. Ö. L. Barkan. Mülk topraklar ve sultanların temlik hakkı. — IÜIFM, VII, 1941, 1; M. ı T. Gökbilgin. XV—XVI asırlarda Edirne ve Paşa livâsı vakıflar-mülkler-mukataalar. . ., p. 160 сл.; Б. Цветкова.

кова. Принос към изучаването. . ., ИИБИ, V, с. 132—137; В. Мутафчиева. Към въпроса за състава и облика на османската феодална класа през XV—XVI в. ИПр, XVII, 1961, 6, с. 54 сл.; Б. Цветкова. Нови архивни източници. . ., ИДА, VI, с. 299—339. Вж. НБКМ—ОрО, ОАК 217/8; Д. Ихчиев. Акт на завещание за Карловския тевлиет, написан на 1-и ден от месец шабан от 801 г. от егира (8 април 1399 г.). ИИД, III, 1911, с. 208—216. Ср. Извори за бълг. история, XIII, превод на Б. Недков, с. 481—497;*** и Д. Ихчиев. Турските вакъфи в българското царство и документи върху тях. Минало, I, 3, с. 243—255; Гл. Елезовић. Турски споменици, I/I, 1348—1520. Београд, 1940, с. 7 сл.

[113] Гл. Елезовић. Пос. съч., с. 12, 212.

[114—115] M. T. Gökbilgin. Op. cit., p. 242—243.

[116] Ö. L. Barkan. Islâm-türk mülkiyet hukuku tatbikatının Osmanlı Imparatorluğunda aldığı şekiller, III, — IÜHFM, 1942, p. 938—939; Б. Цветкова. ИДА, VI, с. 326—327; ОАК 217/8, л. 24аб.

[117] Гл. Елезовић. Пос. съч., с. 212.

[118] За фискалния режим в мюлковете ср. Б. Цветкова. Принос. . ., — ИИБИ, V, Пос. съч.; Б. Цветкова във: ИДА, VI. Пос. съч.

[119] Ср. B. Cvetkova. Sur certaines réformes du regime foncier au temps de Mehmet II. Journal of Economic and Social History of the Orient, v. VI, p. 1, Leiden, 1963, p. 104 сл.

[120] НБКМ—ОрО, ОАК 217/8, л. 5б—6б; ср. Б. Цветкова във: ИДА, VI, с. 309.

[121] Гл. Елезовић. Пос. съч., с. 12.

[122] Ср. бел. 120.

[123] По тези въпроси Ö. L. Barkan. Islâm-Türk mülkiyet hukuku. . ., III, p. 938, 941; Ö. L. Barkan. Osmanlı Imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler. I. Vakıflar dergisi, II, Ankara, 1942, p. 179—386; ОАК 217/8, л. 5б—6б, 23аб, 32б—33б; B. Cvetkova. Op. cit., p. 105; Б. Цветкова във: ИДА, VI, с. 311.

[124—125] M. T. Gökbilgin. Op. cit., p. 174.

[126] НБКМ—ОрО, ОАК 217/8, л. 8а; Ö. L. Barkan. Islâm-Türk mülkiyet hukuku. . ., p. 916—917.

[127] ИБИ, XIII, с. 495; Гл. Елезовић. Пос. съч., с. 21, 124, 143, 154; НБКМ—ОрО, ОАК 217/8 л. 2б—7б.

[128] За управлението на вакъфите ср. Гл. Елезовић. Пос. съч., с. 19, 20, 56—57; ИБИ, XIII, с. 489; ОАК 217/8, л. 2б—7б, 8а—10б.

[129] P. Wittek, WZfKM, B. 58, Wien, 1962, p. 165—168; B. 57, 1961, p. 102—104.

[130] M. T. Gökbilgin. Op. cit., p. 262—263, 232—233, 284. За тази свързаност с градската икономика ср. и В. Мутафчиева във: ИИЗИ, X, 1962. За градски имущества на вакъфи ср. и ОАК 217/8, л. 34б сл.

[131] Ö. L. Barkan. XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda toprak işçiliğinin organizasyonu şekilleri, отд. отпеч., p. 19—20.

[132] Гл. Елезовић. Пос. съч., с. 9.

[133] НБКМ—ОрО, ОАК 217/8. Ср. Ö. L. Barkan. Islâm-Türk Mülkiyet. . . III, p. 931—932; Б. Цветкова в ИДА, VI, с. 312.

[134] НБКМ—ОрО, ОАК 45/30, л. 4б—5а.

[135] НБКМ—ОрО, ОАК 217/8, л. 18 аб. За хасовете в Румили ср. ОрО—Д 376.

[136] Данните са извлечени от използваните в книгата описни регистри, както и в по-късния описен регистър от началото на XVI в. от НБКМ — ОрО, НПТА XVI 11/1, а също и данните у M. T. Gökbilgin. XV—XVI asırlarda Edirne ve Paşa livâsı. . .

[137] За административното устройство ср. повече у B. Cvetkova. Op. cit., p. 29 сл. и там пос. книжнина.

[138] H. A. Gibb-H. Bowen. Op. cit., v. I, p. 145—146.

[138a] Б. Цветкова. Проучвания на градското стопанство през XV—XVI в. Сф., 1972, гл. I.

[139] За кадийския институт, за правната система ср. H. A. R. Gibb—H. Bowen, op. cit., v. I, p. 1, p. 114—132; A. Sućeska. Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme turaka. Sarajevo, 1965, p. 47—51; M. T. Gökbilgin. XVI asırda mukataa ve iltizam işlerinde kadılık müessesesinin rolü. — IV Türk tarih kongresi. Ankara, 1948, p. 433—444.

[140] Ἀ. Βακαλόπουλος. Ἱστορία... Β. Θεσσαλονίκη, 1964, p. 285—304; H. Gelzer. Der wiederaufgefundene Kodex des Heiligen Klemens und andere Patriarchen. Berichte über die Verhandlungen der königl. — sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Phil.hist. Kl., 55, 1903,II; L. Hadrovics. Le peuple serbe et son église sous la domination turque. Paris, 1947.

[141] M. Franco. Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman. Paris, 1897; J. S. Emmanuel. Histoire des Israélites de Salonique. II. Paris, 1936; A. Galante. Histoire des Juifs d'Istanbul, 1942; Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на балканските земи през XVI век. Съст. Ели Ешкенази и А. Хананел, I, С., 1958, II, (за XVII в.), 1960.

[142] По тези въпроси вж. извори и книжнина у B. Cvetkova. Op. cit., p. 32—33.

[143] N. Beldiceanu. Recherches sur la ville ottomane au XVe siècle. Etudes et actes, p. 109—111; Б. Цветкова. Пос. съч., с. 65 сл.

[144] B. de la Broquière. Op. cit., p. 182—183.

[145] H. Šabanović. Vojno uređenje Bosne i Hercegovine. GDIBH, II, 1961, p. 201—205; H. Gibb — H. Bowen. Op. cit., p. 51.

[146] Ср. напр. НБКМ—ОрО, ОАК 45/29, III, л. 14а, 15а.

[147] За организацията на пристанищата Ср. I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1948.

[148—149] H. A. R. Gibb — H. Bowen. Op. cit., v. I, p. I, p. 53—55. TOEM, No 17—18, p. 44—49.

[150] За юруците през XV в. вж. следните извори и литература: ОАК 45/29, л. 18б, 20 б, 29а, 30а, 33а; ОАК 45/29, II откъс., л. 16б—18б; ОАК 45/30, л. 4б, 6б, 15а; ОАК 83/35, л. 7б; Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Op. cit., p. 26, 28; TOEM, No 18, p. 62—63; M. T. Gökbilgin. Rumeli' de Yürükler. . ., p. 1—35; А. Д. Новичев. Турецкие кочевники в XV—XVIII вв.Международный конгресс востоковедов, доклады делегации СССР. Москва, 1960, с. 1—11; E. Werner. Op. cit., p. 189 сл.

[151] Ö. L. Barkan. XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. . ., p. 260—262; M. T. Gökbilgin. Op. cit., p. 13—18, 86—90.

[152] H. A. R. Gibb — H. Bowen. Op. cit., I, p. I, p. 56; TOEM, No 18, p. 59—61.

[153] Ор. отдел на НБКМ, фонд 1, арх. ед. 19447; H. A. Gibb — H. Bowen. Op. cit., p. 56; A. Decei. Akinci. Encyclopédie de l'Islam, I. 1960, p. 340—341; I. Beldiceanu-Steinherr. En marge d'un acte concernant le penğyek et les aqinği. — REI, XXXVII, fsc. 1, 1969, p. 21—43.

[154] I. H. Uzunçarşılı. Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa. Belleten, XXIII, 1959, p. 462.

[155] I. Beldiceanu-Steinherr. Op. cit., p. 38—41.

[156] F. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken. II, p. 22; F. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 50—51; Ducas. Op. cit., p. 178_{33} — 180_{12}.

[157] За девширмето ср. V. L. Ménage в Encyclopédie de l'Islam, I. p. 210—213; J. A. B. Palmer. The Origin of the Janissaries. — Bull. of the John Ryland's Library, XXXIV, 1953, p. 448—481; Δ. Βακαλόπουλος. Προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος. Ἑλληνικά, XIII, 1954, p. 274—293; I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı Devleti teşkilatından Kapukulu Ocakları. I. İstanbul, 1943, p. 1—141; A. Refik. Devişrme usulü. Acemi oğlanlar. — Darülfunun edebiyat fak. mecmuası, V, 1—2. Istanbul, 1927; Г. Д. Гълъбов. ОТИБИ, св. II, ГСУ ифф, XXXV, 1938/39; B. D. Papoulia. Ursprung und Wesen der Knabelese im osmanischen Reich. Südosteurop. Arbeiten. Bd. 59. München, 1963; P. Wittek. Devshirme and Shari'a. — BOAS, XVII, 1955, p. 271—278; S. Vryonis. Seljuk Gulams and Ottoman Devshirme, p. 224—252; Цв. Георгиева. Развитие и характер на кръвния данък в българските земи. — ГСУ фиф, 61, III, история, 1967, с. 37—72.

[158] B. D. Papulia. Op. cit., p. 82.

[159] S. Vryonis. Isidor Glabas and the Turkish Devshirme. Speculum, 31, 1956, p. 438.

[160] Цит. по J. A. Palmer. Op. cit., p. 466.

[161] I. H. Uznnçarşılı. Op. cit., p. 155; J. v. Hammer. Op. cit., I, p. 91—92. H. A. Gibb — H. Bowen. Op. cit., I, I, p. 56—66.

[162] H. A. R. Gibb — H. Bowen. Op. cit., I, I, p. 66—71.

[163] Thalloczy-Karaczan. Eine Staatschrift des bosnischen Mohammedaners Molla Hassan Elkjafi über die Art und Weise des Regierens, — Archiv für slav. Philologie, 32. Berlin, 1911; H. Inalcık. L'Empire Ottoman. — Ier Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes. Rapport pour la séance plénière, Sofia, 1966, p. 19.

[164] Б. Цветкова. Поземлените отношения в българските земи под османско владичество до средата на XVII век. — ИПр, VII, 2, с. 161—164.

[165] TOEM, № 16, p. 17—18; H. Inalcik, op. cit., p. XXX; Ö. L. Barkan. Çiftlik, IA, III, p. 393 сл.; H. Inalcik. Osmanlılar'da raiyyet rüsûmu, p. 581 сл. За раятското земевладение ср. А. С. Тверитинова. К вопросу о крестьянстве и крестьянском землепользовании в Османской империи (XV—XVI вв.) — Ученые записки Института востоковедения. XVII. Москва, 1957, с. 3—50; H. Inaldžik. Od Stefana Dusana. . ., p. 46.

[166] Б. Цветкова. Принос към изучаването. . ., — ИИБИ, VI, с. 116—117.

[167] За феодалната зависимост на раятската земя ср. TOEM. № 16, p. 14, 17, № 18, p. 50, 54—55.

[168] TOEM, № 18, p. 51.

[169] Fr. Kraelitz—Greifenhorst. Op. cit., p. 22.

[170—171] H. Inalcik. Osmanlılar'da raiyyet rüsûmu. . ., p. 583—592, 602—607.

[172] H. Inalcik. The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation. — Akten des XI Internationalen Byzantinischen Kongresses, 1958, München, 1960.

[173] H. Inalcik. Osmanlılar'da raiyyet rüsûmu. . ., p. 577—581.

[174] За десятъка ср. Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Op. cit., p. 24—26. Ср. издадените подробни регистри в ИБИ, т. X и XIII; ОАК 217/8; Б. Цветкова. Принос към изучаването. . ., ИИБИ, VI, с. 131—136; J. Kabrda. Contribution à l'étude de la rente féodale dans l'Empire Ottoman. III. — Sbornik praci filosofické fakulty Brnenské university, 1966, c. 13, p. 55—81; Б. Цветкова. във: Родопски сборник, С., с. 44—49.

[175] Б. Цветкова във: ИИБИ, VI, с. 136; TOEM, № 15, p. 16, № 16, p. 31. Ср. издадените досега tahrir defteleri; L. Güçer. XVI—XVII asırlarda Osmanlı Imperatorluğunda hububat meselesi ve hububattan alınan vergiler. Istanbul, 1964, p. 51 сл.; Б. Цветкова. Към иконо-

мическата история на градовете в българските земи през XV в. — ИИЗИ, XIV—XV, 1964, с. 252.

[176] За тези унаследени фискални институции вж. B. Cvetkova. Influence exercée par cetraines institutions de Byzance et des Balkans du Moyen âge sur le système féodal ottoman. — Byzantinobulgarica, I. Sf., 1962, p. 245—246; Б. Цветкова във: ИИБИ, VI, с. 135—136, 142; Ср. подробните описни регистри в т. X, XIII и XVI на ИБИ; Д. Бојанић. О српској баштини и соћу у турским законима. — ИЧ, XX, 1973, с. 157—180; Същата във: Фрагменти опширног пописа Видинског санџака из 1478—81 године, с. 81—116.

[177] Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Op. cit., p. 29, 24; TOEM, No 16, p. 30; H. W. Duda. Schafsteuer und Schaflieferungen Bulgariens zur Osmanischen Zeit. Miscellanea in memoriam P. Mutafčiev, S., 1943; H. Duda. Balkantürkische Studien. Wien, 1949, p. 90—93; Б. Цветкова. Пос. съч., с. 136—139; H. Hadžibegić. Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša. POF, VIII—IX, 1958—1959, p. 63—109; J. Kabrda. Contribution á l'étude. . ., II — SBPFFBU, 1965, c. 12, p. 103—122.

[178] Б. Цветкова във: ИИЗИ, XIV—XV, с. 253; H. Inalcik. Belleten, XXIII, 1959, 92, p. 592—594; Б. Цветкова във: Родопски сборник, I, с. 54; TOEM, № 17—18, p. 43; Б. Цветкова във: ИИБИ, VI, с. 139—140.

[179] Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Op. cit., p. 25; Ср. mufassal defterleri в т. X и XIII ИБИ; Б. Цветкова. Родопски сборник, т. I.

[180] TOEM, № 16, p. 19—20, № 17, p. 38—39.

[181] Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Op. cit., p. 28—29; TOEM, No 17, p. 35.

[182] Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Op. cit., p. 26, 30—31; TOEM, No 16, p. 21—23, 26—27; N. Beldiceanu. Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, I. Paris, 1960, p. 104—109, 110—118, 126—136, 151—153; Fr. Babinger. Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II des Eroberers, I. München, 1956, p. 130—166, 197—216, 280—291; R. Anhegger, H. Inalcik. Ḳānūnnāme-i sultānī ber müceb-i ʿörf-i' osmâni. Ankara, 1956, p. 40—50, 57—65, 78—81; Б. Цветкова във: ИИЗИ, XIV—XV, с. 243—257; Б. Цветкова. Към въпроса за пазарните и пристанищните мита и такси в някои български градове през XVI в. — ИИЗИ, XIII, 1963, с. 187 сл.; B. Cvetkova. Vie économique des villes et ports balkaniques. . .

[183] Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Op. cit., p. 25, 26, 28; TOEM, No. 18, p. 54, 57; Б. Цветкова във: ИИБИ, VI, с. 148.

[184] НБКМ-ОрО, ОАК 214/5. Ср. B. Nedkov. Die Ǧizya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien. Leipzig, 1942; Abdürrahman Vefik. Tekâlif kavaidi, I. Dersaadet, 1329, p. 23—25; Б. Цветкова във: ИИБИ, VI, с. 122; Ö. L. Barkan, 894 (1488—1489) yılı cizyesinin tahsilâtına ait muḥasebe bilançoları, Belgeler, t. I. (Ankara, 1964), p. 35—111.

[185] Ср. за тях Б. Цветкова. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. С., 1958.

[186] Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Op. cit., p. 22, 26; TOEM, № 18, p. 51, 53, 54, 57, 58.

[187] TOEM, № 18, p. 56; Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Op. cit., p. 24; Б. Цветкова във: ИИБИ, VI, с. 152—153.

[188] Ср. напр. НБКМ-ОрО,ОАК 45/30, л. 19б.

[189—191] Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Op. cit., p. 22, 26. TOEM, № 18, p. 53, 57, 58, 54.

[192] Ср. използваните тук подробни описни регистри за балканските земи както и Б. Цветкова във: ИИБИ, V, с. 45—49; Същата във: Ро-

допски сборник, I, с. 45—49; А. Д. Новичев. К вопросу о феодальных отношениях и положении крестьян в Турции во второй половине XV века. — Ученые Записки ЛГУ, 1961, № 294, с.145—146.

193 Ср. подробните описни регистри, използвани тук; вж. Б. Цветкова във: Икономгеографски и етнографски сборник в чест на чл.-кор. Йорд. Захариев, с. 138; А. Д. Новичев. Пос. съч., с. 145 сл.

194 Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Op. cit., p. 24, 26, 29—30.

195 За власите през ранния период ср. TOEM, № 18—19, p. 63—65; B. Đurđev. Nešto o vlaškim starejšinama pod turskom upravom. GZM, LII (1940), p. 49—67; Същият. О кнезовима под турском управом. Историјски часопис, I, 1—2, 1948, с.132—166; Същият. Територијализација катунске организације до краја XV вијека.Симпозијум о средњовјековном катуну, 1. Сарајево, 1963, с. 143—170; N. Beldiceanu. La région de Timok — Morava dans les documents de Mehmed II et de Selim I. Revue des études roumaines, III—IV, Paris, 1957, p. 111—129; Б. Цветкова. За етническия и демографски облик на Видин през XVI в. — ИЕИМ, VII, 1964, с. 12—14; N. Beldiceanu. Sur les valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane (1450—1550). Revue des Études Islamiques. Paris, 1967, p. 83—132; Д. Лукач. Видин и Видинският санджак. . ., с. 178—179.

196 Г. Гълъбов. ОТИБИ, св. I, III, — ГСУ ифф, XXXIV, 1938, XXXIX, 1942/43; Бр. Ђурђев. О војнуцима, са осврtом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука. — GZMS, др. н., 1947, sv. II, с. 75—137; H. Inaldžik. Od Stefana Dušana. . ., p. 35 сл.; Б. Цветкова във: ИИБИ, VI, с. 158—162; ИБИ, XX, изд. Б. Цветкова.

197 Гл. Елезовић. Соколари и соколарство. Из историје соколарства. Скопље, 1923; Б. Цветкова във: ИИБИ, VI, с. 162—166; ИБИ, X; B. Cvetkova. La fauconnerie dans le sandjak de Nikopol aux XVe — XVIe siècles.—Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege, I. Mittelmeer und Kontinent. Festschrift für H. Kellenbenz, hsg. J. Schneider, I, 1978, p. 507—519.

198 Б. Цветкова. К вопросу о положении дервенджийского населения в болгарских землях в период турецкого господства. — Ученые записки Института славяноведения, XX, 1960, с. 196—220; Б. Цветкова във: ИИБИ, VI, с. 166—170; А. Стојановски. Дервенџиството во Македонија. Скопје, 1974; C. Orhonlu. Osmanlı Imparatorluğunda Derbend Teşkilâtı. Istanbul, 1967.

199 R. Anhegger. Martoloslar hakkında. Türkiyat Mecmuası. Istanbul, 1942, p. 282—320; М. Васић. Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином. Сарајево, 1967.

200 Ср. за това всички описни дефтери, използвани тук, както и М. Соколоски. Гратското и селското неселение со специјални задолжени ја во дел од Охридскиот санџак во втората половина на XV век. — ГИНИ, X, 1966, 2—3, с. 191—198.

201 Fr. Kraelitz-Greifenhorst. Op. cit., p. 24; Ср. Ö. L. Barkan. Op. cit., p. 275, 283, 277, 205; Ср. В. Мутафчиева. Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV—XVI в., — ИИЗИ, IX, 1960, с. 78—79.

202 Ö. L. Barkan. Op. cit., p. 275, 283, 277; Б. Цветкова. Материали за стопанската история на селищата по Черноморието и в някои прилежащи области от XVI в. — ИНМВ, III, 1967, с. 159 сл.; L. Güçer. XV—XVII Asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda Tuz Inhisarı ve Tuzların işletme Nizamı. — IÜIFM, XXIII, p. 113 сл.

203 Ö. L. Barkan. Op. cit., p. 245—246, 232, 233. Ср. Б. Цветкова във: ИДА, VI, с. 330.

204 B. Cvetkova. Les Celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque ottomane (XVe —XVIIIe ss.).— SEHME, 1970, p. 172—192.

205 R. Anhegger. Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen

Reich. Istánbul, I, 1943, p. 90 сл.; N. Beldiceanu. Les actes des premiers sultans. II. Règlements miniers 1390—1512. Paris—La Haye, 1964 и там посочената богата книжнина.

[206] В. Цветкова. Робството в Османската империя и по-специално в българските земи под турска власт. — ИПр, 1955, X, 2, с. 94 сл.

[207] Ö. L. Barkan. XVI ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda toprak işçiliğinin organizasyonu şekilleri, I—III; Ö. L. Barkan. Le servage existait-il en Turquie? Annales ESC, IX, 1956, p. 54—60.

[208] По тези въпроси ср. B. Cvetkova. Institutions ottomans, p. 68 сл. и там пос. източници.

[209] За живота на градовете през този ранен период ср. гл. Б. Цветкова. Проучвания на градското стопанство. . .; N. Beldiceanu. Recherches sur la ville ottomane. . .; Н. Тодоров. Балканският град.. .

[210] За презаселването на българските градове вж. Хр. Гандев. Пос. съч.

[211] По тези въпроси вж. книжнината пос. в бел. 209.

[212] Б. Цветкова във: ИЕИМ, 1964; B. Cvetkova във: Byzantinobulgarica II; ср. ИБИ, XIII, С., 1966; ГИНИ, VII/1, 1963, Skopje, с. 127 сл.

[213] НБКМ-ОрО, ОАК 45/29, л. 3а; M. T. Gökbilgin. Kanunî sultan Süleyman devri başlarında Rumili eyaleti livâları, şehir ve kasabaları. — Belleten, XX, 78, p. 269, n. 66.

[214] H. Inalcik. Hicrî 835 tarihli. . ., p. 1, 4, 28.

[215—216] НБКМ—ОрО, ОАК 45/29, I, л. 4а, 6б, 16б, 34б, II, л. 5а.

[217] Ср. описи на градове в използваните тук описни дефтери.

[218] За него вж. напр. Б. Цветкова във: ИИБИ, V, с. 92 сл.; З. Пляков. Градското занаятчийско производство в българските земи през XV—XVII в. — ИПр, 1973, № 6, с. 68—87.

[219] N. Beldiceanu. Les Actes. . ., II.

[220] За вътрешната търговия вж. проучванията върху града, пос. в бел. 209, както и Б. Цветкова във: ИИБИ, V.

[221] За градските пазарни такси и режима на стопанската дейност вж. Б. Цветкова. Проучвания на градското стопанство. . .

Глава IV

ЕВРОПЕЙСКИТЕ ДЪРЖАВИ И ОСМАНСКАТА ОПАСНОСТ

УНГАРИЯ, ПОЛША И ЧЕХИЯ

Османското напредване на Балканския полуостров в края на XIV и първите десетилетия на XV в. внасят смут преди всичко в някои от италианските морски републики, чиито търговски интереси и балкански владения са застрашени от настъпилите събития, и особено много в средноевропейските страни. За Средна Европа става все по-ясно, че османците не ще спрат до Дунава и Сава и че отбранителната гранична система в тия райони не е преграда за неудържимия османски напор. Унгария трябва първа да понесе ударите на стремителните нашественици. Техните грабителски походи в маджарските владения зачестяват, а през XV в. се превръщат в истинска напаст за населението от южноунгарските земи. «[Турците] бяха свикнали безнаказано да опустошават нивите — оплаква се един съвременник на тия събития, — да ограбват градовете и да убиват или да отвличат хора, без разлика на пол и възраст.»[1]

Но дори и преди да се разразят тия стихии на маджарска земя, Унгария се чувствува застрашена и уязвена. Старите стремежи на унгарската корона за господство на Балканите са вече пред пълен крах. Земите, където унгарските крале са успели повече или по-малко да наложат върховенството си — Босна, Адриатическото крайбрежие, долнодунавските княжества, са вече или напълно подчинени от османците, или са приели васална зависимост от тях. Пръв властолюбивият Сигизмунд долавя цялата сериозност на напрегнатата политическа обстановка в Европейския югоизток и упорито полага усилия да организира коалиция, да използва благоприятни моменти за отблъсване на османската опасност. Но този отпор дълго време не е ефикасен. Унгарският владетел има значителни вътрешни затруднения и други проблеми и грижи, които безплодно изразходват усилия-

та и възможностите му в толкова тежките и съдбоносни години на османския възход. Макар и укрепваща от десетилетия наред, унгарската кралска власт не престава да се сблъсква със своеволието и непокорството на маджарските едри феодали и влиятелни сановници. Честолюбиви подтици, жажда за богатства и могъщество тласкат маджарските феодални господари към междуособици, подклаждат огъня на непрестанни вражди. Всеки опит на централната власт да ограничи имунитета им, да увеличи приходите на държавното съкровище за тяхна сметка, среща яростната им съпротива. Мощта им има дълбоки корени — в техни ръце са просторни земи. Нито дворянството, жадно да разшири привилегии и поземлени имущества, нито неукрепналите още градове са достатъчно надеждна и здрава опора за кралската власт в борбата ѝ с алчните и силни магнати. Кралят е заставен да се вслушва във все по-дръзкия им глас, който се налага чрез кралския съвет, в миналото само обикновен съвещателен орган без влияние.[2]

Но и самият крал уронва престижа и силата си, като се заплита в нескончаеми борби за престол и надмощие в немаджарски земи. Докато османците повалят крепост след крепост, докато погазват област след област на Балканите, Сигизмунд, брат и наследник на чешкия крал, е затънал в кървави съперничества с неаполитанския крал, стреми се към короната на политически разпокъсана Германия, до която се добира през 1411 г., бори се да възвърне на династията си полския престол, воюва с Босна.[3]

Грижата за организиране на здрав и дълготраен отбранителен фронт срещу османците не поглъща изцяло вниманието на Сигизмунд, а и неговите феодали не проявяват по-голямо усърдие в това направление. При това на устремната османска сила те не могат да противопоставят друга освен остарялата си вече феодална армия, която не се отличава с особена боеспособност. Тя е съставена от бандерите — въоръжени отряди на маджарските феодали, които те екипират и поддържат, — и от дворянското опълчение. Това опълчение набира силите си от средите на неродовата аристокрация. Неговите бойци са свиквани само при нужда за отбранителни цели под ръководството на т. нар. жупани. Набирането на дворянското опълчение е мъчително — знатните служат с все по-малка охота в изтощителните борби на взаимно враждуващи в страната могъщи феодални фамилии.

Военното умение на опълчението не е на необходимото ниво за разлика от по-добре обучените и стъкмени бандери. Но тежко въоръжените бойци от бандерите, претоварени с отживяващи своето време рицарски доспехи и снаряжения, трудно могат да противостоят на далеч по-леко въоръжените, подвижни и ловко действуващи османски бойци. Цялата феодална армия действува по старата рицарска тактика.[4] Народът не участвува в тази феодална бойна сила, предназначена да пази господството на мад-

жарските властници. А този народ, особено в южноунгарските области, най-тежко понася османските опустошителни набези. Загрижени преди всичко за властта си, маджарските феодали се страхуват да ги въоръжат, защото се боят, че същото оръжие, което би громило чуждите нашественици, би могло да се обърне срещу техните неправди и потисничество.[5]

Но дори с всичките си недостатъци унгарската феодална армия би могла да изиграе известна роля при здраво общо командуване, при силна централна власт. Само чрез укрепване на тази власт Унгария би могла да очаква организирана отбрана срещу османските нашественици. Повелята на историческия момент е ясна: да се надмогнат феодалните дрязги, за да съсредоточи централната власт вниманието си към най-важната и съдбоносна външнополитическа задача — прогонване на османците. Това трудно би могло да се осъществи със старите бойни сили, изцяло оръдие на своеволните феодали. Горчивият опит от поражението при Никопол (1396 г.), където погива «цветът и гордостта на европейските рицарски страни», доказва недвусмислено това с цената на страшни човешки и материални жертви за тогавашния християнски свят. Необходими са многобройни бойци, които да се събират леко и бързо, на които кралят да разчита постоянно, без да зависи от военната сила на неохотно и нередовно служещите дворяни, или да разчита само не недостатъчните си кралски бандери.

Опитите на Сигизмунд за преобразяване на унгарските въоръжени сили, за въвеждането на «земска» войска остават неосъществени поради съпротивата на унгарските феодали. А в годините, които се изнизват подир Ангорската битка, нуждите на борбата срещу османците са изместени на заден план, тъй като е отпаднал напорът на вътрешно разстроената османска сила. Унгарските управляващи среди не правят нищо за организиране защитата на страната си. Те се надпреварват да грабят угнетеното население. Не без основание впрочем унгарските магнати и дворяни се страхуват да въоръжават срещу турците селяните си. Още през първите десетилетия на XV в. Унгария кипи от народни движения. В Трансилвания през 1430 г. разярени селски маси громят дворянски владения, повалят синорните камъни, които бележат обсега на господарските имения, за да възвърнат ограбените от дворяните общински земи. В Северна Унгария се бунтуват за правда и хляб селяни, предвождани от Балаша. Магнатите са изплашени. Под тяхно давление Сигизмунд въвежда закони за най-строго закрепостяване на селяните. Вълнуват се и угнетените труженици в Буда. Гнетът на немските търговци, които своеволничат и експлоатират из унгарските градове, ги е довел до последния предел на търпението. Из унгарските владения в Словакия се шири движението на т. нар. братики, подели борба срещу несправедливата обществена действителност под влия-

нието на чешките хусисти. Народното недоволство пламти из страната.[6] Него се стараят да смажат унгарските феодали, вместо да обединят усилията си срещу външните врагове на страната. В трепет ги хвърля и голямото народно движение на хусистите в съседна Чехия, което застрашава господството на феодалната аристокрация и на феодалната църква. Борбата срещу великия чешки реформатор Ян Хус, неговите последователи и хилядите народни воини на правдата е грижа, която еднакво поглъща вниманието и на владетеля, и на унгарските феодали.

Но османската опасност отново надвисва. Съвзели се от кризата, османците все по-често налитат и плячкосват южноунгарските земи. Напразно Сигизмунд съставя планове за отбрана на пограничните крепости, където е създал добра разузнавателна мрежа и чрез нея е винаги в течение за хода на балканските събития. Унгарският крал не осъзнава, че крепостният пояс, който би могъл да бъде препятствие за голяма армия, не е ефикасна преграда за спорадичните османски набези в различни райони. Все пак той не престава да полага усилия за преобразуване на унгарската военна сила. Пред Унгария стои тежка историческа задача—не само да попречи на турското проникване в нея, но и да прегради по-нататъшния им път към Европа. Затова европейските съвременници я считат «крепост, щит на християнството» (propugnaculum et clipeus Christianitatis)[7]. Неосъщественият закон за създаване на «земска» войска е приет през 1433—1435 г. Тази войска трябва да се набира по следния начин — от всеки 33 крепостни стопанства по един войник и от всеки 100 по трима конни стрелци. За целта е необходима грижлива и точна поземлена регистрация, за чието провеждане са дадени подробни инструкции. Изисква се още феодалите-участници в магнатските или кралските бандери да доставят определен брой стрелци в отрядите на комитатските жупани. Преобразованията, предвидени в този закон, са наложени от неотменната необходимост за укрепване бойната сила срещу османците. На тяхната лека кавалерия Сигизмунд иска да противопостави също такава стрелкова кавалерия. Но главните тежести на войната според новия закон трябва да паднат върху крепостните. Унгарските аристократи допускат това да се узакони само защото османската опасност е пред вратите им, а те не желаят да понасят жертви и страдания за опазването на страната. Но от друга страна, страхът им от въоръжените крепостници е достатъчно голям, за да не позволят практическото прилагане на приетия Сигизмундов закон. Те всячески го осуетяват. Не по-добра участ имат и опитите на Сигизмунд да увеличи числеността на бандерите, да преобрази дворянското опълчение. Единственият род войска, който е засилен най-вече в пограничните с турците области, е леката кавалерия, позната под името «рашка» (сръбска). Бойците ѝ са люде, потърсили убежище от турците на унгарска земя. Те са настанени най-вече

из унгарските феодални владения на Бранковичите (островът Чепел, землището на Вилагошвар), а също и в комитатите Торонтал и Кеве.[8] С бързите си коне, подвижни и стремителни, те често изненадват турците, секат с остри саби, мятат дълги копия — едничкото оръжие, с което ловко оперират против врага. Това са по-късните унгарски «хусари», които образуват гранични защитни отряди.

Но и така боеспособността на унгарската армия не се повишава чувствително. Необходима е постоянна военна сила, която да не зависи от прищевките на своенравните феодали, а да служи предано на кралската власт. Такава сила би могла да бъде наемната армия. Но и в усилията си да я създаде Сигизмунд среща непреодолими пречки. Не достигат средствата за поддържане на голяма наемна армия. Унгарските магнати използват и най-малките поводи, за да ограбват под една или друга форма кралската хазна, а дворцовият разкош поглъща останалото. Сигизмунд поверява набирането на наемници на частни лица, като за издръжката на войниците им преотстъпва доходите от феодални имения, солници, мини и пр. Вербуваните наемници обаче не са нито достатъчни, нито съвсем надеждни — те са под контрола на своеволните маджарски магнати.[9]

Поради всичко това са наложителни коренни нововъведения — османската заплаха го налага неотменно. Осъществява ги един прозорлив, даровит и енергичен военачалник, който се откроява ярко с делата си като защитник не само на Унгария, но и на тогавашния християнски свят срещу османските нашественици. Това е Янош Хуняди.

Дошъл някъде от Влахия, бащата на Янош Хуняди получава феодално владение в Трансилвания за заслуги към крал Сигизмунд. Синът му Янош е приобщен към средите на унгарското дворянство и става предан Сигизмундов съратник. По лаконичните сведения на тогавашните източници намираме този силен и буден млад дворянин през 1431 г. в Италия заедно с унгарския крал. Сигизмунд го оставя тук с една войскова част в помощ на италианския му съюзник — миланския дук Филипо Висконти. Може би тук, в тия неспокойни италиански земи, чиито градове са направили от взаимоизтребителните войни професия на една категория свои жители, Янош Хуняди усвоява високо бойно майсторство. Две години прекарва тук в сурово войнишко ежедневие като капитан на наемни бойци. Дружба го свързва с миланския господар, а и с вожда на военните му сили Франческо Сфорца. Миланските и флорентинските предания се мъчат да откъснат частица от изгрялата по-късно слава на безсмъртния Хуняди, като уверяват, че военното си умение той дължи ту на Сфорца, ту на флорентинеца Филипо Сколари. В тези непотвърдени мълви най-вероятно е едно — че Хуняди се е запознал с умението да ръководи наемници тъкмо тук, където то е доведено

до съвършенство от познатите професионални майстори — кондотиерите.

Завърнал се в Буда, Янош Хуняди заедно с брат си е неотлъчно в императорската свита, предводител на наемен кавалерийски отряд. Следвайки Сигизмунд, Хуняди се явява в смутна Чехия през 1436 г. Многобройните изследователи на този бележит военачалник считат, че на чешка земя Хуняди опознава за пръв път изпитаното в кървави схватки с феодалите военно изкуство на хусистите. Не без усилия, но неуморно, целенасочено и мъдро Янош Хуняди осъществява години наред своите военни нововъведения, осъзнал необходимостта от привличане на народа във въоръжената отбрана на страната.

При Албрехт Австрийски, наследник на Сигизмунд и след смъртта му, Янош Хуняди отбранява с наемници важни крепости в Дунавската област и подпомага избавлението на обсадената от турците Белградска крепост. Съвременните източници споменават с похвала още тогава «бележитите му дела», а кралската власт му отрежда висока държавна длъжност — бан на Срем.[10]

В Унгария настъпват тежки, смутни години. Сигизмундовият зет и наследник Албрехт Австрийски умира след краткотрайно управление и оставя страната в разгорещени борби на управляващите среди за избиране на нов владетел. Част от едрите магнати подкрепят Елисавета, дъщерята на Сигизмунд, да опази престола за своя син Ладислав, роден след смъртта на Албрехт Австрийски. Това са най-вече феодалите от Северна Унгария. Подалеч от турската заплаха и в по-близко съседство с Полша, те се опасяват по-скоро от вмешателството на полските управляващи среди, което би могло да увреди на властта и привилегиите им. Поради това те начело с Улрих фон Цили решително се противопоставят на полско-унгарската уния и се обявяват за привърженици на кралската вдовица. Още приживе на Албрехт II, а и след това, докато трае периодът на междуцарствието при обстановката на недружелюбност спрямо Полша всред известни унгарски управляващи кръгове османците търсят по дипломатически път сближение с полския владетел срещу Унгария. Тяхно пратеничество предлага на полския крал материална и военна подкрепа срещу Унгария. В очакване да получи унгарския престол обаче Владислав отклонява предложението, като все пак използва това неочаквано обстоятелство, за да упражни натиск върху унгарските ръководни среди в полза на своята кандидатура.[11] Унгаро-османските отношения продължават да бъдат враждебни през периода на междуцарствието.

Османските гранични нападения зачестяват. По южноунгарските укрепителни съоръжения е тревожно и напрегнато. Самата кралица се вижда принудена дори да заложи град Кечкемет срещу 2 500 злоти, за да засили отбраната на крепостите, които лежат «в устата на турците.»[12]

Друга по-значителна част от феодалите предлага унгарския престол през 1440 г. на младия полски крал Владислав, за да обедини полско-унгарските сили в бъдещата съдбоносна борба срещу османското настъпление. Владислав става крал на Унгария и Полша и поема властта в обстановка на яростни стълкновения и непримирима ненавист между неговите привърженици и противници.

А османците все повече напират по южномаджарската граница. Вече унгарски крал, Владислав изпраща пратеничество в лагера на османските войски, които обсаждат Белград, за да предложи мирно разрешение на конфликта и оттеглянето на Мурад II от дунавската крепост. Когато става ясно, че не може да се преодолее здравата защита на Белград, османците отпращат обратно полското пратеничество, като показват склонност да сключат мир, но при условие, че Унгария ще им отстъпи крепостта и ще потвърди правото им на господство над сръбски земи.[12а] Унгария отказва да приеме това и отношенията с турците остават неприятелски.

С бързи и смели бойци Хуняди прониква във Видинския санджак и всява ужас всред завоевателите. Кралят великодушно бърза да го награди — дарява му имениятa Шолмош, Береко, Нявaляш, Бурян и Бошар в комитатите Темеш и Хуняд. Участието му в гражданските размирици и по-късните му победи над османците го извисяват още по-високо в йерархията на маджарската феодална държава: Хуняди става трансилвански войвода, жупан на Темешкия комитат и главнокомандуващ на бойните сили в Белград.[13] През мъчителните години на династически кризи, феодални съперничества и близката заплаха на османците Хуняди организира своя военна сила. Той привлича преди всичко опитни чешки наемници от средите на хусистите и използва в бойните действия укрепления от коли (вагенбург). Чешки наемници в унгарската армия участвуват с успех още през 1437 г. в боеве с османците на Балканите и допринасят за победата при Смедерево. Те отвеждат в Чехия турски пленници, «за да се похвалят с ознаменуването на победата си над неверниците».[14]

Покрай чехите всред наемниците на Хуняди се стичат и поляци, и хора от други народности. Основна грижа на добрия пълководец е да им осигури редовна и достатъчна заплата. С оглед на това Хуняди не само жертвува лични приходи, но се стреми да постави кралските и държавните средства в услуга на военните сили. Той бди зорко и наказва всички злоупотреби на магнатите, прегражда всички техни опити да спъват набирането на средства за военни нужди. Затова знатните го ненавиждат и по думите на един съвременник — хуманиста Енеас Силвиус — злословят, че «в отсъствието на краля той управлява страната с железен юмрук и не смекчава мерките си дори в присъствието на краля». Целенасочено и неотклонно Янош Хуняди се стреми да увеличи числеността и боеспособността на личната кралска войска, за да

намали значението на магнатските бандери и дворянските отряди. Сам полага грижи за разрастването на васалната си армия. В нея отначало участвуват знатни от областта Хуняд, дребни трансилвански дворяни и граждани, а след това се стичат все повече имотни и влиятелни дворяни от близките области, а и от цялата страна. Но наред с това Хуняди пръв прозира нуждата да постави в услуга на върховните държавни интереси и унгарския народ — той привлича в армията си бойци от средите на унгарските селяни. Въоръжава ги със средствата на феодалните си имения, които нарастват заради бойните му заслуги в напрегнатата обстановка. Мъдрият трансилвански пълководец долавя, че унгарските селяни и особено ония от граничните райони, познали ужаса на османските набези, са готови да воюват с цената на живота си. Борбата с турците за тях е жизнена задача. Лишени от държавна закрила, те знаят, че само така ще опазят бедните си колиби и скъпата си челяд от гибел. Селяните са предани бойци в Хунядовата армия и заради личното обаяние и популярност на войводата. В неговите имения селяните не са погазени от крепостното право — те могат свободно да се придвижват. С борбата си срещу покварата, непокорството и раздорите и в подкрепа на кралската власт Хуняди, макар и сам феодал, израства в очите на угнетения народ като закрилник от произволите на жестоките магнати. Като привлича бойци-селяни, Хуняди показва как постоянната наемна армия с участието на свежи народни сили е много по-надеждна от несигурните и неверни бандери и дворянското опълчение. С тия предимно наемни бойни части, въоръжени по новому, Хуняди изоставя недостатъчно ефикасната стратегия на антиосманската отбрана и предприема настъпателни действия срещу нашествениците.

В бързината и внезапната светкавична и смела атака Хуняди вижда най-разумната и резултатна тактика за борба с османците. Голямо място и значение придобива леката кавалерия, която най-ловко и най-добре би могла да се противопостави на османската спахийска конница. Но бележитият трансилвански военачалник налага и други тактически нововъведения, за да се справи с числеността превъзходство на неприятеля. На него той противопоставя разчленен боен строй с най-тясно взаимодействие между различните родове оръжие.[15]

През лятото на 1441 г. на Хуняди и на феодалния владетел Никлас Уйлаки крал Владислав III Ягело поверява отбраната на южната граница и на Белград. Тук именно с действията си Хуняди извършва истински прелом, чиито резултати много по-късно възславя хуманистът Филип Буонакорси-Калимах: «Унгарците — бележи той — и техните балкански съюзници придобили увереност в силите си, а нападателите, привикнали към победи, започнали, напротив, да се чувствуват не победители, а победени.»[16]

Поел ръководството на пограничния укрепен пояс, Хуняди

бърза да скове османската дързост и нахлува с войските си из османските владения в Сърбия. Три дни действува победоносно и отвлича плячка. По обратния път му се изпречва Исхак бей и се опитва да го разгроми. Хуняди действува смело и ловко, нанася удар на противника и обръща в бягство бойците му. Войниците на Хуняди ликуват, в Унгария се носи ехото на тия нанасърчителни победи.[17]

Неочакваното напрежение подтиква разярените османци към нови действия. Цяла тяхна армия начело с Мезид бей се впуска да граби и издевателствува в Трансилвания. Стремглавото проникване на вражеските отряди заварва Хуняди в невъзможност да събере достатъчно сили за отпор. Турците се настаняват недалеч от Вайсенбург (дн. Алба Юлия, Румъния, при Сент Имре), като влачат набраната плячка. Хуняди се отправя срещу тях заедно с вайсенбургския епископ. Непредпазливото му бързо приближаване причинява неприятни изненади. Хуняди е обкръжен и се опитва да се оттегли. Много негови бойци са избити или пленени. Мезид бей е опиянен от победата. Унгарският летописец Туроци разказва, че неочаквано събитията вземат друг ход. Нарочен съгледвач донася на Хуняди за тайните намерения на османците в предстоящия бой. Мезид бей се готви да го убие — враговете знаят как е облечен и какъв е конят му. Трансилванският войвода прибягва към хитрост — разменя коня и снаряжението си с един от бойците си — Симон де Кемени. Така избягва удара на враговете. А техните редове се огъват пред храбрите войни на Хуняди. Унгарските пленници се отскубват и подпомагат сънародниците си. Медиз бяга, но е убит със сина си. Хуняди не спира дотук, а преследва османците и заробва много от тях.[18]

Скоро султанските бойци бързат да си отмъстят. С несдържана ярост османският сановник Шехабедин паша поема към Трансилвания с десетки хиляди войници и акънджии. Сам султанът му е наредил да не се връща, без да покори Трансилвания. Дунав е прехвърлен, османците напредват. Хуняди подготвя силите си. През 1442 г. по сведения на унгарския летописец Бонифиний конните бойци са въоръжени със самострели (арбалети), а тежката и лека пехота — с копия и лъкове със стрели.[19] Хуняди следва отдалеч войските на османците. Шехабедин е пръснал повече от своите хора да грабят и плячкосват и остава сам с малко защитници в лагера си. Узнал за това, Хуняди напада нашествениците. В битката при р. Яломница (Влахия) Хуняди прилага хусистки методи на воюване и нанася зашеметяващо поражение на Шехабедин.

През есента на 1442 г. 15-хилядна армия начело с Турхан бей обсажда отново Белград. Хуняди разбива и нея, като нанася тежки щети на противниците.[20]

Мълвата за победите на Хуняди разнася името му навред по

цялата унгарска земя. Пленените османски знамена се развяват по унгарските черкви като скъпоценни символи на победата на кръста над полумесеца.[21] Хуняди доказва предимството на организираните от него бойни сили, на своето военачалническо прозрение. Тези победи вдъхват надежда за прогонване на османците и всред най-скептично настроените среди в Европа.

В мрачната обстановка на Европейския югоизток се откроява голямата личност на Хуняди с желязна воля, смелост, държавническа и войнска мъдрост. Във време, когато взаимоизтребващата вражда и трескава надпревара за богатство и власт заслепява управляващата класа на Унгария, а ненавистното й господство се люлее, разтърсвано от народни движения, когато мюсюлманските нашественици стремглаво напират към Средна Европа, Хуняди разбира предимствата и нуждата от силна централна власт. Неговите усилия да омаломощи влиянието на магнати и дворяни, за да укрепи централистичното начало с оглед спасението на страната, спомагат на един прогресивен за времето процес — изграждане на централизирана монархия, която с единството и вътрешния си ред да замести хаоса на феодалната действителност и нескончаемите раздори и междуособни войни.

Хуняди прозира добре, че утвърждаването на кралската власт е неразривно свързано с една неотложна и върховна цел — спасението на страната от чужди завоеватели,

Вместо апатията или късогледството на унгарската аристокрация пред лицето на османската стихия този феодал, доловил повелите на времето, се изявява като носител на родолюбие, като радетел за запазване независимостта на земята му от чуждо посегателство. С оглед на това верният му усет на държавник и пълководец го насочва да търси опора за противоосманската си офанзива у народа, у когото е най-силна предаността към родната земя. В тази смутна, преломна епоха, когато Европа върви от Средновековието към Ренесанса, когато селяните се борят да разрушат оковите на крепостничеството, Хуняди насочва поглед към тези изстрадали люде и ги привлича за каузата на една справедлива борба в защита не само на родината, но и на християнския свят от мюсюлманската опасност.

Проникнат от правдивото разбиране, че в двубоя с такъв силен и утвърден на Балканите неприятел като османците Унгария не би удържала сама победа, Хуняди се стреми да привлече поробените или застрашените от османците народи в Югоизтока и да намери съюзници в християнска Европа.

Дейността на Хуняди внася просветление, упование, надежда в нерадостната и смутна история на цяла епоха от развитието на Европейския югоизток.

Дълго време чешките управляващи среди проявяват пълна сдържаност и незаинтересованост към надвисналата над Средна Европа османска опасност. Те са погълнати от големи вътрешни

проблеми. В края на XIV в. страната се разтърсва от разгарящо се народно недоволство на угнетените слоеве и протест срещу католишката църква, крепител на феодалния ред и немското влияние в страната. По цялата чешка земя кипи бунтовният протест на селяните срещу засилената феодално-крепостническа експлоатация. Чешкото бюргерство се вдига срещу непоносимите произволи на знатните немски управители в градовете и понемчените чешки сановници, проводници на всички попълзновения, чрез които германският император се стреми да посегне върху независимостта на Чехия. Борбата за социална правда и национална самостоятелност се преплита с повсеместното недоволство срещу феодалните права и политическо влияние на църквата. Тия назрели тежнения изразява великият реформатор Ян Хус, който подема смела борба срещу католишката църква и порядките на потисничество и експлоатация, които тя осветява и крепи. Ректор на Пражкия университет, той се стреми да го утвърди като огнище на чешката култура и да отстрани вредното вмешателство и господство на немските учени. Народът подема бунтовните идеи на Хус и открито изявява непримиримостта си към феодалното угнетение. Европейските управляващи среди и папската власт съзират в дейността на Хус страшна заплаха за господството си и затова бързат да го унищожат с надеждата да потъпчат бунтовния огън. Осъден заедно със сподвижника си Йероним Пражки от цял църковен събор в Констанц (1414 г.), в който самият Сигизмунд играе ръководна роля, Хус загива, изгорен на кладата. Но гибелта на този велик борец срещу църковното мракобесие и обществената несправедливост е начало на безсмъртието му. Това престъпление на реакционна Европа вдига на крак широки слоеве от чешката общественост — наред с бюргерите са дори дребни и средни чешки феодали. Но истинските сили на разгарящото се движение са селяните, които откриват война на съществуващия потиснически порядък. Угнетените труженици на страната се обединяват в справедливата си борба и се съсредоточават в Южна Чехия. Град Табор се превръща в челичено и непревземаемо гнездо на тяхната нарастваща сила. В разразилите се големи селски войни, свързани с името на великия Хус, нараства и укрепва народната сила, която хвърля в смут господарите, громи безпощадно войските на Сигизмунд, изпратени да смажат хусисткото движение.

Ян Жижка, Микулаш от Хуса, Прокоп Големи и Прокопек стават любими вождове на въстаналите селяни и плебеи, спечелили доверието и уважението им като смели и умни военни ръководители.

В хусистките войни се закалява народната войска, която превъзхожда въоръжените сили на феодали и рицари преди всичко с новата си тактика. В многобройните си схватки с неприятелите хусистите разчитат на масовото участие на пехотата, на

предимствата на вагенбурга, на леката артилерия и на бързите и прикрити придвижвания. Израстват талантливи военачалници, които въвеждат единство в действията на отделните отряди по предварително обмислен план.

Успехите на хусистите създават тежки грижи не само на чешките феодали, но и на широк кръг от феодално-църковните среди в Европа. Те организират истински кръстоносни походи срещу голямото чешко народно движение и търпят страшни поражения (1420—1431 г.). И ако все пак тогавашните европейски реакционни сили успяват да обезвредят опасната за тях «чешка отрова», те го постигат по-скоро, като раздухват разногласията между двете социално обусловени течения в хуситството — плебейско-селското (таборити) и бюргерско-рицарско-дворянското (чашници).

Ето как в Чехия подобно на Унгария господствуващите среди пилеят силите на страната в борби за опазване на застрашената им собствена власт и сила. Те не са в състояние да насочат оръжието на народа в помощ на ония страни, за които османското нашествие е от жизнено значение. Затова пък след завършването на хусистките войни много чешки народни бойци се стичат сами в унгарски земи, за да воюват с турците.[22] От тях именно и Хуняди набира бойните си сили. Тези изпитани воини са обичайни участници в не една антиосманска въоръжена акция на Средна Европа през XV в. Ето защо Калимах с основание отбелязва: «От нито един народ не излязоха толкова кръстоносци, колкото от малочисления чешки народ.»[23]

Опасенията от османското напредване заемат още по-малко място в политическите планове на управляващите среди в Полша в края на XIV и началото на XV в. Основна тяхна грижа е борбата с неуморния в агресията си срещу славянските земи Тевтонски рицарски орден. Опазването от неговия застрашителен напор и стремежът на Полша да си възвърне загубените земи в Поморието я подтикват да се обедини с Литва в Полско-Литовска уния (1385 г.), която свързва преди всичко царствуващите дворове в двете страни. Полски крал става литовският владетел Владислав I Ягело. Въпреки разногласията и трудностите в поддържането на тази уния, Полша и Литва се борят заедно срещу посегателствата на Тевтонския орден. В битката при Грунвалд (1410 г.) те нанасят смъртоносен удар на ордена и спират неговия натиск върху прибалтийските полски и литовски земи.

Пламъкът на хусисткото движение се пренася и на полска земя. Влиятелните полски феодали, ръководени от католишкия епископ на Краков Збигнев Олешницки, повеждат яростна борба срещу хуситството, преследват и наказват привържениците му.

Всред тия привърженици се вливат все повече представители на полското дворянство (шляхтата), за които хуситството става програма на борба срещу господството на едрите полски феода-

ли и църквата. Тази борба се разразява през 30-те години на XV в., когато умереното крило на чешките хусисти, т. нар. чашници, предлага чешкия трон на един от синовете на Ягело — Казимир — и настоява за полско-чешко обединение срещу немската заплаха. Фанатизираният краковски епископ Збигнев Олешницки се бои от такава уния поради заразата на хусисткото движение, което заплашва да разклати и в Полша силата на магнати и църква. Олешницки оглавява борбата срещу организирания в 1439 г. съюз на шляхтата с привържениците на хусиството и съдействува за осуетяването на полско-чешката уния. За да отклони вниманието от този опасен за полските феодали съюз с Чехия, Олешницки е деен привърженик на обединението с Унгария. Енергичният прелат вижда в това обединение и възможности за утвърждаване на Полша като голяма сила в Източна Европа, оглавила успешна борба срещу османската опасност. А това от своя страна би подсилило позициите на съборното движение, чийто привърженик е краковският епископ срещу папа Евгений IV и домогванията му за господство в Югоизточна Европа. Плановете за издигане престижа и ролята на Полша споделят и част от полските управляващи среди. Под давлението на тия среди по-големият син на Ягело—Владислав III — приема унгарската корона. И нещо повече, когато в Унгария пламват династически междуособици, Олешницки влага целия си престиж и влияние, за да укрепи с полски сили положението на неутвърдения в Унгария Владислав Ягело. Той въвежда специален данък, за да набере наемници. Освободени от данъка са само лично участвуващите. Към края на 1440 г. армия от 5000 наемници и доброволци се отправя от Полша към Унгария, за да окаже помощ на Владислав. По-късно и други отиват със същата цел, въпреки несъгласието на известни среди от полската аристокрация, които настояват Владислав да се върне в Полша и да се занимае с вътрешните проблеми на страната.[24]

И за Полша, обвързана така близко с Унгария, отношенията с османската държава стават немаловажен външнополитически проблем.

ПАПСТВОТО, ВЕНЕЦИЯ, ГЕНУА И ОСТАНАЛИТЕ ИТАЛИАНСКИ ДЪРЖАВИЦИ

Пред прага на петнадесетото столетие могъщата сила на средновековна Европа — папството — е вече избледнял спомен. Престижът и влиянието на изтъкнатите повелители на католишкия свят отдавна са помрачени с «великия разкол» на папите, ожесточените борби и съперничества в ръководните среди на католиш-

Полски рицари от XV в., реконструкция по рисунка, Полша

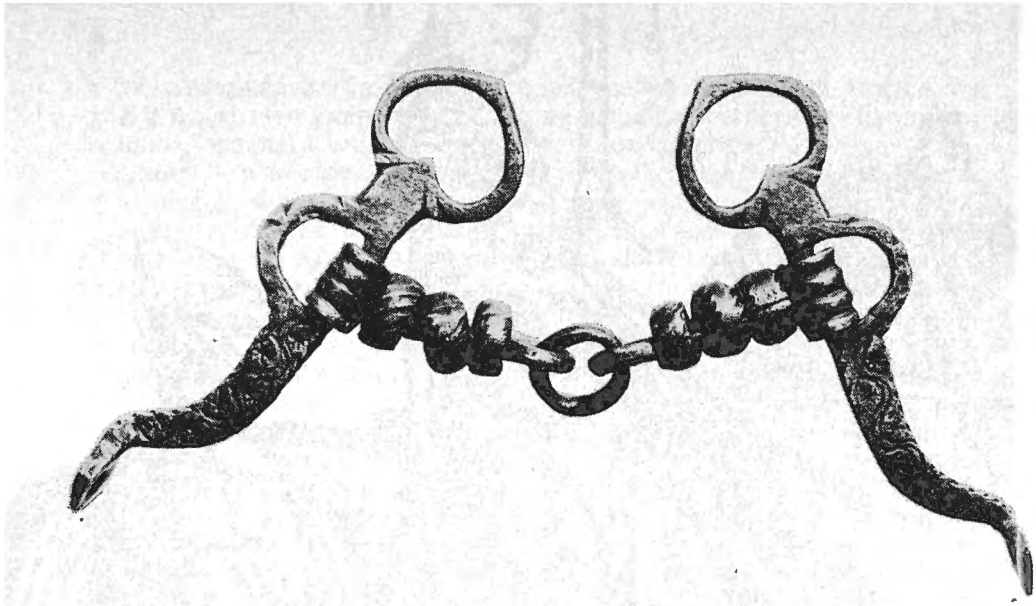

Детайли от юзди — XIV в., Национален музей, Будапеща

Шпори от XIV — XV в., Унгария

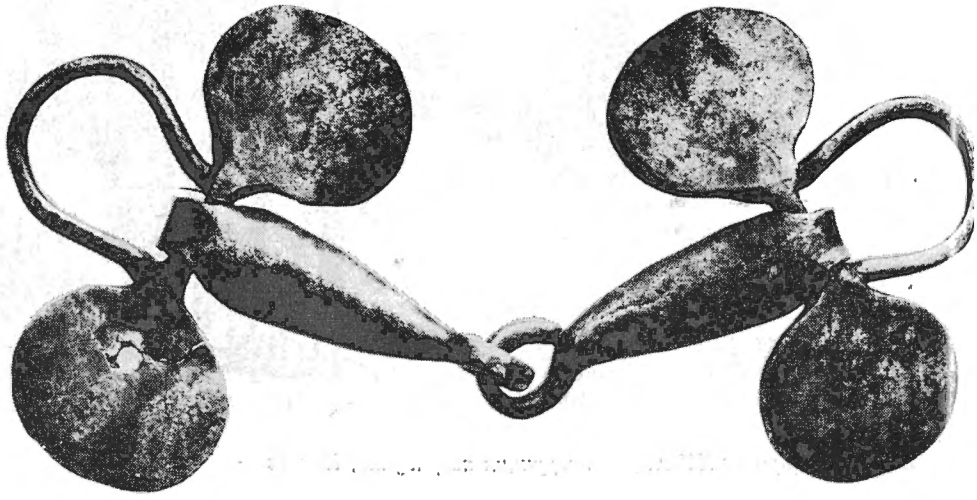

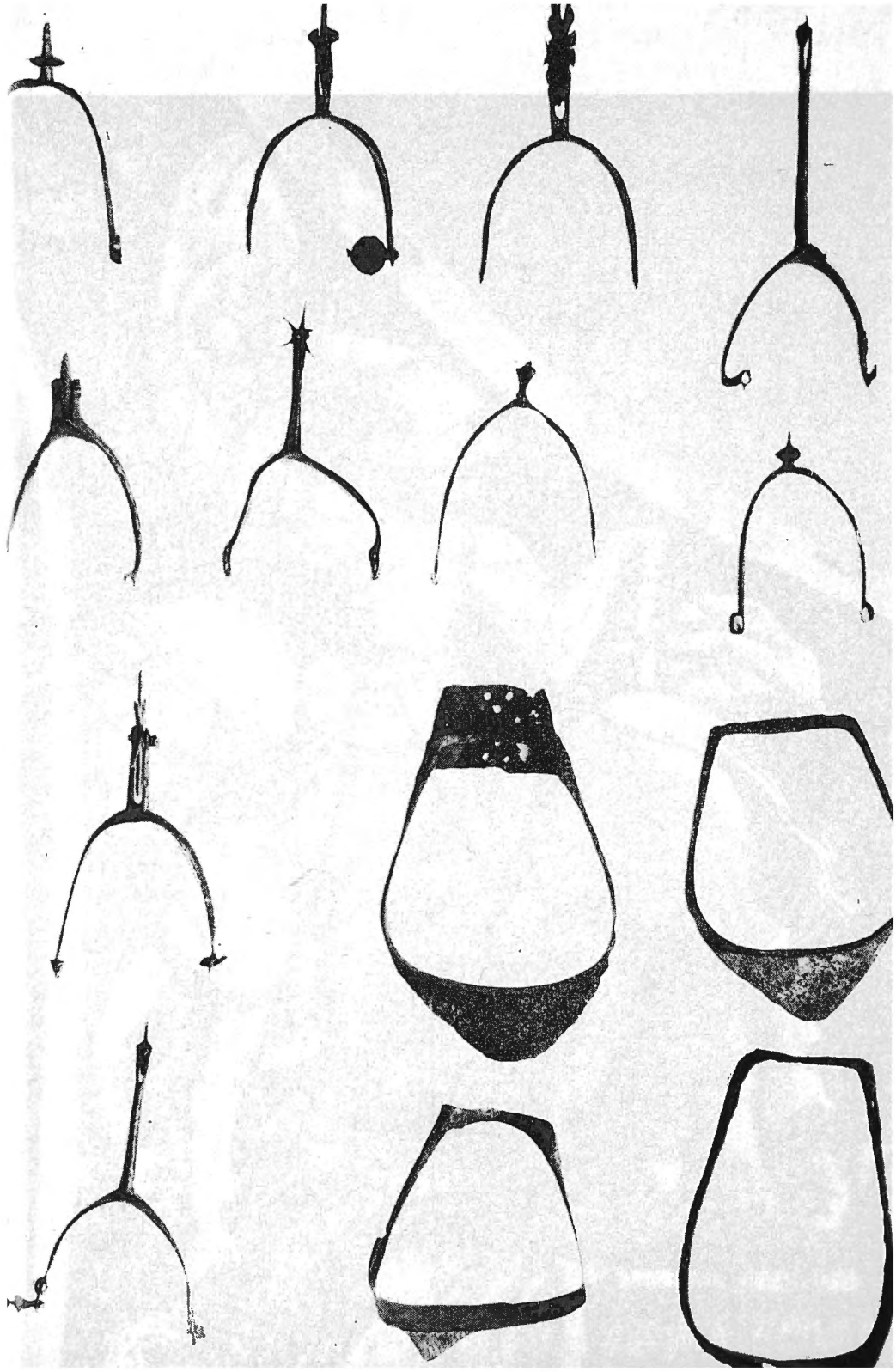

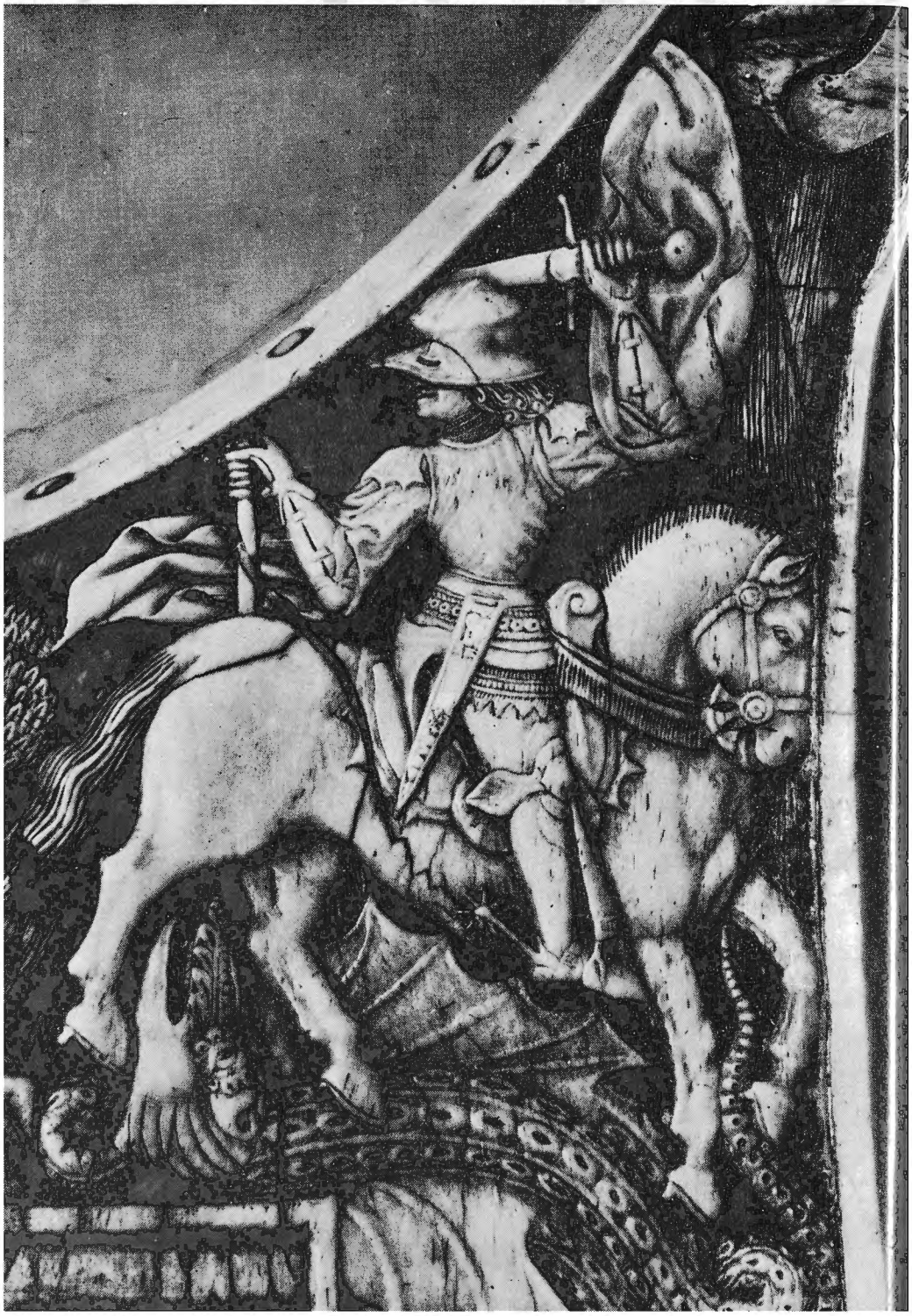

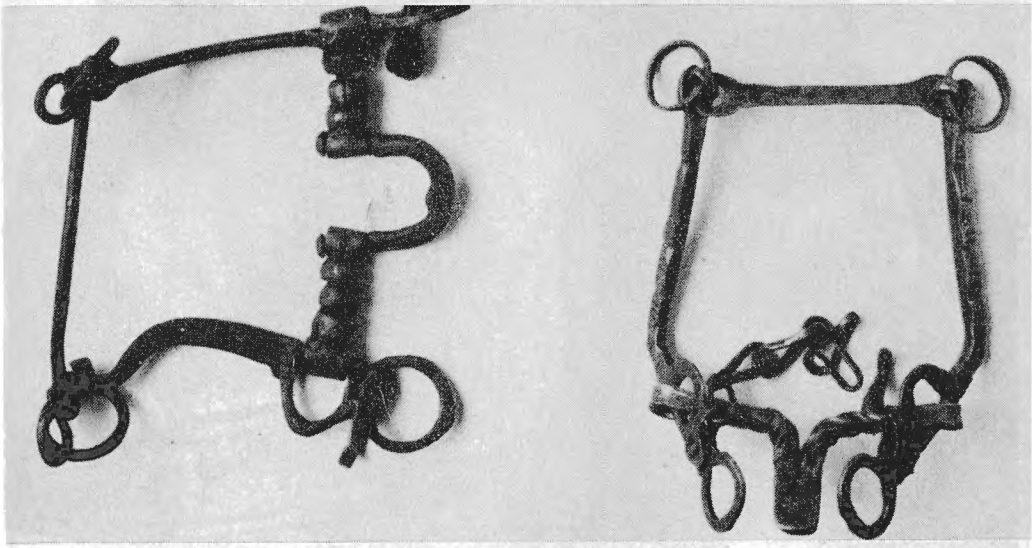

Шпори от XIV — XV в., Унгария

Конско украшение, намерено на Варненското поле, Музей „Владислав Варненчик", Варна

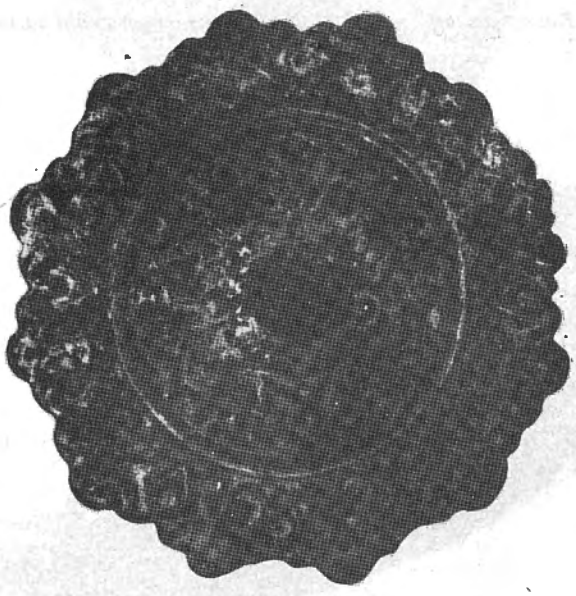

◁ *Детайл от седло от времето на Сигизмунд, Национален музей, Будапеща*

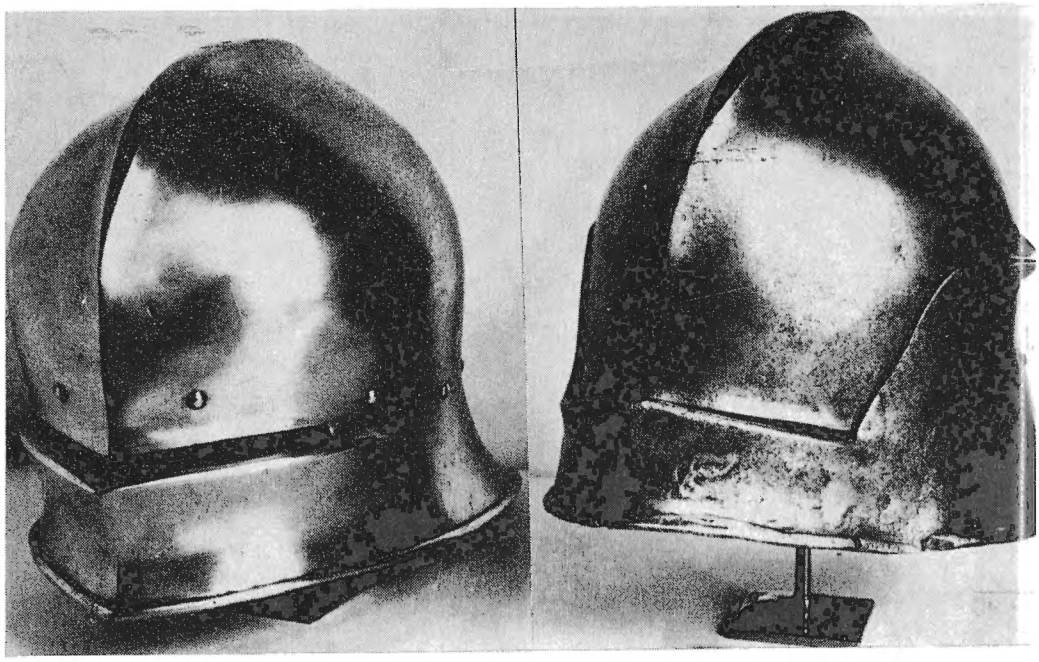

Каски „салад" — XV в., Национален музей, Будапеща

Унгарски доспехи — XV в., Национален музей, Будапеща ▷

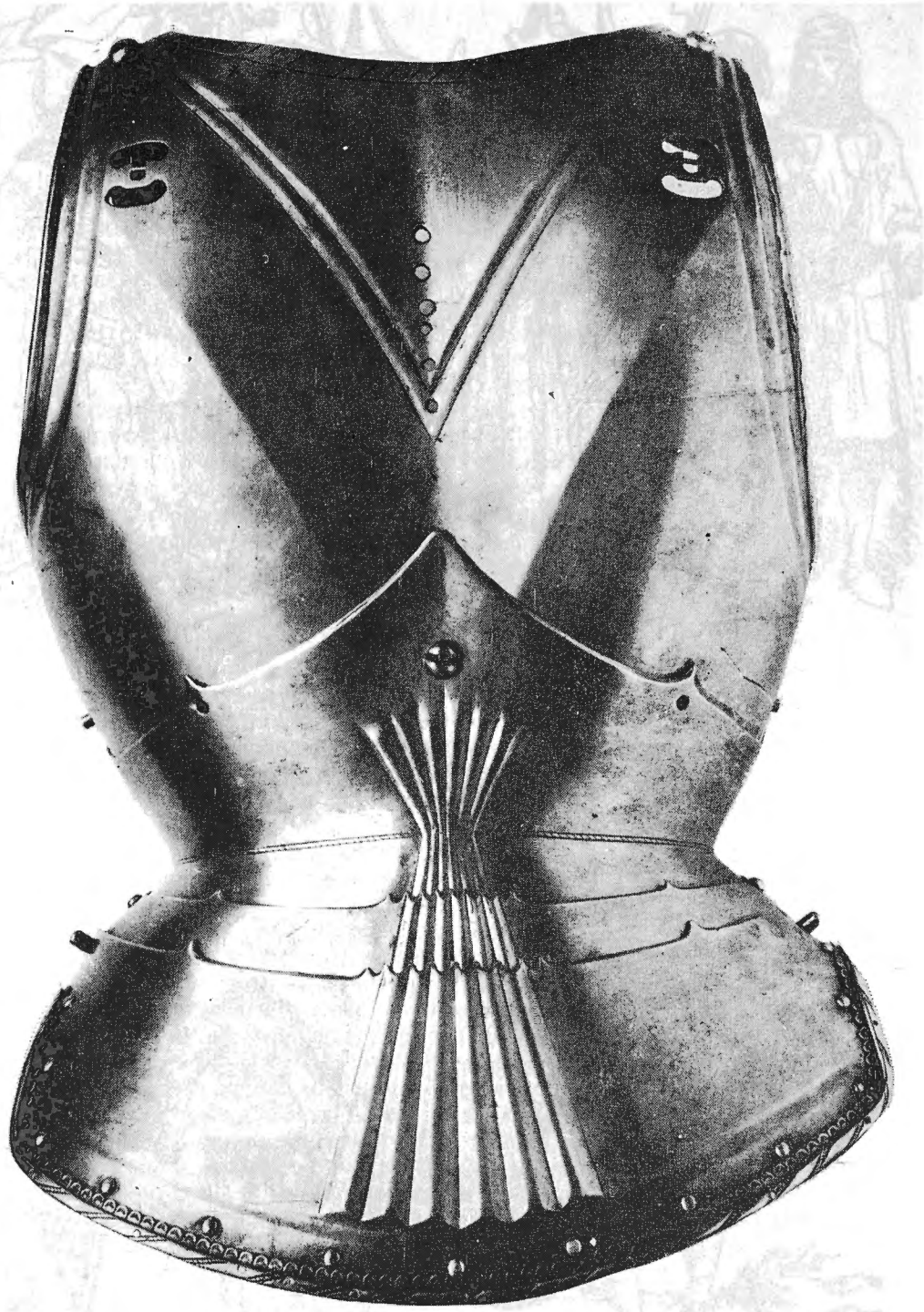

Полски рицари от XV в.

Френски рицари от началото на XV в.

Турски стрелец — гравюра от 1572 г. по Х. Сакс

ката йерархия и разгръщащите се из Европа реформативни движения. След продължителното отсъствие на папството от Рим, поставено под контрола на френския крал със седалище Авиньон, Вечният град и Папската област (заемаща почти цяла Средна Италия), са поле на ожесточени феодални съперничества.

Край съсипните на древния форум един борец и мечтател, Кола ди Риенци (1347—1354) повежда угнетените на борба с феодалния произвол, създава република, в която се мъчи да възкреси античния републикански Рим и погива.

Папството не е вече авторитет, който да се наложи над разгорелия се двубой между народа и феодалите. Едва завършил Авиньонският «плен», започва нова, тежка криза за папската власт, която й нанася още по-тежък удар. Различни групировки в католишките среди провъзгласяват двама папи — един в Рим и друг — в Авиньон.

В папските дворци се коват нескончаеми интриги, съчиняват се анатеми, разменяни между двата ожесточени лагера, от църковните амвони се сипят взаимни заплахи и клевети, докато стъписаните пасоми немеят, не знаят кому да вярват и все по-малко вярват в непогрешимостта на «Светия престол». «Великият разкол» е в разгара си, католишката църква изживява пълен упадък. Църковното двувластие усложнява и без това сложната политическа обстановка не само в Италия, но и в цяла Европа. Към съперничествата и борбите между владетели се прибавят и разногласията по папския въпрос. Покварата в църковната йерархия расте. Всеки от двамата духовни ръководители на католишкия свят използва непозволени средства, за да спечели привърженици. Отдавна вече наякващата кралска власт в европейските страни, отърсващи се от авторитарното опекунство на папството, внушава мисълта за обновление и преобразования в папския институт и католишката църква изобщо. Това става убеждение на все по-широки кръгове в католишкия свят. Дори всред самото католишко духовенство възниква и се налага идеята за вмешателство на сила, по-високостояща от папството. Такава сила могат да бъдат само вселенските или местните църковни събори. «Съборното» движение отговаря и на интересите на светската власт в Европа, защото чрез съборите би могло да се прегради пътят за необузданите посегателства на папите върху приходите на отделните страни. Но още първият от тези събори в Пиза (1409 г.) разкрива дълбокото разединение в католишкия свят: вместо да изпълни основната си задача — да прекрати разкола и издигне папския престиж — той узаконява още по-голямото му разтление, като провъзгласява трети папа. Така разколът става троен, а папската криза достига върхния си предел. Острите стрели на хусисткото учение и народните вълнения в Чехия са насочени и срещу католишката църква и нейните ръководители. Европейските управници са смутени не по-малко от привърже-

ниците на «съборното» движение. Необходим е нов събор за уреждане на разкола, реформиране на папската църква и смазване на еретичните движения. С тази задача се нагърбва Констанцкият събор (1414—1418 г.), на който присъствува и бележитият български средновековен писател Григорий Цамблак, тогава Киевски митрополит. В речта си на този събор, произнесена на латински език, Цамблак отправя призива за обединение на християнския свят, за опазване от настъпващата османска сила. Покрай строгите санкции срещу хуситството и смъртната присъда на Ян Хус и Йероним Пражки, Констанцкият събор издига принципа на превъзходството на съборите над папската власт. Враждуващите папи са обявени за свалени и е избран нов папа — Мартин V. Той обявява редица разпоредби за коренни реформи в църквата, които обаче не възвръщат някогашния авторитет на католишката духовна организация. Следващият събор в Падуа — Сиена (1423 г.) не подобрява положението. Евгений IV, наследник на Мартин, е заставен да свика събор. Еретичните движения в Европа са се превърнали в големи селски войни и застрашават сериозно господството на светската власт и на папството. Свиканият в Базел събор заседава близо шестнадесет години (1431—1447 г.). Усложненията в католишката църква растат. Папата влиза в конфликт с Базелския събор, който поддържа доктрината за превъзходството на съборите над папството. Той се стреми да наложи волята си над събраните в Базел прелати и да пренесе събора в Италия между другото и с оглед предстоящото сключване на уния с Византия. Пратениците на византийския император настояват церемонията да стане не в Централна Европа, а някъде по-близо до Империята. Докато неотстъпчивият Евгений IV открива нов събор във Ферара (1438 г.), пренесен после във Флоренция, Базелският заседава с пълна враждебност срещу него. Той дори го обявява за свален и му противопоставя антипапа — Феликс V, подкрепян отначало от не един европейски владетел. Затова пък Евгений IV прави усилия да заздрави престижа си чрез известни мероприятия, по-скоро от политически, отколкото от религиозен характер. Той усърдно и с успех провежда преговори за уния с византийската православна църква. Идеята за унията, в която византийският император и някои негови сановници виждат средство за привличане Запада в помощ срещу османската опасност, е изява на старите папски тежнения за господство и политическо влияние в Изтока. Прогласена във Флоренция (1439 г.), през следващите години тя е призната от редица църковни и политически фактори в Европейския югоизток преди всичко с надежда за помощ от папството в борба с османците.

При такива обстоятелства възможността да се обедини европейският католишки свят за защита на кръста срещу полумесеца открива перспектива папата да оглави големи кръстоносни дей-

ствия на Балканите. Без съмнение в това папа Евгений IV вижда отдавна начин да укрепи разклатения авторитет на «Светия престол» и да осъществи плановете за надмощие в Европейския югоизток.

Прозорливият и амбициозен духовен глава осъзнава, че чрез осъществяването на тези планове би могъл да закрепи надмощието си над своя съперник папа Феликс V, над съборното движение и всички поддържащи го в Европа политически сили. Но непреодоляната още криза в йерархията на папската църква и ожесточената борба с хуситството не позволяват отначало на папа Евгений IV да посвети изцяло вниманието си на идеята за организиране противоосмански кръстоносен поход. Наистина католишкият първенец е обещал на византийския император да организира поход по суша и море през пролетта на 1440 г. Флотът щял да съоръжи със свои средства папата, а сухопътната армия — императорът Албрехт Австрийски. Но обещанието остава само обещание. Набраната от Албрехт армия още през 1439 г. се разпилява, като не оказва помощ дори на Смедерево. Едва когато из Европа се понасят вести за победите на Янош Хуняди, папа Евгений IV долавя, че положението на Унгария, непосредствено застрашена от османците, й налага тя да организира сериозен въоръжен отпор срещу нашествениците. А това я превръща в единствения най-сериозен противотурски фактор, посредством който Евгений IV би могъл да постави в действие плановете си за духовно господство над Европа. С оглед на това той полага дейни усилия да подпомогне подготовката на Унгария за противотурски начинания и да ги направлява и ръководи. Нужно е най-напред да стихнат унгарските династически борби, за да се наберат при вътрешно единение достатъчно сили за борба с турците. С миротворна мисия е натоварен папският легат Юлиан Чезарини, който заминава по поръка на папата в Буда. Даровит и красноречив духовник, властен и фанатичен католик, обладан от тщеславната идея да прослави «Светия престол» и самия себе си чрез кръстоносни подвизи, Чезарини трябва да обедини разединените и враждуващи управляващи среди в Унгария и да подготви духовете за кръстоносна акция.[25] Но всички усилия на папството и на най-ревностните му мисионери да възкресят някогашното влияние и мощ на католицизма чрез нови кръстоносни походи в Леванта, остават напразни.[26] Средновековието в Западна Европа е безвъзвратно отминало, все по-смело си пробива път ренесансовият рационализъм, все по-силно заехтява гласът на протеста срещу тъмните сили на католицизма и потисничеството на канонизираното от него феодално господство, все по-неудържимо народите се вдигат в защита на човешките си права, без да се страхуват от папските анатеми. Върховният католишки ръководител не разполага вече с по-голяма власт от тази на останалите дребни враждуващи помежду си господари на разпокъса-

ните италиански държавници. И нещо повече, най-богатите от тях и най-силните икономически поставят понякога «Светия престол» в недостолепна за него зависимост и унижение.

Но преданият на папата Евгений IV Чезарини прави свръхусилия да организира противотурските действия на Унгария. Той става посредник в острите съперничества между враждуващите там династически партии — привърженициге на кралица Елисавета и невръстния й син, от една страна, и крал Владиславовата партия, от друга. Като изпълнява папските указания да не настройва срещу себе си партията на Елисавета, с което папа Евгений IV би предизвикал неприятелството на поддържащия я хабсбургски владетел Фридрих III, Чезарини допринася да се сключи не твърде изгодно за Владислав споразумение (1442 г.). Папският легат бърза и постоянствува в усилията си за помирение, защото се бои и от влиянието на Збигнев Олешницки върху краля. През 1440 г. Олешницки е заставил Владислав III да се обяви в подкрепа на папа Феликс V и съборното движение.[26а]

От италианските морски търговски републики, които са свързани в една или друга степен с Европейския югоизток, Венеция участвува най-дейно в политическите комбинации и съперничества от тази сфера, преплетени тясно с османското проникване на Балканите.[27]

Последните десетилетия на XIV в. и началото на XV в. са изпълнени с тежки изпитания и напрежение за републиката на Свети Марко. В тия изпитания тя усъвършенствува прийомите на своето прочуто за онова време дипломатическо умение. Политическите й начинания се направляват от интересите и съображенията на венецианските патриции — земевладелци, господари на текстилни и стъкларски работилници, банкери и богати търговци, — които управляват морската република посредством големия и малкия държавен съвет. Венеция се стреми с всички средства да опази мястото си в търговския обмен на Източното Средиземноморие, да съхрани застрашените от османците владения и да разшири господството и влиянието си в други балкански земи. Затова тя неуморно, неотстъпно и ловко лавира между силните си съперници — Унгария, османците и Генуа, — далновидно използва слабостта, разединението и затрудненията на ония балкански страни, към които отдавна е насочила домогванията си.

Османското проникване в Средна и Южна Гърция и Албания, съпроводено с грабителски действия, които засягат и венецианските владения, и завземането на Солун, заставят републиката на лагуните да предприеме открита борба срещу нашествениците.

Но дори и при такива неблагоприятни обстоятелства доминира трезвата пресметливост на венецианските делови среди, които не искат чрез враждебните си действия да изгубят в разрастващите се предели на османската държава старите си икономиче-

ски позиции. Ето защо Венеция отклонява тактично предложенията за участие или подкрепа на антиосмански акции с недостатъчни изгледи за успех или поставя редица изгодни за нея условия на предлагащите страни. Така напр., когато през 1438 г. двама пратеници на византийския император Йоан VIII се явяват във Венеция да искат три галери, за да засилят морската отбрана на Константинопол срещу османците, венецианският сенат приема предложението при следните условия: 1) разноските по съоръжаването на галерите да се поемат не от Венеция, а от папата и унгарския крал; 2) комендантите на корабите да бъдат венецианци, но само под византийски флаг.[28]

Ясно е, че републиката не желае нито да се компрометира с откритото си участие в антиосмански действия, нито пък да влага средства за това. Но и когато е готова да се обвърже с твърде заангажираща я помощ, Венеция не пропуска да се застрахова с известни изисквания. През 1426 г. тя е съгласна да сключи примирие с враждебния й унгарски крал Сигизмунд и да го поддържа срещу турците, само ако всенните му начинания са добре организирани, за да се разчита на успех.[29] Въздържаността на Венеция, която понякога граничи с безразличие към османската опасност, се дължи отчасти и на обстоятелството, че през първите десетилетия на XV в. тя воюва за надмощие в Северна Италия. Венецианските управници пускат в ход всички обичайни за властолюбивите им планове средства: интриги, хитрости и сила, безмилостни кланета на враждебните господарски семейства в съседните градове-държавици. По този път в обсега на републиката се включват Верона, Виченца и Падуа, а венецианската армия воюва с Миланското херцогство.[30]

Републиката на Свети Марко се бои и от противоосманските балкански движения, когато те биха засегнали в една или друга степен интересите й. С тревога се посрещат от сената вестите за въстание в Албания през 1431—1435 г. В дебатите от 4. III. 1433 г. се изтъква, че движението е опасно за венецианските граждани в тия земи.[31] Това поведение на гъвкавата и дипломатична република не вдъхва увереност на враговете на османците, че могат да разчитат на сигурна подкрепа в борбата срещу нашествениците. Османските успехи в полуострова, особено със завземането на Солун, утвърждават у венецианските управници неверие във всички противотурски действия на европейските сили. Те не скриват това още при първото посещение във Венеция на папския легат Юлиан Чезарини, когато той се отправя към Буда, за да подтикне подготовката на кръстоносен поход (1442 г.).[32]

Венецианско-османските отношения се усложняват често не само поради откритата агресия на завоевателите срещу балканските владения на италианската република, но и поради ожесточеното съперничество на Генуа. Тази стара търговска спътница на земите от Европейския югоизток също така усърдно се стре-

ми да опази стопанските си интереси в тия земи, като се съобразява с разположението на политическите сили. Обитателите на нейните левантински колонии още твърде рано долавят възходящата мощ на османците и всячески се стремят да поддържат добри отношения с тях, за да си осигурят търговски привилегии и свобода в икономическата си дейност из балканските земи. В това си старание те избягват да изявяват връзките си с византийския император, за да не си навлекат султанската ненавист. Дори стълкновенията им с византийската власт зачестяват, колкото повече затруднения понася тази залязваща власт.

Република Генуа се придържа в официалната си политика към същото поведение, което си изработват нейните левантински поданици въз основа на дълговременния си опит в напрегнатата обстановка на Източното Средиземноморие. Но метрополията тайно поддържа Византия, тъй като за нея е далеч по-изгодна една немощна византийска власт, отколкото силните и брутални султани, от чието благоволение ще зависят в бъдеще търговските позиции на Генуа. С присъщата на тия практични републики двойнственост Генуа в същото време търси приятелската подкрепа на османския владетел. Дори когато през 1431 г. венецианците атакуват остров Хиос, Генуа бърза да уведоми Мурад II и го моли да възпрепятствува Венеция да вдигне укрепления на остров Тенедос.[33]

И Венеция, и Генуа не успяват да преодолеят несъгласията си да обединят силите си и да подкрепят неприятелите на османците. Във време, когато възпирането на османската стихия е все още възможно, Венеция и Генуа ту се изтощават с борби във взаимното си безогледно съперничество, ту се сближават със завоевателите, ту пък тайно подкрепят техните врагове. Себичните им интереси заслепяват прозорливостта на техните управници. А времето работи в полза на ония, които постепенно се утвърждават като могъщи господари на Европейския югоизток и грубо посягат върху владенията и позициите на Генуа и Венеция.

Не много по-надеждни съюзници за борба с османските завоеватели са останалите политически сили в разединена Италия. В редица от тях управляват представители на видни феодални или банкерски семейства, погълнати от кървави раздори с близки или далечни италиански градове, или обзети от страстта на меценати в ренесансовия възход на страната си. Нито Висконтите в Милано, нито Медичите във Флоренция проявяват някакъв интерес към османската експанзия. В Южна Италия доминира Неаполитанското кралство, разтърсвано от династически борби между френските анжуйци и испанските арагонци.[34] При този политически хаос трудно би могло да се намери обединяващо звено, чрез което и италианските държавици да бъдат привлечени в борбата за избавление на Европейския югоизток от османците.

АНГЛИЯ, ФРАНЦИЯ, ИСПАНИЯ И ГЕРМАНИЯ

Натегналата в този кът на Европа тревога, сложните дипломатически комбинации и кървави стълкновения с напредващите османски завоеватели не вълнуват дори с далечното си ехо големите западни държави — Англия, Франция, Испания и Германия.

Когато османците настъпват в южнобалканските области, на пазарния площад в Лондон се извисява злокобният силует на дръвник. А палачът прилежно сече главите на непокорните английски бедняци, дръзнали да се бунтуват срещу крепостничеството и експлоатацията на богатите и силните. Градските богаташи, рицарите и самият крал са сериозно изплашени от голямото народно движение на Уот Тайлър (1381 г.).

Богатствата на Фландрия отдавна привличат хищните стремления на английския крал и управляващи среди. Заради тях, а и изпълнени с мечти да възвърнат на Англия старите й континентални владения, английските ръководни кръгове нападат Франция. Разгаря се Стогодишната война, която струва много средства и жертви на Англия, без да й донесе очакваните териториални придобивки. В това време около престола свирепствуват династични борби, феодални клики си оспорват взаимно власт и имущества и задружно грабят държавните средства.[35]

По същото време Франция изживява тежки изпитания. Въвлечена в Стогодишната война, тя търпи отначало сериозни поражения. Водещите й сили са разединени. Яростно воюват помежду си две феодални групировки за власт във Франция — на бургундските и на орлеанските принцове. Бургундците поддържат англичаните в Стогодишната война. Вълни от въстания на угнетеното селячество и градския плебс кипят в страната. В началото на XV в. английски войски завземат цяла Северна Франция. Техният съюзник, бургундският принц, влиза в Париж. От недрата на народа и особено в непокорната и твърда Нормандия се надига съпротива срещу чуждите завоеватели. Една невръстна смела селянка — Жана д'Арк — повежда френски войски, въодушевява ги при освобождението на Орлеан и коронясва самия крал — Шарл VII в Реймс. Но през 1431 г. пламва клада на площада в Руан. Предадена от бургундците и осъдена на смърт, Жана д'Дарк погива в пламъците с твърдост и вяра в правото дело на своя народ.

Народните сили се обединяват срещу враговете и громят войските им. Дори бургундският принц, скъсал съюза си с англичаните, се връща към френския крал. Богатите градове на неговите владения са съсипани от дългата война и настояват за мир.[36]

В тези напрегнати десетилетия само през време на първото прекъсване на Стогодишната война Франция отделя известно

внимание на Европейския югоизток и изпраща рицари и благородници в похода, който завършва с Никополската катастрофа (1396 г.). Малко след това е изпратена в помощ на Константинопол бойна сила начело с маршал Бусико. Но ако кръстоносните почини на френския крал са ограничени, бургундският принц Филип III Добри (1419—1467 г.) не жали време, средства и усилия за организиране и подкрепа на антиосманските коалиции.[37]

Този жив интерес към Изтока не е случаен. В цветущото му княжество се разстилат Фландрия и част от Нидерландия с богати и силни градове, които поддържат стопански връзки с Леванта. В земите му и в неговия двор е жив все още романтичният дух на залязващото вече рицарство. Не са изличени възпоминанията за кръстоносните вождове, свързали имената си с Европейския югоизток — Готфрид Булонски и Балдуин Фландърски. При това властолюбивият принц се стреми да засенчи с подвизи и политически дела своя сюзерен — френския крал. А какво друго би могло да спечели популярност и обаяние на един владетел всред християнския свят, неотърсил се още от кръстоносните идеали на средновековието, ако не една експедиция срещу мюсюлманството на Изток. С оглед на тези си планове Филип Добри още в началото на XV в. изпраща свои политически емисари в Леванта. Те трябва да обгледат, съберат сведения и преценят възможностите за прогонване на османците и за борба с египетските мамелюци, които безпокоят християнските рицари на о-в Родос и пиратствуват в Средиземно море. Първият от тях е Жилбер дьо Ланоа, виден дипломат и моралист. Той извършва две пътувания, от които второто е описано подробно. През Германия, Полша, Русия, Крим, Константинопол, Родос, Крит, Египет и Сирия Ланоа посещава Йерусалим и събира обилни данни за военната система на Сирия и Египет.[38] След това през 1433 г. по специално поръчение поема дълъг път за Леванта бургундският рицар и доверен дворцов сановник Бертрандон дьо ла Брокиер. От Зара и Шибеник той достига Родос и Кипър и оттам посещава Йерусалим, Синая, Сирия, Армения, Карамания, за да стигне до Бруса и Константинопол. Тук се среща с пратеник на миланския дук, изпратен да преговаря с Мурад II.

Брокиер е обезпокоен от съществуващата ненавист между византийци и латини (генуезци и венецианци), от това, че латините са по-близки с турците, отколкото с едноверците си във Византия. В пътните си бележки той рисува правдиво положението на балканските земи, гнета на завоевателите, въоръжените им сили и организацията на покорените от тях провинции. След завръщането на Брокиер през 1439 г. му се възлага да прецени изложението на византиеца Йоан Торцело с предложение за организиране на антиосманска коалиция.[39]

Тези пътувания, тази подготовка на Бургундия не остават безрезултатни. Много скоро, в навечерието на големия двубой

между европейския свят и османците през 1443 г., бургундският господар ще вземе участие в тези бурни събития.

Още след завръщането на Брокиер, изглежда, че бургундският принц започва подготовката си за поход по море. Към това го подтикват родоските рицари, които очакват голямо нападение на мамелюците. По данни от 1439 г. в пристанищата на Фландрия е пълно с майстори корабостроители от Португалия, които градят флот. Още през март 1441 г. Филип Добри поверява командуването на готовите морски съдове на своя дворцов сановник Жофроа дьо Тоази и го изпраща на Изток. Тоази познава източните страни, защото сам е странствувал заедно с Жилбер дьо Ланоа. Натоварила провизии и съоръжения в Брюж и Еклюз, ескадрата се отправя към Леванта покрай португалските брегове.[40]

В това време Испания е разединена — голямата ѝ част е обхванатата от Арагонското кралство и Кастилия, а на юг съществуват последните остатъци от сломената мощ на арабите — Гранадското емирство. Португалия е отделно кралство. Кралската власт е все още ограничена от господството на могъщи феодали, които гнетят еднакво и селяните, и разцъфтяващите градове.

Идеята за борба с полумесеца не е чужда на Испания, която преди това след героични усилия е отхвърлила арабското владичество. Но тя все още не е влязла в досег и стълкновение с новите завоеватели на Източното Средиземноморие — османците, — за да заеме този проблем място във външната ѝ политика. Още е далеч времето на османо-испанските морски съперничества и на Лепантския двубой.

Германската империя също не представлява още надежден съюзник срещу османците. Разкъсана на отделни и самостоятелни политически единици, с неопределени граници, в които често нахлуват чужди нашественици, или пък кипят феодални войни, разтърсвана от народни движения и особено от големите селски вълнения, свързани с хуситството, Германия не е в състояние да отделя внимание на османската опасност. Докато Сигизмунд Унгарски е неин император, немските управляващи среди не са съвсем чужди на тези проблеми. Но по-късно, при възшествието на Хабсбургите, тя остава изолирана от опитите за създаване на противоосманска коалиция, въпреки че нейните земи са също така застрашени от новите завоеватели на Европейския югоизток.[41]

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА IV

[1] Barabas, S. Széki Teleki csalad oklevéltara. Budapest, 1895, X, p. 349—350; Ср. S. Katona. Op. cit., XIII; M. J. de Thwrocz. Op. cit., p. 248 сл.

[2] Л. Элекеш. Армия Гуниади. Acta Historica Academiae scientiarum Hungaricae, t. I, Fasc. I. Budapest, 1951, с. 8 сл.; К. Мацурек. Турецкая опасность и средняя Европа накануне и во время падения Константинополя. — Byzantinoslavica, XIV, 1953, с. 139—141.

[3] Всемирная история, III, 1953, с. 754—755; A. Huber. Geschichte Österreichs. II. Gotha, 1885, p. 324—369.

[4] Л. Элекеш. Пос. съч., с. 9; К. Мацурек. Пос. съч., с. 142—143.

[5] E. Molnar. A magyar társadalom története az Arpádkortol Mohácsig. Budapest, 1949, p. 277; Л. Элекеш. Пос. съч., с. 17.

[6] Всемирная история, III, с. 754—755; St. Pascu. La révolte populaire de Transylvanie des années 1437—1439. Bibliotheca Historica Romaniae, 6. Bucarest, 1964.

[7] Gy. Székely. La Hongrie et la domination ottomane (XVe—XVIIe siècles), Studia Turco-Hungarica, éd. Gy. Kaldy-Nagy. Budapest, 1975, p. 13.

[8] Пак там.

[9] Л. Элекеш. Пос. съч., с. 14—20.

[10] L. Elekes. Hunyadi. Budapest, 1952; К. Мацурек. Пос. съч., с. 145—146; Л. Элекеш. Пос. съч., с. 24—26. За Хуняди ср. подробно и Сп. Палаузов. Ян Хуняди, във: Избрани трудове, I, С., 1974, с. 360 сл.

[11] Ср. по-подробно J. Радонић. Западна Европа и балкански народи. . ., с. 91—94.

[12—13] Л. Элекеш. Пос. съч., с. 26—27.

[14] К. Мацурек. Пос. съч., с. 143.

[15] Л. Элекеш. Пос. съч., с. 27—43; К. Мацурек. Пос. съч.; Ср. M. Dan. Armată şi artă militară a lui Iancu di Hunedoara. Academia RPR. Filiala Cluj. Studii şi cercetari de istorie, VIII (1957).

[16] Тук е използувано сл. изд. на Philippi Callimachi Historia de rege Vladislao, ed. I. Lichońska, T. Kolwalewski, A. Komornicka. Varsoviae, 1961. Цитатът е по Л. Элекеш, с. 24.

[17] Fejer. Codex diplomaticus regni Hungariae. 4, p. 332; Thwrocz. Op. cit., p. 248. Ср. A. Huber. Die Kriegen zwischen Ungarn und der Türken. . ., p. 168.

[18] L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 153_3—154_3; Thwrocz. Op. cit., p. 249—251: F. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 117; F. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 89; A. Huber. Op. cit., p. 169—171; H. Lewenklaw, Op. cit., p. 21.

[19] Л. Элекеш. Пос. съч., с. 50.

[20] Thwrocz. Op. cit., p. 251—252; L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 254_9 — 256_4; F. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 89; F. Giese. Ašikpašazāde, p. 117—118; A. Huber. Op. cit., p. 172—174; H. Lewenklaw. Op. cit., p. 22; O. Székely. Hunyadi János elsötörök hadjáratai (1441—1444). — Hadtörtenelmi Kozlemények, XX—XXII. (1919—1921), p. 27, N. 3; L. Elekes. Hunyadi, p. 171 сл.

[21] F. Babinger. Maometto il Conquistatore e il suo tempo, 1957, p. 48.

[22] Всемирная история, III, с. 697—706; E. Lavisse-A. Rambaud. Histoire générale du IVe siècle à nos jours, t. III. Paris, 1894, p. 671 сл.; A. Huber. Geschichte Österreichs, II, 422—483.

[23] Ed. Schwandtner, II, (1763), p. 161.

[24] Ср. Всемирная история, III, с. 712—714; Ст. Арнолд, Мариан Жиховски. Очерк по история на Полша. С., 1965, с. 40—49; А. Я. Манусевич. Очерки по истории Польши. Учпедгиз, 1952, с. 14—17; B. Stachon. Polityka Polski wobec Turcyi i akcyi antytureckiej w wieku XV do utraty Kilii i Bialogrodu. Lwow, 1930; J. Dąbrowski. La Pologne et l'expédition de Varna en 1444. RES, X, Paris, 1930, 1—2, p. 57—75; Зд. Спиералски. Поляците в походите на крал Владислав Варненчик срещу Турция. Сборник «Варна 1944». София, 1969, с. 140—147.

[25] E. Lavisse — A. Rambaud. Op. cit., III, p. 312—340, 525—528; L. Pastor. Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance bis zur Wahl Pius II. I, Freiburg, 1891, p. 264 сл.; J. Радонић. Пос. съч., с. 113—114; J. Gill. Op. cit., p. 307—308, 325, 337—338; Th. V. Tuleja. Eugenius IV and the Crusade of Varna. The Catholic Historical Review, v. XXXV, 3, 1949, p. 257—275; D. Caccamo. Eugenio IV e la Crociata di Varna. Archivio della Società di Storia Patria, v. LXXIX. Roma, 1956, p. 35 сл.; Fr. Pall. Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiottomana del 1442—1443, condotta da Giovanni de Hunedoara, RESEE, III, 1965, 3—4, p. 343—465; O. Raynaldus. Annales ecclesiastici, ed. D. Mansi, IX, Lucca, 1752, p. 293. № 10—11.

[26] M. Berza. Der Kreuzzug gegen die Türken — ein europäisches Problem, p. 57, 60—62.

[26a] Хр. Коларов. Някои въпроси от подготовката в Унгария на първия антитурски поход на Владислав Варненчик от 1443—1444 г. ТВПИБКМ, VII/3, 1969—70, с. 94.

[27] Всемирная история, III, с. 617; E. Lavisse — A. Rambaud, p. 535—536; F. Thiriet. Regestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, I—III, Paris-La Haye, 1958—1961; W. Heyd. Histoire du commerce du Levant au moyen âge. II. Leipzig, 1886, p. 272—285.

[28—29] F. Thiriet. Op. cit., III, No. 2472, II. No. 2039.

[30] E. Lavisse — A. Rambaud. Op. cit., III, p. 534—536.

[31] F. Thiriet. Op. cit., III, No. 2326.

[32] J. Радонић. Пос. съч., с. 114.

[33] W. Heyd. Op. cit., II, p. 285—286.

[34] E. Lavisse — A. Rambaud. Op. cit., III, p. 532—537; Всемирная история, III, с. 617—618.

[35—36] E. Lavisse — A. Rambaud. Op. cit., III, p. 386—395, 124—156; Всемирная история, III, с. 664—669, 640—650.

[37] G. Finot. Projet d'expédition contre les Turcs préparé par les conseillers du Duc de Bourgogne, Philippe le Bon. Lille, 1890; J. D. Hintzen. De Kruistochtplanen van Philips den Goede. Rotterdam, 1918; E. Diaconescu. Politică orientală burgundă şi turcii în sec. XIV şi XV. Cercetari istorice, Iaşi, I, 1925, p. 10—11; C. Marinesco. Philippe le Bon, duc de Bourgogne et la croisade (première partie—1419—1453). Actes du VI• Congrès International d'Etudes Byzantines, Paris, 1950, p. 147—168; A. Grunzweig. Philippe le Bon et Constantinople. — Byzantion, XXIV (1954). Bruxelles, 1955, p. 47—61.

[38—39] C. Marinesco. Op. cit., p. 152—153. Ср. A. Atya. The Crusade in the Later Middle Ages. London, 1938, p. 190 сл.

[40] C. Marinesco. Op. cit., p. 153—154.

[41] E. Lavisse — A. Rambaud. Op. cit., III, p. 463—506, 623—650; Всемирная история, III, с. 717—725, 676—685.

Глава V

«ДЪЛГИЯТ» ПОХОД НА ВЛАДИСЛАВ III ЯГЕЛО И ЯНОШ ХУНЯДИ В БАЛКАНСКИТЕ ЗЕМИ

ПОДГОТОВКА ЗА БОРБА

Победите на Хуняди през 1441—1442 г. вълнуват Европа. Отзвукът им насърчава към действия дори най-въздържаните и пресметливи управляващи среди като венецианските патриции. Техните интереси определят политическите им начинания в онази посока, към която клони силата. Затова в тези моменти, когато Средна Европа е изпълнена с упование, че ще надмогне османската опасност, и Венеция става по-щедра и по-отзивчива към папските подканвания. Венецианският сенат подготвя тържествена възслава на смелия християнски вожд Хуняди заради «най-щастливата му превъзходна победа».

На 4. XI. 1442 г. се организира многолюдна процесия начело със самия дож и сеньорията, с участието на духовенството и населението.

Сам папата на 16 ноември предвожда друга процесия във Флоренция, съпроводен от многобройните си кардинали. Под купола на черквата «Санта Мария дел Фиоре» кънти радостно и победно песнопение в чест на големите събития. Възземат се към светлото флорентинско небе благодарствени молитви за постиженията в борбата срещу исляма.[1] Светът си поема дъх. Надежди изпълнят християнските страни, влезли в двубой с османците или само безучастно съзерцавали тяхното напредване. Мълвата за непобедимостта на завоевателите е опровергана чрез победите на Хуняди.

Забравеният идеал на католишка Европа за организиране на кръстоносен поход се възражда. Италианските хуманисти, които не са престанали да се вълнуват за участта на застрашеното от турците елинско културно наследство, поддържат в определени среди настроение на готовност за въоръжена разправа с

похитителите на това наследство — османците. Юлиан Чезарини, един от пламенните папски проповедници и воини на римската курия срещу полумесеца, е близко свързан с бележития хуманист Поджо Брачолини.[2] Друг хуманист, Андрея Джустиниани Банка, е в дружба с неуморния радетел за изграждане на християнски съюз против османците — Кириак Анконски.[3]

Още през 30-те години на XV в. Кириак Анконски посещава балканските страни, опознава съдбата на този кът от Югоизточна Европа, тежко засегнат от османската експанзия. Неколкократно той внушава на папата идеята за кръстоносен поход срещу турците. През 1441 г. той моли и Евгений IV, и Козимо Медичи за материална помощ, която би му позволила да обходи отново Истока и да проучи условията за организиране на християнска коалиция против мюсюлманите.[4]

Но победите на Хуняди създават в Европа благоприятна атмосфера за осъществяването на противоосмански поход.

Унгария ликува. «В тия събития — разказва съвременен източник — бе възвърната древната слава на унгарския народ. . .»[5]

В началото на 40-те години покорените балкански народи са в напрегнато очакване. След първата победа на Хуняди над Мезид бей османският владетел е склонен да търси мир с Унгария, обезпокоен от засиления унгарски натиск.[6] Неговите безуспешни опити в това направление подбуждат балканските владетели към по-смело поведение. Влашкият господар отхвърля васалната си зависимост от османците и приема унгарско върховенство.

Твърде дейна през годините, които предшествуват «дългия» поход, е и свободната още република Дубровник. Сериозните грижи на Владислав III Ягело да укрепи южноунгарските граници и области срещу османците вдъхват надежда на Адриатическата република, усамотена всред разрастващите се османски балкански владения и застрашена от османски посегателства. През 1440 г. султан Мурад се опитва да наложи и тук върховенството си, като изисква от Дубровник да поднови васалния си данък, плащан на предишните султани. Османският владетел вижда предизвикателство и в това, че републиката е приютила дошлия там наскоро негов неприятел — деспот Георги Бранкович. Отказът на Дубровнишкия сенат да изпрати искания от османците данък предизвиква сериозни усложнения за републиката. Османската власт нарежда да бъдат затворени всички дубровнишки търговци в балканските земи. Засегната в най-жизнените си интереси, републиката е принудена да отстъпи. Тя обаче не престава да търси удобен момент, за да се разплати с опасните завоеватели. Затова, узнал за противотурските действия на унгарския владетел през 1441 г., дубровнишкият сенат бърза да му изпрати писмо с ободряващи вести за подготовка на хри-

стиянска помощ за рицарите — йоанити в о-в Родос, застрашени от мамелюкския египетски султан.[7] Това са плахи опити на Адриатическата република да изрази солидарност към унгарския владетел за отблъсване на мюсюлманската сила. Сенатът е предпазлив, той се въздържа от открито вмешателство, преди да се изясни ходът на събитията. Но намеренията му се разкриват от неофициалните внушения, които отправя до Владислав III Ягело и Георги Бранкович чрез посредничеството на бан Матко Таловац. Сенатът ги насърчава да потърсят подобно на йоанитите помощ от папата и християнските владетели. Дубровник предлага обединение на противоосманските сили, създаване на нова християнска коалиция, която да действува едновременно по суша и море.[8] Адриатическата славянска република не прекратява усилията си в това направление, прозряла, че найдейни фактори в такава обща акция могат да бъдат Унгария — непосредствено заплашена и уязвявана от новите завоеватели, и папската курия, която би могла идейно да обедини християнството за борба срещу неговия общ неприятел — мюсюлманството. С оглед на това на 17. X. 1441 г. Дубровник пак изпраща послание до Владислав и го насърчава да стане бранител на християнството. В късна есен дубровнишките управници напомнят с официално послание на папата «за успехите на турците» и настоятелно молят «Негово светейшество за защита на християнството».[9]

Тия усилия на Дубровнишката република наред с други благоприятни исторически обстоятелства подтикват ръководителя на католишкия свят да разгърне по-широка дейност за обединение на този свят в името на голямата борба срещу османците. Но дори и в тия съдбоносни мигове византийските управляващи среди изтощават силите си във взаимни вражди за надмощие и власт, вместо да укрепват вътрешното единство за поефикасен противоосмански отпор. През 40-те години на XV в. Византия се разтърсва от династически сътресения. Йоан VIII е определил за свой наследник един от братята си — Константин, господаря на Морея. Морейският деспот бърза да се приближи до престолния град и да изостави отдалечената си провинция. Той изпраща съветника си Сфранцес не само при императора, но и при Мурад II, който се разпорежда със съдбините на Византия повече, отколкото законният й господар — василевсът. Константин иска съгласието на двамата владетели, от които единият е само сянка на другия, за замисления от него размяна на територии. Константин желае да вземе черноморските владения с крепостите Месемврия, Силиврия и др., където управлява брат му Димитрий, като му преотстъпи далечна Морея. Очевидно престолонаследникът се стреми към това, ръководен от еднаединствена грижа — не да спаси Византия от гибел, а да осигури престола в случай на безредици, като дебне по-близо до престол-

ния град. Въпреки съгласието на Йоан VIII, Константин получава решителния отказ на брат си Димитрий. Черноморският деспот се заканва на василевса и подпомогнат от турски отряди, се отправя срещу Константинопол. И византийци, и турци наравно грабят, палят и разоряват околностите на византийската столица. Стъписан от тия действия, които всъщност улесняват османските стремежи за овладяването на византийската столица, Йоан VIII надава вик за помощ към Запада, подновява дипломатическите опити, за да предотврати грозящата гибел.[10] Императорският съветник Йоан Торцело, автор на твърде оптимистичния план за всеобща антитурска офанзива, обикаля Венеция, папата и Унгария да търси помощ. В решението си от 21. II. 1442 г. венецианският сенат отново проявява обичайната си предпазливост. Той изслушва тревожното предложение на Торцело, в което византийският дипломат изтъква, че плановете на Мурад II са съвсем очевидни (т. е. че те целят пълното унищожение на империята) и че е нужно да бъдат осуетени. Изразеното съчувствие от страна на сената не допринася нищо за каузата на Византия. Предвидливите управници на морската република внушават на Торцело да осигури най-напред помощта на Унгария и папата, да провери становището и намеренията на австрийския император Фридрих III, за да знаят при тия обстоятелства как да насочат собствената си политика в Леванта.[11]

Но византийският василевс не прекратява опитите си да привлече подкрепата на християнските господари в Европа. Негово пратеничество се явява при бургундския владетел през 1442 г. Балканските дипломати намират топъл прием в Дижон и получават обещания за помощ по море. Във връзка с тия обещания и планове е вероятно и посещението на бургундския пратеник през 1442 г. в двора на неаполитанския крал Алфонс V, който се стреми да узакони династическото си положение със съдействието на папата и предлага срещу това подкрепата си в кръстоносната коалиция. Папата е склонен да го подпомогне, при условие, че Алфонс V ще обезвреди неговия неприятел — Франческо Сфорца. При неаполитанския крал са се явили византийски пратеници и получили неговите уверения за съдействие.[12]

При стените на Константинопол стоят враждебни сили, този път свои — войските на Димитрий, подпомогнати от османците. Йоан VIII отново изпраща пратеник до папата — минорита Яков.[13] Византийският владетел иска законна компенсация за отстъпките, направени пред западната черква с флорентинската уния. Но и сега папската курия, както и повечето от италианските републики са погълнати от свои вътрешни политически затруднения и се отнасят все още твърде въздържано към идеята за кръстоносен поход с неясен изход и с несигурни за Европа последствия. Сам папата е зает с политически начинания, които хвърлят сянка в отношенията му с Венеция и Флоренция, изискват израз-

ходването на много парични средства.[14] «Венецианците, а също флорентинците и генуезците. . . сключиха помежду си нов съюз» — след като папата се съюзява с арагонския крал и миланския дук, пояснява преразпределението на политическите сили в Италия Енеас Силвиус.[15]

Но върховният католишки ръководител все пак трябва да даде вид, че не е бездеен, особено когато унията го задължава да подкрепи Византия. С оглед на това на 28. VII. 1442 г. Евгений IV тържествено обявява опрощение на греховете на ония, които биха подпомогнали организирането на кръстоносен поход срещу османците. Една четвърт от придобитите в тази акция приходи са определени за отбраната на Константинопол.[16]» Това са незначителни резултати от мисията на минорита Яков, които съвсем подкопават влиянието на пролатинските среди във Византия и разкриват безсмислието на унията и направените отстъпки.

Не по-отзивчива е и Венеция, когато императорският пратеник Яков обрисува пред сената на 16. VIII. 1442 г. застрашеното положение на византийската столица и моли републиката да отдели три кораба за помощ. Йоан VIII иска освен това тия галери да се задържат поне една седмица в Константинопол, за да смутят неприятелите. Венецианските управници обаче бързат да отпратят Яков при папата и се въздържат да действуват открито, за да не увредят търговските си интереси в Източното Средиземноморие.[17] Венеция се стреми да избегне стълкновение със султана и полага усилия да създаде впечатление, че ратува за изглаждане на конфликта между Мурад II и Йоан VIII, за установяване мир в Леванта. В този смисъл републиката на Свети Марко съветва своя байло — дипломатически представител в Константинопол — да посредничи за разбирателството между враждуващите сили. Началникът на венецианския флот там, Алвизо Лоредано, получава заповед да придружи двете византийски галери чак до Проливите. Над морето тежи тревога — турски кораби са се отправили да обсаждат Лемнос, където е отседнал византийският престолонаследник, Константин, враг на съюзения с османците императорски брат Димитрий.[18] В заседанието си от 14—17 септември сенатът нарежда на флотския началник да остави при Константинопол три кораба, ако това е необходимо, след като, разбира се, се договори с Марино Соранцо, венецианския байло. Сам Соранцо трябва да изясни на императора намеренията на венецианския сенат. Венецианската република желае утвърждаването на мирни отношения между Мурад II и Йоан VIII. Соранцо би могъл да заяви същото и на Мурад II.[19] Така и в тези години, когато гасне последната надежда за спасение на Балканите от османските завоеватели, могъщата морска република отклонява подканите за сериозна акция срещу тях, за да запази преките си икономически и политически интереси в Източното Средиземноморие.

На 18 септември сенатът дава допълнителни нареждания на Алвизо Лоредано за трите венециански галери, които трябва да останат в Константинопол. Тия нареждания разкриват желанието на сената да предотврати каквото и да било подозрение у турците за венецианско вмешателство в подкрепа на императора. Галерите трябва да бъдат охрана за венецианските търговци. Техният екипаж ще бди и ще покровителствува пристаните и търговските складове в константинополския венециански квартал.[20]

Все така предпазливо се държи дори и Дубровнишката република, която до неотдавна е в открита враждебност с османците. Когато жаркият привърженик на идеята за кръстоносен поход Юлиан Чезарини, въодушевен от победата на Хуняди над Мезид бей, изпраща пратеник с искане Дубровник да екипира няколко кораба, републиката на Свети Вит предпочита да изчака и да види дали Европа е готова за това голямо начинание. Тя уведомява Чезарини, че е склонна да предостави една съоръжена галера само ако срещу османците се отправи по суша унгарската армия и ако я подпомага християнски флот с 25 кораба и три транспортни ладии.[21]

Но втората голяма победа на Янош Хуняди в Трансилвания стопява съмненията и сдържаността на пресметливата морска република Венеция. Венецианският сенат бърза да уведоми бургундския принц, че е готов да съдействува в борбата срещу османците. Сенаторите не скриват в случая въздействието, което триумфът на Хунядиевата армия е оказал върху венецианската политика в Леванта. В писмото се възхвалява отпорът на византийския престолонаследник Константин в Лемнос, който, придружен от венециански галери, се върнал в Константинопол. Очакват се добри вести от Изтока, които своевременно ще бъдат съобщени на бургундския господар.[22]

Обнадежден от славните битки на Хуняди, от успехите на своя легат Чезарини, който съдействува за омиротворяването на остро враждуващите страни всред унгарските управляващи кръгове, папа Евгений IV открито оглавява подготовката за противоосмански поход с обявяването на тържествен акт (була) от 1. I. 1443 г. към цялото християнство. Той се стреми да развълнува католишка Европа, като очертава натегналата над нея османска заплаха и изтъква подвизите на Янош Хуняди, за да обоснове необходимостта от обединен отпор срещу османците. Върховният католишки ръководител пуска в ход обичайната примамка във всяка кръстоносна пропаганда — обещава на участниците в предстоящия противоосмански поход «обширни земи» за овладяване и разпространение на християнството там. В булата на папа Евгений се долавя загриженост за участта на Константинопол и особено за католишките владения в Източното Средиземноморие — островите Родос и Кипър. Те биха могли да играят роля на важни стратегически бази в бъдещите кръстоносни походи. Опове-

стява се, че по папско разпореждане десятъкът от приходите на църковните бенефиции и такси е предопределен за материалната подготовка на похода. Сам папата жертвува за това общо дело една пета от собствените си приходи. По волята на Евгений IV висши католишки духовници — кардинал Чезарини и епископ Христофор Гаратоний — са натоварени с отговорната задача да подготвят с пламенни проповеди за борба населението от граничните с османците области.[23]

Унгария е в напрежение, въодушевлението, разпалвано от кардинал Чезарини, нараства. Но унгарските закони изискват всички мерки за отбрана на държавните граници да се обсъдят и узаконят от държавния съвет.[24] За този съвет, който би разчистил път към по-решителни действия, настояват най-заинтересованите от предстоящата борба с османците — сръбският деспот Георги Бранкович, прославеният Янош Хуняди и папският легат Чезарини. Първият мечтае да възвърне изгубената власт и синовете си, вторият — за нови победи над застрашаващите Унгария неприятели, а третият — чрез кръстоносен поход на Изток да издигне престижа на папския престол и неговата власт в схизматичния свят на византийското влияние. Разбира се, предстоящото голямо начинание не противоречи и на кралските интереси. То укрепва неутвърдения още авторитет на Владислав III Ягело, който дълго време преодолява съпротивата на враждебните нему среди сред унгарските управляващи кръгове. Тази съпротива се разгаря отново след смъртта на кралица Елисавета, въпреки сключеното с нейната партия споразумение. Макар и малцина, все пак има унгарски властели и духовни лица, които се стремят към самовластие и безконтролен произвол и предпочитат за крал непълновръстния Албрехтов наследник Ласло пред усилващия властта си Ягелоновец. Между тия непокорници са водачът на чешките наемни войски Ян Гискра в няколко града в Северна Унгария, острогонският архиепископ Дионисий и мачванският бан Владислав Гара.[25] Тия вътрешни неуредици са още един подтик за Владислав III, подкрепен от значителен брой унгарски феодали, да се стреми към кръстоносен поход, в който събитията ще го наложат като авторитетен вожд на християнския свят срещу мюсюлманската опасност.

При такива обстоятелства протичат напрегнатите съвещания на държавния съвет. Западните хронисти — Длугош, Калимах и Бонфиний — подчертават, че на тия съвещания, където звучали настойчивите доводи на Чезарини и деспот Бранкович, унгарските сановници в мнозинството си настоявали крал Владислав да не изоставя «святото дело» и да не губи надежда.[26] Длугош отбелязва, че всеки предлагал човешки сили и имущество за осъществяване на начинанието. Тази готовност обаче едва ли е повсеместна сред представителите на унгарската феодална аристокрация. Те не са склонни да жертвуват сили за

борба извън държавните граници на Унгария. Населението проявява още по-слабо разположение да подкрепи подготвителните начинания на унгарския крал, особено когато държавният съвет облага това население с данъци за посрещане на военните разходи.[27]

Въпреки тия трудности, унгарските управляващи кръгове начело със самия крал се впускат в усилена дипломатическа дейност и полагат особени грижи за набиране на войскови сили и средства. Кралят сам набавя коне и оръжие и привлича помощни бойни отряди от Полша и Влахия;[28] Полските ръководни кръгове не проявяват особена охота към военните проекти на Владислава, насочени при това срещу враг, който не заплашва непосредствено Полша. Тази неотзивчивост на полската аристокрация се обяснява до известна степен и с обстоятелството, че влиятелният полски кардинал Олешницки е враждебно настроен към противотурските планове, замислени от папа Евгений IV.[29] Властолюбивият краковски прелат все по-отявлено взема страната на Базелския събор. Владислав Ягело се сближава с папа Евгений IV между другото и поради обстоятелството, че в унгарските династически борби Базелският събор подкрепя враждебната на Ягелоновците партия на кралица Елисавета и малолетния й син. Въпреки неблагоразположението на кардинал Олешницки и полските аристократични среди подготовката на кръстоносния поход продължава.

Г. Бранкович неуморно търси съюзници и подкрепа за предстоящата голяма акция. Най-напред бърза да насърчи византийския император и с писмо го уведомява за решенията на унгарския държавен съвет.[30] На венецианския сенат Чезарини съобщава, че въодушевление е обзело Унгария и че «народите от тия краища се готвят да смажат яростта на неверниците». Венецианският сенат посреща с радост това известие и решава да го препрати на бургундския владетел, заинтересован за организирането на похода.[31]

Не така се отнася към тази подготовка император Фридрих III. В унгарските династически междуособици той се явява застъпник и попечител на невръстния Ласло и се стреми чрез него да опази унгарската корона за Хабсбургския род. Приготовленията за кръстоносен поход в Унгария обаче укрепват неутвърденото още положение на Владислав Ягело и смущават Фридрих. Той се опасява от един силен съсед с престиж, над който не би имал особено влияние и който би могъл да обърне оръжието си срещу него. Ето защо през май 1443 г. Фридрих III свиква съвет в Хамбург, на който иска да се обсъдят династическите въпроси на Унгария. На този съвет са поканени и привърженици, и противници на Владислав Ягело. Обезпокоен, че нови усложнения могат да забавят и осуетят подетото дело, ревностният радетел за кръстоносна коалиция Юлиан Чезарини полага извънредни

усилия да уреди лично недоразуменията с Фридрих III. По негово внушение Владислав изпраща свое пратеничество на съвета в Хамбург с единствената цел да постигне примирие и да обезвреди враждебността на Фридрих. Съветът завършва без резултати, а междувременно смъртта на Ласло смирява унгарските неприятели на Владислав и осуетява вмешателството на Фридрих. В такава обстановка се сключва примирие с императора. За помощ от него не става и дума. Енеас Силвиус и Длугош единодушно подчертават, че Фридрих III се бои от евентуалния успех на Владислав в противотурския поход, който би му вдъхнал сила да се насочи след това и против Хабсбургския господар.[32]

Подсигурен от страна на Фридрих с обещания за ненападение, Владислав е обременен с нови грижи, които спъват похода. Непокорният Гискра размирява Горна Унгария. Не без усилия един от Владиславовите привърженици, егерският епископ Симон Розгони, съумява да го застави с оръжие на известно примирие.[33] Докато унгарският владетел превъзмогне всички тия затруднения, докато осигури необходимите средства, пролетта преваля, лятото си отива. Тази прекомерно продължителна подготовка спечелва на похода от 1443 г. прозвището «дългият» поход. Така той остава и в историята. Междувременно атмосферата става все по-напрегната. Всред ръководните среди в Буда нараства готовността за борба с османците, особено когато през май дотук долитат обнадеждаващи вести от Изток. Дубровнишката република съобщава, че караманският емир в Мала Азия е нанесъл тежко поражение на Мурад II. Настъпил е благоприятният момент за разплата със завоевателите. Крал Владислав не бива да пропуска това. В такъв дух е и писмото, отправено от Хуняди до сръбския деспот. Той оповестява не само за победата на караманските господари, но и за смъртта на Мурад II. Трансилванският войвода вярва, че «османците са така изплашени, та ако в Сърбия навлезе християнска армия от 30 000 конника», те ще се оттеглят чак в Азия.[34]

Още на 28 юни крал Владислав заповядва на Никола де Варда да се отправи с отрядите си към Белград. Самият крал се подготвя да поеме скоро нататък. Но събитията го забавят до началото на септември.

Необходими са напрегнати усилия да се организира добре бронирана конница, най-пригодна да противостои на спахийските части. Полагат се големи грижи да се осигурят достатъчни чешки боеви обози, чиито предимства са изпитани в хусистките войни. Янош Хуняди, който пръв оценява техните предимства, не само привлича коли и обслужващите ги бойци от Чехия, но нарежда да се построят нови обозни съоръжения. В трансилванския град Брашов под надзора на чешки майстори се правят

«хусистките подвижни укрепления, въоръжени с бомбарди, аркебузи и друго оръжие».[35]

През първата половина на съдбоносната 1443 г. папската курия на свой ред полага известни усилия да окаже съдействие в подготовката на похода. Но и тези усилия се сблъскват с противоречивите интереси на разпокъсаните и враждуващи италиански градове-държавици. Тук се преплита и папското користолюбие, и съображения, които са далеч от демагогски проклами-раната жертвоготовност за спасението на християнството от полумесеца.

В началото на 1443 г. папа Евгений IV иска от венецианците десет галерии при условие да ги екипира със свои средства. Предвидливата Венецианска република се стреми да изкористи обстоятелствата и поставя на папата изгодни за политиката ѝ условия срещу доставката на обещаните галери.

Тия преговори между папската курия и венецианския сенат се превръщат в продължителни пазарлъци, в които всяка от страните се ръководи от себични интереси и пресмятания, а не от искрена загриженост за съдбата на Югоизточна Европа. Така напр. папата иска да стовари разноските около съоръжаването на галерите върху Венеция, като настоява да се наложи за тази цел данък върху венецианското и флорентинското духовенство. Венецианската република отказва, като изтъква, че е необходимо данъкът да се изисква и от духовенството на други държави. Тя би дала десет несъоръжени галери, а при сигурен успех на похода дори и 20, но не може да поеме върху си и крупната сума от 20 000 дуката за оборудване на тези галери. Срещу това Венеция настоява за политическо преориентиране на папския престол, което отговаря на интересите ѝ — отдалечаване от миланския дук.[36] Венецианският сенат многократно подчертава, че папата трябва да съдействува най-напред за мир и единение в Италия, за да се заеме с толкова отговорния кръстоносен поход на Изток.[37] Непрестанните благовидни папски изявления за всеотдайна готовност в името на кръстоносната идея са в пълен разрез с делата на католишкия върховен ръководител — той отстъпва от първоначалния план за подготвяне на десет галери и свежда броя им до шест, настоява за събиране на десятъка само от венецианското и флоретинското духовенство.[38] Макар и раздразнена от поведението на папата, Венецианската република отстъпва и чрез своя посланик при Светия престол Л. Вение потвърждава готовността си да даде 10 галери, но настоява те да се съоръжат за сметка на папата. Напомня, че е необходимо побързо да се събере наложеният от папата десятък върху църковните бенефиции, за да се подготви своевременно флот, който трябва да осуети прехвърлянето на османските бойни сили от Анадол на Балканите. Сенатът дава нареждане да се прибере и десятъкът от венецианското духовенство, но с изрично изис-

кване набраната сума да се депозира в съкровищницата на църквата «Свети Марко».[39] Неискреността и взаимните недоразумения между Венеция и папата се засилват още повече през следващите месеци. Венецианските управляващи среди не искат върху тяхната република да падне главната тежест по организиране на флота и се стремят да отхвърлят от себе си отговорността за протакането на това начинание и да насочат обвиненията срещу папата.[40] Те отново напомнят на католишкия ръководител, че трябва да положи усилия за събиране десятък не само от Венеция, но и от други европейски страни. Републиката се безпокои не без основание, че папата ще използва набраните от нейните поданици средства за свои политически цели в Италия, а не за нуждите на християнска експедиция. И наистина, съвсем наскоро Евгений IV се опитва чрез своя кардинал Кондолмиери, отговорен за организиране на флота, да изтръгне част от набрания във Венеция десятък, за да подпомогне политическия си съюзник — неаполитанския крал Алфонс срещу съперника му Сфорца, свързан с Венеция.[41] Републиката грижливо съхранява сумите в съкровищницата на «Свети Марко» и доловила користните подбуди на папата, упорито отказва да накърни тия суми. Евгений IV си служи дори със заплахата, че ще обвини открито Венеция в нежелание да подпомогне кръстоносната акция.[42] Тези противоречия и прикритите действия със себични подбуди между най-влиятелните сили на тогавашна Италия са причина за съдбоносното закъснение на флота, който би могъл сериозно да подпомогне християнската коалиция.

В тази мудна и изпълнена със затруднения подготовка на кръстоносен флот папа Евгений IV се опитва да привлече и друга голяма морска сила, свързана с Източното Средиземноморие — Генуа. Но генуезките управляващи среди начело с дожа Рафаило Адорно посрещат със сдържаност папския призив да съоръжат със свои средства две галери. Намира се и благовиден предлог за отклоняване на това задължение — републиката е тежко засегната от глад през миналата година и е изтощена от вътрешни политически борби. Все поради бедност на местното духовенство генуезките ръководители настояват то да не плаща наложения от папата десятък. Генуа следва обичайната си политика — стреми се да избегне острите стълкновения с османците, за да не увреждa икономическите си позиции в Леванта.[43] Единственото улеснение, което Генуа прави в тези напрегнати моменти, е, че дава на бургундския пратеник материал за съоръжаване корабите, които бургундският принц подготвя в Ница.

По-добри резултати дават усилията за привличане на неаполитанския крал Алфонс. Той се обвързва с договор, че ще достави за кръстоносната експедиция шест кораба, срещу което папата трябва да признае кралското му положение. По силата на този договор Алфонс започва враждебни действия срещу папския враг Сфорца.[44]

Дубровнишката република, която разполага със значителен брой резервни кораби, също не е особено щедра. Когато папата изпраща своя епископ Христофор Гаратоний, за да подкани дубровчани към съдействие в общата акция, сенатът, смутен от трудностите в подготовката и несигурните перспективи на начинанието, предлага само един кораб, и то при условие, че западните страни наберат 30 кораба.[45] Дубровник се отзовава по-охотно на призива за събиране парична помощ. На кардинал Фр. Кондолмиери са връчени значителни суми — «помощ за войната срещу споменатите турци».[46] А когато пристигат първите вести, че войските на Владислав III Ягело и Янош Хуняди се придвижват на юг, вместо сериозна подкрепа Дубровник и Венеция доставят барут «за войските, потеглили срещу турците».[47]

«ДЪЛГИЯТ» ПОХОД И БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ

Докато се проточват дългите приготовления, които срещат толкова много непредвидени вътрешни пречки, балканските страни са в най-напрегнато очакване. Византийският император, който през тия тежки месеци преодолява династически затруднения, преплетени с близка опасност от османски удар върху престолния му град, изпраща на запад пратеник след пратеник с настоятелни молби за помощ. Императорският брат Димитрий, заставен да отстъпи черноморските си владения на престолонаследника Константин, отказва да отиде в Морея, като се надява с османска помощ да си възвърне Силиврия. Йоан VIII изпраща във Венеция Теодор Каристинос, който съобщава на сената, че османски бойни сили непрекъснато нападат императорските войски, въпреки официално съществуващия мир. Византия подновява насърчителните си внушения в духа на стария Торцелов план, че не е трудно османците да бъдат прогонени от Европа. Затова Каристинос настоява за морска помощ от Венеция. Предпазливият венециански сенат обсъжда това на 3. V. 1443 г. и обяснява на пратеника, че републиката е предоставила десет галери, но че трябва да се положат грижи за оборудването им и за споразумение с всички възможни съюзници. Затова съветват Каристинос да се свърже с папата и с бургундския принц, които трябва да поемат разноските по съоръжаването на флота.[48]

Пратеникът на византийския владетел се отправя към папската резиденция в Сиена, посещава бургундския принц и в ранна есен се озовава в лагера на неаполитанския крал Алфонс V. В това време там е и изпратеният по всяка вероятност с пълномощия от папата Кириак Анконски, който не пести красноречието си да убеждава Алфонс, че е необходимо да подпомогне

Папството при организирането на антиосманския поход. Неаполитанският господар заявява и на двамата мисионери, че има намерение да изпрати флот срещу османците.

В Сиена при папата Каристинос среща нов византийски пратеник — Андромен Ягарис, дошъл с мисия, подобна на неговата. Отчаяна, Византия не спира да моли за подкрепа, да напомня на католишкия ръководител поетите от него задължения по време на унията.[49]

След безуспешната мисия на Каристинос през лятото в Сиена пристига Йоан Торцело. Той трябва да уведоми византийския император как върви подготовката на флота. Уверенията на папата към византийския император, че той прави всичко за спасението на християнството, остават само празни обещания, без никакви изгледи в близко бъдеще да бъде изпратен дори един кораб за борба с османците. Разединението и скритите съперничества и ежби между политическите фактори в Италия не вдъхват някакви надежди за подкрепа на Византия и балканските народи. Самата Византия е неспособна да окаже сериозен отпор при един конфликт с османците, но изразява готовност да подкрепи всяка по-енергична акция на европейските държави срещу тях.

Влашкият господар Влад Дракул, чиито бойци неведнъж дотогава подкрепят силите на Хуняди в големите му схватки с османците, е готов да се включи в подготвяната кръстоносна коалиция.[50] Политическата обстановка на Балканите е твърде благоприятна за организиране обща акция на християнския свят срещу османците. Завоевателите все още не са напълно утвърдени на Полуострова. А ето че султанът е отново погълнат от грижи, които му създава един от непримиримите азиатски врагове на османците — емирът на Карамания. Някои османски източници от XV в. свидетелствуват за опитите, които караманският емир прави да се свърже с европейската противоосманска коалиция. Ашикпашазаде и Нешри разказват дори за посланичество, изпратено от Карамания до унгарския крал с открити предложения за едновременни действия. И нещо повече — според разказите на старите османски хронисти в тия предложения били налице планове за териториална подялба на османските владения между участниците в коалицията след евентуално разгромяване на османска Турция. Това е предадено макар и по твърде наивен начин; свойствен за тия лаконични летописни разкази, чрез поканата, отправена от караманския господар към маджарския владетел: «Да нападнем ти от другата, аз от тази страна, Румили да бъде твой, а Анадол — мой! Да премахнем османеца. И да върнем земята на Вълкоглу (т. е. на Бранкович)!»[51] С последното предложение и Ашикпашазаде, и Нешри се стремят да подскажат, че владетелят на Карамания е знаел за причините, които тласкали сръбския деспот и Унгария към организиране на въоръжена акция срещу Османската империя.

През пролетта на съдбоносната 1443 г. Мурад II е принуден да вдигне войските си от Румили и да се отправи от Одрин срещу Ибрахим бей Караманski.[52] Престолонаследникът Аляедин на свой ред трябва да поведе бойни части от Амасия, за да се противопостави на неприятелите. Ибрахим бей бил вече оплячкосал доста селища — Болвадън, Бейпазаръ, Ангора, Сейдгази до Кютахия. По традиционна тактика караманският емир не излиза срещу големите сили на османците, а се оттегля в непристъпни места. Разбит при Коня, той е заставен да иска мир чрез посредничеството на жена си — сестра на Мурада. Сам Мурад, обезпокоен от вестите за подготвящия се кръстоносен поход, бърза да се върне в Европа и е заинтересован незабавно да угаси пожара в Мала Азия. Ибрахим е пощаден, но като султански васал. Алеядин се прибира в Амасия, но вражеска ръка от дворцовите среди прекъсва живота му. Мурад е тежко засегнат от скръб — нещастието е неочаквано.[53] Османските хронисти дори се опитват да обяснят първите успехи на кръстоносната коалиция с недостатъчната подготвеност и инертност на Мурад II, сломен от мъка по погубения си син, загрижен за съдбата на престолонаследието.

При такива обстоятелства войските на Владислав III Ягело и Янош Хуняди прехвърлят Дунав на път за балканските владения на османците. В християнската армия, която се набира с много затруднения, участвуват «кръстоносци от различни народности и царства» и най-вече маджари, поляци, чехи и власи.[54] Точният им брой не е известен: според едни източници е 14 000, според други — 25 000 конници и стрелци.[55] Тук са и хуситските подвижни укрепления — 600 въоръжени коли с чешки наемници под командата на Ян Чепек от Сан. Техен ротмистър, проявил се по време на похода е Яник от Мечков.

Съвременниците подчертават масовото участие на селяните, на народните низини в кръстоносната армия. «Всички събрали се — пише един от тях — произхождаха от народа — селяни, бедняци, селски свещеници, студенти, скитащи монаси. . . Те бяха зле въоръжени и имаха коне само за превозване на продоволствието. . .»

От Германия и Полша също се набират участници «от селските маси». Победата в този поход била дело «на селската ръка», поопитна при употреба на мотиката, отколкото на оръжието.»[56]

Това въоръжено човешко множество се изсипва като лавина през голямата река около Белград, най-сигурния брод, който още бил в маджарски ръце.[57] Сам Юлиан Чезарини съобщава в едно свое по-късно писмо, че с навлизането в Сърбия към силите на деспота се присъединяват 8 000 конници и пехотинци, босненският войвода Петър Ковачевич с 600—700 души.[58] По сведенията на един чешки войник, участвувал в «дългия» поход, кръстоносната армия нараства и от стичащите се в нея християни,

които дълго време прекарали в турски плен, заловени през време на минали битки и османски нашествия в Средна Европа. Тия люде са опасни за османците, защото познават привичките им, бойната им тактика, силата им и ще информират за това враговете на османците.[59] Съюзната армия се разделя на два корпуса: първият е с два отряда. Единият от 12 000 души е под командата на Янош Хуняди, а другият се състои от сръбско-босненски войски, начело с Георги Бранкович. По-назад се намира вторият корпус, ръководен от краля и състоящ се от 20 000 бойци. Пред тази хилядна армия се движи с кръст в ръка, за да възбужда въодушевлението на бойците, сам кардинал Чезарини.[60]

Водени от вещите указания на Георги Бранкович, бойните колони се източват бавно към юг през сръбска земя и се спускат до Крушевац, преименуван от турците в Аладжахисар. Той е опожарен от християнската армия, която се стреми да обезвреди и унищожи всички опорни места на османската власт в балканските земи. Повечето западни източници отбелязват, че придвижването на кръстоносците до Ниш не е съпроводено със значителни стълкновения. Опитният всеначалник Хуняди начело на 12 000 конница прехвърля река Морава и оставя краля с по-голямата част от войската на левия бряг. Той безпрепятствено прониква в Ниш, овладява го и го опожарява, като разбива в един ден три турски отряда, чиято задача е да се съсредоточат и да действуват едновременно към Ниш. Въодушевени, бойците на Хуняди се впускат напред по следите на отстъпващите неприятели. Неочаквано разузнавачите на трансилванския войвода донасят тревожна вест — голяма османска армия, в която участвуват и оцелели части от разбитите отряди, се движи към лагера на краля. Хуняди се връща назад и не без смущение съзира в една равнина многочислени неприятелски войски. Сияе лунна нощ. В мрака са се притаили за сън османските отряди. Ловко и бързо се хвърля върху тях в атака трансилванският вожд. В ожесточеното сражение на 3. XI. 1443 г. османците изгубват хиляди свои бойци и множество военачалници. Хуняди триумфално повлича пленници, плячка и отнети вражески знамена при краля. И западните, и османските източници свързват с тия събития ролята на изтъкнатите турски военачалници Касъм паша — предводител на румилийската армия, и Турхан бей — командир на акънджиите.[61]

Османските летописни разкази съдържат някои подробности за състоянието и действията на турските бойни сили, които са неизяснени в западните, а дори и във византийските исторически свидетелства. По данните на «Газават»[62] Касъм паша, който се намира през тия напрегнати събития в Пирот, изпраща първата вест на султана за приближаването на кръстоносците. Разтревожен, пашата свиква военен съвет на бейовете в Румили (вер. това са санджакбейовете), за да обсъдят предстоящите военни дей-

ствия. Този съвет решава да бъде изпратен като ударна сила срещу враговете на Империята Турхан бей. Летописецът обяснява инертното поведение на този военачалник със смущението, което го е обзело поради многочислеността на неприятелската армия. Поради това Турхан бей изменя на предначертания военен план и се връща от пътя през Изнепол (т. е. Брезнишко). Напразно го очаква на уреченото място Касъм паша. Разярен от неявяването му, той изпраща срещу неприятелите войскова част под командата на Иса бей, син на Хасан бей. Тя е разбита и унищожена, а Касъм паша е застaвен да се оттегли от Нишкия проход и да се върне в Пирот.

И така — докато в западните свидетелства Турхан бей участвува в сраженията и търпи поражение, според османските извори — той избягва сблъскването с многобройната кръстоносна армия. «Газават» не сочи поражение на три отряда и отделно голяма битка с прегрупирани османски сили. Споменатото у него сражение с Иса бей се потвърждава и от западните хронисти като поражение на един от трите османски отряда. А оттеглянето на Касъм паша към Пирот е без съмнение последствие от голямата победа на Хуняди на 3 ноември при Ниш. Най-същественото, което разкриват османските извори, е че кръстоносците изненадват и заварват твърде неподготвени османците, които не успяват да отбраняват ефективно заетите от тях крепости в Сърбия, суетят се, докато християните слизат чак в Ниш, и действуват само с румилийски войскови части. При това командният им състав не е единен.

Решителното поражение на турците, нанесено от бойците на Хуняди при Ниш, за четвърти път след победите над Мезид бей и Шехабедин паша развенчава пред изтръпналите европейски страни и измъчените от напрежение балкански народи представата за несломимата мощ на османските бойни сили. Сам крал Владислав бърза да съобщи ободряващата вест на венецианския дож Франческо Фоскари, като споменава за 3 000 убити неприятели.[63] Без съмнение тия вести имат за цел да подтикват твърде предпазливата република към по-решителни действия в помощ на кръстоносците. Аналогични са и подбудите в писмата на краля и кардинал Чезарини до Фридрих III, както и до Дубровнишката република. Не друг, а сам Енеас Силвиус Пиколомини, въпреки неблагоразположението към папа Евгений IV и полския крал, изразява по този повод в едно свое писмо от 15. I. 1444 г. порасналите надежди на християнския свят и почти увереността, че турците ще бъдат изгонени от Европа.[64] Още на 17 декември папата, обнадежден от кръстоносната акция, настоява пред Дубровнишката република да подготви три галери в помощ на християнската армия.[65] Същевременно католишкият духовен глава приканва генуезците да събират десятък от земите си, за да го предоставят за нуждите на кръстоносната акция.

Но Нишкото поражение най-дълбоко вълнува покорените от

османците или смъртно застрашени балкански народи. Още с първите си стъпки на Балканите кръстоносната армия се придвижва в дружелюбно обкръжение. От всички страни се стичат местни доброволци, готови да подкрепят всячески бойците на Владислав Ягело и Янош Хуняди, които посрещат като освободители. Трансилванският войвода подчертава в едно свое писмо пет дни след Нишкото сражение: «Наистина нашата войска досега е незасегната и въодушевена; тя ежедневно нараства, понеже в кралския двор идват много хора — българи, бошнаци, албанци и сърби, носят дарове, възхищават се и се радват на пристигането ни. Затова имаме изобилна прясна храна. . . имаме и хубаво и благоприятно разположение на духа за по-нататъшно настъпление».[66] В съзнанието на балканските народи Янош Хуняди се утвърждава чрез Нишката си победа като всесилен юнак, който громи османците с приказна мощ. Народният певец представя героя в мрачно обкръжение — притиснат от огромна турска сила:

Янкула го войска обколила,
кон до коня како честа гора,
а юнаци как горье високи,
остри саби како секаици,
а туфедзи како дробни дзвезди,
а байраци как дробнц облаци. . .

В сгъстените тъмни краски на тази безизходица народът поярко откроява подвига на трансилванския войвода:

И си стана Янкул добър юнак. . .
си отвори сабя дипленица,
си замавна на десната страна
и посече млади байрактари;
бърза коня поврати на лево,
жива душа не ми оставило. . .[67]

Масовото присъединяване на българите към бойните отряди на християните признават дори някои османски летописци, въпреки обичайните за тях усилия да прикрият или омаловажат несполуките на османската власт и освободителните усилия на балканските народи. Така авторът на «Газават» съобщава, че след Нишкото поражение на турците населението изцяло преминава в помощ на кръстоносците. Едни се заемат да им доставят продоволствие, а други на коне отиват да им предложат услугите си като водачи. Населението внася за нуждите на освободителната армия джизието, което следвало през тази година да плати на турците. По пътя от Пирот към София Янош Хуняди се натъква на един конен отряд българи.[68] Ако би могло да се гадае по тази лаконична бележка, трябва да се допусне, че става дума не за обикновено българско население, а за българи, привикнали към

оръжие, придобили бойно умение, щом опитният пълководец се решава да им възложи отговорната мисия на авангардни части. Може би това са хайдути или хора от ония категории население, които под една или друга форма участвуват в помощните корпуси на османската армия и във въоръжената защита на османските пограничні райони. Хуняди оценява възможностите на тези разбунтували се българи и им възлага отговорна задача: организира ги в преден отряд, който пръв да нападна и да заслонява армията при сблъсквания с турците.

Едновременно с това «Газават» не скрива, че и самият Хуняди се стреми да привлече в своя подкрепа населението. Според анонимния османски автор трансилванският войвода призовава най-напред свещениците. Това известие е твърде правдоподобно, като се знае, че те са обществените и духовни водители на местното население, те са и крепителите на народностната будност и съзнание.[69] Повсеместното раздвижване на населението в сръбски и български земи при навлизането и победите на християнските войски подчертава в писмото си от 4 декември 1443 г. Юлиан Чезарини: «При мене дойдоха сърби и българи, които ме уверяваха от свое име и от името на други, че мнозина от турците били заловени или избити, когато побягнали след сражението (т. е. Нишкото — б. м.); смята се, че враговете са понесли не помалко загуба от околното население при бягството си след сражението, отколкото от нашите [войници] по време на сраженцето. Има надежда, че тази победа ще възбуди силни вълнения срещу турците в тия области и ще накара мнозина да откажат да им се подчиняват.»[70] В писмото си от 15. I. 1444 г. до Джовани Кампизиус и Енеас Силвиус потвърждава известията за помощта, оказана на кръстоносците от местното българско население. Той изрично подчертава, че оцелелите от Нишкото поражение турци били унищожавани от «яростта на жителите» (incolarum insulto periisse dicuntur).[71]

След голямата Нишка победа и непримиримата Албания се вдига отново на решителна борба за отхвърляне на чуждата власт. Тази борба обявява сам прославеният албански герой Георги Кастриоти. Макар и заставен да служи на османската власт, непокорният син на Гьон Кастриоти, получил след помюсюлманчването си името Скендербег, очаква само удобен момент, за да подеме в страната си борба със завоевателите. Според недостатъчно потвърдени известия той напуска османската армия след Нишкото поражение заедно с племенника си, помюсюлманчения албанец Хамза, и 300 албански конници и се връща в отечеството си. Появата му в тази неусмирима страна е знак за повсеместна борба. Подкрепен от недоволните местни феодали и от албанското население, Скендербег успява да овладее главните крепости от бащините си владения. Над бойниците на крепостта Круя ветровете развяват червеното знаме с черния двуглав орел — фа-

милен белег на Кастриотите.[72] Тия успехи на Скендербег се обясняват с това, че албанският народ е бил готов да се вдигне срещу завоевателите още по-рано, вероятно насърчен от всеобщото раздвижване във връзка с голямата кръстоносна акция. Несъмнено това има пред вид кардинал Чезарини, когато отбелязва, че още след навлизането на кръстоносната армия в Сърбия се говорело, че към нея ще се присъединят и албанци (ex Albania fertur aliquos esse mox venturos).[73] С оглед на това не изглеждат пресилени словата на Скендербег, отправени към албанското население, които му приписва неговият биограф Барлеций: «Не аз съм ви донесъл свободата. Аз я намерих у вас, в сърцата ви, в мислите ви.»[74]

Тия събития, свързани с големите успехи на кръстоносците, внасят смут сред османците в неосвободените още албански земи. Венецианският байло на остров Корфу съобщава през декември на венецианския сенат, че османците в Авлония, Канина и Аргирокастро са толкова изплашени, че при по-нататъшното напредване на кръстоносците е възможно тия владения да минат в други ръце. Венецианският сановник подканя републиката да се възползва от момента, за да не изгуби власт над тях.[75]

Началото на освободителната борба в Албания не остава безизвестно на кардинал Чезарини. Сигурно той има пред вид тия действия на Скендербег, когато отбелязва в писмото си от 4. XII. 1443 г., че «така и останалите господари на Албания и Гърция се готвят и не искат нищо друго, освен да се прехвърлят срещу тия страшни врагове на Христа (т. е. османците, б. м.) и да се вкопчат с най-силни и неуморни ръце в жестоки сражения с тях».[76] Това свидетелство почива и на известията, които достигат откъм Византия.

Още при проникването на християнската армия в балканските земи императорският брат Константин се отправя на 10 октомври от Константинопол в Пелопонес, където събира бойни сили срещу султана.[77]

Метежният огън пълзи вече по балканските владения на османците и застрашава неукрепналото им господство там. Всяка стъпка на кръстоносната армия разпалва нови надежди и воля за борба. Християнските бойци напредват към Пирот и го овладяват. И тук лумват пожари, както при превземането на Ниш.[78] Тия повместни опожарявания по време на похода са обичайна тактика и на двете борещи се страни — и едните, и другите прибягват към това с цел да лишат противника си от продоволствие. Разбитите османски войски начело с румилийския бейлербей Касъм паша непрестанно отстъпват към София пред напредващия неприятел. По сведения на «Газават» тук именно става срещa и бурна разпра между Касъм паша и Турхан бей, които се обвиняват взаимно за поражението. Бързото и победоносно навлизане на кръстоносната армия в османските владения и воен-

ните неуспехи стряскат върховното османско управление и го заставят да предприеме сериозни приготовления. Получил известия за тревожните събития, султанът свиква държавния съвет, за да обсъди критичното положение на Империята. По заповед на върховната власт, както свидетелствува «Газават», се призовават под знамената всички боеспособни мюсюлмани. Това е указание за пределно бойно напрежение на властта, чието господство в Европа е наистина сериозно застрашено. Сам султанът се отправя в поход въпреки несгодите на зимния сезон. Летописецът на «Сказание за верските победи» добавя, че Мурад II взема сериозни мерки за охрана на Одрин и още от Станимака връща обратно великия везир Халил паша, като го натоварва с тази задача. Свиква съвет на висшите сановници в Пловдив и уведомява кадиите, че набраните в Румелия бойни сили трябва да се съсредоточат в София, откъдето се очаква да мине кръстоносната армия. Тук според «Газават» Касъм паша уведомява султана за измяната на Турхан бей, който е изпратен с разузнавателна цел, отправя до султана ново предупреждение за многочислеността на приближаващите се към София неприятели. Вероятно султанът преценява слабите изгледи за успех при едно сражение около София. Поради това, по сведения на «Газават», той нарежда да бъде опожарена София и околностите ѝ, за да лиши неприятелите от продоволствие в този етап от пътя им. Сам навлиза към Капулудервент и пристига в Танръ пънаръ.[79] Трудно е да се отъждествят тези географски наименования, които са свързани вероятно с най-близките до София по пътя към Одрин възвишения — Ихтиманските.

Победоносните отряди на Янош Хуняди заедно с присъединилите се към тях въоръжени българи минават през Драгоманската клисура и се насочват към София. Кръстоносците вероятно са осведомени за свободолюбивите пориви на българското население в София, за които още десет години по-рано говори дьо ла Брокиер. Това им дава без съмнение повод да извършат в града преобразования в интерес на християнското българско население: на мястото на турската власт те поставят за управител на града един владика, изглежда изтъкнат представител на местните поробени жители,[80] и превръщат отново в черква джамията, нар. по-късно «Сиавуш паша», създадена на мястото на средновековната черква «Св. София».[81] Тия известия за отношението на българите към кръстоносците са показателни в друго отношение. Те свидетелствуват за наличността на будни и дейни български среди в градовете, които и в миналото неведнъж са заставали начело на освободителните опити. Показателно е, че «Газават» сочи между ръководните лица при раздвижването на българите в София — свещеници и монаси. Пазители на българската култура и предание, те най-ревностно отстояват народностната принадлежност и оглавяват обществените и духовни изяви на насе-

лението в оназ мрачна епоха,[82] Тия данни за поведението на българското градско население се потвърждават и от западни източници. В този дух Калимах подчертава: «Повечето български градове, насочвани от ненавист към мюсюлманското безбожие и същевременно подтиквани от ревност към християнската вяра и поради общността на езика и еднаквия произход [на българите] с поляците, след като биваха прогонвани турските гарнизони, минаваха на страната на краля.»[83] Подобни сведения съдържа и друг по-късен източник — Бонфиний, вероятно по данните на участници в похода.[84]

Все с проникването на кръстоносците към София трябва да се свържат и известията на «Газават» за раздвижване на българите не само от околностите на София, но и от прилежащите краища (сочи се точно Радомирско). Хронистът отбелязва, че цялото население било обхванато от вълнение.[85] Тамошната рая и войнуци дейно подпомагат кръстоносците, особено много с продоволствие. Тези факти, признати от османски източник, доказват, колко основателна е била увереността на Хуняди, когато в стремежа си да поддържа бойния дух на войниците си, им напомнял неднократно, че могат да разчитат на дружелюбната подкрепа на българите, сред които ще наберат в помощ нови сили или ще получат продоволствие. Участието на войнуци в тия събития не е изненадващо — то съвпада напълно с предвижданията на дьо ла Брокиер, който още през 1433 г. отбелязва, че немюсюлманските участници във въоръжената сила на османците не са сигурна тяхна опора и винаги могат да се вдигат срещу тях. От друга страна, не бива да се забравя, че именно в средите на войнуците е имало остатъци от старата българска аристокрация, която в не един случай се оказала непримирима към чуждото иго. Вълненията на българското население в София и югозападните райони навярно са били значителни, щом предизвикват по-късно яростните наказателни мерки на османската власт. В опразнената от кръстоносците София османците устройват кървава саморазправа с непокорните. Авторът на «Газават» съобщава, че щом софийският паша, който бил по това време в Радомир, узнал за преобразованията, извършени в София от кръстоносците, се отправил начело на войскови сили към града, когато той бил опразнен от кръстоносците. Те нахлули в черквата «Света София» и подложили на сеч и издевателства намиращите се вътре свещеници, монаси и население. Едни избили, други ослепили и обезглавили самия владика. Пашата изпратил главата му в торба до султана, за да подчертае, че непокорството на населението е потушено. Султанът издал строга заповед да се изловят войнуци и рая, които са подпомагали и доставяли продоволствие на кръстоносците, да бъдат обезглавени, да им бъдат иззети имуществата, а жените и децата им да бъдат заробени. Хронистът разказва, че заповедта била изпълнена и османските военни части се нахвърлили върху на-

селението от «четири страни». Във всяко село избивали мъжкото население, заробвали жени и деца, оплячкосвали храните от хамбарите и отвличали имущества и продоволствие.[86]

Вестта за завземането на София от кръстоносците се разнася с ободряваща сила нашироко из западния свят. Крал Владислав и Чезарини изпращат бърз куриер във Венеция с настоятелно искане флотът незабавно да се изпрати в Проливите, за да попречи да се прехвърлят османските сили от Анадол.[87] В писмото си до жителите на Брашов от 3. XII. 1443 г. сам Янош Хуняди отбелязва, че «по време на бойното настъпление от София към Одрин турците са се изтеглили към морето и че няма вече пречки за окончателната победа.» Военачалникът вярва, че за 6—8 дни и Одрин ще бъде превзет от кръстоносците. Той не пропуска да подчертае, че високият дух на войските му се поддържа и от дружелюбното отношение на българите.[88] Кръстоносният план вече изглежда по-осъществим. След София предстои бързо прехвърляне в Тракия и оттам към Константинопол, дето се очаква византийска и западна помощ по море. В заинтересованите европейски страни дори се понасят слухове, че Владислав и Хуняди са прехвърлили вече планинските проходи.[89] Въздържаната дотогава Венеция променя чувствително поведението си по отношение плана за помощ, защото съзира отдалеч изгодите за себе си в Леванта, когато изгледите за изтласкване на османците стават близко осъществими.

Ето защо след продължителни стълкновения с папата в заседанието си от 15. I. 1444 г. сенатът се обръща към католишкия ръководител с примирителни предложения: изявява отново готовност от венецианското духовенство да се събира десятък, предназначен за съоръжаване на християнския флот. Прави това, защото смята, че при настоящите победи на полския крал не бива да се допускат нови грешки. Въпреки тази отстъпка, в продължителния конфликт с папата и сега сенатът си запазва право да се разпорежда с парите от десятъка, предвижда те да се предават на негово доверено лице. Решава се още да бъде изпратен пратеник при Владислав и Чезарини, който да ги приветствува за победите и да донесе новини.[90]

С тия действия републиката се стреми да не изостане в ожесточеното съперничество на европейските страни по отношение на Балканите. Това съперничество е една от тласъчните сили на кръстоносната коалиция, прикрито зад благовидните призиви за спасение на християнството от мюсюлманската опасност.

Доколко всяка от най-заинтересованите политически сили в Италия се движи от себични планове и намерения за господство върху освободените от османците балкански владения, проличава още по време на «дългия» поход. Тогава немалко венециански управници настояват Венеция да организира самостоятелно флот и да го изпрати незабавно към Изток. При неуспех на кръ-

стоносната армия този флот ще остане в бездействие в Негропонт, за да не навлече гнева на султана, а в случай на успех ще бърза да окупира Галиполи и Скутари. Така Венеция планира да извлече своя дял от кръстоносното вмешателство,[91] докато папата мечтае да разпростре духовната си власт над Молдавия, Влахия, България и Сърбия след освобождението им от турците.[92] В тия амбициозни проекти и папската курия, и Венеция запазват взаимното недоверие и надпреварването не кой по-рано да помогне на кръстоносците, а кой да си създаде по-изгодна позиция в Изтока, в случай че «дългият» поход завърши с победа.

Междувременно войските на Владислав III Ягело и Янош Хуняди напускат София и опожаряват онези места, от които турците биха черпили продоволствие. Така постъпват те и с други градове и крепости, които могат да бъдат опора на неприятелите. По данните на «Газават» кръстоносците се отправят по Ерменйолу (без съмнение по големия път за Константинопол). Изпратеният от османците за разузнаване Узун Каръоглу попада в плен у християнската армия.[93] Но османците не дочакват неподготвени напредващите към Тракия християни. Управляващите среди, предизвестени още преди това и положили грижи да наберат по-голяма бойна сила, пресрещат кръстоносците към Ихтиманските теснини. Един от славянските източници, Константин Яничар изрично подчертава, че християнската войска не успяла да слезе в Пловдивската равнина.[94] Мъчно проходимите планински клисури в Ихтиманските възвишения са преградени, затворени и здраво опазени от османски войскови части. Голямата част от източниците назовават това проходно място с името Златишки дервент, а друга го сочат като «Василица», «Капълъ-дербент» т. е. Проход с врати и пр.)[95] Поради това в историческата книжнина съществуват разногласия за местонахождението му. Най-правдоподобната версия за движението на кръстоносната армия допуска, че тя се насочва към Тракия в две колони.[96] Едната — дясната, поема по стария константинополски друм към Ихтиман, а лявата — по пътя през днешните села Лесново, Голяма Раковица, Байлово, Смолско към северния изход на «Златишки проход», т. е. към меридионалния пролом на р. Тополница между селата Петрич и Мухово. Достигнали до югоизточната част на Ихтиманското поле на 8—9. XII. 1443 г., кръстоносците се натъкват тук на голяма преграда. Султанът е разположил лагера си в планината, която се извисява до теснините. Западните, османските и византийските източници са изпълнени с противоречиви данни за хода на битката, разразила се тук и за нейната развръзка. Някои от западните извори говорят за две големи въоръжени сблъсквания около силно укрепените от турците планински теснини.[97] В първото от тях Хуняди разгъва конницата си в равнината, а пехотата разполага като резерв из храсталаците. Внезапната им поява хвърля в смут спахиите и след тричасова битка

османската армия е разпръсната. Но пътят през прохода е преграден. Според описанието на Калимах Хуняди прави опит да прехвърли върха с трансилванските си отряди, за да се приближи до турските позиции. По-нататъшното му напредване е възпрепятствувано от непреодолимите планински склонове. При все това каменометните машини, които кръстоносците използуват тук, хвърлят в паника турските защитници. И османските източници говорят за продължителни боеве при проходите. Ожесточена схватка се завързва в зимната привечер. Когато пада нощ, двете армии се разделят. Султанът свиква през нощта военачалниците си, за да ги насърчи за боя на другия ден. Султанските бойци — капъкулу — изявяват бойната си готовност, докато бейовете и бейлербейовете са сдържани. Летописецът не скрива, че в лагера на османците действуват центробежни сили, които в хода на събитията се изявяват още по-открито. На разсъмване отново кипва битката. Но кръстоносците се изтеглят зад колите, защитени от аркебузи и топове. Това е очевидно вагенбургът, който по хусистката бойна тактика заема важно място в боевете. Османският летописец отбелязва, че именно това подвижно укрепление внася смут сред турците. Турхан бей бърза да се изтегли, под предлог че отрядите му ще претърпят големи загуби от вагенбурга. Султанските чауши се впускат между оттеглящите се Турханови войници, за да ги върнат обратно. В това време обаче кръстоносците се оттеглят през София и с. Герман.

Поведението на Турхан бей събужда подозрението на султана и той бърза да го изпрати след оттеглящата се християнска армия.[98]

Най-вероятните очертания на общия маньовър в този пункт се открояват така. Когато главната колона на кръстоносците среща първото препятствие при Траяновите врата, тя се насочва по пътя на лявата колона, за да обиколи укрепената от турците зона. Минава през пролома на р. Мътивир и после по стария път от Ихтиманското поле за «Златишкия» проход край с. Мухово, към с. Поибрене. Решителната голяма битка става именно при «Златишкия» проход на 12. XII. Докато се развиват тези бойни действия на главната колона между Траяновите врата и «Златишкия» проход, лявата колона изтласква турски бойни части от днешния Смолски проход, за да навлезе в Златишкото поле. Вероятно части от нея се насочват да преследват турците и влизат в ново сражение в полето източно от днешния Пирдоп (т. нар. «Чешко поле»).[99] В писмото си до гражданите на Брашов от 6. I. 1444 г. Янош Хуняди съобщава определено за две големи сражения преди оттеглянето на войските по обратния път.[99а]

Някои османски извори се стремят да представят стълкновенията на кръстоносните бойци и османците около «Златишкия» дервент като поражение за християните,[100] докато западните летописци говорят противното. Истината е, че отстъплението

и връщането на сборната християнска войска се дължи не на нейния разгром от окопитилите се вече османски въоръжени сили, а преди всичко на лютата зима и лошото продоволствие, които ѝ пречат да преодолее охраняваните планински проходи и спъват по-нататъшното ѝ бързо настъпление. Ходжа Сеадедин и Коджа Хюсеин дори разказват, че османците пуснали вода, за да заледят пътищата и затруднят придвижването на кръстоносците. Едва тук християнските бойци усещат неблагоприятните последствия от забавената подготовка на похода, която ги заставя да се впуснат през есента по непознатите и несигурни балкански пътища. Сам полско-маджарският крал в писмото си до флорентинската сеньория съобщава, че бил принуден да върне обратно войските си, защото не било възможно да прехвърли планинските теснини «не само поради високите планини, които бяха вече заети от враговете, но и поради тежката и много сурова зима, а най-сетне и поради липсата на храни и фураж, които немалобройната неприятелска войска изконсумира и опожари.»[101]

Доловили трудностите на изтеглящата се сборна армия, османците се опитват да ѝ нанесат удар по обратния път, като издебнат подходящ момент. По данни на някои от османските хронисти румилийските войскови части командува Турхан бей, а анадолските — анадолският бей Балабан паша. При р. Нишава Турхан бей и Балабан паша свикват съвет и решават да нападнат оттеглящите се неприятели. Но когато анадолската армия влиза в сражение с християните, Турхан бей побягва с отрядите си. Един от ранните османски хронисти — Уруч, а след него и редица други добавят, че този османски военачалник деморализира акънджиите, като понижава боеспособността им с твърдението, че врагът е малоброен и не си струва трудът да се полагат много усилия за разгромяването му. При това, ако този враг бъде премахнат напълно, акънджиите ще станат ненужни, ще изгубят значението си, ще трябва да се върнат към земеделската си работа и да станат раи.[102] Същата версия преповтарят по-късно и други османски летописци от XVI—XVII в. — Ходжа Сеадедин, Коджа Хюсеин, Мюнеджимбаши и др.[103]

Затова османските хронисти — съвременници на тия събития, отправят обвинението: «Ако не бе Турхан, нито един неверник при Излади (т. е. при проходите) не би се върнал оттам.»[104] Халкокондил отива по-далеч. Той твърди, че Турхан е издал османските планове на сръбския деспот.[105]

По-обилни сведения за обратния път на кръстоносната армия от 1443 г. съдържа «Газават».[106] След изтеглянето през София християнските войски заемат отбранителна позиция зад вагенбурга. Под ръководството на Янош Хуняди те още веднъж се сблъскват с османците. Изпратеният да ги преследва Турхан бей уведомява султана, че ако османската армия не се оттегли, ще пострада от противниковия огън. Султанът,отначало резервиран

към това, нарежда по-късно войските да се откажат от нападение. Вечерта кръстоносците продължават пътя си и през Пиротския проход влизат в Пиротското поле. Султанът е разгневен — неприятелите се оттеглят безпрепятствено. Той поставя всички бейове и тимариоти под ръководството на Хасан паша и Махмуд бей. По настояване на Турхан бей тази армия навлиза в Пиротския проход и попада на вражеска засада. Всички се впускат да бягат, остава да се защищава само Махмуд бей. Поради липса на сили той е заробен. Когато се връщат дезертиралите румилийски бойци с Турхан бей и анадолските бейове, султанът, разярен, им налага тежки наказания. Някои от тимариотите са лишени от ленни владения.

Това голямо поражение на османците при отстъплението на кръстоносците, станало на 2. I. 1444 г.,[107] е засвидетелствувано у повечето западни и византийски източници.[108] За него разказва и сръбският летописец Константин Яничар с нескрит стремеж да изтъкне заслугите на деспот Георги Бранкович. Според неговото описание именно деспотът се сблъсква пръв с голямата армия, която преследва кръстоносците. Той изпраща вест на краля за помощ. Битката е «била така жестока, пише Яничар, че всички турци са били разбити поголовно, едни от техните най-висши управници убити, а други заловени».[109]

Кръстоносците продължават обратния си път през Сърбия. Мъчително се проточва отстъплението при засилващия се студ. Товарният добитък измира непрестанно — фураж няма, пътуването е съсипващо. За да ускорят завръщането си, кръстоносците изгарят колите си. През Сърбия се придвижва вече нищожен брой от тях. Бойците вървят пешком, измъчват ги несгоди и глад, едвам намират много скъпи провизии — погачата струва цял дукат, тук-там се хранят с жито.[110] Напразно сръбският деспот иска да задържи в Сърбия през зимата тази сборна бойна сила, преуморена и съсипана от студове, недоимък и тежки битки. Той се надява, че оттук по-лесно ще се поднови борбата с османците през идната пролет. Неговите планове не са осъществени така, както ги е мечтал — нито синовете му са върнати от османски плен, нито деспотството му е възстановено. Георги Бранкович знае колко трудно е била събрана кръстоносната армия и се бои, че ако тя се пръсне сега, още по-трудно би се набрала друга за нов поход срещу османската държава. Затова той щедро предлага на краля 100 000 дуката за зимната издръжка на армията в Сърбия.[111] Но за всички е ясно, че е невъзможно да се удържи този поток от люде, устремени към домовете си след изнурителния поход в далечни земи.

Към началото на февруари Буда преживява вълнуващи дни. Отвсякъде се стича народ и изпълня пътища и улици в очакване на християнските бойци, за да ги посрещне като победители над мюсюлманската заплаха. Ликуващото множество съзира строй-

ната фигура на младия крал, който върви пред бойците си бос. Тук е и любимият трансилвански герой Хуняди със сурово мъжествено лице, обвеяно от огъня на много битки. Зад тях, както при триумфалното завръщане на древните владетели, приждат отрядите им, отрупани с бойна плячка и пленени вражески знамена. Тук са и 4 000 заробени османци с много техни бейове и паши. Пленените знамена тържествено са положени в църквата «Света Мария». Ритуалът е придружен с благодарствени молитви за победата. Все тук по заповед на краля са събрани оръжията на 12 полски и 12 унгарски благородници — военачалници, които по думите на полския историк Длугош трябвало да се пазят като символ на тяхната чистота и награда за героичните им дела.[112]

Така завършва «дългият» поход на обединените европейски сили. Въпреки че големите планове за пълно прогонване на османците от Европа не са осъществени, въпреки понесените от кръстоносците човешки и материални загуби, все пак тази въоръжена акция на европейските сили има важно значение за съдбата на Европейския югоизток и за тогавашния християнски свят. «Дългият» поход доказва пред политическите сили в Европа, че османската мощ не е непреодолима, когато срещу нея се възправят обединени и добре въоръжени християнски сили. Легендата за смайващото превъзходство на неудържимите акънджии, шеметно действуващите спахии, непоклатимите в боя еничери и други османски бойни части се разсейва.

Оптимистичните предсказания на дипломати и политически деятели от Изтока и Запада, които насърчавали европейския свят към организиране на обединен фронт срещу османския напор, се потвърждават на дело от «дългия» поход. И нещо повече, очакванията на неприятелите на османците са дори надминати. Обединените действия на унгарци, поляци, сърби, чехи и власи още в началния етап на «дългия» поход, донесли тежки поражения за турците, разкриват липсата на сцепление вред османските управляващи среди и техните бойни сили. В течение на бързо развилите се съдбоносни събития през последните месеци на 1443 г. става ясно преди всичко, че османците са слабо подготвени за сериозен отпор. Крепостните гарнизони се оказват ненадеждна защита и скоро са пометени от кръстоносците при съдействието на балканското християнско население. Продължителното и свръхнапрегнато разкъсване на османските бойни сили между Азия и Европа, където султанът и върховното управление им възлагат да смазват без отдих съпротивата на покорените или да овладяват нови територии, води до неминуемо изтощение. Походът от 1443 г. става причина да се изявят неблагоприятните за османците последици от непосилното им раздвояване между Азия и Балканите, предопределено от особеностите на цялостното им историческо развитие. Без азиатските си владения, в които не престават да кипят смутовете на местните емири, ос-

манската власт е лишена от онзи терен, на който тя се заражда и укрепва през XIII—XIV в. А настъплението ѝ в Европа е неотменният ѝ естествен път на по-нататъшно разгръщане и експанзия на феодализиращото се османско общество. Следователно, поела този път, османската власт не може да се откаже нито от господството си в Анадол, нито от утвърждаването си на Балканите. Това, разбира се, я претоварва с многобройни и тежки проблеми и преди всичко с затрудненията да оперира свободно с войсковите си сили на два фронта и да ги прехвърля своевременно от единия на другия, докато в Източното Средиземноморие и около Проливите господствуват други сили: Византия, макар и пред гибел, и твърде силните, гъвкави и несигурни в поведението си италиански морски търговски републики.

В събитията от 1443 г. става ясно, че в средите на османското общество действуват центробежни сили. Поведението на Турхан бей, комуто османските източници хвърлят вината за измяната на акънджиите, дезертьорството на анадолските бейове по време на битката в Пиротското поле при завръщането на кръстоносците са указания за дълбоки разногласия сред управляващите среди. Противодействуващите фактори на османската централна власт изхождат предимно от кръговете на висшата османска потомствена аристокрация, закрепила се чрез господството си над просторни и приходоносни феодални владения, необвързани с военно-служебни задължения. Противодействуваща среда в тези събития са и акънджиите, които неднократно досега са изявявали стремежи, насочени срещу султанската власт с нейното силно централизаторско начало. Отцепническите изяви на тези среди, така ярки и фатални за изхода на някои от въоръжените конфликти по време на «дългия» поход, убеждават централната власт в необходимостта да укрепи и разшири обсега на военно-ленната система за сметка на мюлковете и вакъфите — опора на центробежните сили и да даде преднина на бойните сили «капъкулу», (еничери и други платени султански части) пред остатъците от старите племенни бойни отряди — акънджии, мюселеми и пр. Това подготвя и почвата за по-късните опити на султан Мехмед II през 70-те години на XV в. да конфискува вакъфски и мюлкови земи, за да увеличи фонда на спахийските земи, да подсили материалната опора на най-надеждната военна сила в периода на завоеванията — спахийското опълчение.[113]

Походът на Владислав III Ягело и Янош Хуняди през 1443 г. възбудил всеобщо вълнение сред поробените народи на Балканите, разкрива готовността на тия народи и особено на българите да се борят за отхвърляне на османското господство и извоюване на свободата. Осъзнал значението на тяхната въоръжена подкрепа, прозорливият трансилвански войвода привлича въоръжените български въстаници, като им поверява и сериозната задача на авангардни части. Масовото стичане на българи и сърби в помощ

на кръстоносците, новите стремежи на Византия да събере сетни сили за отстраняване на натежалата над нея смъртна османска заплаха, раздвижването на бунтовните албанци свидетелствуват ясно, че османската сила не е крепка в балканските земи.

Именно тия обстоятелства, които до голяма степен поставят под съмнение бъдещето на османското владичество в Югоизточна Европа, заставят върховната власт да потърси мир със силите, организирали кръстоносната експедиция от 1443 г. Още докато християнските войски отстъпват през Сърбия, Мурад II изпраща пратеничество при полско-унгарския крал за предварителни преговори.[114] Изглежда, че мисията завършва безрезултатно. Втори път султанът прибягва до съдействието на жена си, султанката Мара, дъщеря на деспот Георги Бранкович. Тя изпраща един гръцки монах в Дубровник, откъдето през март той е прехвърлен в Сплит и улеснен да продължи пътя си на кон до Буда.[115] Основните султански предложения засягат Бранкович (връщане на синовете му и загубеното му деспотство). Затова някои учени съзират в този дипломатически подстъп определени съображения на султана — чрез предложения, които са изгодни за един от влиятелните християнски съюзници — деспота, — да подрови единството на коалицията, неотстъпчивостта на съюзниците при преговорите и охотата им за нов поход. Сключването на мир става с всеки изминат ден все по-неотложна необходимост за османците. Запаленият през 1443 г. освободителен огън на Балканите се разгаря все повече. Албания, в която Скендербег е оглавил вече усилията за организиране на противоосманска борба, е обзета от всеобщ кипеж и въодушевление. Тази борба изисква единението на всички съпротивителни сили в страната. Османското владичество тук е засегнало чувствително не само метежните и горди труженици на тази планинска страна, но така също и албанските феодали. Затова взаимните им вражди са забравени пред надеждата за прогонване на чуждите господари. Но сближението на феодалите е подкрепено от всеобщите тежнения на албанското население, което всячески се стреми да участвува в подготовката на предстоящата борба. По почин на Скендербег през пролетта на 1444 г. се свиква събор на албанските феодали в Алесио (Леш). Тук участвува и черногорският господар Стефан Църноевич, а дори и представители на свободните селски общини, изразители на народната воля. Съборът се увенчава с изграждането на съюз — обединение на всички албански сили с обща военна каса и армия. В този съюз всички участвуват със своя влог от материални средства и човешки сили. Участниците се надяват на венецианска подкрепа — не случайно провеждат събора в нейни владения. Но предпазливата република избягва да се обвърже открито, макар че не пренебрегва съюза като средство да упражни натиск върху турците и да изземе от тях няколко албански града.

Средствата на съюза създават възможност за организиране на здрава бойна сила. За кратко време се набира многобройна и истински народна армия. «Всеки час расла войската от обикновения народ — разказва летописецът — и след няколко седмици Скендербег имал войска от 12 000 души». Разработват се грижливо проекти за подобряване на албанските крепости. Целта е при бъдещата схватка да се пръснат и омаломощят силите на противника, като се ангажират в упорити битки за овладяването на заздравените крепости.[116]

Византия е също в тревожно напрежение, управляващите кръгове се опитват да разгърнат дипломатическа дейност в подкрепа на по-нататъшната борба за прогонването на османците. През същата тази смутна за Балканите пролет пелопонеският деспот Константин действува с всички сили и успява да включи в морейските си владения Тива и Беотия.[117] Византийският император изпраща нарочни пратеници в Дубровник, които търсят препоръки, за да се явят във Венеция и Унгария все с оглед на нови действия срещу османците.[118] Някои по-късни летописци съобщават за появата на византийските пратеници в Буда, дошли наред с многобройните чужди посланичества да приветствуват крал Владислав за победите му и да го подтикнат към нови враждебни действия срещу затрудненатa в този момент Турция.[119]

От някои легендарни сведения може да се съди за големите надежди, които възлага византийското население в столицата на християнската коалиция. Калимах разказва, че след победата на Владислав и Хуняди в Пиротското поле, за която по-късно се узнава из балканските земи, византийските жители наблюдават нещо необикновено. При цариградските порти се появява чуден млад конник в бяло. Конят му пръхти радостно и скача. Както се явява, така и изчезва като истинска поличба за радостното събитие. Калимах заключава, че доволството от християнските победи и надеждата за бъдещото избавление карат византийците да смесват «човешкото с божественото».[120]

Все през пролетта на 1444 г. и босненският господар Стефан Томашевич се вдига на борба с османците. Преодолял тежки династически съперничества, отпор на феодалите, излъкатушил в тежката за Босна обстановка, притиснат както винаги от могъщи неприятели, Стефан Томашевич получава подкрепата на унгарския владетел и официално потвърждение от него на кралската си власт. Осланяйки се на тази подкрепа, той се нахвърля върху османците и отвоюва от тях града Сребърник.[121]

Тази тревожна за балканските земи пролет, която подтиква султана да склони за мир с Европа, е изпълнена с напрегната дипломатическа дейност в европейските страни, с разгорещени прения и надпреварвания между привържениците и противниците на нови противоосмански въоръжени действия.

Пред посрещнатия с триумф млад Ягелоновец стоят нелеки

за разрешение въпроси и в Унгария, и в Полша. Макар и временно обуздано, непокорството на някои враждебно настроени към Владислав маджарски феодали е не малка заплаха за сигурността на неговата власт. В Полша е също неспокойно — полските управляващи среди са в нестихващи вражди помежду си. Длугош описва конфликта между ратиборския херцог Николай и кардинал Збигнев Олешницки за големи феодални владения. В същото време литовският господар Казимир воюва срещу мазовския господар Болеслав, за да му отнеме Мазовия.[122] Полша се нуждае от вътрешно укрепване и полската аристокрация не одобрява идеята за нова разправа с османците, толкова повече, че над полските земи все още не е надвиснала непосредствено османската опасност. Отношенията с австрийския император Фридрих III са все така неуредени, както са били и преди. Сдържаната враждебност на този владетел към полско-унгарския крал нараства след победите на обединената християнска армия в «дългия» поход.[123] Другите две политически сили, заинтересовани от борбата с османците — Венеция и папската курия, — не насърчават достатъчно с поведението си подготвянето на нови въоръжени действия за пълно отстраняване на османската заплаха от Европа. Венецианският сенат е недоволен от завършека на «дългия» поход и отново възприема обичайната си тактика на въздържаност и изчакване. Венецианските управници отново се ослушват и наблюдават съсредоточено какво отношение ще прояви останалият християнски свят и особено управляващите среди в Унгария, за да определят собствената си политика. За целта предвидливата република даже изпраща свой представител в Буда — Джовани дей Регуардати. Разбира се, републиката на Свети Марко не престава дипломатично да дава вид пред християнска Европа и пред самия крал Владислав, че тя е склонна да подпомогне нова кръстоносна експедиция. Това и самият Регуардати трябва да предаде официално в Буда, като добави, че наред с папата и бургундския принц, и Венеция е готова да даде галери за подготвящия се кръстоносен флот. Но в инструкциите на Регуардати стоят и сега условия, чрез които републиката се застрахова от рискове. Тя ще премине към действие само ако морският поход е съпроводен от кръстоносна акция по суша.[124]

В същия дух е и писмото на венецианския сенат до бургундския принц от 23. III. 1444 г. И нему Венеция оповестява, че е готова да съдействува. От писмото личи нескритото й желание да подчертае, че тя «винаги е защищавала интересите на християнството и ще продължи това тежко задължение». Сенатът се стреми да изтъкне, че изпълнява обещанията си към християнските владетели: четирите галери за Бургундия са готови, десетте папски галери — също, но екипировката на тия папски галери зависи от курията.[125] Тия декларации не отговарят на истинското сдържано, просметливо поведение на републиката при

безкрайно проточилото се набиране на флота. Тя е в непрестанно несъгласие с папата, комуто се въздържа да даде парите от десятъка за съоръжение на галерите от страх, че католишкият ръководител ще ги употреби за други цели. Тия съперничества и разпри, които осуетяват навременното организиране на флота през 1443 г., заплашват да осуетят и сега започнатото дело. При това папската курия проявява явна незагриженост и предизвиква острия протест на Венеция. Републиката подчертава, че папата, вместо да използува парите от десятъка за въоръжение на галерите, урежда с тях свои дела. Венеция хвърля върху него отговорността за затягането на подготовката. Кардинал Кондолмиери — отговорният папски пратеник за флота — трябва да внуши за сетен път на папата, че върховният духовен глава трябва да има пред очи интересите на бъдещата акция, ръководена от крал Владислав и подкрепена от съюзнически флот. Венеция и Бургундия са готови: папата също трябва да се подготви — той разполага със средства за това.[126]

Но ако събитията около подготовката на флота се развиват в необнадеждаващ темп и с немалко задкулисни усложнения, много от европейските владетели обсипват крал Владислав с щедри обещания за подкрепа, като настоятелно го насърчават да продължи борбата с османците.[127]

Явно е, че в такава обстановка част от обстоятелствата налагат на крал Владислав отклоняване от нови военни предприятия поради нерешени вътрешни задачи, други пък подтикват към незабавно действие. За да се изяснят по-нататъшните начинания, крал Владислав нарежда да се свика държавният съвет (диетата). Тук се събират всички прелати, принцове и барони от Унгария. Съвещанието урежда преди всичко конфликта с неприятелите на краля начело с непокорния Гискра.

След това мнозинството от участниците категорично се произнася за подновяване на военните действия срещу османците. Едновременно с това обаче диетата не гласува кредита за предвиждания поход, а оставя краля да се надява на средства, събирани от данъци. Решава се да се въведе данък върху цялото население, а отделни градове да бъдат натоварени с по-значителни суми за нуждите на войната.[128]

Османският летописен разказ «Газават» представя в по-различна светлина съвещанията на унгарската диета и открива някои нови страни, неизяснени от западните извори. По тия данни в диетата сръбският деспот е представен като една от най-дейните личности с влияние върху мнението на краля и на мнозинството. Георги Бранкович рязко укорява всички сановници и особено Янош Хуняди за предшествуващите събития. С редица доводи той се стреми да докаже бойното превъзходство на турците, които, подготвени вече, ще се нахвърлят този път върху съюзниците. От думите на деспота се долавя, че това негово миролюбиво по-

ведение му е навлякло укорите на Янош Хуняди. В тия укори не липсвали намеци за това, че деспотът като султански тъст улеснявал османското напредване в сръбски земи и с това заплахата над Запада нараствала. В светлината на «Газават» кралят и Хуняди заемат противоположно становище на това съвещание. Те ясно изразяват войнолюбивите си намерения. Кралят набелязва дори конкретен план за действие:

1. Да се положат усилия за привличане на повече съюзници от различни страни, за да се събере по-голяма армия.

2. Да се разузнаят чрез шпиони силите на османците.

3. Янош Хуняди да остане в Белград, а съюзните войски да се впуснат до Одрин и да завладеят цяла Румелия.

След разискванията кралят възприема внушенията на сръбския деспот да изпрати при султана пратеничество, което да уговори условията за мир.[129] Авторът на «Газават» не пропуска да подчертае, че и сръбският деспот държи за преговори само от тактически съображения, за да се дезориентират неприятелите относно действителните намерения на християнската коалиция.

В разказа на «Газават» поведението на сръбския деспот изглежда правдоподобно. По време на съвещанията той вече е познавал изгодните за него турски мирни предложения, изпратени чрез султанката Мара. Поради това той става ревностен привърженик на политика за мирни преговори с Турция, от които очаква благоприятно разрешение на проблемите, засягащи съдбата на страната и участта на пленените му синове. По други източници са познати усилията на сръбския деспот да спечели за тази политика и трансилванския войвода Янош Хуняди. Той дори прибягва в това отношение към голяма материална жертва — подарява му феодалните си имения в Унгария.[130] В светлината на този факт изглежда невероятно твърдението на «Газават», че сръбският владетел неискрено настоява за преговорите от тактически съображения.[131]

Тия данни на османския източник обясняват донякъде противоречивото поведение на полско-унгарския крал, който изпраща свое посланичество при турците за мирни преговори само десетина дни след като сам е дал клетва чрез Чезарини и папата, че ще продължи борбата с турците,[132] и след като Унгарската диета е взела решение да се подготвя нов антиосмански поход.[133] По всяка вероятност тия противоречия трябва да се обяснят с многото и противодействуващи фактори, които упражняват давление върху краля. Несъмнено е обаче, че склонността, която кралят проявява към повеждане на мирни преговори, е само тактически ход. Владетелят иска да провери поведението на европейските държави, но същевременно и да застави султана на изгодни отстъпки под натиска на неблагоприятните за турците международни обстоятелства. Може би този тактически ход е имал и още по-далечна цел — да успокои султана, да приспи

бдителността му спрямо западните му неприятели и да насочи вниманието му към азиатските проблеми, където караманският владетел подготвя нова офанзива. По такъв начин кръстоносната коалиция можела да разчита на победа над османците, чийто опит да се устремят към Азия също щял да бъде осуетен от действията на християнския флот в Проливите.[134] Наред с това кралят и ръководните среди не могат безрезервно да се впуснат в нов поход и да пренебрегнат придобивките от първия поход, които биха били утвърдени с мирен договор, поради това че не всички обстоятелства предвещават благоприятен изход: изпращането на флота се бави, полските управляващи среди не са благосклонни, унгарската диета не осигурява държавни средства за начинанието.[135] Тези обстоятелства заставят краля да се насочи към мирни преговори.

Изпращането на християнското посланичество е запазено в тайна — за него не споменават мнозинството от западните и византийски извори. Докато то е на път към Одрин, приготовленията на Запад не спират. Нещо повече, папската курия, стресната от откритите обвинения на венецианския сенат, вече ускорява съоръжаването на галерите и на 4 юни кардинал Кондолмиери оповестява, че осем от тях са готови. Енергично се подготвят и четирите галери на бургундския принц, който изпраща за техен комендант Валеран дьо Ваврен. В Ница бургундците съоръжават три галери и една галеота. Подготовката и ръководството им са поверени на Жофроа дьо Тоази, завърнал се от пътешествието в Изтока. Освен това използваните в това пътешествие кораб и каравела също се поправят във Вилфранш (Прованс — Франция) за участие в експедицията.

Неаполитанският крал Алфонс V отправя още през юни 1444 г. запитване до орлеанския и бургундския принц и до английския крал с какви сили ще участвуват в предстоящия поход. Очевидно европейските съюзници на Владислав не са изоставили идеята за втори поход.[136]

На Балканите е все по-смутно. Изпратената срещу въстаналите албанци 25-хилядна армия под командуването на Али паша е тежко поразена от обединените сили на албанския народ, ръководени от неуморния Скендербег. Страшната битка в Долна Дибра завършва с огромни загуби за османците: 7000 убити и 500 пленени, докато албанците загубват само 1680 души и 2000 са ранени. Вестта за тази бляскава победа на един от поробените на Балканите народи не може да остане без отглас, не може да не смути османските управляващи среди.[137]

В такава обстановка започват през юни преговорите за мир в Одрин. За тях съобщава Кириак от Анкона, изтъкнат хуманист, който години наред обикаля Източното Средиземноморие, убеден привърженик на идеята за кръстоносна коалиция срещу османците и неофициален пратеник на папата. Той е допуснат дори

в двора на Мурад II, където се натъква на западното посланичество през юни 1444 г. Неговите сведения, съпоставени с тия на «Газават», разкриват нова страница от историята на този двубой между християнския запад и мюсюлманския изток.

И ето по улиците на Одрин към султанския сарай се запътва изпратената от християните дипломатическа мисия. Седемдесет конника яздят отстрани, за да придадат тържественост на влизането. От страна на краля е натоварен да преговаря Стойка Гизданич, той носи и изрични кралски инструкции, пратеникът Витислав е човек на Янош Хуняди, а Георги Бранкович е представен от двама души — смедеревския митрополит Атанасий Фрашак и Богдан. И тримата ръководители на «дългия» поход имат поотделно свои мисионери, което свидетелствува и за наличността на нееднакви интереси. Сега се завръща и плененият Махмуд Челеби, отрупан с дарове, предназначени за султана.[138] Османският летописец се стреми в своя «Газават» да покаже, че инициативата за мирни преговори изхожда от християните, че те са посрещнати от османските управляващи среди неблагожелателно и високомерно. Той отива толкова далеч в пристрастието си, че приписва на полско-унгарския крал някакво послание, което бил изпратил на султана, за да измоли благоволение и отстъпки за сръбския деспот. В посланието Владислав уж се самобичувал за предишните си действия и настоявал за възстановяване на търговските връзки с османските владения: «И търговците както преди да отиват и да се връщат.»

Териториалните искания (възвръщане на сръбски земи и крепостите Смедерево и Голубац) смущават турските управници. Свиква се специално заседание на дивана за това. Още тук османските сановници искат от посланичеството гаранция за бъдещо споразумение: клетва на християнските владетели от враждебния лагер за спазване на мира. «Газават», който представя османците като диктуваща страна в тия преговори, добавя, че те заплашили с война, ако не се спазва споразумението.

При съпоставянето на тези данни с други източници става ясно, че сключването на мира е изгодно в този момент и за двете страни, а политическите събития подсказват дори, че османската власт се намира в твърде затруднено положение поради насочените срещу нея враждебни действия на подвластните народи в Европа и на караманския емир в Анадол. Характерът на преговорите в Одрин личи ясно от писмото на султана до крал Владислав от 12. VI. 1444 г. и от известията на Кириак Анконски, който наблюдавал събитието.[139] Те са кратки и единственият повод за спор е владението на крепостта Голубац. Турците не искат да изгубят тази ключова дунавска крепост, която им осигурява много стратегически предимства в Сърбия и по отношение на унгарските земи. Турците се задължават да върнат земите на Георги Бранкович и синовете му, при условие че той ще про-

дължи да плаща ежегоден трибут на султана. Влашкият княз Влад също ще остане турски васал и ще плаща на султана трибут; освобождава се от това да се явява лично в двора, а е длъжен да изпрати там заложник. В писмото си до краля султанът заявява, че е ратифицирал Одринския мирен договор под клетва и че изисква кралят да стори същото в Унгария. Той изпраща свое пратеничество в Унгария, начело с Балтаоглу Сюлейман за потвърждаване на договора от страна на краля, Хуняди и Бранкович. В пратеничеството участвува и византиецът Врана. Но докато пратениците на Запада са на път и водят преговорите, в християнските държави продължава трескава подготовка за нов поход срещу турците. В Буда се разработва дори бойният план за този поход. Преценява се, че за християнската конница ще бъде по-леко да се спусне през равна Влахия. Версията, че турците са преградили Дунав при Никопол със свои кораби, налага идеята част от християнския флот да се прехвърли през Черно море към Дунав на помощ.[140] Сам крал Владислав съобщава на флорентинците, че скоро ще се отправи срещу османците, за да ги изгони от Европа. На 24 юни пише на босненския крал, че се е заел с «унищожаване на проклетите турци». На 22 юни папският флот отплава от Венеция заедно с други венециански кораби, а малко по-късно към изток се насочват и корабите на бургундския принц заедно с Ваврен.[141] Венеция полага особени грижи за осъществяване на дунавска флотска експедиция. Истинските подтици на морската република в кръстоносната акция се разкриват ясно още през тия дни на напрегната подготовка. Заради дейното си участие тя иска от съюзниците компенсации. Чезарини й е обещал да получи Галиполи и Солун.[142]

В писмо от 4. VII. 1444 г. венецианските управници се стремят да представят една такава придобивка по-скоро като тегоба «в името на християнството», защото поддържането и защитата на тия крепости изискват средства и усилия.[143]

Венецианският сенат се опасява от съперничеството на Византия, чийто пратеник се е стремял да омаловажи в Буда приноса на Венеция за кръстоносния поход. Сенатът изявява и други териториални претенции — овладяване на албанските градове Авлона, Канина, Янина и Аргирокастро и малките крепости на тракийското крайбрежие Панидос и Марона. Плановете за господство над Авлона и Канина са помрачени от съперничеството на Дубровник, който също се стреми да сложи ръка върху тях.[144]

Намеренията на западните сили за предприемане на нов поход на Изток не ще да са съвсем безизвестни на османските управници. Въпреки Одринския мир тяхната бдителност не е отслабнала. Според едно писмо на Кириак от Анкона, писано до Янош Хуняди малко след Одринския мир, Одрин е обзет от страх и властите нареждат да се укрепят отбранителните кули и крепостните съоръжения.[145]

В разгара на повсеместна военна подготовка Владислав Ягело трябва да приеме султанското пратеничество и да потвърди сключения в Одрин мир. Срещата става в Сегед около 25—26 юли. Градът е изпълнен с войски — предохранителна мярка на Чезарини, в случай че се дойде до конфликт при срещата и за въздействие върху османските пратеници. В края на юли договорът е потвърден. Текстът на този договор не е запазен, но всички негови условия са известни от сведенията, които доставя едно кралско писмо до Пиотровския сейм в Полша.[146] Турците се задължават не само да изпълнят онова, за което се споменава в султанското писмо до краля от 12. VI., но и да освободят пленниците, да заплатят 100 000 флорина и да подпомагат с 25 000 войника Владислав във военните му начинания. Унгария поема задължението да не напада султанските владения, а турците — да не минават Дунава.

Сегедският договор, сключен за 10 години, утвърждава съществени придобивки за съюзните християнски сили, макар че чрез него не се постига освобождението на всички балкански страни въпреки големите бойни победи на кръстоносците. Най-съществени са тези придобивки за сръбския деспот, който веднага отива да получи обещаното и на 15 август според сръбските летописи сключва сепаративен мир със султана.[147] При такива обстоятелства не може да се очаква, че сръбският деспот ще подкрепи в близко бъдеще каквато и да било противоосманска акция, след като си е възвърнал деспотството, макар и разорено, и синовете си, макар и завинаги осакатени.

Договорът закрепява и други придобивки за християнския фронт. Преди всичко загубата на Сърбия лишава турците от възможността да нападат непосредствено и без затруднения унгарските земи. С откъсването на Босна от турски сюзеренитет при тия събития османската власт всъщност изгубва господството си над северозападната част от Балканския полуостров.

Сегедският договор е естествен завършек на започналите в Одрин преговори. Напразно някои учени се стремят заради този договор и заради почти незабавното му нарушение да обвинят Владислав III Ягело в двуличие и клетвопрестъпление. Също така напразно пък други полагат усилия да го оневинят с различни доводи. Възможни са противоположни въздействия върху краля на привърженици и противници на мирните преговори. Съществото обаче в случая е, че Сегедският договор, потвърждение на Одринския, не е сключен от Владислав с намерение за трайното му спазване. Той е само част от тактиката на християнската коалиция, която отлага, но не се отказва от действия за прогонване на османците от Европа.

Едвам приключила срещата в Сегед, в Унгария пристига известие, че кардинал Кондолмиери е заминал с папските и венецианските кораби към Галиполи, а корабите на бургундския

принц са пред заминаване. Това известие насърчава всички среди, които дотогава са били убедени и дейни привърженици на плановете за организиране на нов кръстоносен поход. Тия среди именно начело с кардинал Чезарини засилват давлението си върху краля, за да го насочат към нов поход срещу османците.[148]

Обстановката в балканските земи е обнадеждваща. Албания, предвождана от Скендербег, отстоява смело свободата си. Силите на османската власт са насочени отново към Азия, където караманският емир пак се е вдигнал срещу султана. Още след Одринския мир Мурад II се отправя с войските си в Азия. Тия нови вълнения в Карамания не са без връзка с опитите на балканските владетели да организират фронт в подкрепа на очакваната нова кръстоносна акция. «Газават» подробно разказва за византийско-караманските връзки преди похода на Мурад II в Азия. Византийският император изпраща при Ибрахим бей нарочен пратеник — един свой монах. Пратеникът връчва императорско писмо с предложения. Тук се набляга върху добрите взаимни отношения, предпоставка за съюзни действия срещу омаломощената османска държава. Императорът предупреждава Ибрахим бей, че ако той не вземе участие в борбата срещу османците, не ще има основание за никакви териториални претенции. Той не бива да се страхува, че ще остане сам в тази борба, защото ще се действува от всички посоки — Янош Хуняди и кралят, от една страна, сам византийският император, от друга. В стратегическия план на византийския император се предвижда и намесата на приютения в неговия двор претендент за османския престол — лъжесултана Дюзме (Орхан Челеби). Извън това прехвърлянето на османците през Проливите ще бъде осуетено от западен флот. Тия проекти и предложения на византийския император подтикват Ибрахим бей към враждебни действия, въпреки че неговите сановници се обявяват рязко срещу това. Те го увещават, че императорът действува в името на своите интереси, а не от загриженост за Карамания. Авторът на «Газават» неведнъж се стреми да представи много от събитията през 1443—1444 г. като резултат от вмешателството и подстрекателствата на византийския император. Колкото и тази тенденция да е налице и в разказа му за византийско-караманските отношения, несъмнено е, че са правени някакви усилия за съюз срещу общия неприятел — османците, толкова повече, че такива усилия на караманския владетел са познати и през 1443 г. Византийският император, който очаква с последна надежда помощта на западните сили, узнал без съмнение за одринските преговори, на 30. VII. 1444 г. отправя писмо до крал Владислав, в което го приканва към действия и му обещава безрезервната си помощ. Съветва го да не се доверява на турците поради вероломството им. Моментът е благоприятен, тъй като султанът е зает в Азия

и не можел да разчита на своите люде — те не били верни, докато крал Владислав има предани съюзници.[149]

«Газават» прибавя към сведенията на западните източници още подробности за това писмо, разисквано в съвещанието на унгарските висши сановници. Писмото започвало с упреци за това, че кръстоносната армия не е нанесла докрай удар на османците, а се върнала назад. Византийският император изтъква, че западните владетели не са съумели да оценят значението на благоприятния момент — османците били разнебитени и бягали в Анадол. Сам императорът изчаквал, за да ги доразбие. Новият конфликт с караманския владетел е затруднил още повече положението на османската власт. Към западните сили е отправен настоятелен призив да нападнат едновременно с византийския император. «Да бием и разрушаваме, да вземем градовете, на джамиите им камбани да окачим!» — настоява императорът. Той дори заплашва, че ако западните сили не се отзоват на този апел, той ще настоява пред папата, за да бъдат те отлъчени от черквата. Колкото и сведенията на «Газават» за императорското писмо да са проникнати от тенденцията Византия да бъде представена като главен подбудител в тия събития, несъмнено е, че императорът настоява за нов поход с обещания за подкрепа, която той ще окаже на съюзниците. И «Газават», и западните хронисти твърдят, че това императорско писмо изиграва решителна роля, за да насочи полско-унгарския крал към нов поход въпреки Сегедския договор. Това твърдение обаче е отхвърлено от изследователите като неправдоподобно.[150] Същественото в случая е дипломатическата подготовка, която византийският император разгръща, за да съдействува за организирането на нова кръстоносна експедиция. Според данните на «Газават» той се стреми да създаде и вътрешни безредици в османските владения, за да ангажира в тях силите и вниманието на султана. Той разпалва династически междуособици, като подтиква към действие султанския претендент Орхан Челеби, назован в летописния разказ Дюзме, (т. е. Лъжливият — лъжепрестолонаследник), задържан в Константинопол. По думите на летописеца византийският император смята, че ако самозванецът спечели, ще бъде негово послушно оръдие. Дюзме се установява в Енджугез — селище в Източна Тракия, — за да привлече населението на своя страна. Авторът на «Газават» подчертава, че претендентът не получил никаква подкрепа и бил застaвен да се приюти в Делиорман, за което е съобщено в Одрин на османските управници и султана. Идва вест, че Дюзме е завзел североизточните български земи. Изпратен бил човек да съобщи на Мурад II в Анадол. А престолонаследникът, бъдещият Мехмед II, изпраща Шехабедин паша с част от румилийската армия срещу самозванеца. Интересни са подробностите, които разкриват отношението на покореното българско население към султанския претендент.

Местните жители предупреждават Дюзме, че пътищата към Константинопол са завардени от султански хора. Съветват го да се върне при византийския император и да разкаже за положението им, за да «вземе мерки и да ни избави от този турчин. Иначе нямаме вече сили!» През една нощ Дюзме успява да избяга в Константинопол. Напразно го преследват османските войски. Тези свидетелства подсказват отново, че сред българите съществуват освободителни течения и те насочват надеждите си както по време на междуособиците към мюсюлманския метежник, търсейки изход в тежката си съдба.

Вълнения кипят и в султанската престолнина — в Одрин. Едва заминал султанът за Карамания, тук се появява някакъв мюсюлмански сектант, дошъл от Персия, който влияе с проповедите си не само на местното мюсюлманско население, но и на маловръстния Мехмед II. Някои учени допускат, че това е един от нередките мюсюлмански мисионери, които издигат идеята за сближение между мюсюлманството и християнството. В такава напрегната обстановка, когато османското господство в Европа е минирано, подобни идеи подхвърлят спасителен изход за обърканите властници. Те изразяват по-скоро въжделенията на народните маси за преодоляване на религиозния фанатизъм и единение с християнското население, близко по участ при условията на османския феодален порядък. Управляващите среди в Одрин унищожават еретичния проповедник — те се боят от подобни идеи, които биха обединили ненавистта на християнската и мюсюлманската рая срещу феодалното господство. Но с това смутовете в Одрин не свършват. Бунтуват се и недоволните от заплатите си еничери, които подпалват града. Смут, жертви, съсипни, дворцови интриги и тревога — такава е обстановката в Одрин през септември 1444 г.[151]

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА V

[1] N. Iorga. Notes et extraits, III, p. 105—106, II. p. 21, n. 2.
[2—3] Oscar Halecki. The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems, p. 1—15, ср. прилож. 3, 4, 7.
[4] Fr. Pall. Ciriaco d'Ancona e la Crociata contro i Turchi, p. 7 сл.
[5] Teleki, X, p. 351: In qua re et antiqua gentis hungarice gloria famaque redita est. . .
[6] Joannis Dlugosii. . . Historiae Polonicae libri XII, IV, p. 681.
[7] Й. Радонић. Пос. съч., с. 98 сл., ср. особено с. 108—109. За Дубровник ср. Б. Крекић. Учешће Дубровника у ратовима против турака 1443 и 1444 г. — Зборник радова САН. XXXVI. Византолошки институт САН, кн. 2, 1953, с. 145—158. Вж. и И. Божић. Дубровник и Турска у XIV и XV веку. Београд, 1955, с. 77 сл.
[8] N. Iorga. Op. cit., II, p. 385.
[9] N. Iorga. Op. cit., II, p. 385; Ср. Й. Радонић. Пос. съч., с. 110: de prosperitatibus Turchorum et exhortando Sanctitatem Suam ad deffensam christianismi.
[10] G. Sphranzes. Memorii 1401—1477. In anexa Pseudo-Phranzes-i Macarie Melissenos Cronica 1258—1481., p. 64—67, ср. p. 335—339.
[11] N. Iorga. Op. cit., III, p. 83; F. Thiriet, III, No. 2568.
[12] G. Finot. Op. cit., p. 6; N. Iorga. Op. cit., II, p. 20; C. Marinesco. Philippe le Bon. . ., p. 156—157.
[13] L. Chalcocondylas. Op. cit., 305_{18} — 306; Й. Радонић. Op. cit., с. 117.
[14] Й. Радонић. Пос. съч., с. 118.
[15] Цит. по Й. Радонић. Пос. съч., с. 118, бел 1: Veneti quoque Florentini, Jenuenses et Bononienses novam inter se confederationem fecerunt.
[16] N. Iorga. Op. cit., II, p. 392—393.
[17—20] F. Thiriet. Op. cit., III, No. No. 2588, 2591, 2592.
[21] N. Iorga. Op. cit., II, p. 390.
[22] F. Thiriet. Op. cit., III, No. 2597.
[23] O. Raynaldus, Op. cit., IX, p. 412—416, No. 13—19; За папската курия и османската опасност M. Petrocchi. La politia della Santa Sede di fronte all'invasione ottomana (1444—1718). Napoli, 1955.
[24] Й. Радонић. Пос. съч., с. 154.
[25] Пак там, с. 129; ср. Сп. Палаузов. Пос. съч., с. 376 сл.
[26] Dlugosius, p. 685. Philippi Callimachi Historia de rege Vladislao. . ., p. 132.
[27] Й. Радонић. Пос. съч., с. 126—127.
[28] Dlugosius, p. 686; Ph. Callimachus. Op. cit., p. 134.
[29] J. Dąbrowski. Op. cit.,; Th. Tuleja. Op. cit., p. 260—261; D. Caccamo. Op. cit., p. 49—50.
[30] N. Iorga. Op. cit., II, p. 394.
[31] N. Iorga. Op. cit., III, p. 121.
[32—33] Й. Радонић. Пос. съч., с. 129—138.
[34] Й. Радонић. Пос. съч., с. 136.
[35] И. Мацурек. Пос. съч., с. 147.
[36] N. Iorga. Op. cit., III, p. 125—126.
[37—38] Й. Радонић. Пос. съч., с. 152—153.
[39] F. Thiriet. Op. cit., III, No. 2608.
[40] N. Iorga. Op. cit., III, p. 134—135.
[41] Й. Радонић. Пос. съч., с. 157—158.
[42] N. Iorga. Op. cit., III, p. 138—139; ср. F. Thiriet. Op. cit., III, No. 2618.

[43] J. Радонић. Пос. съч., с. 154.
[44] N. Iorga. Op. cit., III, p. 131, 134, 141; Fr. Pall. Les condizioni. . . p. 448.
[45] J. Радонић. Пос. съч., с. 154—155.
[46] N. Iorga. Op. cit., II, p. 395, n. 5; J. Радонић. Пос. съч., с. 156.
[47] J. Радонић. Пос. съч., с. 151, бел. 1.
[48] N. Iorga. Op. cit., III, p. 122—123; F. Thiriet. Op. cit., III № 2603. За преговорите на византийския император със западните сили споменава и един от неотдавна открити османски извори «Сказание за верските победи на Мурад II» («Газават»); H. Inalcik — M. Oğuz. Yeni bulunmuş bir Gazavat-i sultan Murad. AÜDTCFD, VII/2, Ankara, 1949, p. 481—495.
[49] D. Caccamo. Op. cit., p. 58—59.
[50] N. Iorga. Histoire des Roumains et de la romanité orientale. IV, p. 83 сл. За участието на румъните ср. T. G. Bulat. Contribuţia romaneasca la opera de cruciata lui Joan Hunyadi. RI, XII, 1926; I. Minea. Principatele Române şi politica orientală a imparatorului Sigismund. Note istoricke. Bucureşti, 1919, p. 142, 145—146.
[51] F. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 120; Neşri tarihi, II, p. 645. Босненският летописец Енвери говори за съюз между «сръбския крал, Караманоглу и унгарския крал» (Ср. Enveri-Kadić. Tarih-i diyar-i Bosna, Сараево, Гази-Хюсревбеева библиотека, с. 117).
[52] За османско-караманската борба през 1443 г. ср. I. H. Uzunçarşili. Osmanli tarihi, I, 2 baskı. Ankara, 1961, p. 424; H. Inalcik. Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. Ankara, 1954, p. 56.
[53] I. H. Uzunçarşılı. Op. cit., p. 424; F. Giese. Die altosmanische anonymen Chroniken, II, p. 91.
[54] Dlugosius. Op. cit., p. 687; И. Мацурек. Пос. съч., с. 147.
[55] A. Huber. Die Kriege zwischen Ungarn. . ., p. 177—178.
[56] И. Мацурек. Пос. съч., с. 147; Л. Элекеш. Пос. съч., с. 45.
[57] A. Huber. Op. cit., p. 178.
[58] N. Iorga. Notes et extraits, III, p. 109.
[59] K. Jireček. Válečníci češti XV století. Časopis českeho musea, 1859, p. 157; Ср. A. Huber. Op. cit., p. 198.
[60] Сп. Палаузов. Пос. съч., с. 401—402.
[61] За тия събития ср. Dlugosius. Op. cit., p. 678; Bonifinius. Op. cit., p. 448; A. Huber. Op. cit., p. 179—187; F. Giese. Op. cit., II, p. 90—91; Uruç, p. 53—54; Ph. Callimachus, p. 134—138.
[62] H. Inalcik — M. Oğuz. Op. cit., p. 487—489.
[63] O. Raynaldus. Annales ecclesiastici, IX, 416.
[64] Fontes rerum Austriacarum. II Abt. Diplomataria et Acta, 61, № 117.
[65] J. Радонић. Пос. съч., с. 161—163.
[66] E. Hurmuzaki. Documente privitoare la istoria Românilor. v. I, Bucureşti, p. 687.
[67] Българско народно творчество, 3, Исторически песни. Отбрал и редактирал Хр. Вакарелски, София, 1961 г.
[68] H. Inalcik — M. Oğuz. Op. cit., p. 477; Ср. по-подробно пълното издание на източника, обнародвано от същите автори под заглавие: Gazavât-i Sultân Murâd ve Mehemmed hân. Izladi ve Varna Savaşlari (1443—1444) üzerinde Anonim Gazavâtnâme. Ankara, 1978, p. 16—17; вж. H. Inalcik. Fatih devri, p. 20—21.
[69] H. Inalcik — M. Oğuz. Op. cit., p. 16—17.
[70] N. Iorga. Notes et extraits, III, p. 109—110.
[71] Fontes rerum Austriacarum, II Abt., 61, № 117.
[72] Н. Д. Смирнова, И. Г. Сенкевич. Освободительная борьба албанского народа против турецких поработителей в XV веке. — Вопросы истории, 12, 1953, с. 86—89.

[73] N. Iorga. Notes et extraits, III, p. 109.
[74] M. Barletius. Historia de vita et gestis Scanderbegi, Epirotarum principis Roma. (1508—1510), p. 39.
[75]—[76] N. Iorga. Notes et extraits, III, p. 145, 110—111.
[77] G. Sphranzes. Op. cit., p. 66—67; 338—339.
[78] A. Huber. Op. cit., p. 188; H. Inalcik — M. Oğuz. Op. cit., p. 9—10.
[79]—[80] H. Inalcik — M. Oğuz. Op. cit., p. 15, 17.
[81] Б. Цветкова. Материали за селищата и строителството в българските земи през XV—XVI в., с. 138.
[82] H. Inalcik — M. Oğuz. Op. cit., p. 488.
[83] Ph. Callimachus. Op. cit., p. 138.
[84] A. Bonfinius. Op. cit., p. 449.
[85] H. Inalcik — M. Oğuz. Op. cit., p. 17.
[86] Пак там.
[87] J. Радонић. Пос. съч., с. 165.
[88] E. Hurmuzaki. Op. cit., XV/1, p. 29.
[89] Fontes rerum Austriacarum, II Abt., 61, № 117.
[90] F. Thiriet. Op. cit., III, № 2624.
[91] J. Радонић. Пос. съч., с. 167—169.
[92] A. Theiner. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Romae, 1860, II, p. 228—230.
[93] H. Inalcik — M. Oğuz, съкр. версия на «Gazavat», p. 488.
[94] Константин Михайловић из Островице. Споменик, CVII с. 25.
[95] L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 308_6; H. Inalcik — M. Oğuz, Op. cit., p. 488.
[96] Ст. Недев. За похода на полско-унгарския крал Владислав III Ягело през 1443 г. — Военно-исторически сборник, 1972, с. 120 сл.
[97] A. Huber. Op. cit., p. 190—193; Dlugosius. Op. cit., p. 688; A. Bonfinius. Op. cit., p. 449—450; Ph. Callimachus. Op. cit., p. 140—146.
[98] H. Inalcik — M. Oğuz. Op. cit., p. 488.
[99] Ст. Недев. Пос. съч., с. 130; За Златишката битка ср. и Хр. Коларов. Къде през 1443 г. е проведена Златишката битка? — Трудове на ВТУКМ, ф-т история, IX, 2, 1971—72, с. 27—39.
[99a] E. Hurmuzaki. Op. cit., XV/1, № 49, p. 30—31.
[100] F. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 90.
[101] Ср. напр. НБКМ—ОрО, Ор/546, л. 235б; N. Iorga, Notes et extraits, II, p. 404.
[102] F. Giese. Op. cit., II, p. 90; H. Inalcik — M. Oğuz. Op. cit., p. 488.
[103] H. Seadeddin. Tac-üt-tevarih, ръкопис на Ориенталския отдел при НБКМ Ор/546; Ор/2560, л. 237аб; Хюсейн. Беда'и 'ул-века' и (Удивительные события). Изд. текста, введение и общая редакция А. С. Тверитиновой. Аннотированное оглавление и указатели Ю. А. Петросяна, ч. I—II. Москва, 1961; Münecimbaşi. Saha'if-ül Ahbar, III, Istanbul, 1285.
[104] F. Giese. Op. cit., II, p. 90.
[105] L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 315—316.
[106] H. Inalcik — M. Oğuz. Op. cit., p. 488—489.
[107] За датите ср. L. Kupelwieser. Op. cit., p. 77, n. 31; Fr. Babinger. Von Amurath zu Amurath, p. 229—231.
[108] A. Huber. Op. cit., p. 194—196; L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 314_{20} — 315_6; A. Bonfinius. Op. cit., p. 451.
[109] Споменик, CVII, с. 25.
[110] Ph. Callimachus. Op. cit., p. 150; K. Jireček in: Časopis českého muzea, 1859, с. 157 сл. — описанието на бохемския боец.
[111]—[112] Dlugosius. Op. cit., p. 689—690; Ph. Callimachus, Op. cit., p. 152.

[113] B. Cvetkova. Sur certaines réformes du régime foncier au temps de Mehmet II, p. 104—120.
[114] F. Pall. Un moment décisif de l'histoire du Sud-Est européen: la croisade de Varna (1444). — Balcania, VII, 1. Bucarest, 1944, p. 106—107.
[115] N. Iorga. Notes et extraits, II, p. 401. Според Халкокондил Бранкович пръв се заема с провеждането на мирни преговори, защото се бои, че унгарците не ще му помогнат да върне земята си. (L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 316_9—$_{16}$).
[116] Н. Д. Смирнова, И. Г. Сенкевич. Пос. съч., с. 88; А. Буда. Пос. съч., с. 78—79; M. Barletius. Op. cit., p. 39.
[117] L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 318_{17}—319_5; D. Zakythinos. Le despotat grec de Morée, I, p. 230.
[118] N. Iorga. Op. cit., II, p. 402.
[119] J. Радонић. Пос. съч., с. 177.
[120] Ph. Callimachus. Op. cit., p. 154; Cp. F. Babinger. Maometto II Conquistatore, p. 57—59.
[121] К. Јиречек. Пос. съч., с. 148—149; J. Радонић. Пос. съч., с. 179—181.
[122] Dlugosius. Op. cit., p. 692—693.
[123] J. Радонић. Пос. съч., с. 163.
[124] J. Радонић. Пос. съч., с. 173—174; F. Thiriet. Op. cit., III, No. 2634, 2645: N. Iorga. Op. cit., III, p. 167—168.
[125] N. Iorga. Op. cit., III, p. 162—163; F. Thiriet. Op. cit., No. 2639.
[126] N. Iorga. Op. cit., III, p. 169—170; F. Thiriet. Op. cit., III, No. 2647.
[127] Dlogosius. Op. cit., p. 697.
[128] J. Радонић. Пос. съч., с. 184; Dlugosius. Op. cit., p. 679.
[129] Текстът на тази част от «Газават» е издаден за път пръв от проф. Х. Иналджик в книгата му «Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar», p. 189—202.
[130] J. Радонић. Пос. съч., с. 202—204.
[131] H. Inalcik. Fatih devri. . ., p. 13—14.
[132] Ср. F. Pall. Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi. — Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine, XX, Valenii de Munte, 1937, p. 60.
[133] J. Dąbrowski. L'année 1444. Bulletin International de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres, classe de philologie — classe d'histoire et de philosophie, No. 6, Cracovie, 1952, p. 41—42.
[134] F. Pall. Un moment décisif. . ., p. 109.
[135] J. Dąbrowski. Op. cit., p. 42—43.
[136] F. Thiriet. Op. cit., III, No. 2648; C. Marinesco. Philippe le Bon. . , p. 157—158.
[137] Н. Д. Смирнова, И. Г. Сенкевич. Пос. съч., с. 88—89; А. Буда. Пос. съч., с. 80.
[138] F. Pall. Ciriaco d'Ancona. . ., p. 21—25; F. Babinger. Maometto II Conquistatore. . ., p. 62—64; O. Halecki. The Crusade of Varna. . ., p. 16 сл.; H. Inalcik. Fatih devri. . ., p. 17 сл.
[139] Codex epistolaris saeculi decimi quinti collectus opera An. Lewicki. I, 1, Krakow, 1891, No. 125; O. Halecki. Op. cit., , приложение 5.
[140] N. Iorga. Op. cit., II, p. 404—405; J. Радонић. Пос. съч., с. 193; N. Iorga. Op. cit., III, p. 107; F. Pall. Ciriaco d'Ancona. . .,p. 31.
[141] N. Iorga. Op. cit., III, p. 176—179; J. Радонић. Пос. съч., с. 192—193. Понеже корабите, командувани от Тоази, са подготвени порано, той без да чака Ваврен, по внушение на бургундския принц се насочва с част от флота на изток, за да подпомогне родоските рицари срещу египетския султан. След като с тяхно съдействие отблъскват мамелюците,бургундските кръстоносци на Тоази се отправят към Проливите и се съединяват с флота на Ваврен. N. Iorga. Les aventures «Sarrazines». . ., p. 6.
[142] J. Радонић. Пос. съч., с. 194—195.

[143] N. Iorga. Op. cit., III, p. 175; F. Thiriet. Op. cit., No. 2656.
[144] J. Радонић. Пос. съч., с. 195—198.
[145] O. Halecki. Op. cit., No. 8, p. 24.
[146] Cod. ep., I, 1. No. 125; J. Радонић. Пос. съч., с. 208; Dlugosius. Op. cit., p. 702—703; Ph. Callimachus. Op. cit., p. 166—168; F. Pall. Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444). — Bulletin de la section historique de l'Acad. Bucarest, 1941; D. Angyal. Le traité de paix de Szeged avec les Turcs (1444).—Revue de Hongrie, 1911. Budapest—Paris, p. 233—268, 374—392; Frankl. Der Friede von Szegedin und die Geschichte seines Bruches. Leipzig, 1904.
[147] К. Јиречек. Пос. съч., II, с. 149—150. За сепаративни преговори и споразумение на Георги Бранкович говорят и западните, а и османските източници. Но докато Длугош и др. определено твърдят, че деспотът сключва такъв мир, «Газават» пояснява, че той преговарял отделно с Балтаоглу в Сегед, за да получи гаранция относно възвръщането на крепостта Смедерево. Османският пратеник обаче отклонил това. Той искал договорът да се потвърди и от тримата ръководители на кръстоносната експедиция. О. Халецки (op. cit., p. 30—35) смята, че Владислав III Ягело не е подписал никакъв договор в Сегед, а че е бил установен само сепаративен мир между султана и Г. Бранкович. Това мнение подкрепя и Франц Бабингер (Von Amurath zu Amurath. Oriens, III, 1950, p. 241).
[148] N. Iorga. Op. cit., III, p. 176; J. Радонић. Пос. съч., с. 210—211; A. Bonfinius. Op. cit., p. 457—458; Ph. Callimachus. Op. cit., p. 172—182.
[149] Dlugosius. Op. cit., p. 704 сл.
[150] J. Радонић. Пос. съч., с. 210, бел. 4: O. Halecki. Op. cit., p. 29—30.
[151] Fr. Babinger. Von Amurath zu Amurath, p. 244-251; Fr. Babinger. Maometto il Conquistatore, p. 69—72; N. Iorga. Op. cit., III, p. 233, n. 1.

Глава VI

ПАМЕТНА БИТКА НА НАРОДИТЕ

ПОДГОТОВКА ЗА ВТОРИЯ ПОХОД НА ВЛАДИСЛАВ III ЯГЕЛО И ЯНОШ ХУНЯДИ

Вестите за обнадеждаващото раздвижване на Балканите и за отплаването на християнския флот насърчават ония сили в Унгария, които влияят на колебаещия се крал Владислав да продължи борбата с османците. Изглежда, че в този дух решително въздействие върху него оказва заплахата от анатема на папата, който не потвърждава Сегедския мир. Амбициозният папски легат Чезарини неуморно внушава на младия крал неотменните му задължения към християнството.[1] Всред тия внушения и насърчения не малко място заемат уверенията, че кръстоносците ще бъдат улеснени и подпомогнати от балканските страни — България, Албания, Византия. В този смисъл кардинал Чезарини бил получил обещания от «владетелите», а също така и от жителите на споменатите царства.[2] Убеждението, че балканските народи ще подкрепят християнския съюз, е всеобщо — това е изразил и венецианецът Коко в писмо до Чезарини от март—април 1444 г. Там изрично се изтъква, че османските поданици ще се разбунтуват против тези «скити за народите от вътрешността (на Европа — б. м.) и още останали чудовища на човешкия род». Под влияние на тия обстоятелства Владислав III обявява на 4 август, че ще предприеме нов поход срещу османците.[3]

Тия люшкания между решенията за война или за мир, които обхващат шест продължителни месеца, се оказват фатални за по-нататъшната съдба на християнската коалиция. Западните съюзници, заплетени във вътрешни ежби, взаимни недоразумения и себични сметки, пропускат благоприятни обстоятелства. А след окончателното решение за въоръжени действия изтичат още месеци, докато се подготви нова кръстоносна армия. Тази загуба на време улеснява османците да се справят с тежките си затруднения в Анадол и да освободят оттук сили за борба в европейските си владения. «Газават» съобщава, че Мурадовите войски в Анадол

внесли смут всред управляващите в Карамания. Сам емирът Ибрахим бей се явява да моли милост от султана. Мирът е възстановен, а завладените територии — върнати пак на караманския господар.

Докато поеме отново тежкия боен път към Балканите, Владислав III Ягело трябва да се справи с немалко трудности. Преди всичко той се стреми да уреди отношенията си с полските управляващи среди, които, погълнати от свои вътрешни проблеми, не са склонни да подкрепят намеренията на младия крал. В писмо от 22. VIII полският сейм изразява на краля решителното си несъгласие да предприеме той новия си поход срещу турците.[4]

За да пречупи неблагоразположението на полските ръководни кръгове към бъдещия поход, крал Владислав ги уверява, че е принуден да действува така, защото турците не желаят да изпълнят договорните условия.[5] Този дипломатически ход не дава резултат— незначителен брой от полските аристократи подкрепят краля в новия поход. Малко преди да тръгне той, в Полша са набрани само 2 000 наемни бойци. Изпратен е да ги доведе един кралски придворен — поляк. Поради лоша организация те обаче пристигат след края на самия поход.[6] Бавно се набира войска и от останалите области. Това безпокои и краля, и Чезарини поради опасението, че закъсняването на армията може да причини оттеглянето на християнския флот от Проливите и осуетяване на едновременни действия по суша и по море. Затова са изпратени специални предупреждения флотът да чака в Проливите, за да попречи на османското прехвърляне от Азия в Европа.[7] Тия опасения не са лишени от основания, тъй като на ръководителите на похода е известна предпазливостта на Венеция, а и неедноkратно поставяните от нея условия, че ще предприеме действия, ако види, че по суша са подети сериозни противотурски мерки. Нещо повече, в навечерието на самия поход, докато още не е ясно какъв ход ще получат събитията, венецианският сенат изпраща нарочни инструкции на флотския комендант Лоредано. На морската република е известно за някои мирни унгаро-турски преговори (очевидно се касае до одринско-сегедските преговори). В случай на мир Венеция не бива да влиза в конфликт с турците. На Лоредано се нарежда да се изпрати пратеник до султана, който да му обясни, че християнският флот е организиран не от републиката, а от папата. Ако вече е сключен мир с краля, Лоредано да се върне с корабите във Венеция и да се помири с турците.

Организирането на похода в Унгария е затруднено и от това, че късният и неблагоприятен сезон не насърчава много желаещи да вземат участие в него. Източниците отбелязват, че кралят тръгва с по-малобройни бойни сили, отколкото в предишния поход.[8] Колкото до Хуняди, чието поведение по време на събитията между двата похода е представено съвсем противоречиво в източниците, някои по-късни исторически свидетелства твърдят,

че бил привлечен за участие в новата експедиция с обещание да получи след това България като свое владение. Подобни планове за териториалната подялба на османските владения между участниците в западната коалиция не са изключени, като се знаят вековните териториални претенции на средноевропейските владетели към балканските земи. Наистина по сведенията на Бофиний на сегедските преговори крал Владислав настоявал отвоюваните от османците земи да бъдат върнати на законните им владетели.[9] Това известие, разбира се, не изключва другото, особено като се знае по документи на венецианския сенат как италианските морски съюзници изявяват още в навечерието на втория поход териториалните си искания в Източното Средиземноморе.

НА ПЪТ ПРЕЗ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Набраната отново кръстоносна армия от около 16 000 конници и 2 000 бойни коли (унгарци, поляци, чехи и трансилванци) трябвало да следва по-рано набелязания план за придвижване.[10] Вместо да поеме по най-краткия път от Белград за Константинопол, предвидено е тя да се спусне край Дунава и през източнобългарските земи покрай Черно море да се насочи към Проливите за съвместни действия с обединения християнски флот от западни и византийски кораби. При това очаква се и военната помощ на византийския император. Това решение е взето по редица важни съображения. Преди всичко балканските пътища са мъчнопроходими за една важна част от християнските сили — хусистките бойни коли. Освен това поведението на сръбския деспот Георги Бранкович налага известна предпазливост и заобикаляне на неговите владения. Одринско-Сегедският мир е удовлетворил най-вече ония негови стремежи, които го бяха направили толкова деен участник в похода от 1443 г. Възвърнал земите и синовете си, деспотът предпочита да се въздържи от нови борби с османците от страх да не загуби придобитото. Както и да се е постарал да оправдае твърде себичното му поведение, сръбският летописец Константин Михайлович от Островица,[11] каквито и доводи да изтъкват съвременните изследвачи за обяснение на това поведение,[12] несъмнено е, че Бранкович е неразположен към новия поход, инертен при военните приготовления. Без съмнение той постъпва така, притиснат до известна степен от обстоятелствата, които изправят пред него тежка алтернатива: или да влее силите си в обединената армия и с това да излезе открито срещу султана, или да се отклони от това с надеждата, че така ще запази придобитото с преговори и без много жертви. Разбира се, в случая Бранкович действува колкото себично, толкова и недалновидно.

Преди всичко първият поход, независимо от подбудите на средноевропейските политически сили, донася чрез жертвата на множество християнски бойци от различни народности свобода за сръбската земя, за сърбите. Това задължава сръбския господар към известна съюзническа лоялност, която той не се поколебава да пренебрегне през есента на 1444 г. От друга страна, трудно е да се допусне, че при една победа на османците Бранкович би гарантирал чрез верноподаността си към султана сигурността на своята земя. Османската тактика е позната вече на балканските владетели, тя не е различна и в случая с деспота. Последвалите събития потвърждават това — не минават и две десетилетия след поражението на сборната християнска армия при Варна и Сърбия окончателно пада под османска власт (1459 г.). Следователно поведението на Бранкович е до голяма степен резултат на политическо късогледство. Това късогледство допринася чрез отеглянето на сърбите от християнската коалиция да се омаломощят силите ѝ и косвено улеснява по-късното пълно утвърждаване на османското господство в Сърбия.

Около 20. IX. 1444 г. сборната армия на Владислав III Ягело и Янош Хуняди прехвърля Дунава при Оршова. Оттук тя се отправя по големия крайдунавски път и най-напред превзема Кладово, а около 26 септември атакува старата Видинска крепост. Войската се задържа няколко дни тук и съсипва предградията. Според Бехайм, един от летописците на похода, сборната армия унищожава местните османски управници. Много българи в града се присъединяват към армията, за да ѝ помагат.[13] Предвижданията на Чезарини за подкрепата на балканските народи се сбъдва. Българското население по различни начини изразява дружелюбното си отношение към кръстоносните войски. Не само данните за присъединяването на българите от Видин подсказват това. Сведения от това време, отразени в описните регистри, свидетелствуват също за вълненията на българското население по време на похода от 1444 г. В едно от тях е посочено, че жителите на някакво крайдунавско село Рупча, което било тимар на оряховския кадия, се пръснали по време на втория поход («когато неверниците пристигнали във Варна»).[14] Като се има пред вид, че селото се намира приблизително около пътя на сборната армия, за това необяснено в регистрите разселване на българи може да се направят известни допускания. Вероятно е те да са се впуснали след християнските войски, посрещнати както в първия поход като освободители. Не е изключено масово да са подпомагали кръстоносците и след изтеглянето им да се разпръснали, опасявайки се от турското отмъщение. В друга регистрова бележка от втората половина на XV в. се посочва, че обитателите на ломското село Цибра били откарани в Константинопол.[15] Такава е била и участта на голяма част от жителите на белоградчишкото село Скомина (Скомля).[16] Тия масови изселвания по всяка вероятност са нака-

зателни акции на османската власт, предизвикани от някакви по-значителни съпротивителни прояви на населението. Ако се съди по местонахождението на селищата и по това, че през XV в. на тия области не са ставали по-значителни събития извън похода на Владислав III Ягело и Янош Хуняди, може да се допуска, че и селата Цибра и Скомля са взели някакво участие в подкрепа на сборната армия.

И така, приета дружелюбно от българите, кръстоносната войска продължава в ускорен ход пътя си на изток — тя бърза да прекоси българските земи и да се спусне към Тракия, преди да е дошло по-лошото време на напредващия вече есенен сезон. Овладява Оряхово,[17] и се отправя към яката и добре охранявана Никополска крепост. Според сведенията на Калимах, Длугош и Бонфиний сборната армия прави опит да разруши крепостните стени, изградени с малки камъни, но скоро изоставя това поради отпора на защитниците, командувани от Фирузбеевия син Мехмед бей. Не са докарани достатъчно разрушителни машини, за да не се обременява далечният преход на тази армия. Кръстоносците разграбват предградията на това селище, което западните летописци представят като «главен град на България» и при това твърде богат, със значително пристанище, стратегически изгодно за турците. Християнските бойци остават няколко дни на стан тук, за да се отморят и обогатят продоволствието на армията.[18]

Докато войниците лагеруват спокойно тук, неочаквано се появява нов съюзник — влашкият господар Влад Дракул, «много прочут с храбростта и мъдростта си», «справедлив и честен» според оценката на западните летописци.[19] Все по тия сведения влашкият владетел изтъкнал пред крал Владислав страданията на земята си от османските набези: обезлюдена, изоставена от работните хора била тя. Затова власите очаквали кръстоносците като освободители. От друга страна влашкият войвода обяснява защо е сключил мир с турците, който той се страхува да наруши: надявал се е, че по този начин ще спаси страната си от пълна гибел. Едновременно с това Влад изразява опасението си, че с толкова малобройна армия едва ли крал Владислав може да разчита на успех и то през твърде неблагоприятен сезон. Сам той имал горчив опит от схватките с турците и познавал техните сили. Християнската армия била толкова голяма, колкото ловната свита на султана. Затова Влад настоява и заклина ръководителите да се върнат, като положат усилия да наберат повече войски. Източниците намекват, че може би под давлението на нетърпеливия кардинал Чезарини християнските сановници били сдържани към тия внушения, считайки ги за неискрени. Тогава Дракул дава свои помощни сили за армията — 4 000 най-бързи леко въоръжени конници под командуването на сина му и двама опитни водачи, които познават балканските пътища. Влашкият владетел подарява на краля и два бързи коня с пожелание да се спаси с тях, ако изпадне в крайна беда.[20]

Влашките отряди подсилват кръстоносната армия, която нараства и от присъединяващите се към нея българи. Не е случайно известието на бележития Енеас Силвиус в писмото му до миланския херцог: «Всички пратеници единодушно твърдят, че полският крал заедно с кардинала на Сан Анджело (т. е. Чезарини — б. м.) с множество унгарци и с още повече власи и рутени е навлязъл чак в Романия» (т. е. земите, някога владени от Византия).[21]

Твърде допустимо е, че българите в Никопол не са останали равнодушни към действията на християнската армия. Известно е, че дори през втората половина на XV в. българският облик на тази важна за османците крепост е запазен. Никополските българи са с будно народностно чувство, те имат свои влиятелни първенци — остатъци от старата българска управляваща класа. Четвърт век след освободителните походи на Владислав III Ягело и Янош Хуняди с родолюбива ревност и въодушевление те открито изявяват привързаността си към род и вяра, когато минава шествието с мощите на свети Иван Рилски, пренесени от Търново в Рилския манастир (1469 г.)[22].

Османските летописци твърдят, че кръстоносците претърпели загуби при Никопол. Санджакбеят Мехмед бей ги ударил в гръб с войска и акънджии, избил някои, пленил конници и ги изпратил на младия султан Мехмед в Одрин.[23] Бойците на сборната армия се източват в дълга, разпростряна на разстояние от няколко дни колона, поели тежък път с голям и съдбоносен за Европа план — прогонването на османците отвъд Хелеспонта. Отпред препускат бързоходните влашки конници с 3000 унгарци, предвождани от храбрия Хуняди. Те са предната охрана на идващите след тях тежко натоварени бойни коли. Следват в стегнат ред основните бойни сили начело със самия Владислав.[24] Завладявайки Свищов[25], те преминават покрай развалините на древен град, в който доскоро учените разпознаваха Никополис ад Иструм (при с. Никюп), но който по-вероятно е бил някой от античните или средновековни средища недалеч от Разград: Абритус или Червен.[26] По този по-кратък и по-сигурен маршрут войските, все още необезпокоени от турски бойни сили, намират в една необозначена от източниците река (вер. устието на Янтра) 28 турски кораба, прикрити тук с оглед на бъдещо нападение срещу Влахия и Унгария. По заповед на краля корабите са опожарени, за да не ги използват турците. От Разградско колоната се източва към Нови пазар. Завързва се яростен бой около укреплението недалеч от днешния град Нови пазар при с. Стан.[27] Стиховете на Бехайм възстановяват ужаса на боя. След четиридневна обсада калето е превзето, а всички турци вътре — избити. Войниците унищожават всички, които им се изпречат. Жертвите са толкова много, че не може да се направи дори една крачка, без да се стъпи върху трупове. Преди да продължат пътя, християните хвърлят в огън селището и крепостта.[28] Напред лежат още немалко укрепени места с турски гарнизони.

Западните летописци приписват на краля тук един тактически ход, който цели да улесни придвижването на армията. Те твърдят, че Владислав разпратил послание до много крепости по пътя му с призив турските им гарнизони да се предадат доброволно.

«Вас, които не зачитайки християнската религия, сте завладели крепостите Шумен, Махорач (Мадара), Петреш, Варна, Каварна, Галата и други крепости в провинция Тракия (т. е. Мизия — б. м.) и държите под иго и в робство християни — гърци и българи, които, за да живеят по божия закон, се отказаха от обредите на източната църква и в най-последно време при папа Евгений IV минаха от източната църква към съюза със западната,[29] съветваме ви и ви заповядваме да върнете свободата на християните, за чието освобождение ние дойдохме тук чак от нашите кралства Полша и Унгария и с божие ръководство ще идем и още по-далеч, да предадете в ръцете на нашите войници всички, които ще служат на бога и римската църква, като предадете на нашата и католишката власт гореспоменатите крепости и се оттеглите в Галиполи и в Азия, в древното ваше седалище Анадол. . . Ако при наличието на това послание вие продължите да не ни се подчинявате нам, които водим с успех нашата войска срещу вас, ние ще предоставим на нашите войници да ви грабят и избиват. Защото съм се заклел. . . да нападнем с божия помощ вас и вашия крал Амурат. . . и да ви преследваме и воюваме с вас като с врагове наши и на целия християнски свят.»[30] Владислав изпраща писмото по освободени турски пленници. Вероятно опасения от нападение върху проточения му тил го заставят да поведе част от армията си към Шуменската крепост, като оставя на лагер при Нови пазар главните си сили. Тук отбраната е ожесточена. Османските защитници са се затворили зад крепостните стени и издържат упоритите ежедневни атаки на неприятеля. На третия ден крепостта е превзета със смел щурм. Но османските началници търсят убежище в крепостната кула. Бойците на Владислав не се уморяват — с ударна машина правят процеп в стените на кулата, поставят вътре слама и я запалват. Задушени от дима и съзрели неизбежната си гибел, ако се предадат, турците се хвърлят от кулата и загиват.[31] В боевете при Шуменската крепост Калимах изтъква храбростта на бележитня полски рицар Ян Тарновски, ранен два пъти при разбиването на крепостните врати.[32] Наред с тия сили, които били отделени, за да обезвредят опасността откъм тила, кралят изпраща разузнавателен отряд от 500 души към Търново, за да проверят може би дали по пътя, водещ през Балкана за Търново, не се задават турски войскови части. Търновският гарнизон е нащрек — в сблъскването с християните падат 300 души убити. Вероятно около тези операции се раздвижва и населението в близките до Търново селища. Следите личат от по-късни сведения в един описен регистър, където е отбелязано напр., че от село Калугерово, с друго име Плужна,

са отвлечени в Константинопол 26 български домакинства.[33] Може би това са последствията от подкрепата, която жителите от това село са оказали на кръстоносците. Главните бойни сили на Варненчик и Хуняди се отправят от Новопазарското кале на югоизток и застават на 6 ноември пред стените на Провадийската твърдина (Овеч). Ровът, който я обгражда, отива чак до скалите, където тече реката. Издълбани в тия скали стъпала водят до непристъпна крепост. Християните овладяват крепостта, а кралят нарежда струпаните тук богатства и имущества на враговете да бъдат изгорени в кулата. Огънят заставя отбраняващите се турци да излязат от убежището си — върху тях се изсипва дъжд от стрели. Така крепостта е завзета и разрушена, а турците — пометени оттам.[34] Около това място вероятно още преди битката към армията са се присъединили частите, изпратени срещу Шумен и Търново.[35] Едвам тук кардинал Чезарини получава поразяваща вест от папския легат Кондолмиери, отговарящ за организирането на християнския флот. Войските на Мурад са успели да се прехвърлят от Мала Азия през морето.[36] А. де Палацио съобщава, че преминаването е станало с лодки, а Длугош предава шествуващата през XV в. мълва в Европа, че прехвърлянето е извършено поради предателството на венециански или генуезки ръководни лица. Някои изследвачи на тия събития смятат, че тази версия е правдоподобна, като се има пред вид, че икономическите интереси на известни италиански търговски и предприемачески среди са били тясно свързани със султанския двор.[37] Не бива да се забравя при това и още едно потвърждение на тия предположения: известието в анонимните хроники, че турците преминали протока с «франкски» (т. е. западни) кораби.[38] Не е случайно, че папа Евгений IV издава була с проклятие за ония, които извършили предателството към християнския свят. Възможна е, разбира се, и версията на Халкокондил, че страшна буря задържала християнския флот при изхода на Дарданелите и не му позволила да попречи на прехвърлянето.[39] Очевидно през тия първи дни на ноември, когато Чезарини получава в Овеч тревожната вест, Венеция е все още в неведение. Това личи от писмото на сената до Лоредано от 9. XI. 1444 г., в което насърчава флотския началник с остарялата вест за успешно преминаване на кръстоносците през Дунав. Сенатът все още не може да даде определени инструкции на Лоредано, но уговаря, че ще действува съобразно с интересите на това голямо предприятие.[40] Дори и през първите месеци на 1445 г. републиката на Свети Марко все още няма официални сведения от Леванта.[41] Прехвърлянето на Мурадовите войски дава повод за ожесточени взаимни обвинения между главните политически фактори в Италия с интереси в Изтока — папата, Венеция, Генуа. Независимо от справедливостта и достоверността на тия обвинения истината е, че липсата на единство в тази морска акция, проявило се още при организиране на флота, довежда до

този съдбоносен резултат. Противоречивите интереси на тия политически фактори и страхът има да не ги увредят чрез открити противотурски действия предопределя неуспеха на това начинание, което е трябвало да улесни кръстоносците. Покрай всичко това и византийската власт не оказала подкрепа на европейските флотски части колкото от безсилие, толкова и от предпазливост. Османските летописи и истории от XV в. разкриват подробности около действията на Мурад в навечерието на похода му към Варна. На султана е съобщено своевременно за смутното положение в Одрин и за напредването на кръстоносната армия. Османските висши сановници го увещават да поеме ръководството на войските в Европа, а според Ашикпашазаде народът го подтиква с укор: «Не е ли срамно, какво чакаш?» Повел войските си след помирението с Карамания, Мурад се прехвърля през Босфора, съединява се с европейски войскови части, които го причакват начело с великия везир Халил паша, и се упътва към Одрин. Установява се на лагер на Бучак тепе. Тук се осведомява за християнската армия, като разпитва пленените и препратени от никополския санджакбей християнски бойци.[42]

Вестта за успешното прехвърляне в Европа на султанските сили не спира сборната армия, макар че внася смут и загриженост всред ръководния й кадър. На 7 ноември пред бойците възниква ново препятствие — твърдината Петрич. Тройна стена, дълбоки ровове и стръмен скалист склон са здравата защита на укрепилите се тук турци. Те се отбраняват с всички сили. Но кръстоносците действуват с оръдия, които разбиват портите и правят отвори в зидовете. В страшната сеч падат множество турци. В това каменно убежище християните попадат на заробени унгарци и славяни, които, освободени, биват препратени по родните им места през Дунав. Тук са се насъбрали и българи, които Владислав запазва, очевидно отнасяйки се към тях като към свои съюзници.[43] В боевете за Петричката крепост Калимах съобщава за бойната доблест на полския рицар Лешко Бобжицки, който пръв се изкачил на стените и повел след себе си останалите щурмовци.

След победата над Петрич бойците на Владислав и Хуняди минават покрай северния бряг на Девненското езеро, превземат твърдината Михалич (при с. Аксаково) и се насочват към Варна.

Изплашени от напредващия неприятел, османските управници и гарнизони се изтеглят от редица важни черноморски крепости — някои от тях бягат по море. Местното население, най-вече българи, във Варна, Макрополис (около Евксиноград), Калиакра, Галата, Каварна и др. отварят крепостните порти пред своите освободители.[44] Тези събития още веднъж свидетелствуват за готовността на българите, на местното християнско население да подкрепи кръстоносната армия. Навсякъде са налице свободолюбивите стремежи на българското население.

На 9 ноември армията на Владислав навлиза във Варненското

поле и се разполага на лагер. «Неверниците като черен вятър наближили Варна» — съобщава с ненавист летописецът Едирнели.[45] Докато Владислав напредва към Варна, султанът събира огромна войска в Одрин. Уруч и анонимните хроники съобщават, че Мурад потеглил със своите капухалкъ, еничери, с анадолската и румелийска войска и с 10 000 азеби. Набрал и 10 000 християни, за да бъдат използвани за тежка работа в услуга на армията, т. нар. джерахорска повинност.[46] Мюсюлманското фанатизирано множество, ободрено от личното предводителство на Мурад, се устремява по долината на Тунджа до Ямбол, после през Карнобат, Айтос, с. Надър през Балкана. Придвижването ще да е станало по един от двата пътя: или покрай средновековната крепост Овчага — с. Аспарухово — гр. Дългопол, или по дола на р. Елешница, с. Гроздево. И двата пътя излизали в равнината на югоизток от Провадия. Там Мурад се надява да изпревари съюзната армия и да ѝ нанесе поражение в открит бой. Може би отделни турски конни разезди или куриери са се отзовали към Петричкото поле, за да разузнаят движението на християнските войски. Техните сведения за разгрома на крепостите по пътя на кръстоносната армия, както и данните на пленниците, заловени при Никопол, са осведомили напълно турското командуване за движението на кръстоносците.[47] Това насочва Мурад направо към Варненското поле, където той пристига с близо стохилядната си армия на 9 ноември.

ПАМЕТНА БИТКА НА НАРОДИТЕ

Свечерява се — краткият и мрачен есенен ден угасва бързо. Последните му отблясъци се стопяват там, където посивялото море се слива с хоризонта. Обединените християнски бойни сили, уморени от дълъг път и не малко затруднения и битки, са се разположили недалеч от Варна. Сподавеният глъч на бойците се слива с пръхтенето на конете. Във влажния полуздрач очертанията на суровите войни, на грамадните коли и топове изглеждат недействителни. Над това въоръжено множество пълзи трепетът пред неизвестното. Разузнавачи сновят из близката околност, взират се съсредоточено, дебнат и търсят противника. И ето небесните простори към северозапад запламтяват. Хиляди огньове са запалени в стана на току-що пристигналите османци. Сякаш земята гори — азиатците имат обичай чрез това да смущават неприятелите си, като покажат големия си брой. Сма яни, бойците на Владислав III Ягело и Янош Хуняди узнават за близостта на няколко пъти по-многочислени османски войски. Върховното им командуване е в растяща тревога. Османците са успели вече да

заемат по-изгодни позиции — те проникват към командните височини на Франгенското плато, което спуска към равнината стръмно и трудно уязвими склонове. На юг са мочурливите и блатисти брегове на Девненското езеро. Между тях и това плато се разстила слабо хълмиста и пресечена от малки рекички равнина. Този път предлага редица предимства за османските бойни сили, които при това имат и числено превъзходство. Нижат се тревожни часове и есенната нощ напредва. Християнските военни ръководители са събрани на съвещание, за да обсъдят предстоящото сражение. Разположението на неприятелските сили е смущаващо. Византийският летописец Зотикос, наблюдател на Варненската битка, разказва подробности за това важно съвещание. По неговото описание младият крал изтъква с тревога неблагоприятните за християните обстоятелства в навечерието на битката и особено обвинява византийския император заради бездействието му, което улеснило преминаването на османските въоръжени сили от Анадол.[48] И наистина, бойните сили на европейските народи, подпомогнати от бойците на балканските страни, са в истинска безизходица. Те трябва да приемат сражението, защото пътищата за отстегляне са отрязани. През морето бягството е невъзможно — няма и следа от обещания християнски флот, който би могъл да подпомогне дори тук армията. На юг е Девненското езеро. На северозапад са турците. Не може да се мисли за измъкване от тази клопка. Папският легат Чезарини, подкрепен от някои унгарски магнати, предлага отбранително сражение зад прикритието на вагенбурга. На това остро се противопоставя опитният и мъдър стратег и войн — Янош Хуняди. Той доказва, че такава отбранителна позиция на християните ще насърчи многобройните неприятели и ще им създаде още едно предимство. Единственият начин е смелото открито нападение, при което може да се очаква успех с шеметно бързи действия и изненадващ удар върху врага. «Да избегнем — невъзможно, а да се предадем и поробим и така да ни надвият, без битка и сражение — никак. По-добре да мрем с чест и похвала над сабята ни»[49] — завършва словото си трансилванският войвода. Младият полски крал, обзет от пламенно желание да се прослави в борбата за защита на християнския свят и уверен в храбростта на бойците си, приема това решение. Цяла нощ до разсъмване войските на двете страни строяват редиците си и заемат позиции съобразно с набелязания от командуването им план. По сведения на очевидци и участници в тази историческа битка сборната армия е построена в дъгообразна линия на разгърнат фронт с голямо протежение от браговете на езерото чак до хълмистите възвишения при местността «Планова».[50] Разположени са на три основни части. Лявото крило обхваща местността от североизточния край на езерното крайбрежие до мястото, където днес се отклонява от Варненското шосе пътят за с. Голяма Франга (дн. Каменар). Тук Хуняди поставя пет отряда (бандери)

от свои унгаро-трансилвански бойци и от бойци на унгарските барони. Численият им състав е около 4000 души. Цялото ляво крило е под командата на шурея му Михаил Силаги. В центъра са бойците, които ръководи сам младият крал. Тук е личната му гвардия от унгарски и полски благородници и наемници. Според Бехайм два отряда съставят центъра, всеки от по 2000 конници. По съвременни изчисления общият брой на бойците от центъра е около 3500 души. Над първия от тях се вее кралското знаме, а вторият носи знамето на «Свети Георги» с военен ръководител Стефан Батори. Дясното крило, разгърнато по-назад от центъра, е обърнато към склоновете, които се спускат на юг от с. Голяма Франга. То е съставено от пет бандери — четири унгарски под командата на босненския епископ Рафаил от Зегев, на егерския епископ Симон Розгони, на хърватския бан Франко Талоци и на варадинския епископ Ян Доминик. Петият отряд е на рицари-кръстоносци, ръководени от самия Юлиан Чезарини. Отрядът на Ян Доминик е изтеглен по-назад, в самия край на дясното крило, за да служи като частен резерв. Тук има и поляци, водени от Лешко Бобжицки. Това крило няма общо командуване. Влиятелните, своеволни и жадни за слава епископи действуват разединено, неразумно и нецеленасочено. Дясното крило е най-уязвимо — върху него можел да се стовари най-тежкият удар. Затова Хуняди го подсилва, като поставя зад него вагенбурга при дейното участие тук на опитните чешки бойци-пехотинци, начело с хетман Чейка. Отделните бойни коли се свързват с вериги и въжета. На предната им страна са наредени дървени пръти, зад които застават защитниците на вагенбурга. По краищата на това своеобразно укрепление са поставени малокалибрени оръдия, а всяка кола има въоръжени защитници с боздугани, лъкове и копия със своеобразни куки, предназначени да събарят приближилите неприятелски конници. Това силно укрепление е разположено по плана на Хуняди, за да спре евентуалната атака откъм възвишенията на север и изток върху тила на съюзните войски.

Извън тия бойни крила зад кралските части в центъра, вдясно от тях, се съсредоточават бойните редици на леко въоръжените власи, които трябва да играят ролята на общ главен резерв. Хуняди мъдро преценява предимствата на тия устремни и бързо действуващи бойни части и ги поставя в подкрепа на тежко въоръжения център.

Нощта се изнизва — отрядите са вече в боен ред и чакат битката. Оръжията са в изправност. Покрай лъкове, стрели, копия и саби бойците на християнската пехота носят и огнестрелни оръжия — обичайните за това време аркебузи. Здрави брони прикриват гърдите на участниците в тежката пехота и рицарската конница. Само власите нямат предпазни ризници, но затова пък са шеметно леки и бързи в боя. Тук са и други бойни средства — метателните машини и малокалибрените топове, които неведнъж

досега са влизали в действие при настъплението в българските земи. В редовете на тази многонародностна армия с оръжие в ръка са и българите. Още в предишния поход те дават доказателства за бойните си качества и борческата си готовност, която през 1444 г. е несъмнено повишена и насърчена. По пътя на Владиславовата армия из Дунавска България се присъединяват български доброволци.

Основните сили на османската армия са феодалната спахийска конница, еничерската пехота, платените дворцови корпуси и нередовните части на акънджии и азеби. Анадолските спахии, ръководени от Караджа бей, образуват лявото крило на османските войскови части. Те се разполагат върху западния склон на възвишението на югозапад от с. Голяма Франга. Пред тях вляво и напред под прикритието на гористи хълмови гънки се спотайват акънджии, азеби и стрелци от редовната армия, обърнати към юг с намерение неочаквано и изневиделица да се хвърлят върху неприятелите. Те наброяват около 10—13 000 души. Общият брой на цялото ляво крило е около 30 000 души. Дясното крило е съсредоточено в дола пред височината на изток от с. Кадъкьой и се състои от румилийски спахии, водени от Дауд паша, около 10 000 на брой. Тия сили и стрелци от редовната армия са наредени в бойни редици. В центъра, един от друг в бойно каре са 10 000 еничери. Все тук е и султанът със свитата си и дворцовите спахии. На една от двете тракийски могили — «Мурад тепе» — стърчи, забучен на копие, Одринско-Сегедският договор в знак, че той е погазен. Султанският шатър люлее надипленото си скъпо платно под напора на есенния вятър. Зад могилите, зад еничерското каре е лагерът, където са шатрите, обозът, товарните коне, багажът на султана и военачалниците, както и част от товарните камили. При този боен ред на турците те всъщност преграждат всички излазни места на съюзническата армия към север и запад. Свободни остават пътищата само към Варненската крепост и към Галата. Оръжието на турците е също разнообразно. Конницата им е въоръжена с копия и саби. Ризниците са леки, сабите остри и смъртоносни при силен удар. Пехотата е въоръжена с лъкове, саби и ятагани. Еничерите си служат с лъкове и са заслонени зад големи щитове. Султанската гвардия носи криви саби и дълги копия на края с малки знамена. Артилерия няма.

На изток руменее зората. Избистря се полека небето и ясните му краски се отразяват върху разсветляващата се морска повърхност. Християнският календар отбелязва празника на свети Мартин — 10. XI. 1444 г. Пред старата Варненска крепост се готви съдбоносен двубой. Ето вече близо век, разкъсана и угрижена, Европа напряга сили да стори нещо, за да спре османската експанзия. И едва сега тя се изправя с по-значителни сили срещу азиатските пришълци, но при твърде неблагоприятни за нея обстоятелства. Откъм османските бойни редове бясно заудрят

тъпаните, пискливо заизвиват зурлите и сподавят звънтежа на копия, саби, ятагани и тежките колчани със смъртоносни стрели. «Н яма друг бог освен аллах и Мохамед е неговият пророк» — се понася над настръхналите османски бойци молитвеният мюсюлмански възглас. Обзема ги фанатичното опиянение, както във всяка «свещена» война за победата на полумесеца, за унищожаването на презрените «кяфири» (неверници).

Силен, строг и величествен, препуска пред християнските бойни редове сам Янош Хуняди и придвижва сборната армия към предната турска бойна линия. Тук тя изчаква цели три часа да се приближат турските сили. Неочаквано ясното небе потъмнява. Извива се грозен вятър, морето забучава със страшна сила. Разразява се като някаква поличба невиждана буря. Тя плющи върху бойците на сборната армия, разбива редовете им, разкъсва знамената им, всява смут в душите им. Насърчени от това неочаквано стечение на обстоятелствата, първи се хвърлят в атака грабливите акънджии. Те нападат дясното крило. Храбрият бан Талоци отблъсва част от тях, но без да прецени разположението на силите, се спуска да ги преследва. Подир него непредпазливо и необмислено се впускат тежко въоръжените бойци на егерския и варадинския епископи. Тази тактическа грешка струва скъпо на християнските сили. Дебнещите анадолски спахии от лявото крило се нахвърлят върху цялото дясно крило на сборната армия. Ужас обзема отрядите на двамата епископи и на самия Чезарини. Те безредно се изтеглят към морето и оттам край блатистото езерно крайбрежие. Нападателите ги притискат тук и мнозина християнски бойци загиват из тресавищата. Вероятно тук намират гибелта си Чезарини, егерският и варадинският епископи. Те повече не се мяркат в битката. Само част от хората на бан Талоци търси убежище във вагенбурга. По данните на Калимах и той, и Лешко Бобжицки насърчават бойците си в отчаяната битка. Бобжицки загива тук. Ободрени от успеха си, анадолските спахии продължават преследването към югоизток и избиват опазилите се от удавяне рицари. Други пък налитат върху бойните коли, а трети, нападащи в тил, грабят обоза.

Така още в първите часове на утрото двете войски се хвърлят една срещу друга «подобно на две морета». От това сблъскване дясното крило на сборната християнска армия е почти съсипано. В този тежък миг Янош Хуняди и младият крал повеждат двата кралски отряда и влашката конница срещу анадолските спахии, разпръснати и увлечени в грабежи и преследване. Ударите над анадолците са зашеметяващи — техният напор е спрян, а самите те обърнати в бягство. Християните ги преследват по пътя на отстъплението им и разбиват крилото им. Загива пълководецът им Караджа бей. Влашките конници се увличат дотолкова, че пропускат навътре между бойните отряди на османците, задминават еничерското каре и нахълтват в турския лагер. «Власите се проя-

виха като смели и решителни войници»,— бележи по късно А. де Палацио. Пренебрегнали главните цели на боя обаче и необходимата дисциплина, те се впускат да отвличат плячка и претоварени с нея се оттеглят напълно от полесражението.

Въпреки тези успехи, бойците от сборната армия не виждат сломена османската стихия поради численото превъзходство на неприятелските войски. Те извират като непресъхващ извор, бликат като неудържима лавина. «Срещу нас връхлитаха все нови и пресни бойни сили — бележи Палацио, — за чието движение не бих могъл достатъчно добре да разкажа поради това, че от началото на битката до късно през нощта не си отдъхнахме нито за миг.»

По данни на очевидците действията на християните са затруднени и от участието на обоз от камили, натоварени със стрели и копринени и пурпурни платове, с провизии и припаси. Някои от тези камили мъкнат чували със златни и сребърни монети, които османците разпръсват по стар боен обичай, за да забавят устрема на преследващите ги неприятели, като им изпречат по пътя тази скъпа примамка. Странните силуети на едногърбите и двугърбите животни смущават конете на християнските бойци, непривикнали към вида им. Подплашените животни хукват накъдето им попадне, така че ездачите едва могат да ги насочат към желаната посока.

Едва завърнали са на старото си средищно място след успешните действия, Хуняди и кралят долавят новата опасност, натегнала над лявото християнско крило. Първата атака на румилийските спахии срещу това ляво крило още в началото на битката се разбива от брониранитe редове на бойците на Михаил Силаги. И нещо повече, османците скоро отстъпват, ударени от унгаротрансилванските отряди. Затрещява битка с променлив успех за двете страни. При един нов турски налет в помощ на огъващото се ляво крило идва Хуняди. Напускайки центъра, той предупреждава краля, склонен към свойствени на младостта му прибързани действия и податлив на чужди давления, да не напуска мястото си и да брани позициите си, докато Хуняди се завърне, за да тръгнат после заедно срещу еничерите.

Трансилванският войвода атакува левия фланг и тила на дясното турско крило. Той нанася удари по румилийските спахии и ги хвърля в пълен смут. Те бягат през глава и се устремяват за сигурност чак към Тракия. Останал сам с дворцовите си части, Мурад също мисли за бягство. Задържан от свой родственик с увещанието, че неговото бягство ще улесни неприятелите да влязат в Одрин, султанът остава на мястото си. Неговият тъпан продължава да бие, а конската опашка на знамето му се развява от височината като белег за непоклатимостта на върховното командуване. Това ободрява османците. Дезертьорите са задържани с насърчителните думи: «Хей, гази (т. е. победители — б. м.), къде бягате, неприятелят е разбит.»

И така двете османски крила са извадени от строя. Сражението, умело направлявано от военачалническото прозрение на Хуняди и младежката възторжена устременост на Владислав III Ягело, се развива благоприятно за съюзната армия. Дори пристрастните османски летописи от XV в. не скриват този критичен миг за османците, който би довел до гибелна за тях развръзка, ако християнските главнокомандващи бяха съумели единно да действуват докрай. Вместо това крал Владислав, може би по внушението на свои приближени сановници, които се боят от престижа на Хуняди и дразнят кралското честолюбие, като го насочват към действия, независими от тия на Хуняди, се хвърля срещу еничерите само с 500 конника от личната си охрана. Тази самонадеяност има известно обяснение. Воюващите в центъра са вече убедени, че при разстройването на дясното турско крило битката е към своя край и победата е съвсем близка. Владислав полетява към добре защитеното еничерско каре, прикрито с клинообразен вал и със забучени в земята щитове — истинска отбранителна стена. Посреща го град от еничерски стрели. Еничерите яростно се отбраняват с копия, с ятагани, със саби. Свистят ударите в ръкопашния бой, падат бойци от двете страни. Пръстта е покрита с толкова стрели, та и коне, и пехотинци вече трудно се придвижват. Еничерите се огъват, много от тях са избити. Карето се разтваря и увлеченият от успехите си крал с малко свои полски рицари се врязва в самите вражески редове. Някои османски хронисти обясняват това оттегляне на еничерите пред шеметния набег на краля и свитата му с тактическа прозорливост на султана, който уж им внушил да устроят по този начин клопка на неприятеля. По-вероятно е обаче неочакваността на Владиславата атака да е стъписала и без това разстроените еничерски бойци и ги е заставила да се отдръпнат. Но полският крал внезапно се озовава в страшния обръч на неприятеля. Окопитени, еничерите го заобикалят. Смущението им отстъпва място на яростта. Стена от освирепели лица и святкащи ятагани обграждат шепата кръстоносци. Подплашеният кон на младия крал се спъва в изпречилия се там ров и се отпуска простелян. В една полска летопис от XVI в. — на Мацей Стриковски се твърди, че Владислав попада на подготвени отпреди и прикрити с тръни и храсти ями. Кралят е лишен от последната възможност да си пробие път с конски бяг през сгъстяващите се вражески редици. Един еничерин — Коджа Хъдър — отрязва главата му и я препраща на султана.

Миг преди да го обезглавят, кралят извиква към султана: «Господар Мурад!» Това свидетелство на Нешри изглежда правдоподобно. Ако се съди по султанската титла, предадена в нетурската ѝ форма, допустимо е Нешри да е ползвал разказ на очевидец, който възпроизвежда точно последния възглас на погиналия полско-маджарски владетел. По сведенията на ранния османски хронист Уруч султанът пожелал да се увери, че този зловещ

трофей е наистина главата на Владислав III Ягело и наредил да я покажат на един пленник от християнската армия. Пленникът се взрял и заплакал, той познал злощастния крал.

Слухът за кралската гибел обхожда османците. Над стъписаните им редове се разнася набучена на копие кралската глава. Дезертьорите се връщат. Одързостени, всички се събират около султана. Разстроената турска армия бързо се съвзема и се хвърля в повсеместна атака. Щурмът на Владислав и последвалите го събития са толкова неочаквани за османците, че техните хронисти единодушно обясняват обрата в битката с вмешателството на аллаха. Фактически една тактическа грешка на полските сили начело с краля в момента, когато Хуняди сам е зает в атака и не би могъл да ги подкрепи, утежнява фатално положението на и без това много по-малобройната сборна армия на народите.

Изглежда, че трансилванският вожд е направил още едно усилие да предотврати напълно поражението. Анонимните османски хроники отбелязват, че Хуняди не се е поддал на паника при вестта за кралската смърт. Ръководен както винаги от върховно чувство за дълг в боя и загриженост за изхода на този бой, според безименния турски летописец Хуняди заявява на войските: «Ние сме дошли за вярата си, а не за краля.» Така Хуняди възвръща реда в армията си и атакува враговете. Прозрял обаче безсмислието на по-нататъшната борба с нарастващите и ободрени турски сили, той решава отстъпление на остатъците от сборната армия. Съкрушаващ е обратният път за тия съсипани от умора, гладни и отчаяни бойци, които не познават местностите, нямат припаси, движат се напосоки към Дунава, преследвани и избивани от османците.

Пътя на отстъплението набелязва още Х. Шкорпил въз основа на останките от оръжие и снаряжение, запазени до негово време. По-голямата част от армията се изтегля през билото на Франгенските възвишения към стръмните склонове на Батовската долина през село Влахлар (дн. Долище), с. Коюджук (сега Дебрене) и оттам към Дунава. Остатъкът от крепостните бойци се изтегля към запад през селата Руслар (дн. Игнатиево), Девня и пр.[51]

«Освен власите никой не знаеше накъде отива—разказва А. де Палацио. — Всеки се насочваше към тази посока, към която го тласкаше страхът или водеше съдбата. . . Така че дългият глад, студът и лутането погубиха повече хора измежду нас, отколкото турският меч.»

Вагенбургът е съвсем разнищен от нахълталите върху му азеби и еничери и всичко в него е разграбено. Човешките загуби на кръстоносците са големи — 10 — 12 000 убити и ранени, издавили се в езерото, пленени и погинали при остъплението. Целият обоз и хазна стават плячка на турците.

Това е трагичният завършек на тази паметна битка, където много народи на Европа, подпомогнати от свободолюбивото

балканско население, осъществяват чрез изпратените там свои бойци още един опит за обединен отпор срещу османското напредване.

Над осеяното с трупове бранно поле ръми ситен есенен дъжд, а грохотът на морето сякаш се мъчи да задуши победните възгласи на османските завоеватели, които ще останат господари на тия поробени земи и ще осъществяват занапред пълното завоюване на Балканския полуостров.

Тържествуващият османски владетел бърза да препрати отрязаната кралска глава в Анадол, очевидно за да утвърди военачалническия си престиж в тамошните провинции, където още кипи непокорство спрямо османското господство. Главата е връчена на самия управител на Бруса — Джубе Али. Тя е намазана с мед, за да не се повреди. Летописците разказват, че жителите на Бруса, обзети от фанатично доволство, грабват главата, измиват я в реката Нилуфер и я понасят набучена на копие из целия град, за да ознаменуват триумфалното посрещане на султана.

Скръбно и пълно със страдание е завръщането на оцелелите кръстоносци. Съсипани от преживяното, гладни, безоръжни, те навлизат във Влахия. Халкокондил, Туроци, а и Длугош, съобщават, че влашкият господар Влад Дракул или хората му задържали Янош Хуняди. Обясненията за това поведение са противоречиви в научната книжнина. Във всеки случай Хуняди, пуснат скоро след това на свобода, се връща в Унгария.[52] Провъзгласен за управител поради смъртта на краля и малолетието на престонаследника, Хуняди набира сили за нова, добре подготвена война с османците.

Варненското поражение на обединените християнски сили, така съдбоносно за бъдещето на балканските народи, е причинено от много обстоятелства, сложно сплетени сякаш в някаква непреодолима безизходица. То има своите по-далечни предвестници. След историческите победи през 1443 г., които разтърсват сериозно устоите на османската власт в Европейския югоизток, западните сили не съумяват да се възползват своевременно от тях. Османската държава е в криза, центробежни тежнения я подкопават, покорените и още незавладени балкански народи се бунтуват срещу нея, външнополитическите ѝ затруднения нарастват. Западните ѝ неприятели обаче пропускат дълги месеци в безплодни преговори за мир, в колебания за или против нов поход, във взаимни разногласия и съперничества. С това те дават възможност на османската власт да се окопити и да събере сили за нов сериозен отпор. При това липсата на единство в интересите и подбудите на европейските фактори, ангажирани в организирането на нов поход, осуетяват изпълнението на толкова важната задача на съюзническия флот — да попречи на прехвърлянето на Мурад и анадолската армия в Европа.

Самият поход започва в неблагоприятен есенен сезон. Планът

за бъдещите действия съдържа недостатъчно обмислени моменти — той предвижда дълъг и непознат маршрут през райони, изпълнени с гъста крепостна мрежа и османски гарнизони. За избирането на този маршрут, разбира се, допринася и оттеглянето на Георги Бранкович от коалицията. Освен това по много причини съюзническата армия този път е много по-малка, отколкото през 1443 г., а през време на нелекото ѝ придвижване из Дунавска България тя продължава да губи сили в не един бой с османските крепостни гарнизони.

Съотношението на силите между кръстоносци и турци е едно към три. Турците поставят в центъра на бойните си сили пехотата, представена най-вече от сериозно обучените и здраво дисциплинирани еничери. Тази пехота и леко въоръженото спахийско опълчение са много по-подвижни в боя от тежко въоръжената рицарска конница и твърде малобройната християнска пехота, състояща се главно от чехи, поставени да действуват около вагенбурга.

В армията няма вътрешно сцепление и единство в действията на отделните бойни части, съобразно с набелязания план. Това до известна степен се обяснява с обстоятелството, че планът за Варненското сражение е нахвърлян само за няколко часа, поради неочакваното появяване на противника. От друга страна, разноезичието на бойците от много страни също спъва единодействието. Но дори и това не би се отразило така съдбоносно, ако немалобройната християнска армия би имала здраво единно ръководство. Пълководческите дарби на неуморния Янош Хуняди не могат да надделеят над тщеславните стремления и себичните амбиции на разнородните ръководни среди: краля, полската и унгарската аристокрация, папските служители. Тия различия в подбудите и поведението на командния състав причиняват големите тактически грешки в сражението: необмисленият щурм на епископите от дясното крило, впускането на Владислав срещу еничерите без споразумение с Хуняди и без необходимата подготовка за успешни действия срещу тях. Увличането в грабеж за плячка при иначе храбрите и бързи власи е също неблагоприятна проява за по-нататъшния ход на битката. Недостатъците в християнското командуване не са убегнали дори от погледа на османските хронисти и историци през XV в. Като признават тежките изпитания на султанските бойни сили по време на битката и опасността от пълното им поражение, те изтъкват, че тази битка е спечелена колкото поради божествено вмешателство, толкова и поради неопитност и слабост в командуването на християнската армия. Това личи от приведения у мнозина летописци епизод. Битката е свършила, султанът броди из бойното поле с Азеб бей (може би началник на азебите — б. м.) и се взира в лицата на избитите християни. Вниманието му е привлечено от това, че между падналите няма белобради хора. «Мой господарю — отвръща Азеб бей, — ако между тях имаше

опитни старейшини, те не биха стигнали до това положение.»

Тия думи целят и друго — да направят намек за неспособността на невръстния престолонаследник Мехмед II да ръководи в такъв съдбоносен момент държавните работи в Империята.

Липсата на вътрешна спойка, дисциплина и централизирано командуване позволява в тежките моменти на сражението паника да обземе поголовно някои отряди и да допринесе за по-лесното им разгромяване. Противоположно на това централизираното командуване на османците допринася дори когато те са пред пълно поражение, да се обединят и съберат около султана и постепенно да възстановят редовете си.

Извън всичко това османците се ползват от редица предимства, които улесняват благоприятната за тях развръзка на събитията — те воюват на терен, в който разполагат и с подръчни бойни сили, и с източници на продоволствие и снаряжение. Наистина, в замяна на това сборните войскови части на християнските народи разчитат на подкрепата на местното българско население. Независимо от обстоятелството, че тук и там групи българи, а дори цели селища се вливат в редовете на християнските войски или им предоставят необходимото продоволствие, все пак не се стига до всеобщо масово раздвижване на населението. При все че войските на Владислав III Ягело и Янош Хуняди успяват да преодолеят многото трудности в борбата с турските гарнизони благодарение ако не на непосредствената помощ навсякъде, то на благосклонното обкръжение от българското население, участието на българите в подкрепа на кръстоносците по време на втория поход не е така активно, както при първия. То се дължи на редица обстоятелства. Кръстоносната армия се движи по път, охраняван от турски сили, които контролират и сковават съпротивителните почини на населението. При това се вмесва и още един фактор, който охлажда на много места спонтанния стремеж на поробените българи да се притекат в помощ на обединените християнски сили. Недостатъчно осъзнаващи значението на тази помощ, някои фанатизирани католици между бойците нападат и грабят православните църкви, оскърбяват и отблъсват с това местните жители. Научил за тези прояви, сам крал Владислав забранява с изрична заповед подобни посегателства.[53] От друга страна, Североизточна България, където протича епилогът на този поход, е твърде пострадала и обезлюдена в края на XIV в. и началото на XV в. по време на османското завоевание, а след него — засегната от тюркска колонизация и съпътствуващата я ислямизация.

Но и при двата похода от 1443—1444 г. твърде предопределящи се оказват основните исторически обстоятелства, при които завоевателите заварват българското население. Регионалната разпокъсаност при условията на феодалния режим, липсата на достатъчно влиятелни български ръководи среди, пръснати, унищожени, помюсюлманчени или преминали в услуга на завоевателя

по време на завладяването, не създават условия за повсеместно вдигане на българите с обединени усилия срещу инородните господари и срещу опорните сили на тяхната власт.

Твърде неблагоприятно за втория поход е и обстоятелството, че за разлика от първия обединената подкрепа на балканските народи е чувствително по-слаба. Сърбите не участвуват, албанците, погълнати от подготовка за освободителна борба, също не се притичват на помощ на кръстоносната армия, а Византия не е в състояние да изпрати никаква въоръжена сила. Тези обстоятелства има пред вид Янош Хуняди в писмото си до папата от 1445 г., когато изтъква, че една от причините за поражението са неизпълнените обещания на някои български князе (вероятно се отнася за Фружин и наследниците му), князете на Влахия и Молдавия, албанците и византийските управляващи среди.[54]

Когато се набелязват условията, улеснили османските завоеватели да преодолеят този втори напор на обединените християнски войскови части, не бива да се пренебрегват и предимствата на терена, по-добрите позиции на османците. Фактически още от появяването си при Варна до края на сражението османците се спускат от много по-изгодни възвишения, докато съюзните бойци остават в равнината, откъдето настъплението е по-трудно.

Развръзката на Варненското сражение не е толкова благоприятна и обнадеждаваща за османците, въпреки крайната им сполука. В битката отново се разкриват признаците на вътрешна неустойчивост. Масовото дезертиране на османските феодали дори до последната фаза на битката е свидетелство за това, че кризата във феодалната система съвсем не е преодоляна и че върховната власт стои пред тежки проблеми. Те едва ли могат да се разрешат само с наказание на дезертьорите, дори и най-тежки. Така действува веднага след сражението султанът — нарежда част от избягалите феодали да бъдат публично опозорени, като ги облекат в женски дрехи — белег за проявеното от тях малодушие. Друга част трябва да бъдат погубени. Само вмешателството на влиятелни висши сановници заставя султанът да се откаже от изпълнението на тия наказания и да помилва много от виновните. Някои османски летописи отбелязват, че подобна намеса допринесла да бъде освободен и затвореният още преди в Токатската крепост Турхан бей. Все пак някои от непокорните и дезертьорите били лишени от служба и ленни владения.

Устоите на османската власт в балканските земи са разклатени от двата похода на Владислав III Ягело и Янош Хуняди, без обаче да бъдат основно подкопани. След Варненската битка нейните ръководни представители има да положат усилия за усмиряването и за наказанието на обзетите от вълнения и освободителни надежди размирни български земи, да възстановят прогонените си гарнизони в много крепости, да подсилят военната си опора там.

Варненската победа е пирова победа за османците. На бойното поле те оставят 30 000 свои избити войници. Оцелелите са изтощени от тежките многократни удари, които им нанасят обединените християнски сили по време на боя. Затова летописната традиция приписва на самия Мурад следните думи при вестта за претърпените загуби: «Не виждаш ли, казва той на везира си, всички тези истински вярващи (мюсюлмани), простреми на земята? Горко ми, ако ми се случва да тържествувам често с такава отплата!»

Претърпените загуби са толкова сериозни, че османците не са в състояние да се възползват от трудното положение на сборния християнски флот и да нападнат Средна Европа. Центробежните сили сред управляващата класа се отразяват и върху състоянието на султанската власт. Кипват вътрешни несъгласия между привърженици и противници на дванадесетгодишния Мехмед II, поставен пак от баща си да управлява след Варненската битка. Мурад II пак се оттегля в своето уединение — връща се отново към спокойствието и усамотението на Маниса, като си запазва богати лични имоти в азиатските области Ментеше, Айдън и Сарухан. Невръстният Мехмед II, макар и обкръжен от двама опитни управници — великия везир Халил паша и кадъаскера Молла Хюсрев, — все още не вдъхва доверие нито у населението, нито всред управляващата класа.[55] Затова придворният историк Дурсун бей предава сатиричните двустишия, жигосващи абдикацията на Мурад II след Варненското сражение. Като изоставил властта си на неопитния си син, султанът заменил златото със сребро и се опитал да превърне телето в бик.[56]

Болезнено откликва вестта за трагичния край на Владислав всред балканското население.[57] В историческия епос образът на загиналия полско-унгарски крал се слива с легендата за гибелта на неговите воини и заема място всред поредицата на борците, воювали за потъпканата от мюсюлманския свят свобода и християнска правда.[58]

Последиците от Варненската битка се оказват съдбоносни не само за Балканите, но изобщо за целия Европейски югоизток. Поражението на съюзническите войски разклаща и без това не съвсем здравата коалиция, чието единство е подкопавано от взаимните съперничества между участвуващите политически сили. Неблагоприятната за християнските съюзници развръзка, която вещае укрепване на османската власт в Източното Средиземноморие, охлажда желанието на и без това предпазливата Венеция за по-нататъшни открити враждебни акции срещу османците. Още в началото на 1445 г. А. Лоредано бърза да разоръжи и освободи част от съюзническия флот, за да се устреми сам към остров Тенедос в защита на венециански търговски плавателни съдове. И нещо повече, още на 11. V. 1445 г. Лоредано получава инструкции да направи постъпки за сключване на мир с турците, което

успява да се постигне чак през 1446 г.[59] Към същото се стреми и Дубровник, макар че съумява да нормализира отношенията си с османците след по-продължителни затруднения чак към 1447 г.[60] Но ако морските съюзници се отказват толкова бързо от борбата, не така е с Унгария, с бургундския принц, а дори и с папата. Едва завърнал се в земята си след много изпитания, Янош Хуняди с нови сили се заема да подготвя поход срещу османците. Той търси помощ от папата и от френския крал Шарл VII. Католишкият владетел се отзовава — той нарежда на кардинал Кондолмиери, комендант на папските кораби, да отплава към Долни Дунав и да подпомогне подготвяните по суша действия. Кондолмиери действува едновременно с Валеран дьо Ваврен, комендант на бургундските кораби.[61] Ваврен, осведомен за Варненското поражение от християнски бойци, освободени от османски плен, решава да тръгне с корабите си по Черно море към Дунав, за да узнае участта на крал Владислав. Мисията му променя характера си, когато още при Дунавското устие власите го посрещат с предложение за съвместна борба с османците. Това е политиката на Влад Драқул, който, макар и заставен след Варна да се признае за турски васал, иска да възвърне независимостта си, да закрепи властта си по дунавските брегове и търси съюзници срещу османците. Така бургундци и власи обединяват силите си. В същото време Ваврен се свързва и с Хуняди и се споразумява за съвместни действия към Никопол. В края на юли 1445 г. бургундският флот, подпомогнат от власите, атакува Силистра, овладява Тутракан, Гюргево и Русе, отбранявани от османски гарнизони. Бургундци и власи съвместно с бойци на Хуняди действуват при Никопол, но се оттеглят при вестта за приближаване на голяма турска армия.[62]

И тази следварненска коалиция е твърде нетрайна — смущават я опасенията от ново поражение, подобно на неотдавнашното.

След Варна Европа за дълго ще се откаже от големи коалиции срещу турците — тя пропуска много важни моменти, не използва благоприятните обстоятелства през 1443 и 1444 г., за да нанесе удар на османците, който може би би бил дори фатален за господството им в Европа. С повишен боен престиж, макар и твърде омаломощена от борбата с християнските сили, османската власт затвърдява устоите си в Европейския югоизток.

Варненската победа открива пред нея пътища за по-нататъшните ѝ завоевания през следващите десетилетия, за пълно овладяване на балканските страни.

Чрез победата си при Варна османските турци се стремят да укрепят престижа си и в неспокойните си азиатски владения. Това е смисълът и на големите демонстрации, които османците устройват в Бруса, изпращайки като трофей главата на Владислав.

Победната вест обхожда Анадол и вдъхва страх и покорство у бунтуващите се още азиатски емири. Османските управляващи

среди се стремят чрез Варненската битка да повишат и значението на държавата си всред целия мюсюлмански свят. Такъв смисъл имат разпространените от султана до различни мюсюлмански господари доклади за победата (фетхнамета).[63] Египетският султан получава заедно с това и заробени при Варна християнски рицари, облечени в тежките им ризници. С това османските властници целят да подчертаят значението на победата си срещу подобни здраво бронирани бойци.

Вестта за поражението на обединените християнски войски бавно се разпръсва в европейските страни. Дълго време заинтересованите европейски сили не вярват, че гибел е постигнала кръстоносците и крал Владислав. По едни или други причини те поддържат и надеждата, че кралят ще се върне. Дори на 29 май 1445 г. флорентинската сеньория отправя писмо до него и го приветствува със спасяването му, без да вярва, че той е загинал.[64]

В първото официално известие в Европа за поражението на християнските войски при Варна — писмото на Енеас Силвиус от 13. XII. 1444 г. до миланския дук Филипо Мария Висконти не се съобщава нищо сигурно за съдбата на Владислав, наречен по-късно «Варненчик». Отбелязва се, че според слуховете той или е загинал пленен, или е бил ранен в главата и въобще не се е върнал.[65] През 1445 г. Збигнев Олешницки твърди, че кралят е или в Константинопол, или в отвъдморски земи.[66] В. Кот съобщава, че злощастният крал е или някъде заробен, или се крие поради позора от претърпяното поражение. По тази версия византийците го приютяват. Заедно с двама поляци и двама унгарци го превеждат през морето. Той излекува раните си и тръгва обратно, но бури го възпират по пътя неизвестно къде. Вярва се, че ще дойде скоро и ще намери брат си Казимир.[67] Според други слухове Владислав е жив и прекарва в неизвестност в островите край Португалия, за да изкупи греховете си към християнството.[68] Появяват се тук-там из Европа и дълго вълнуват общественото мнение скитници и самозванци, които се представят за уж оцелелия след Варненската битка крал Владислав.[69]

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ

Какви са действителните исторчески измерения на Варненската битка? Тя е епилог на почините за обединяване на силите в Европа с оглед на нейното спасение и опазването на културните й постижения от османските завоеватели. При Варна кръстоносната идея, а заедно с нея и онези европейски фактори, които са се стремили да я използват за свои интереси, претърпяват много тежък удар. По-късно около завладяването на Константинопол и

след това опитите да се прибегне към нея като подтик за нови противотурски начинания имат все по-малко привърженици.

Независимо от подбудите и плановете на европейските светски и духовни владетели, организирали двата похода през 1443—1444 г., действията на хилядите бойци от Полша, Унгария, Трансилвания, Чехия, Влахия, Босна, Хърватско и България са последният най-ярък въоръжен опит на Европа да прегради с обединени усилия пътя на османската експанзия. В този опит много народи чрез дружните борби, смелостта и саможертвата на кръстоносните бойци изявяват отрицателното си отношение към османското господство.

Тази дружна изява е получила бойната си закалка още при първия поход през 1443 г., когато в редовете на обединената армия участвуват и сърби, и албанци. С отрядите си, сплотени и ръководени от пълководческото прозрение на Янош Хуняди и въодушевлението на Владислав Варненчик в десетките схватки с османците, завършили при Варна, тия народи променят в известен смисъл съдбата на Балканите. Като ангажират силите на османците, те ги лишават от възможността да осъществяват по-целенасочено по-нататъшното завоевание на балканските страни и с това отлагат тяхното заробване.

Варненската битка и свързаните с нея събития са показателни обаче и в друго отношение. Инертността на много от европейските страни в усилията за създаване на антиосманска коалиция, завоевателските планове на Средна Европа спрямо Балканите, неспособността на папството да стане в това отношение сериозна обединяваща сила, пресметливостта и несигурността на италианските морски търговски републики, които дори улесняват прехвърлянето на османските бойни сили от Анадол през 1444 г. и не успяват да координират действията на флота си с тези на сухопътните обединени сили, неминуемо допринасят да се понижи престижът на Запада всред балканските страни. Това без съмнение задълбочава отчуждението между Балканите и този свят, който и дотогава винаги е бил за православните балкански страни враждебният свят на католичеството. А това са обстоятелства, които подготвят психологически почвата през следващото столетие балканските народи да насочат взор и надежди към Русия, която ще се изтъкне в Европейския югоизток като защитница на потъпканите от мюсюлманите православни народи, родствено и езиково близка на южнославянския свят.

Варненската битка и прехождащите я събития са светла страница в историята на дружеските връзки между западните и южните славяни. Езикова и племенна близост обединява поляци, чехи, хървати, сърби, бошнаци и българи и ги изправя единни срещу голяма вража сила, еднакво опасна за всички тях.

В грохота на паметното Варненско сражение тътне ехото на почти едновековните героични борби на балканските народи. С

участието си в това сражение и в двата похода тези народи доказват отново свободолюбивите си въжделения, които десетилетия ги тласкат в многобройни битки и стълкновения с османците.

Така съдействието, оказано от балканското население на съюзническата армия в двата похода, е продължение на онези борчески традиции, които свързват в неразривно цяло кървавия двубой при Черномен (1371 г.), Косово поле (1389 г.), Ровине (1394 г.), в Подунавието (1425 г.), отбраната на София (1382 г.), Битоля, Търново (1393 г.), Никопол (1388, 1393 г.), Берат(1438 г.) Смедерево (1439 г.), Белград (1440 г.) и неколкократната мъжествена защита на обсадения Константинопол. Двата похода са в известен смисъл проверка за степента на борческата готовност и освободителните стремежи на отделните балкански народи.

Във връзка с това се налага особено ярко фактът, че българите, които най-рано загубват свободната си държава и са лишени от онази организираща сила, която имат останалите балкански страни, все още непокорени напълно от османците, показват непохабени борчески възможности. Неколкократните им освободителни опити след 1396 г. закаляват силите за борба на известни среди от тях. Поради това именно освободителната армия през 1443—1444 г. не заварва българите неподготвени и им възлага дори отговорни бойни задачи, какъвто е случаят с конния отряд (вероятно от български хайдути), изпратен от Хуняди като авангард към София след Нишкото сражение.

Двата похода и Варненската битка показват, че само единодействието на балканските народи би могло да възпре османската сила. На този етап бездействието на една само балканска страна, отклонила се от общите усилия на другите балкански народи, обрича на неуспех всяко задружно действие и улеснява османското утвърждаване. Събитията, свързани с Варненския поход от 1444 г., доказват, че отцепническото поведение на Георги Бранкович, което изолира от участие сърбите, спъва включването на албанците и допринася обединената армия да поеме неизгоден за нея маршрут, се отразява най-отрицателно върху общобалканската кауза и в последна сметка ускорява окончателното заробване и на Сърбия.

Тези събития за лишен път доказват, че при съществуващото на Балканите ниво на зрели феодални форми и отношения и обусловената от тях политическа децентрализация и дълбоки вътрешни противоречия, изграждането на траен и последователно действуващ антиосмански фронт, се оказва исторически неосъществимо дело. Поради тези обстоятелства себичните интереси на балканските владетели надделяват над разумната предвидливост за преодоляване на надвисналата над всички обща опасност.

Походите на обединените сили на народите през 1443—1444 г. и самото Варненско сражение събуждат, окрилят, подтикват освободителните стремежи на балканското население. Чрез героизма на разнородните бойци от Средна Европа е възвърната свобода-

та на сръбския народ. Ободрена, Босна получава сили да устоява на османския напор. Албания се вдига на героична борба начело със Скендербег и извоюва независимостта си. Нейната борба е улеснена от съюзническите походи, срещу които османците са заставени да участвуват с най-големите си сили и следователно не са в състояние да окажат здрав отпор на Скендербег.

Полумъртва, Византия набира последни сили, за да отдалечи окончателното си сгромолясване под османските удари. Дори и след Варна тя не престава да се стреми към борба срещу османците и да търси европейска помощ. Йоан VIII изпраща през лятото на 1445 г. нарочен пратеник до френския крал и бургундския принц, отправя апел към Венеция за създаване на нова коалиция.[70]

Влахия също не прекъсва и след Варненската битка да се бори за отхвърляне на османското върховенство.

А българите, най-тежко потиснати от всички балкански народи, които най-рано са поели бремето на османския феодализъм, спонтанно подкрепят кръстоносците с надежди за освобождение. Дори Варненското поражение не погасва тия надежди. Ваврен разказва, че по време на бургундската дунавска експедиция (1445 г.), когато се «разпръснаха вести из страната, че нашите хора побеждаваха езичниците (т. е. турците), християните, които живееха в България (т. е. българите — б. м.),. . . се пробудиха, споразумяха се всички и заявиха, че не желаят да бъдат под турско господство. Те взеха това решение и натовариха на коли и каруци цялото си имущество, жени и деца, като отведоха и всичкия си добитък, за да идат при господаря на Влахия. . .» Османците се опитват да ги спрат, обкръжават ги при Русе. Но влашки бойци ги прогонват. Влашкият господар съдействува през реката да се прехвърлят 12 000 българи с добитъка и покъщнината си и да се настанят на влашка земя. Той изразява дори задоволството си, че приема тия «много храбри люде». Очевидно тази преценка не е случайна. Многократните борчески усилия на българите, особено в Подунавието, в подкрепа на кръстоносци и власи са им създали всред техните съседи славата на свободолюбиви и храбри.[71]

Така походите на Владислав III Ягело-Варненчик и Янош Хуняди се превръщат в голяма тласъчна сила за освободителните и съпротивителни стремежи на балканските народи, за премахване на османското господство в балканските земи.

Но борбата на балканските народи през XIV и XV в., в която участието им в походите от 1443—1444 г. заема важно място, има общоевропейско значение. Ако по думите на великия Пушкин «европейският ренесанс бе запазен в своето зараждане от измъчена и задъхана Русия», преградила през XIII в. пътя на татарите, в този смисъл бихме могли да кажем, че балканските народи и особено много българският народ със своя отпор и мъченичество заслониха европейския свят от османската експанзия и спасиха неговата цивилизация.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА VI

[1] F. Pall. Un moment décisif. . . p. 114.
[2] Thwrocz. Op. cit., p. 255.
[3] N. Iorga. Op. cit., III, p. 158—160, 182—183; ср. Dlugosius. Op. cit., p. 708—711; J. Радонић. Пос. съч., с. 212—213.
[4] Codex epistolaris, I. 1, p. 140—144.
[5] J. Радонић. Пос. съч., с. 213—214.
[6] Зл. Спиералски. Пос. съч., с. 146.
[7] J. Радонић. Пос. съч., с. 217.
[8] J. Радонић. Пос. съч., с. 217; A. Bonfinius. Op. cit., p. 460.
[9] A. Bonfinius. Op. cit., p. 456—457.
[10] Сведенията за броя и народностния състав на сборната армия са противоречиви. Анонимните хроники отбелязват напр., че в армията участвували сакси, немци, чехи, латинци, унгарци, бошнаци, апулийци, власи, франки и дори карамани. Според Уруч — унгарци, чехи, немци, латини, аламани, поляци, сакси, бошнаци и власи. (Fr. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 91; Uruç. Op. cit., p. 53—58). Броят на бойците, които сочим в текста, е по данните на кралския секретар Андреас де Палацио, участник в похода. (Ср. М. Мирчев. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Лудвиг. — ИВАД, XV, 1964, с. 88).
[11] Споменик, CVII, с. 27—28.
[12] J. Радонић. Пос. съч., с. 216; F. Pall. Un moment décisif. . ., p. 114; Г. Шкиванић. Защо деспот Георги Бранкович не е участвувал в битката при Варна. — Сб. «Варна 1444», с. 162—168.
[13] Zehn Gedichte Michael Beheims zur Geschichte Osterreichs und Ungarns, ed. Th. G. v. Karajan. Wien, 1848, p. 39; Ср. българския превод у А. Иширков. Бележки за пътя Русе — Варна в XVIII век и за главните селища край него. — ГСУ, III—IV, 1906—1907, с. 129—152. и Ив. Иванова у Хр. Коларов. Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444 г. при Варна. ИНМВ, VI(XXI). Варна, 1970, с. 177—193.
[14]—[15] НБКМ—ОрО, ОАК 45/29, л. 37б, 42б.
[16] НБКМ—ОрО, Вд 110/10 (II част), л. 9а.
[17] L. Kupelwieser. Op. cit., p. 84.
[18] Dlugosius. Op. cit., p. 715; M. Beheim. Op. cit., p. 39; Bonfinius, p. 460; A. де Палацио. Пос. съч., с. 88; Ph. Callimachus. Op. cit., p. 186—188. Ср. F. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken. . ., II, p. 91; За Никополската крепост ср. А. Кузев. Принос към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. ИНМВ, III (XVIII), 1967, с. 52—68.
[19] J. de Wavrin. La campagne des croisés sur le Danube (1445) éd. N. Iorga. Paris, 1927; A. Bonfinius. Op. cit., p. 460.
[20] A. Dlugosius. Op. cit., p. 716; A. Bonfinius, op. cit., p. 460—461; A. де Палацио. Пос. съч., с. 88; Ph. Callimachus. Op. cit., p. 188—192.
[21] Fontes rerum Austricarum. II, 61, p. 488.
[22] Emil Kałużniacki. Werke des Patriarchen von Euthymius, Wien, 1901, p. 420—422; В. Сл. Киселков. Владислав Граматик и неговата Рилска повест. 1947 г., с. 64—65; Ср. Б. Цветкова. Към въпроса за класовите различия в българското общество през епохата на турското владичество. ИПр. VIII, 1954, 2, с. 169.
[23] F. Giese. Op. cit., p. II, p. 91.

[24] A. Bonfinius. Op. cit., p. 461; G. Köhler. Die Schlachten von Nikopoli und Warna, p. 43.
[25] А. Кузев. Пос. съч., с. 48.
[26] Това становище разумно обосновава Ст. Недев. Пътищата на Владислав III и Мурад II през 1444 г. Сборник «Варна 1444», с. 211. Ср. и St. Nedev. Von Szegedin und Konya bis Varna im Jahre 1444. BHR, 1976, 1, p. 82.
[27] Така го локализира Ст. Недев в Пътищата на Владислав III, с. 213.
[28] M. Beheim. Op. cit., p. 40; ср. А. Иширков. Бележки за пътя Русе — Варна в XVIII век и за главните селища край него, с. 140—141.
[29] Очевидно има се пред вид Византия и Флорентинската уния.
[30] Dlugosius. Op. cit., p. 718; A. де Палацио. Пос. съч., с. 89; Ph. Callimachus. Op. cit., p. 192—194.
[31] M. Beheim. Op. cit., p. 39—40; А. Иширков. Бележки за пътя. . ., с. 143—144.
[32] Ph. Callimachus. Op. cit., p. 194.
[33] НБКМ—ОрО, ОАК 45/29, л. 9 б.
[34] M. Beheim. Op. cit., p. 40—41; А. Иширков. Пос. съч., с. 148—149.
[35] Така предполага Ст. Недев. Пос. съч., с. 223.
[36] Dlugosius. Op. cit., p. 718; A. де Палацио. Пос. съч., с. 89; A. Bonfinius. Op. cit., p. 461.
[37] Fr. Babinger. Von Amurath zu Amurath, p. 252; Fr. Babinger. Maometto il Conquistatore, p. 72—73; J. Радонић. Пос. съч., с. 221—227.
[38] F. Giese. Op. cit., II, p. 92.
[39] L. Chalcocondylas. Op. cit., p. 327_{20} — 328_{2}.
[40] F. Thiriet. Op. cit., III, No. 2671.
[41] N. Iorga. Op. cit., III, p. 197.
[42] F. Giese. Op. cit., II, p. 92; Uruç. Op. cit., loc. cit.; Feridun bey. Münşeat-üs-selâtin, c. I, Istanbul, p. 233.
[43—44] Dlugosius. Op. cit., p. 718—719; M. Beheim. Op. cit., p. 41; A. де Палацио. Пос. съч., с. 89—90; A. Bonfinius. Op. cit., p. 461; Ph. Callimachus. Op. cit., p. 194.
[45] Edirneli. Nuhbet-üt-tevarih ve'l-ahbar. Ръкопис на Ор. отдел, НБКМ Ор/2177, л. 6а—7а.
[46] F. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken. II, p. 92; Uruç, loc. cit.
[47] St. Nedev. Op. cit., p. 86 сл.
[48—49] Г. Димитров. Сражението при Варна в 1444 година. — ИВАД, 1910, с. 49—70.
[50] Разположението на силите и самата битка са обрисувани по критично анализираните и съпоставени данни на следните основни източници: A. де Палацио. Пос. съч., с. 87—95; Dlugosius. Op. cit., p. 721—728; M. Beheim. Op. cit., p. 42—46; A. Bonfinius. Op. cit., p. 462—467; Ph. Callimachus. Op. cit., p. 196—210; M. J. de Thwrocz. Op. cit., p. 256—257; J. Leunclavius nobilis. Annales sultanorum othmanidarum, p. 39—41; H. Lewenklaw. Op. cit., p. 22—23, 259—261; Параспондилас Зотикос по изд. на Г. Димитров. — ИВАД, III, 1910, с. 49 сл.; Fr. Giese. Die altosmanischen anonymen Chroniken, II, p. 92—93; Fr. Giese. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde, p. 121—122; Fr. Babinger Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch, loc. cit.; Neşri tarihi, II, p. 649—657; Lûtfi paşa. Tevarih-i Ali Osman. Istanbul, 1341, p. 101 сл.; H. Seʿadeddin. Tac-üt-tevarih. Ор. отдел—Ор/546, л. 239б сл.; Solakzāde tarihi. Istanbul, 1297, p. 174—178; Хюсейн, Беда'и ул-века'и, II, с. 177а—177б; Споменик CVII, с. 27—30; 16 Asırda Yazılmiş Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi, ed. Ş. Baştav, Ankara,

1973, I, p. 85 сл. II, p. 34 сл. Взета е под внимание и основната книжнина: G. Köhler. Op. cit., p. 47—67; К. Шкорпил. Походът на Владислав през България в 1444 г. и битката при Варна. — ИВАД, I, 1908, с. 48—67; А. Иширков. Походите на крал Владислав III в България в 1443 и 1444 г. София, 1923; Г. Д. Балашчев. Походите на полско-маджарския крал Владислав III Ягело през 1443 и 1444 година против турците и битката при Варна. София, 193; П. Хаджииванов. Сражението при Варна на 10. XI. 1444 г. — Сборник «Варна 1444 г.», с. 234—29; Ц. Генов. Бойният съюз на европейските държави против турските нашественици през 1443—1444 година и сражението при Варна. — Военно-исторически сборник, 1964, № 4, с. 96—104; Хр. Коларов. Антитурските походи. . ., с. 58.

[51] К. Шкорпил. Владислав Варненчик 1444 — 1923, В., 1923, с. 24.

[52] N. Iorga. Histoire des roumains. . ., IV, p. 99 сл.

[53] Ср. Dlugosius. Op. cit., p. 717; А. де Палацио. Пос. съч., с. 88—89; A. Bonfinius. Op. cit., p. 461.

[54] G. Fejer. Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad regni Hungariae Gubernatoris argumentis criticis illustrata. Budae, 1844, No. 21.

[55] F. Babinger. Maometto il Conquistatore, p. 78—80.

[56] TOEM, No. 27, 1. VIII. 1330, p. 3132; No. 28, 1. X. 1330, p. 33.

[57] J. Радонић. Пос. съч., с. 231—232.

[58] Български народни песни, събрани от братя Миладинови. IV, изд. под ред. на П. Динеков. С, 1961, с. 143. Варненската битка е намерила място и в епоса на други народи: ср. К. Висховатый. Исторический элемент в старочешской песне о битве под Варной 1444. Slavia, X, 1931, p. 754—768; Т. Йорданов. Една народна песен за похода на Владислав Варненчик. — Сб. «Варна 1444», с. 323—326.

[59] N. Iorga. Op. cit., III, p. 197—200; J. Радонић. Пос. съч., с. 235—242.

[60—61] J. Радонић. Пос. съч., с. 242, 238.

[62] J. de Wavrin. La campagne des croisés sur le Danube. . ., p. 41—85; Ср. D. Angelov. Une source peu utilisée sur l'histoire de la Bulgarie au XV siècle. — Byzantinobulgarica, II, Sofia, 1966, p. 170—179.

[63] Feridun bey. Münşeat-üs -selâtin, I, p. 233—235; L. Fekete. Das Fethnâme über die Schlacht bei Varna. (Zur Kritik Feriduns). — Byzantinobulgarica, XIV, Prague, 1953, p. 255—270.

[64] N. Iorga. Notes et extraits, II, p. 410—411.

[65] Fontes rerum Austriacarum, II, 61, No. 167; M. Herzfeld. Das Zeitalter der Renaissance. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der Italienschen Kultur. Enea Silvio Piccolomini, Briefe, I Serie, B. III. Jena, 1911, No. 37; Ср. бълг. изд. у Хр. Коларов. Два малко известни извора. . ., с. 174—176.

[66] Codex Epistolaris, I, 2, No. 5.

[67] Пак там, II, № 306.

[68—69] A. F. Grabski. Wiersze o klęsce Warneńskiej z dziejow o kolicznosciowej poezji politycznej w Polsce XV w. Prace Polonistyczne, Seria XXIII (1967), Łodz, 1967, p. 50—51.

[70] J. Радонић. Пос. съч., с. 238.

[71] J. de Wavrin. La campagne des croisés. . ., p. 80; D. Angelov. Op. cit., p. 176—177.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ангелов, Б. и Вакарелски Хр. Трем на българската народна историческа епика от Момчила и Крали Марко до Караджата и Хаджи Димитър, С., 1939.

Ангелов, Д. Турското завоевание и борбата на балканските народи против нашествениците. — ИПр, IX, 1953, 4, с. 374—398.

Ангелов, Д. К вопросу о политике Византии и других балканских государств накануне турецкого завоевания. Труды 25-го международного конгресса востоковедов, I, Москва, 1962, с. 220—275.

Ангелов, Д. История на Византия, III, С., 1967.

Ангелов, Д. Борбите на българския народ против османската власт през първата половина на XV в. и походите на Владислав Варненчик. Сборник «Варна 1444 г.», С., 1969, с. 9—54.

Арнолд, Ст. — Жиховски М. Очерк по история на Полша. София, 1965.

Арш, Г. Л., Сенкевич, И. Г. и Смирнова Н. Д. Краткая история Албании. Москва, 1965.

Баласчев, Г. Д. Походите на полско-маджарския крал Владислав III Ягело през 1443 и 1444 година против турците и битката при Варна. С., 1935.

Беда'и ул-века'и (Удивительные события). Изд. текста, введ. и общая ред. А. С. Твертиновой. Аннот., оглавл. и указатели Ю. А. Петросяна, I—II, Москва, 1961.

Божић, И. Дубровник и Турска у XIV и XV веку. Београд, 1955.

Бојанић, Д. О српској баштини и соћу у турским законима.—ИЧ, XX, Београд, 1973, с. 157—180.

Бојанић, Д. Фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1466 године.—Мешовита грађа (Miscellanea), 2, Београд, 1973, с. 5—77.

Бојанић, Д. Фрагменти опширног пописа Видинског санџака из 1477—81 година.—Мешовита грађа (Miscellanea), 2, Београд, 1973 с. 79—177.

Боянич — Лукач, Д. Видин и Видинският санджак през 15—16 век. С., 1975.

Буда, А. Борьба албанского народа под водительством Скандербега против турецких завоевателей. Повесть о Скандербеге. Изд. Н. Н. Розов и Н. А. Чистякова. Москва — Ленинград, 1957.

Български народни песни, събрани от братя Миладинови. IV, изд. под ред. на П. Динеков, С., 1961.

Българско народно творчество. 3. Исторически песни. Събрал и редактирал Хр. Вакарелски. София, 1961.

Васић, М. Мартолоси у периоду успона османске државе. — Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине, XIV, 1964, с. 11—65.

Виенска национална библиотека. Отдел ръкописи. Tur cica AF 77.

Висховатый, К. Исторический елемент в старочешской песне о битве под Варной 1444, — Slavia, X, 1931, p. 754—768.

Всемирная история, III, 1953.

Гандев, Хр. Българската народност през 15 век. С., 1972.

Генов, Ц. Бойният съюз на европейските държави против турските нашественици през 1443—1444 година и сражението при Варна.—Военно-исторически сборник, 1964, № 4, с. 96—104.

Георгиев, Йорд. Град Враца (Принос към историята му). СбНУ, XX, 1904.
Георгиева, Цв. Отново за Боженишкия надпис. ИБИД, XXV, 1967, с. 307—313.
Георгиева, Цв. Еничерството в българските земи (XV—XVIII в.) Дисертация, София, 1968.
Георгиева, Цв. Развитие и характер на кръвния данък в българските земи ГСУ фиф, XI, 1967, III, История, с. 37—72.
Георгиева, Цв. Османската платена армия и земевладението в българските земи (XV—XVIII в.)—ГСУ иф, 66, 1975, с. 221—243.
Гълъбов, Г. Османо-турски извори за българската история, I—III,— ГСУ ифф, XXXIV, 1938, XXXV, 1939, XXXIX, 1942/43.
Гюзелев, В. Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352—1453. — ГСУ фиф, 64, 3, 1970, с. 57—98.
Гюзелев, В. Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366—1448).—ГСУ фиф, 66, 3, 1975, 147—192.
Гюзелев, В. Средновековната крепост Калиакра през XIII-средата на XV в.— Известия на Народния музей — Варна IX/XXIV/, 1973, с. 123—138.
Джингов, Г. Опит за археологическо проучване на бойното поле от 1444 г. край Варна. Сб., «Варна 1444 г.», с. 284—313.
Ђурђев, Бр. О војнуцима, са осврtом на развој турског феудализма, и на питање босанског агалука.—GZMS, др. н.,1947, св. II, с. 75—137.
Ђурђев, Бр. О кнезовима под турском управом. — ИЧ, I, 1—2, 1948, с. 132—166.
Ђурђев, Бр. О утицају турске владавине на развитак наших народа. ГИДБХ, II, 1950, с. 19—82.
Ђурђев, Бр. Дефтери за црногорски санџак из времена Скендербега Црнојевића.—POF, 1951, Сарајево, 1952, с. 30—57.
Ђурђев, Бр. Територијализација катунске организације во краја XV века. Научно друштво СР Босне и Херцеговине. Посебна издања 1, Симпозијум о средновековном катуну. Сарајево, 1963, с. 143—170.
Димитров, Г. Сражението при Варна в 1444 година. — ИВАД, III, 1910 с. 49—70.
Димитров, Стр. А. Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV—XVII в.—Родопски сборник, I, 1965, с. 63—115.
Динић, М. Писмо угарског краља Жигмунда Бургундском војводи Филипу.—Зборник за друштвене науке Матице српске, 13—14. Нови Сад, 1956.
Достян, И. С. Борьба сербского народа против турецкого ига XV-начало XIX в. Москва, 1958.
Достян, И. С. Борьба южнославянских народов против турецкой агрессии в XIV—XV в. — ВВр, VII, 1953, с. 32—49.
Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина, II, С., 1944.
Дуйчев, Ив. Международното положение в Европейския Югоизток в навечерието на Варненската битка от 1444 г. Сб. «Варна 1944»,с. 55—82.
Дуйчев, Ив. От Черномен до Косово поле. — Известия на Тракийския научен институт, II, С., 1970, с. 73—105.
Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на балканските земи през XVI век. Съст. Ели Ешкенази и А. Хананел. I. С., 1958, II, 1960.
Елезовић, Гл. Соколари и соколарство. Из историје соколарства. Скопље 1923.
Елезовић, Гл. Турски споменици. I—II. Београд, 1940.
Элекеш, Л. Армия Гуниади. Acta Historica Academie scientiarum Hungaricae, I, fsc. I. Budapest, 1951, p. 5—59.
Извори за историята на Българското право, I

Съст. Г. Гълъбов, С., 1962; II, съст. и коментар Б. Цветкова. С., 1971.
Извори за българската история. X, Турски извори за българската история. Съст. и ред. Б. Цветкова и В. Мутафчиева. С., 1964.
Извори за българската история. XIII. Турски извори за българската история. Съст. и ред. Н. Тодоров и Б. Недков., С., 1966.
Извори за българската история. XVI, Съст. и комент. Б. Цветкова. С., 1972.
Извори за българската история, XX, ред. Б. Цветкова, С., 1975.
Иречек, К. История на българите. С., 1929.
Историја народа Југославије, 1—II. Београд, 1954—1960.
Ихчиев, Д. Исторически принос за «войниганите» при турската войска от 1374 год. дори до 1839 г. след Р. Хр. — до Танзимата.—ПСп, XVI, 1906, с. 708—742.
Ихчиев, Д. Акт за завещание на Карловския тевлиет, написан на I-и ден от месец шабан от 801 г. от егира (8 април 1399 г.)—ИИД, III, 1911, с. 208—216.
*** Ихчиев, Д. Турските вакъфи в българското царство и документи върху тях. Минало, I, 1909, 3, с. 239—264, 4, с. 346—354.
Иширков, А. Бележки за пътя Русе-Варна в XVIII век и за главните селища край него. — ГСУ III—IV, 1906—1907, с. 129—152.
Иширков, А. Походите на крал Владислав III в България в 1443 и 1444 г. София, 1923.
Јиречек, К. Историја срба. II, Београд, 1923.
Јагић, В. Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога. — ГСУД, XII. Београд, 1875.
Йоцов, Д. Културно-политическа история на Враца, I. София, 1937.
Караконовски, Б. Превземането на град Ловеч от турците в 1474 г. Сб. Ловеч и Ловчанско, II, София, 1930, с. 96—100.
Кесяков. Положението на България към края на 15 век.—СбНУ, VI, 1891, с. 177—181.
Киселков, В. Сл. Владислав Граматик и неговата Рилска повест. София, 1947.
Ковачевић, Љ. Деспот Стефан Лазаревић за време турских међусобица (1402—1413)—Отаџбина, 4—5, 1880.
Коларов, Хр. Антитурските походи от 1443—1444 г. на полско-унгарския крал Владислав III Ягело (Варненчик) (преглед на изворите) ТВПИБКМ — В. Търново, VI, 1968—69, с. 43—104.
Коларов, Хр. Някои въпроси от подготовката в Унгария на първия антитурски поход на Владислав Варненчик от 1443—1444.—ТВПИБКМ— В. Търново, VII, 1969—70, с. 75—108.
Коларов, Хр. Хрониката на Калимах — важен извор за Варненската битка от 1444 г. — Изв. на Нар. Музей — Варна, IX, (XXIV), 1973, с. 241—253.
Крекић, Б. Учешће Дубровника у ратовима против турака 1443 и 1444 г. Зборник радова САН, XXXVI. Византолошки и-т САН. Књ. 2. 1953, с. 145—158.
Крънджалов, Д. Влашкият княз Мирчо и Добруджа според неговите грамоти.—ГСУ ифф, XLII, 1945—1946, с. 3—77.
Кузев, А. Принос към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. Известия на Народния Музей — Варна. III, (XVIII), 1967, с. 52—68.
Кузев, А. Мадарската крепост през XV в.—Археология, 1964, 1, с. 19—29.
Кузев, А. Още веднъж за Варненската средновековна крепост.—Известия на Народния музей — Варна, VIII (XXIII), 1972, с. 67—79.
Кузев, А. Маршрутът на Владислав III Ягело до Варна.—Известия на Народния музей — Варна, IX (XXIV), 1973, с. 139—151.
Кузев, А. Восстание Константина и Фружина. BHR, 1974, 3, с. 53—69.

Манусевич, А. Я. Очерки по истории Польши. Учпедгиз, 1952.
Мацурек, И. Турецкая опасность и Средняя Европа накануне и во время падения Константинополя, Byzantinoslavica, XIV, 1953, с. 130—157
Мијатовић. Ч. Деспот Ђурађ Бранковић. I—II. Београд, 1880—1882.
Милетич, Л. Поземлената собственост и войнушките бащини в турско време. — ПСп, LXVI, 1906, с. 317—335.
Мирчев, М. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Лудвиг.—ИВАД, XV, 1964, с. 85—95.
Михайловић, Константин из Островице. Изд. Ђ. Живковић.— Споменик, CVII, од. др. н., нова серија, 9, Београд, 1959.
Мустафа, М. Хроника Идриса Битлиси в качестве источника по истории покорения Балканского полуострова турками, RESEE, III, 1965, 1—2, Bucarest, p. 95—129.
Мутафчиева, В. Към въпроса за чифлиците в Османската империя. ИП р., XIV, 1958, 1, с. 34—57.
Мутафчиева, В. Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV—XVIв. —ИИЗИ, IX, 1960, с. 57—93.
Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в. С., 1962.
Мутафчиев, П. Боженишкият надпис.—Сп БАН, клон ист.-фил. и философско-общ., XXII, 1921, с. 1—88.
Недев, Ст. Пътищата на Владислав III и Мурад II през 1444 г. Сборник «Варна — 1444», с. 208—234.
Ников, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци.—ИИД, VII—VIII, 1928, с. 41—112.
Новаковић, Ст. Срби и турци XIV—XV века. Београд, 1960.
Новичев, А. Д. Крестьянское восстание в Турции в начале XV века.— Проблемы востоковедения, 1960, № 3, с. 67—81.
Новичев, А. Д. Турецкие кочевники в XV—XVIII в. в., Труды 25-го международного конгресса востоковедов. II, Москва, 1962, с. 413—420.
Новичев, А. Д. К вопросу о феодальных отношениях в Турции во второй половине XV века. Ученые записки ЛГУ, 1961, № 294, вып. 12, с. 123—146.
Новичев, А. Д. История Турции. I. Эпоха феодализма (XI—XVIII века). Ленинград, 1963.
Описии регистри на Ориенталския отдел при Народната библиотека «Кирил и Методий» — София — вж. Опис на тимарските регистри, запазени в Ориенталския отдел на Народна библиотека «Кирил Методий». Ред. Б. Цветкова. С., 1970.
Опширен пописен дефтер № 4 (1467—1468 година). Ред. М. Соколсоки и А. Стојановски. Скопје, 1971.
Опширни пописни дефтери од XV в. II—IV, Скопје, 1973—1978.
Острогорски, Г. Историја Византије, Београд, s. a., с. 495—530.
Палаузов, Сп. Избрани трудове, I, ред. В. Гюзелев — Хр. Коларов, С., 1974, с. 360—499.
Петров, П. Въстанието на Константин и Фружин.—ИИЗИ, IX, 1960, с. 187—214.
Петров, П. Антитурецкая коалиция балканских стран в начале XV века.—Труды 25-го международного конгресса востоковедов. I. Москва, 1962, с. 501—504.
Радонић, Ј. Западна Европа и балкански народи према турцима у првој половини XV века. Нови Сад, 1905.
Радонић, Ј. Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (историска грађа). — Споменик САН, XCV, други разред, 74, 1942.
Радонић, Ј. Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII—XVI века.—Глас САН, 187, 1941.
Сакъзов, Ив. Новооткрити документи от края на XIV в. за българи от Македония, продавани като роби.—Македонски преглед, VII, 1932, 2—3, с. 1—62.

Сакъзов, Ив. Из завещанията на дубровничаните в България през XV в. — ИБИД, XIII, 1933, с. 142—152.
Сакъзов, Ив. Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през XVI—XVIII столетие. С., 1930.
Списаревска, Й. Дубровнишката колония в София през XV—XVI в.— Из историята на търговията в българските земи XV—XIX в. С., 1978, с. 9—40.
Списаревска, Й. Права на дубровничаните в българските земи под османско владичество. — ИПр, 1975, 4, с. 31—53.
Смирнова, Н. Д. и Сенкевич, И. Г. Освободительная борьба албанского народа против турецких поработителей в XV веке.—Вопросы истории, 12. 1953.
Снегаров, И. История на Охридската архиепископия-патриаршия (1394—1767). С., 1939.
Соколов, И. И. Земельное податное обложение в Турции до Танзимата. — Новый Восток, 1925, № 8—9, с. 82—94.
Соколов, И. И. Быт крестьян в дореформенной Турции. — Новый Восток, 1926, № 13—14, с. 58—70.
Соколоски, М. Турски изворни податоци од XV и XVI век за градот Битола. — ГИНИ, VII, Скопје, I, 1963, с. 127—156.
Соколоски, М. Осврт на феудалните владения во Велешка нахия од 1460—1544 година.—«Сто години велешка гимназија». Титов Велес, с. 31—50.
Соколоски, М. Преспанската нахија во текот на XVI век. Јуб. зборник на унив. во Скопје. Филоз. ф-т, 24—25, 1972/3, с. 111—126.
Спиералски, Зд. Поляците и походите на крал Владислав Варненчик срещу Турция. Сборник «Варна 1444 г.», с. 140—151.
Степанов, А. Труд Дуки как источник по истории восстания Берклиджи Мустафы начала XV в. — ВВр, V, 1952, с. 99—105.
Стојановић, Љ., Стари српски родослови и летописи.—ЗбИЈКСН, XVI, I, 1927.
Стојановски, А. Дервенџиството во Македонија—ГИНИ, VII, Скопје, 1964, 2, с. 114—164, VIII, 1965, I, с. 101—137; IX, 1965, I, с. 65—102; монографија — Скопје, 1974.
Стоановски, Ал. Поглед на економско-друштвените прилики во Кичевската нахија во втората половина на XV в. — ГИНИ, II, 1958, 2, с. 115—158.
Стојановски, Ал. Серскиот вилает во XV век. — ГИНИ, XVIII, 3, 1974, с. 107—126.
Тверитинова, А. С. Восстание Кара Языджи — Дели Хасана в Турции. Москва—Ленинград, 1946.
Тверитинова, А. С. К вопросу об изучении первого антифеодального крестьянского восстания в средневековой Турции.—ВВр., XI, 1956, с. 200—224.
Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве и крестьянском землепользовании в Османской империи (XV—XVI вв.).—Ученые записки Института востоковедения, XVII, Москва, 1959, с. 3—50.
Тверитинова, А. С. Некоторые нерешенные проблемы в характеристике турецкого феодализма.—Ближний и Средний Восток. История, культура, источниковедение. М., 1968, с. 159—172.
Тверитинова, А. С. Фальсификация истории средновековой Турции в кемалисткой историографии. — ВВр, VII, 1953, с. 9—31.
Тивчев, П. Известията в хрониката на Леонтий Махера за българи-роби на остров Кипър през втората половина на XVI в — Военно-исторически сборник, 1966, № 5—6, с. 39—58.
Тодоров, Н. По някои въпроси на балканския град през XV—XVIII в. —ИПр. XVIII, 1962, I, с. 32—58.
Тодоров, Н. Балканският град — XV—XIX в. С., 1972 г.
Удальцова, З. В. Византийский историк Критовул о южных славянах

и других народах Балканского полуострова в XV в.—ВВр,IV, Москва, 1951, с. 91—122.
Удальцова, З. В. Предательская политика феодальной знати Византии в период турецкого завоевания. — ВВр, VII, 1953, с. 93—120.
Удальцова, З. В. Борьба византийских партий на Флорентийском соборе и роль Виссариона Никейского в заключении унии.—ВВр, III, 1950, с. 106—132.
Унгер, М., Саболч, О. История на Унгария. С., 1968.
Франчес, Э. Классовая позиция византийских феодалов в период турецкого завоевания. — ВВр, XV, 1959, с. 71—99.
Фрашери, К. История Албании (краткий обзор). Тирана, 1964.
Френски пътеписи за Балканите — XV—XVIII в. I. Съст. и ред. Б. Цветкова, С., 1975.
Хаџибегић, Х. Канун-нама султана Сулејмана Законодавца. — ГЗМС, 1949—1950, с. 295—380.
Хадживанов, П. Сражението при Варна на 10. XI. 1444 г.—Сборник «Варна — 1444 г.», с. 234—264.
Хвостова, К. В. Особености аграрноправовых отношений в поздней Византии XIV—XV вв. Москва, 1968.
Хюсейн. Беда'и ул-века'и (Удивительные события). Изд. текста, введения и общая редакция А. С. Тверитиновой. Аннот., оглавление и указатели Ю. А. Петросяна, I—II, Москва, 1961.
Цветкова, Б. Към въпроса за класовите различия в българското общество през епохата на турското владичество.—ИПр, VIII, 1952, 2, с. 166—174.
Цветкова, Б. Поземлените отношения в българските земи под османско владичество до средата на XVII в.,—ИПр, VII, 1953, 2, с. 158—192.
Цветкова, Б. Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в.—ИИБИ,V, 1954, с. 71—153, VI, 1955 с. 115—191.
Цветкова, Б. Материали за селищата и строителството в българските земи през XV—XVI в. —ИИГА, VII—VIII, 1955, с. 459—518.
Цветкова, Б. О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии во время турецкого владычества.—Советское востоковедение. Москва, 1957, 2, с. 78—88.
Цветкова, Б. Новые данные о христианах-спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства.—ВВр, XII, 1957, с. 184—197.
Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. С., 1958.
Цветкова, Б. К вопросу о положении дервентджийского населения в болгарских землях в период турецкого господства.—Ученые записки Института славяноведения, XX, Москва, 1960, с. 196—220.
Цветкова, Б. Героичната съпротива на българите против турското нашествие. С., 1960.
Цветкова, Б. Нови архивни източници за аграрния режим в Северна България през началния период на турското владичество—ИДА, VII, 1963, с. 299—343.
Цветкова, Б. Към въпроса за пазарните и пристанищните мита и такси в някои български градове през XVI в.—ИИЗИ,XIII, 1963,с. 183—260.
Цветкова, Б. За етническия и демографски облик на Видин през XVI в. —ИЕИМ, VII, 1964, с. 11—24.
Цветкова, Б. За поселищния облик на Търновския край през XV—XVI в.—Икономгеографски и етнографски сборник в чест на чл. кор. Йорд. Захариев. София, 1964, с. 125—138.
Цветкова, Б. Към икономическата история на градовете в българските земи през XV в.—ИИЗИ, XIV—XV, 1964, с. 243—262.
Цветкова, Б. Френски пътешественици от XV—XVIII в. за Родопската област и прилежащите й беломорски краища.—Родопски сборник, I, 1965, с. 269—282.

Цветкова, Б. За стопанския облик и за феодалните задължения на някои селища в Родопите и прилежащите райони през XV—XVIII в.—Родопски сборник, I, 1965, с. 41—61.
Цветкова, Б. За поселищните и демографски отношения в някои североизточни райони на България през XV—XVI в.— Известия на Окръжния музей — Коларовград. III, 1966, с. 41—53.
Цветкова, Б. Насеља и демографске промене у Трновској области од XV—XVII века.—Историјски часопис. Београд, 1966, с. 55—92.
Цветкова, Б. Материали за стопанската история на селищата в Черноморието и в някои прилежащи области от XVI в.—ИНМВ, III, 1967, с. 93—102.
Цветкова, Б. Хайдутството в българските земи през 15—18 в.—ИПр, XXIV, 1968, 4, с. 31—60.
Цветкова, Б. Турският феодален ред и българският народ. С., 1962.
Цветкова, Б. Хайдутството в българските земи през 15—18 в. С., 1971, 427. с.
Цветкова, Б. Проблеми от историята на Европейския югоизток през периода на османското проникване — края на XIV — първата половина на XV в. —ИПр, 1974, 6, с. 78—93.
Цветкова, Б. Османските tahrir defterleri като извори за историята на България и балканските страни. — ИДА, 1975, 3, с. 127—158.
Цветкова, Б. Обзор на източниците по основни проблеми от историята на Европейския югоизток през периода на османското проникване (края на XIV — първата половина на XV в.). — ГСУ фиф, XVI, III-история, 1975, с. 197—218.
Цветкова, Б. Проучвания на градското стопанство през XV—XVI в. С. 1972.
Цветкова, Б. Враца през XV—XVIII век. — История на град Враца. С., I, 1976, с. 93—114, 127—130.
Шкриванич, Г. Защо деспот Георги Бранкович не е участвувал в битката при Варна.— Сб. «Варна 1444», с. 162—168.
Acta et Diplomata res. Albaniae mediae aetatis illustrantia, ed. L. D. Thalloczy, K. Jirecek et E. Sufflay, II, 1918.
Akdağ, M. Türkiye'nin iktisadî ve ictimaî tarihi. 1243—1453. I. Ankara, 1959.
Alexandrescu-Dersca, M. M. La campagne de Timur en Anatolie (1402). Bucarest, 1942.
Anagnostes, J. Narratio de extremo thessalonicensi excidio, ed. Bonn. I, 1838.
Angelov, D. Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs.— Byzantinoslavica, XVII. Prague, 1956, p. 220—275.
Angelov, D. Une source peu utilisée sur l'histoire de la Bulgarie au XVe siècle. — Byzantinobulgarica, II. Sofia, 1966, p. 169—179.
Angyal, D. Le traité de paix de Szeged avec les Turcs (1444).—Revue de Hongrie. Budapest — Paris, 1911.
Anhegger, R. Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich, I—III, Istanbul, 1942—1945.
Anhegger, R. Martoloslar hakkında.—Türkiyat Mecmuası, VII—VIII, Istanbul, 1942, p. 282—320.
Anhegger, R. — Inalcik, H., Kānūnnāme-i sultāni ber mūcebi-örfi-i ^cosmāni. Ankara, 1956.
Le Voyage de Monsieur d'Aramon. . . Recueil de voyages, VIII, Paris, 1877.
Arif, M. Kānūnnāme-i Ali Osman.—TOEM, fasc. 15—19. Istanbul, 1912—1913.
Arnakis, G. G. Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire. Akhis, Bektaschi Dervishes and Craftsmen—JNES, XII, 1953, p. 232—247.
Atya, A. S. The Crusade in the Later Middle Ages. London, 1938.

Atya, A. S. The Crusade of Nikopolis. London, 1934.
Babinger, Fr. Schejch Bedr-ed-din, der Sohn des Richters von Simaw. Ein Beitrag zur Geschichte des Sektenwesen im altosmanischen Reich. — Der Islam, XI. Berlin, Leipzig, 1921, p. 1—106.
Babinger, Fr. Die Vita (menâqibnâme) des Schjch Bedr ed-Din Mahmud, gen. Ibn Qadi Simauna (Leipzig-Jassi, 1943).
Babinger, Fr. Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft im Rumelien (14—15 Jahrhundert). Brünn—München—Wien, 1944.
Babinger, Fr. Von Amurath zu Amurath.—Oriens, III, 1950. No. 2, p. 229—265.
Babinger, Fr. Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II des Eroberers, I, München, 1956.
Babinger, Fr. Maometto il Conquistatore e il suo tempo. (Turin, 1957).
Babinger, Fr. Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Campis über den Osmanenstaat um 1475. München, 1957.
Βακαλόπουλος, Α. Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ· Α′. Θεσσαλονίκη, 1961; Β′, 1964.
Βακαλόπουλος, Α. Προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος.—Ἑλληνικά, XIII, 1954, ρ. 274—293.
Bakalopoulos, A. Les limites de l'Empire byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453).—Byzantinische Zeitschrift, 55(1962), p. 56—65.
Barabas, S. Széki Teleki család oklevéltára. Budapest, 1895, X.
Barkan, Ö. L. Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles. La ville, 2, Recueils de la Société J. Bodin, VII. Bruxelles, 1955, p. 289—311.
Barkan, Ö. L. Le servage existait-il en Turquie.—Annales ESC, XI. Paris, 1956, p. 54—60.
Barkan, Ö. L. Osmanlı Imparatorluğunda çiftçi sınıfların hukukî statüsü. — Ülkü, 1937, No. 63.
Barkan, Ö. L. Les problèmes fonciers dans l'Empire ottoman au temps de sa fondation. Annales d'histoire sociale, I année, No. 3. Paris, 1939, p. 233—237.
Barkan, Ö, L. Türkiye'de Imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakâna mahsus istatistik defterleri, IÜIFM, II, No. 1.
Barkan, Ö. L. Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire ottoman. IÜIFM, IX, 1—4, 1949/50, p. 67—131.
Barkan, Ö. L. Osmanlı Imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. IÜIFM, XV, 1953, p. 209—237.
Barkan, Ö. L. XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda toprak işçiliğninin organizasyonu şekilleri, IÜIFM, I, 1940, p. 29—74, 198—245, 397—447.
Barkan, Ö. L. XV—XVI ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. I. Istanbul, 1943.
Barkan, Ö. L. Çiftlik. Islâm ansiklopedisi, III, Istanbul, 1945, p. 392—397.
Barkan, Ö. L. Mülk topraklar ve sultanların temlik hakkı, IÜIFM, VII, 1941, No. 1.
Barkan, Ö. L. Islâm-türk mülkiyet hukuku tatbikatının Osmanlı Imparatorluğunda aldığı şekiller, I, THITM, 1940, p. 1—26, III, 1942, p. 930—942.
Barkan, Ö. L. Osmanlı Imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler, I. Vakıflar dergisi, II. Ankara, 1942, p. 279—386.
Barkan, Ö, L. Türkiye'de servaj varmı idi. Belleten, XX, 1956, 78, p. 237—246.
Barkan, Ö, L. 894 (1488—1489) yılı cizyesinin tahsilâtına âit muhasebe bilançoları. Belgeler, I. Ankara, 1964, p. 35—111.

Barkan, Ö. L. «Feodal» Düzen ve Osmanlı Timarı. Türkiye Iksitat Tarihi Semineri. Metinler/Tartışmalar, 8—10 Haziran, 1973. Ankara, 1975, p. 1—24.

Barker, J. Manuel II Palaeologus (1391—1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship. New Jersey (1969).

Barletius, M. Historia de vita et gestis Scanderbegi, Epirotarum principis. Roma (1508—1510).

Bastaić, K. Prilog pitanju o odnosu vanekomoske prinude i dominikalne vlasti u timarsko-spahijskom sistemu.—Historijski zbornik, VII, 1954, p. 103—128.

Bastaić, K. Timarsko vlasništvo u feudalnum sistemu osmanlijske Turske (od XV do XVII stolječa). Zagreb, 1958.

16 Asırda Yazılmiş Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi. Giriş ve metin (1373—1512). éd. Şerif Baştav. Ankara, 1973.

Beckman, G. Der Kampf Kaiser Sigismund gegen die werdende Weltmacht der Osmanen 1392—1437. 1902.

Behrnauer, W-Berlić. Quellen für serbische Geschichte aus türkischer Urkunden, Wien, 1857.

Zehn Gedichte Michael Beheims zur Geschichte Österreichs und Ungarn, ed. Th. G. v. Karajan. Wien, 1848.

Beldiceanu — Steinherr, Irène. La prise de Serrès et le Firman de 1372 en faveur du monastère de Saint-Jean Prodrome. Acta historica. Societas Academica Dacoromana, t. IV, Monachii, 1965, p. 15—24.

Beldiceanu — Steinherr, Irène. La conquête d'Andrinople par les Turcs, la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes.—Travaux et mémoires, I. Paris, 1965, p. 430—461.

Beldiceanu — Steinherr, Irène. En marge d'un acte concernant le penğyek et les aqinği.— REI, XXXVII, fsc. 1, Paris, 1969, p. 21—47.

Beldiceanu, N. La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et de Selim I.—Revue des études roumaines, III—IV. Paris, 1957, p. 111—129.

Beldiceanu, N. Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale de Paris. I. Paris — La Haye, 1960; II, 1964.

Beldiceanu, N. Sur les Valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane (1450—1550) REI, Paris, 1967, p. 83—132.

Beldiceanu, N. Recherches sur la ville ottomane au XVe siècle. Etudes et actes. Paris, 1973.

Belin, Fr.-A. Etude sur la propriété foncière en pays musulmans et spécialement en Turquie (rite hanéfite).—JA, série V, 1861—1862, No. 18—19 p. 156—212, 237—358.

Belin, Fr. A. Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme et principalement en Turquie.—JA, série VI, No. 15, 1870, p. 187—301.

Berza, M. Der Kreuzzug gegen die Türken — ein europäisches Problem. —RHSEE, XIX, I, 1942, p. 42—74.

Bleyer, J. Einige Bemerkungen über den Szegediner Friedensschluss und die Schlacht bei Warna (1444).—Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. XXV, 1904, p. 127—137.

Bogdan, J. Ein Beitrag zur bulgarihchen und serbischen Geschichtsschreibung. — Archiv für slavische Philologie, XIII, 1891, p. 481—543.

Bollati, F. di Saint Pierre. Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedo VI (il conte Verde). Biblioteca Storica Italiana. V. Torino, 1 900.

Bombaci, A. Imperium Osmanskie (cz. I).—Przeglad Orientalistyczny No. 3 (59), 1966, p. 179—312.

Bonfinii Antonii rerum ungaricarum decades qatuor cum dimidia. Francofurti, 1581.

Boucicquaut. Livre des faits du bon missire Jean le Maingre, dit Boucicquaut, éd. Buchon, Panthéon littéraire, t. III, Paris, 1852.
Bougnet, J. J. Remarques sur l'idée de croisade dans l'expédition d'Amadée de Savoie á Constantinople. Bulletin Annuel. Fondation Suisse, 7. Paris, 1958, p. 17—33.
Bulat, T. G. Contribuţia românească la opera de cruciat a lui Joan Junyadi.—RI, XII, 1926.
Caccamo, D. Eugenio IV e la crociata di Varna. Archivio della Società romana di Storia patria, v. LXXIX, Roma, 1956, p. 35—89.
Cahen, Cl. Au seuil de la 3e année. Réflexions sur l'usage du mot «féodalité». — JESHO, III/I, 1960, p. 2—37.
Callimachus, Ph. Philippi Callimachi Historia de rege Vladislao, éd. I. Lichonska, T. Kowalewski, A. Komornicka. Varsoviae, 1961.
Cambridge History of Islam. I. ed. P. M. Holt, A. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge, 1970.
De Campis, Jacobo de Promontorio, ed. П. Иковски. — ИИД, IX—X, 1929, p. 5—76.
Cantacuzeni, J. Historia libri 4, ed. Bonn, 1828—1832.
Chalcocondylas, L. Atheniensis historiarum libri decem, ed. Bonn, 1843.
Călători străini despre ţările române I. Bucureşti, 1968.
Charanis, P. The Strife among the Paleologi and the Ottoman Turks, 1317—1402. — Byzantion, XVI, 1942/43, p. 286—314.
Chronica dell'origine e progressi della casa ottomana composta da Saidino turco eccelentissimo Historico in lingua Turca, p. I, tr. V. Bratutti. Vienna, 1649.
Chroniqes du religieux de Saint-Denis, II. Paris, 1840.
Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne (Textes latins): Chroniques des religieux des Dunes, Jean Brandon — Gilles de Roye — Adrien le But., ed. Kervyn de Lettenhove. Bruxelles, 1870.
Chroniques de Savoye. Monumenta historiae patriae. Scriptores I, Augustae Taurinorum, 1840.
Code de lois coutumières de Mehmed II. Kitâb-i qavânîn-i ᶜörfiyye-iᶜosmâni, ed. N. Beldiceanu, Wiesbaden, 1967.
Cronici turceşti privind ţările române. Extrase, I. ed. M. Guboglu et M. Mehmed. Bucureşti, 1966.
Cvetkova, B. L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVI siècle jusqu'au milieu du XVIIIe siècle.—Etudes historiques, I. Sofia, 1960, p. 171—206.
Cvetkova, B. Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du Moyen Age sur le système féodal ottoman.—Byzantinobulgarica, I. Sofia, 1962, p. 237—257.
Cvetkova, B. Bulgar halknın ve Bulgaristan topraklarında yaşıyan emekçi türk ahalisinin türk feodalizmine (derebeyliğine) karşı savaşaları. Bir bayrak altında. Sofia, 1962.
Cvetkova, B. Sur certaines réformes du régime foncier au temps de Mehmet II, — JESHO, VI, 1963, I. p. 104—120.
Cvetkova, B. Sur le sort de Tărnovo, capitale bulgare du Moyen Age après sa prise par les Osmanlis.—Byzantinobulgarica, II. Sofia, 1966, p. 181—198.
Cvetkova, B. Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles—REI, XXXVIII, 1970, 2, p. 267—365, hors série, 103 p.
Cvetkova, B. Actes concernant la vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles.—REI, XL/2, 1972, p. 345—390 + XXI pl.; XLIII, 1, 1975, p. 143—180.
Cvetkova, B. Bataille mémorable des peuples (Le Sud-Est européen et la conquête ottomane — fin XIVe — première moitié du XVe s.), Sf., 1971.
Cvetkova, B. Institutions ottomanes en Europe, Wiesbaden, 1978.

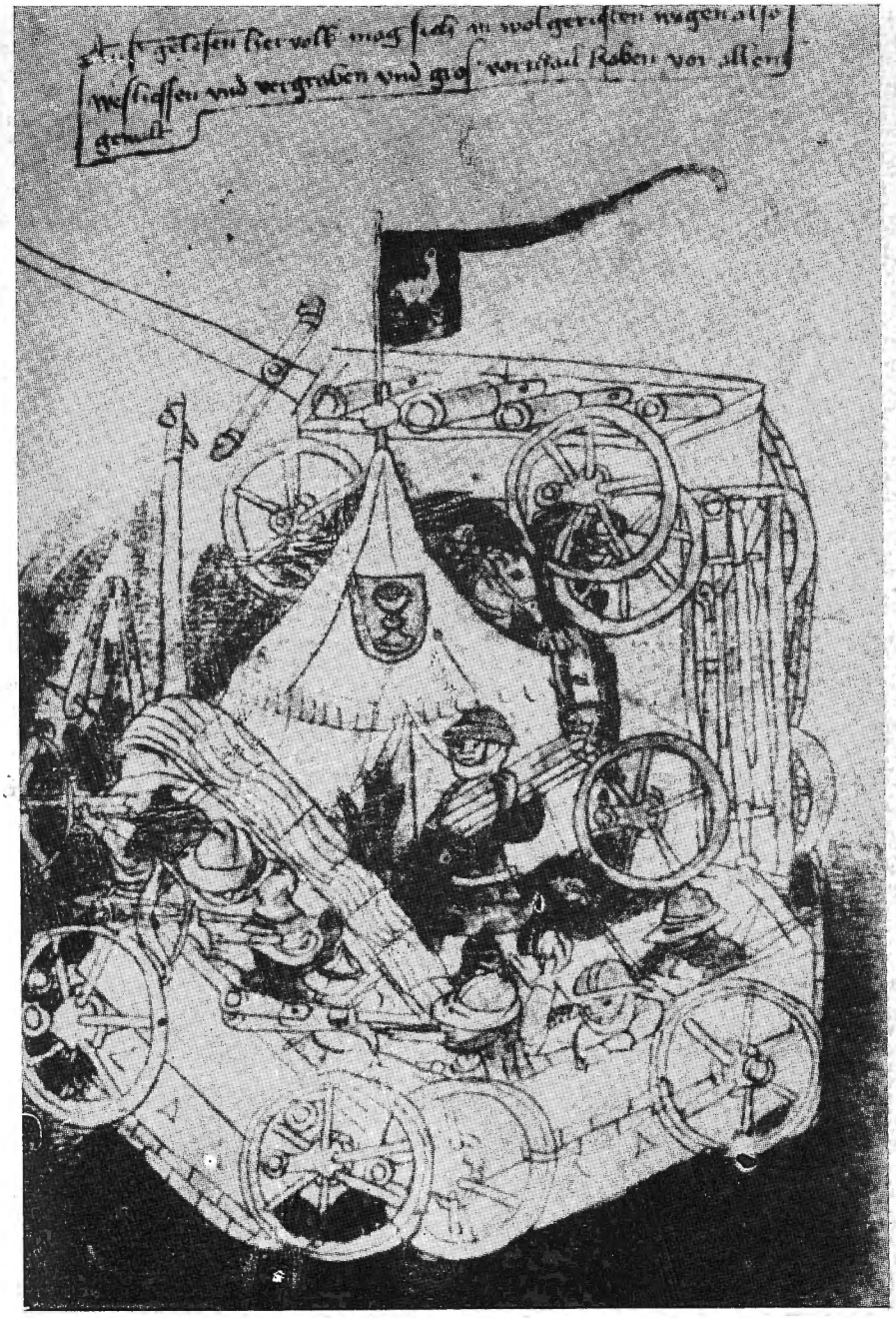

Хусистко каруцово укрепление (вагенбург), старинна рисунка, Чехословакия

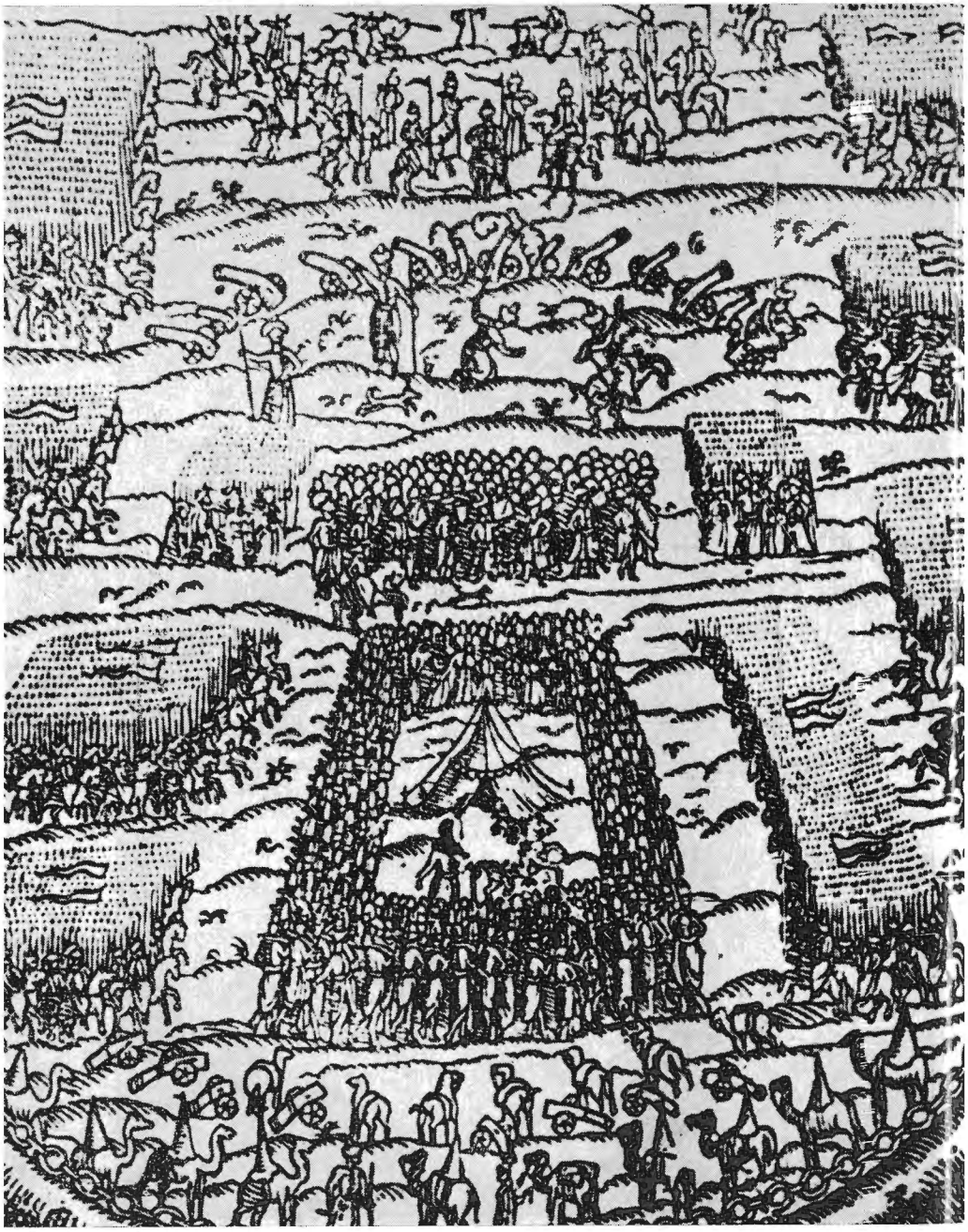

Варненската битка — старинна скица. Полша

Портрет на Владислав Варненчик от М. Бачарели (1731 — 1818)

Из описанието на Варненската битка от Ходжа Сеадеддин, ръкопис на ориенталския отдел на Народна библиотека „Кирил и Методий", София

Смъртта на Владислав III Ягело във Варненската битка. Ян Матейко; Полша ▷

◁ *Варненската битка — старинна гравюра*

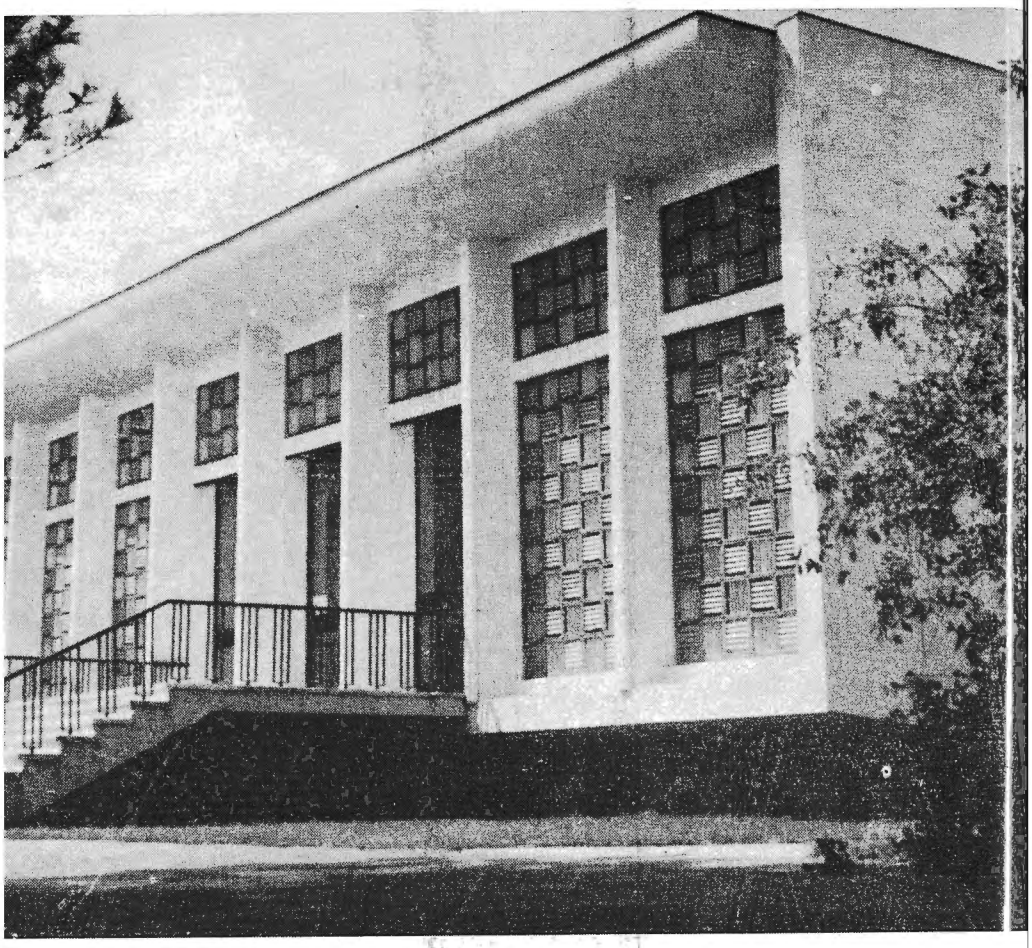

Фасада на Музея на бойната дружба „Владислав Варненчик" във Варна

Cvetkova, B. Les tahrir defterleri comme sources pour l'histoire de la Bulgarie et des pays balkaniques. — RESEE, XVI, 1978, I, p. 91—104.
Cvetkova, B. La fauconnerie dans le Sandjak de Nikopol aux XVIe et XVIIe siècles.—Festschrift für H. Kellenbenz, Bamberg, 1978, p. 507—519.
Cydones, D. Pro subsidio Latinorum, ed. Migne, PG, t. 154.
Dąbrowski, J. La Pologne et l'expédition de Varna en 1444, —RES, X. Paris, 1930, 1—2, p. 57—75.
Dąbrowski, J. Wladislaw I Jagiellonszyk na Wegrech (1440—1444). Warszawa, 1922.
Dąbrowski, J. L'année 1444. Bulletin international de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, classe de philologie — classe d'histoire et de philosophie. Cracovie, 1952.
Dan M. Armată şi arta militară a lui Iancu di Hunedoara. Academia RPR, Filiale Cluj. — Studii şi cercetări de istorie, VIII, (1957).
Datta, P. Spedizione in Oriente di Amadeo, conte di Savoia negli anni 1366—1367. (Turin, 1826).
Decei, Aurel. L'expédition de Mircea Ier contre les akinci de Karinovasi (1393), — RERP, I. Paris, 1953, p. 130—151.
Defter-i Bazdaran-i vilâyet-i Rumili ve Anadolu ve gayruha. Belediye Kütüphanesi. Istanbul, Cevdet Kitapları, No. 60.
Delaville le Roulx, J. La France en Orient au XVe siècle, I. Paris, 1886.
Dennis, G. The Reign of Manuel Paleologus in Thessalonica (1382—1387). Orientalia Christiana Analecta, 159 (Rome, 1960).
Dennis, G. T. The Second Turkish Capture of Thessalonica, 1391, 1394 or 1430, — BZ, LVII, 1964, I, p. 53—63.
Deny, J. Timar. Encyclopaedie des Islam, IV. Leiden — Leipzig, 1934, p. 830—840.
Deuxième conférence des études albanologiques. Tirana, 12—18 janvier, 1968, I. Tirana, 1969.
Diaconescu, E. Politică orientală burgundă şi turcii în sec. XIV şi XV. — Cercetări istorice I, Jaşi, 1925.
Djurdjev, Br. Nešto o vlaškim starejšinama pod tuskom upravom. — GZMS, LII, 1940, p. 49—67.
Đurđev, Br. Die Kanunnames der Osmanen und ihre Bedeutung für die Wirtschaftsgeschichte der Balkanländer, — GIDBH, VII, p. 5—15.
Joannis Dlugosii... Historiae Polonicae libri XII, ed. Al. Przezdziecki. Cracoviae, 1877.
Dölger, Fr. Johanes VII. Kaiser der Rhomäer 1390—1408,—BZ, XXXI, 1931, p. 21—36.
De Dreux, R., Paris — Bibliothèque Nationale, Fonds Français. Nouvelles acquisitions, 4962.
Duda, H. W. Schafsteuer und Schaflieferungen Bulgariens zur Osmanischen Zeit. — Miscellanea in memoriam P. Mutafčiev. Sofia. 1943.
Duda, H. Balkantürkische Studien. Wien, 1949.
Ducas, Historia Turcobyzantina (1341—1461), ed. V. Grecu, Bucureşti, 1958.
Elekes, L. Hunyadi. Budapest, 1952.
Elekes, L. A délkeleteurópai népek össefogása a török hóditók ellen Hunyadi háborúiban. Századok, 86 (1952), p. 93—117.
Emmanuel, J. S., Histoire des Israélites de Salonique, II. Paris, 1936.
v. Engel, J. chr.. Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie der neueren Zeiten, 31, 28. Halle, 1798.
Enveri — Kadić. Tarih-i diyar-i Bosna. Sarajevo, Bibliothèque de Gazi Husrev bey.
Evlya Çelebi Seyahatnamesi, III, Dersaadet, 1314.
Fejer, G. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, X. Budae, 1843.

Fejer, G. Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad regni Hungariae Gubernatoris argumentis criticis illustrata. Budae, 1844.
Fekete, L. Das Fethnāme über die Schlacht bei Varna (Zur Kritik Feriduns). — Byzantinoslavica, XIV. Prague, 1953, p. 258—270.
Feridun Bey, Münşeat-üs-selâtin, I. Istanbul, 1848[1], 1858[2].
Filipović, N. Bosna-Hersekte Timar sisteminın inkişafında bazi Husiyetler. — IÜIFM, XV, 1953, p. 1—36.
Filipović, N. Pogled na osmanski feudalizam. — GIDBH, IV, 1952, p. 5—146.
Filipović, N., Princ Musa i Mahmud Bedreddin. (Sarajevo, 1971).
Finot, G. Projet d'expédition contre les Turcs préparé par les conseillers du duc de Bourgogne Philippe le Bon. Lille, 1890.
Fontes rerum Austriacarum, II, Abt. LXI.
Frankl, Ph., Der Friede von Szegedin und die Geschichte seines Bruches Leipzig, 1904.
Franknoi, W., Magyarország egyházi öszeköttetesei a szent székhely a konstanczi zsinattól a Mohácsi vészig. Budapest, 1902.
Franco, M., Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire ottoman. Paris, 1897.
Galante, A., Histoire des Juifs d'Istanbul. Istanbul, 1942.
Geanokopulos, D. I., The Council of Florence (1438—1439) and the Ppoblem of Union between the Greek and the Latin Church. History, 24, 1955.
Gegay- A., L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle. Louvain — Paris, 1937.
Gelzer, H., Der wiederaufgefundene Kodex des Heiligen Klemens und andere Patriarchen. — Berichte über die Verhandlungen der Königl. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Phil. — hist. Kl., 55, 1903, II.
Ghiaţă, A., Condiţiile instaurări dominaţiei otomane în Dobrogea. — Studi istorice sud-est europene I, Bucureşti, 1974, p. 43—126.
Gibb, H. A. R. — Bowen, H. Islamic Society and the West, v. I, p. 1. Oxford, New York, Toronto, 1957.
Gibbons, H. A., The foundation of the Ottoman Empire. Oxford, 1916.
Giese, Fr., Die altosmanischen anonymen Chroniken. I, Breslau, 1922. II, Leipzig, 1925.
Giese, Fr., Die altosmanische Chronik des Ašikpašazāde. Leipzig, 1929.
Gill, J. The Council of Florence. Cambridge, 1958.
Gökbilgin, M. T. Rumeli'nin iskânında ve türkleşmesinde Yürükler. III Türk tarih kongresi. Ankara, 1948, p. 648—660.
Gökbilgin, M. T. XVI asırda mukataa ve itlizam işlerinde kadılik müessesesinin rölü. IV Türk tarih Kongresi. Ankara, 1948, p. 433—444.
Gökbilgin, M. T. Kanunî sultan Süleyman devri başlarında Rumili eyaleti livâlar, şehir ve kasabaları. — Belleten, XX, 78, p. 247—285.
Gökbilgin, M. T. XV—XVI asırlarda Edirne ve Paşa livâsı vakıflar-mükler-mukataalar. Istanbul, 1952.
Gökbilgin, M. T. Rumeli'de Yürükler. Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân. Istanbul, 1957.
Gökbilgin, M. T. XV asrın birinci yarısında II. Murad devrinde hıristiyan birliği ve osmanlı-macar mücedeleleri esnasında Edirne. «Edirne», Ankara, 1964, p. 119—135.
Grabski, A. F. Wiersze o klesce Warnénskiej. Z dziejow okolicznosciowej poezji politycznej w Polsce XV w.—Prace Polonistyczne,s. XXIII (1967), Łodz, 1967, p. 26—53.
Grunzweig, A. Philippe le Bon et Constantinople. — Byzantion, XXIV — (1954), Bruxelles, 1955, p. 47—61.
Güçer, L. XVI—XVII asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda hububat meselesi ve hububattan alınan vergileri. Istanbul, 1964.
Halecki, O. Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour

l'union des Eglises et pour la défense de l'Empire d'Orient, 1355—1373. —Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, t. VIII. Warszawa, 1930.
Halecki, O. The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems. New York, 1943.
Hammer, J. v. Des osmanischen Reiches Staatverfassung und Staatsverwaltung, I. Wien, 1815.
Hammer, J. v. Histoire de l'Empire Ottoman. I—II. Paris, 1835.
Hadžibegić, H. Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša.— POF, VIII—IX, 1958—1959, p. 63—109.
Hadrovics, L. Le peuple serbe et son église sous la domination turque, Paris, 1947.
Handžić, M. Islamizacija Bosne i Hercegovini i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana. Sarajevo, 1940.
Heers, J. L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux. — Nouvelle Clio. Paris, 1966.
Herzfeld, M. Das Zeitalter der Renaissance. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der Italien. Kultur. Enea Silvio Piccolomini. Briefe. I, B. III, Jena, 1911.
Heyd, W. Histoire du commerce du Levant au Moyen Age. II. Leipzig, 1886.
Hintzen, J. De Kruistochtplanen van Philips den Goede. Rotterdam, 1918.
History of the Ottoman Empire to 1730, ed. M. A. Cook, Cambridge, 1976.
Hopf, Ch. Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues. Berlin, 1873.
Horvath, E. Ungarn und der Balkan zur Zeit der Byzantiner und Osmanherrschaft (Ungarns Balkanforschung, 1944).
Huber, E. Geschichte Österreichs, II. Gotha, 1885.
Huber, A. Die Kriege zwischen Ungarn und den Türken 1440—1443. Wien, 1886.
Hurmuzaki. Documente privitoare la istoria Românilor, I. Bucureşti, 1890.
Inalcik, H. 1431 tarihli Timar defterine göre Fatih devrinden önc timar sistemi. IV Türk tarih Kongresi, p. 132—139.
Inalcik, H. — Oğuz, M. Yeni bulunmuş bir Gazavât-i sultan Murad. AÜDTCFD, VII/2. Ankara, 1949, p. 481—495.
Inalcik, H. Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle d'après un registre de timars ottomans. — MÖSA, IV, 1951, p. 118—138.
Inaldžik, H. Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva. — POF, III—IV, Sarajevo, 1952—1953, p. 23—54.
Inalcik, H. Arnavutluk' ta Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesi ve Iskender beg isyanın menşei. Istanbul ve Fatih, II. Istanbul, 1953.
Inalcik, H. Hicrî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid. Ankara, 1954.
Inalcik, H. Ottoman Methods of Conquest. — Studia islamica, II, 1954, p. 103—129.
Inalcik, H. Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. Ankara, 1954.
Inalcik, H. An Ottoman Document on Bayezid I's Expedition into Hungary and Wallachia. — X. Bizans tetkikleri kongresi tebliğleri. Istanbul, 1957, p. 220—222.
Inalcik, H. The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation.—Akten des XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses, 1958. München, 1960.
Inalcik, H. Arnawutluk.— Encyclopédie de l'Islam, nouv. éd., I, Leide — Paris, 1960, p. 670—678.
Inalcik, H. Byzantium and the Origins of the Crisis of 1444 under the Light of Turkish Sources.—Actes du XIIe congrès International d'Etu.

des byzantines. Ochride, 10—16 septembre 1961, II. Beograde, 196,4 p. 159—163.
Inalcik, H. L'Empire Ottoman, Ier Congrès International des Études balkaniques et sud-est européennes. Rapport pour la séance plénière, III, Sofia, 1969, p. 75—103.
Inalcik, H. — Oğuz, M. Gazavât-i sultân Murâd b. Mehemed hân. Izladi ve Varna Savaşları (1443—1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme. Ankara, 1978.
Iorga, N. Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, I—III. Paris, 1899—1902.
Iorga, N. Geschichte des Osmanischen Reiches, I. Gotha, 1908.
Iorga, N. Un prince portugais croisé en Valachie au XVe siècle.—RESEE, III, 1926, 1—3, p. 8—13.
Iorga, N.—J. de Wavrin. La campagne des croisés sur le Danube (1445). Paris, 1927.
Iorga, N. Histoire des Roumains et de la romanité orientale, III—IV. Bucarest, 1937.
Istoria Romîniei, II. Academia Republici Populare Romîne. Bucureşti, 1962.
Irečck, K. Válečenící čeští XV století, Časopis českého musea, 1859.
Kabrda, J. Les codes turcs (kanunname) relatifs à l'Albanie et leur importance pour l'histoire nationale.—SbPFFBU, 1959, Rad hist., c. 6, p. 55—77.
Kabrda, J. Hlavní rysy timársko-spáhiského zřízeni v osmanské říši. — Československý časopis historický, XIV, 3, p. 293—311.
Kabrda, J., Contribution à l'étude de la rente féodale dans l'Empire Ottoman. I.—SbPFFBU, 1963, c. 10, p. 33—53, II, 1965, c. 12, p. 103—122, III. c. 13, 1966, p. 51—81.
Kałużniacki, Em. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymiums. Wien, 1901.
Kałużniacki, Em. Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven. Wien, 1901.
Kananos, J., De Constantinopoli anno 1422 oppugnata narratio, ed. Becker, Bonn, 1838.
Karadja, I. Poema lui Michel Beheim despre cruciadele împotriva Turcilor din anii 1443 şi 1444. Valenii de Munte, 1936.
Katona, St. Historia critica rerum Hungariae, X. Budae, 1790.
Kissling, H. J. Das Menāqibnāme Schejch Bedred-din's des Sohnes des Richters von Simauna. ZDMG, t. 100, Wiesbaden, 1950, p. 112—176.
Kitab-i Cihan-nümâ. Neşri tarihi, ed. F. R. Unat, M. Köymen, II. Ankara, 1957.
Kolarov, Hr. Die Teilnahme der Bulgaren am «Langen Feldzug» des Konigs Wladislaw III. Jagiello von 1443—1444.—BHR, 1973, I, p. 65—72.
Köhler, G. Die Schlachten von Nicopoli und Warna. Breslau, 1882.
Köprülü, M. F. Les origines de l'Empire Ottoman. Paris, 1935.
Köprülü, M. F. Bizans müessesselerinin osmanlı müessesselerine tésiri bazi mülahazalar. — THITM, I, 1931, p. 165—313.
Κοσμᾶ, V. B. Ὁ ἀνέκδοτος κώδικας 161 τῆς Χίου γιὰ τὴ σύνοδο τῆς φλωρεντίας, τὴν ἅλωση τῆς Θεσσαλονίκης τό 1430 καί τή μάχη τῆς βξάρνας. Ἀθῆναι, 1975.
Kraelitz, Fr. — Greifenhorst. Kānūnnāme Sultan Mehmeds des Eroberers. Die ältesten osmanischen Straf- und Finazgesetze, — MOG, I. Wien, 1921, p. 13—48.
Krekić, B. Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age. Paris, 1961.
Kretschmayer, H. Geschichte von Venedig. II. Gotha, 1920.
Kreutel, I. Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Graz — Wien — Köln, (1959).

Kupelwiser, L. Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács 1526. Wien und Leipzig, 1895.
Kuzev, A. Die Beziehungen des Konigs von Vidin Ivan Sracimir zu den Osmanischen Herrscher. — Etudes Balkaniques, 1971, 3, p. 121—124.
Λαμπρός, Σπ. — K. Ὀμάντος. Βραχέα Χρονικά. Ἀθῆναι, 1932.
Lavisse, E. — Rambaud, A. Histoire générale du IVe siècle à nos jours, III. Paris, 1894.
Lemerle, P. L'émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur le geste d'Umur Pacha. Paris, 1957.
Leunclavius, J., Historiae Musulmanae turcorum de monumentis ipsorum exscriptae, lib. XVIII. Francofurti, 1591.
Leunclavius, J., Annales sultanorum othmanidarum a turcis sua lingua scripti. Francofurti, 1588.
Lewenklaw, H. v. Neuwe Chronica türkischer Nation von Türken selbs beschrieben. Francfurdi, 1595.
Lewis, B. Bad-i hāwā. Encyclopédie de l'Islam, I, p. 875.
Donado da Lezze, Historia Turchesca (1300—1514), ed. I. Ursu. Bucureşti, 1909.
Ljubič, S. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium V—VI. Zagrebiae, 1876.
Loenertz, R. J. Jean V Paléologue à Venise (1370—1371).—REB, XVI, 1958, p. 217—232.
Loenertz, R. Demétrius Cydonès. Correspondence, I. Studi e testi, t. 186, Vatican, 1956.
Loenertz, R. J. Notes sur le règne de Manuel II à Théssalonique 1381—1382—1387. — BZ, 50, 1957, p. 390—396.
Lufta shqiptaro turke né shekullin XV — Burime osmane, ed. Selami Pulaha. Tirana, 1968.
Lütfi Paşa. Tevarih-i Ali Osman. Istanbul, 1341.
Mantran, R. Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris, 1962.
Marinesco, C. Alphonse V ro id'Aragon et de Naples et l'Albanie de Scander bey. Mélanges de l'école Roumaine en France. Paris, 1923.
Marinesco, C. Philippe le Bon, duc de Bourgogne et la croisade (première partie, 1419—1453). Actes du VIe Congrès International d'Etudes byzantines. Paris, 1950, p. 147—168.
Menage, L. V. Devshirme. Encyclopédie de l'Islam, I, p. 210—213.
Ménage, L. V. Some notes on the devshirme.— BSOA, XXIX, p. I, 1966, p. 64—78.
Mihailović, K. Memoirs of a Janissary. Transl. B. Stolz. Hist. comm. and notes Sv. Soucek. Ann Arbor, 1975.
Minea, I. Principatele Române şi politica orientală a imparatorului Sigismund. Note istoriske. Bucureşti, 1919.
Molnar, E. A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Budapest, 1949.
Monumenta turcica I. Kanuni i kanunname. Sarajevo, 1957.
Moravcsik, G. Byzantinoturcica. I. Budapest, 1942.
Moravcsik, G. Ἑλληνικόν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς βάρνας. — Magyar Görög Tanulmànok, I, Budapest, 1935.
Mordtmánn, J. H. Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14. Jahrhunderts. — BNJ, 4, 1923.
Motogna, V. Luptele lui Sigismund şi Mircea cel Bătrăn cu turciile 1395.— RI, XI, 1925, p. 281—287.
Münecimbaşi. Saha' if-ül Ahbar. Istanbul, I—III, 1285.
Nedkoff, B. Die Gizya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien. Leipzig, 1942.
Oblast Brancovičá. Opširni katastarski popis iz 1455 godine. 1—2. Sarajevo, 1972.

Orhonlu, C. Osmanlı Imparatorluğunda Derbend Teşkilâtı. Istanbul, 1967.
Ostrogorsky, G. Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1940.
Ostrogorsky, G. Byzance, état tributaire de l'Empire turc. Зборник радова САН, № 5. Београд, 1958, с. 49—58.
Ostrogorsky, G. La prise de Serrès par les Turcs.— Byzantion, XXXV, 1965, p. 302—319.
Pachymeres, G. De Michaele et Andronico Paleologis libri tredecim, II, ed. Bonn, 1835.
Pall, F. Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi. Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine. XX. Valenii de Munte, 1937.
Pall, F. Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444).—Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine. Bucarest, 1941.
Pall, F. Un moment décisif de l'histoire du Sud-Est européen: la croisade de Varna (1444). — Balcania, VII, I. Bucarest, 1944, p. 102—120.
Pall, F. Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiotomana del 1442—1443, condotta da Giovanni di Hunedoara. — RESES, III, 1965, 3—4, p. 433—465.
Palmer, J. A. B. The Origin of the Janissaries. Bulletin of John Ryland's Library, XXXV, 1953, p. 448—481.
Panaitescu, P. Documentele ţării româneşti. I. Documentele interne (1369—1490). Bucureşti, 1938.
Panaitescu, P. Mircea cel Bătrîn. Bucureşti, 1943.
Pantazopolos, N. J. Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule. Thessaloniki, 1967.
Papoulia, B. D. Ursprung und Wesen der Knabelese im Osmanischen Reich. Südosteuropäische Arbeiten. B. 59. München, 1963.
Παπαδόπουλος. Ἰ. Ἰωάννης Ζ' ὁ Παλλαιολόγος καὶ τό Χρονικόν τοῦ φραντζῆ. —BZ, 32 (1932), p 257-263.
Pascu, St. La révolte populaire de Transylvanie des années 1437—1439. Bibliotheca Historica Romaniae, 7. Bucarest, 1964.
Pastor, L. Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance bis zur Wahl Pius II. I, Freiburg, 1891.
Pertusi, A. Premières études en Occident sur l'origine et la puissance des Turcs.— Bulletin AIESEE, X, I, 1972, p. 49—94.
Petrocchi, M. La politica della Santa Sede di fronte all'invasione ottomana (1444—1718). Napoli, 1955.
Potvin, Ch. Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste. Louvain, 1878.
Prohaska, A. Litterae de clade Varnensi ad Ludovicum Cardinalem datae. Łwow, 1882.
Prohaska, A. Uwagi krytyczna o klęsce warnenskiej. — Rozpr. AU, wydz. hist. — filoz., serya II, t. XIV. Krakow, 1900.
Pulaha, S. Le cadastre de l'an 1485 du sandjak de Shkoder. Tirana, I—II, 1974.
Radojičić, G. S. La chronologie de la bataille de Rovine.— Revue historique du Sud—Est européen. V. Bucarest, 1928, p. 136—139.
Rasonyi, L. Ungarn und die Türken. Ungarn und die Nachbarvölker. Budapest, 1943.
Raynaldus, O. Annales ecclesiastici, ed. D. Mansi, IX, Lucca, 1752.
Refik, A. Devşirme usulü. Acemi oğlanlar. Darülfunun edebiyat fakültesi mecmuası, V, 1—2. Istanbul, 1927.
Rolloff, G. Die Schlacht bei Angora. — HZ, 161, 1940, p. 244—262.
Runiciman Steven. A History of the Crusades, 3, Peregrine Books, 1965.
Scheffer, Ch. Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière

(Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de géographie), XII. Paris, 1892.
Schels, J. B. Die Schlacht bei Warna am 10. November 1444, nebst einer Skizze der Türkenkriege von 1437—1444.—Streifleut's Zeitschrift, 4, 1826, p. 66—95, 154—199.
Schiltberger, J. J. Schiltberger's aus München Reise in dem Oriente und wunderliche Begebenheiten, ed. A. G. Prenzel. München, 1814.
Schreiner, P. Die byzantinischen Kleinchroniken, I, Wien, 1975.
Seadeddin, H. Tac-üt-tevarih. Ръкописи на Ориенталския отдел — Народна библиотека, София: Op/546; Op/2560.
Seif, A. Der Abschnitt über die Osmanen in Sükrüllah's persischer Universalgeschichte.—MOG, II, 1926, p. 62—128.
Serra, A. Relazioni del Castriota con il Papato nella lotta contro i Turchi (1444—1468). Archivio storico Italiano, 1956—1957.
Sertel, Le concept du «mode de production asiatique» et les interprétations de l'histoire ottomane. La Pensée, No. 186, 1976, p. 77—92.
Shaw, St. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, I. London — New York — Melburne, 1976.
Siegrist, R. La bataille de Varna en 1444. L'Echo de Bulgarie, an 1915. No. 603—606, 15/28—18/31 juillet.
Silberschmidt, M. Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Leipzig — Berlin, 1923.
Skendi, St. Religion in Albania during the Ottoman Rule.—SOF, XV, 1956, p. 311—327.
Solakzade tarihi. Istanbul, 1297.
Sphranzes, G. Memorii 1401—1477. In annex Pseudo-Phranzes i Macarie Melissenos Cronica 1258—1481, ed. V. Grecu. Bucureşti, 1966.
Spisarevska, J. Les relations commerciales entre Dubrovnik et les régions bulgares sous la domination ottomane (XVe—XVIe s.) — EH, VII, 1975, p. 101—132.
Stachon, B. Polityka Polski wobec Turcyi i akcyi antitureckiej w wieku XV do utraty Kilii i Bialogrodu. — Archiwum towarzystwa naukowego w Lwowie, II, t. VII, zesz., 2, Lwow, 1930.
Sučeska, A. Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme turaka. Sarajevo, 1965.
Šabanović, H. Pitanje turske viasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463 g. — GIDBH, VII, Sarajevo, 1955, p. 38—48.
Šabanović H. Bosansko krajište.—GIDBH, IX, 1957, Sarajevo. 1958, p. 177—220.
Šabanović, H. Vojno uređenje Bosne od 1463 do kraja XVI stoleća. —GIDBH, XI, 1961, Sarajevo, p. 173—224.
Šabanović, H. Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira.—GIDBH,IV, Sarajevo, 1952, p. 171—204.
Sabanović, H. Krajište Isa-bega Ishakoviča. Zbirni katastarski popis iz 1455 godine. Sarajevo, 1964.
Székely, Gy. La Hongrie et la domination ottmane (XV —XVIII siècles). Budapest, 1975.
Székély, O. Hunyadi János elsö török hadjáratai (1441—1444). Hadtörténelmi Közlemények, XX—XXII (1919—1921), p. 1—64.
Thalloczy — Karaczan. Eine Staatschrift des bosnischen Mohammedaners Molla Hassan Elkjafi über die Art und Weise des Regierens. Archiv für slavische Philologie. 32. Berlin, 1911.
Theiner, A. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Romae, 1860, II.
Thiriet, F. Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie. I—III. Paris — La Haye, 1958.

T i s c h e n d o r f, P. Über das System der Lehen in den moslemischen Staaten besonders im Osmanischen Staate. Leipzig, 1871.
D e T h w r o c z, M. J. Chronica Hungarorum, ed. J. G. Schwandtner. Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. Vindobonae, 1746.
T o c c i, L. M. Ottaviano Ubaldini della Carda e una inedita testimonianza sulla battaglia di Varna (1444). Mélanges E. Tisserant, VII, Studi e testi, 237, Vaticana, 1964, p. 97—130.
Th. V. T u l e j a. Eugenius IV and the Crusade of Varna.—The Catholic Historical Review, v. XXXV, 3, 1949, p. 257—275.
T u n ç e r, H. Osmanlı İmparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açıklamaları. Ankara, 1962.
U r b a n e c, R. Vladislav Varnencik. Skutečnost a legenda. Prag, 1937.
Die Frühosmanischen Jahrbücher des URUDSCH, ed. F. Babinger, Hannover, 1925.
U r s u, I. Uno sconosciuto istorico veneziano del sec. XVI (Donado da Lezze). — Nuovo Archivio Veneto, 19(1910), p. 5—24.
U z u n ç a r ş ı l ı, I. H. Osmanlı devleti teşkilâtınadan Kapukulu Ocakları, I. Istanbul, 1943.
U z u n ç a r ş ı l ı, I. H. Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1948.
U z u n ç a r ş ı l ı, I. H. Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa.—Belleten, XXIII, 1959, p. 457—477.
U z u n ç a r ş ı l ı, I. H. Osmanlı tarihi, 1, 2 baskı. Ankara, 1961.
V a c a l o p o u l o s, A. E. La retraite des populations grecques vers les régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque.—Balkan Studies. Thessalonique, 4, 1963, p. 265—276.
V e f i k, A. Tekâlif kavaidi, I, Dersaadet. 1329.
V e r l i n d e n, Ch. Esclaves du Sud-Est et de l'Etat européen en Espagne Orientale à la fin du Moyen Age.—RHSEE, XIX, 2, Bucarest, 1942, p. 371—406.
V e r l i n d e n, Ch. L'esclavage dans l'Europe médiévale. I. Brugge, 1955.
V r y o n i s, S. Isidor Glabas and the Turkish Devshirme. Speculum, 31, 1956, p. 433—443.
V r y o n i s, Sp. The Byzantine Legacy and Ottoman Forms. Dumbarton Oaks Papers, 23—24, Washington, 1969—1970, p. 253—308.
W e r n e r, E. Häresie, Klassenkampf, religiöse Toleranz in einen islamisch—christlichen Kontakzone. ZfG, XII/2, 1964, p. 255—276.
W e r n e r, E. Die Geburt einer Grossmacht — die Osmanen. Berlin, 1966.
W i t t e k, P. Devshirme and Shari'a.—BOAS, XVII, 1955, p. 271—278.
W i t t e k, P. Zu einigen frühosmanischen Urkunden.—WZfKM, 54, 1957, p. 240—255, 55, 1959, p. 122—141, 56, 1960, p. 267—284, 58, 1962, p. 165—197.
W i t t e k, P. De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople. — REI, 1938, p. 1—34.
W i t t e k, P. The Rise of the Ottoman Empire. London, 1938.
W i t t e k, P. Das Fürstentum Mentesche. Amsterdam. 1968.
Z a k y t h i n o s, W. Le Despotat grec de Morée. I. Paris, 1932.
Z i n k e i s e n, W. J. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, I. Hamburg, 1840.

СЪКРАЩЕНИЯ

ВВр — Византийский временник
ВТУКМ — Велико-Търновски университет «Кирил и Методий»
ГЗМС — Гласник Земаљског Музеја — Сарајево
ГИНИ — Гласник на Институтот за национална историја — Скопје
ГСУД — Гласник Српског ученог друштва
ГСУ ифф — Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет
ГСУиф — Годишник на Софийския университет, Исторически факултет
ГСУ фиф — Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ЗбИЈКСН — Зборник за историју, језик и књижевност српског народа
ИБИ — Извори за българската история
ИВАД — Известия на Варненското археологическо дружество
ИДА — Известия на Държавните архиви
ИБИД — Известия на Българското историческо дружество
ИЕИМ — Известия на Етнографския институт и музей
ИИБИ — Известия на Института за българска история
ИИД — Известия на историческото дружество
ИИЗИ — Известия на Института за история
ИНМВ — Известия на Народния Музей — Варна
ИПр — Исторически преглед
ЛГУ — Ленинградский государственный университет
НБКМ — ОрО — Народна библиотека «Кирил и Методий» — Ориенталски отдел
ПВ — Проблемы востоковедения
ПИШ — Преподавание истории в школе
ПСп — Периодическо списание на Българското книжовно дружество
ТВПИБКМ — Трудове на Висшия педагогически институт, «Братя Кирил и Методий» — Велико Търново
ТДИМН — ПД — Турски документи за историјата на македонскиот народ — Пописни дефтери
СбНУ — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
Сп БАН — Списание на Българската Академия на науките
Annales ESC — Annales — Economies, Sociétés, Civilisations
APSL — Académie Polonaise des sciences et des lettres
AÜDTCFD — Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafiya Fakültesi Dergisi
BNJ — Byzantinisch-Neugriechischer Jahrbücher
BOAS — Bulletin of Oriental and African Studies — University of London
BZ — Byzantinische Zeitschrift
EI — Encyclopédie de l'Islam
GDIBH — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine — Sarajevo
GIDBH — Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine — Sarajevo
GZMS — Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevo
HZ — Historische Zeitschrift
IÜIFM — Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuası
JA — Journal Asiatique
JNES — Journal of Near Eastern Studies
JESHO — Journal of Economic and Social History of the Orient
MIOG — Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte
MOG — Mitteilungen zur osmanischen Geschichte
MOSA — Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs

PG — Patrologia graeca
POF — Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom
REB — Revue des Etudes byzantines
REI — Revue des Etudes islamiques
RERP — Revue des Etudes roumaines à Paris
RES — Revue des Etudes slaves
RESEE — Revue des Etudes sud-est européennes
RH — Revue Historique
RHSEE — Revue Historiqe du Sud-Est européen
RI — Rivista Istorica
SbPFFBU — Sbornik praci Filosofické Fakulty Brnenské university
SEHME — Studies of Economic History of Middle East
THITM — Türk Hukuk ve Iktisat tarihi Mecmuası
TM — Türkiyat Mecmuası
TOEM — Tarihi osmani encumeni mecmuası
WZfKM — Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZfG — Zeitschrift fur Geschichtswissenschaft

BATAILLE MEMORABLE DES PEUPLES

(Le Sud-Est européen et la conquête ottomane — fin du XIVe — première moitié du XVe siècle)

(*Résumé*)

La bataille près de Varna le 10 novembre 1444 est un moment crucial de la lutte de près d'un siècle menée par les peuples balkaniques contre l'expansion osmanlie. La défaite des forces chrétiennes unies constitue le dénouement de graves événements remplissant l'histoire du Sud-Est européen au cours des dernières décennies du XIVe et les premières décades du XVe siècle. Plus d'un investigateur s'est penché sur cette dramatique page de l'histoire. Les deux campagnes de Ladislas III Jagellon et de Jean Hunyade (1443—1444) ont fait l'objet de nombreuses études dans la littérature scientifique.

Or, jusqu'à présent, ces événements n'ont jamais été examinés sur un vaste plan historique tant par l'historiographie bulgare qu'étrangères. Les campagnes et la bataille près de Varna sont en quelque sorte isolées des grands problèmes de l'époque précédant la prise de Constantinople et dans laquelle se détachent quelques points importants: la lutte des pays balkaniques contre les Osmanlis, l'établissement de la domination ottomane dans ces pays, les traits caractéristiques des institutions ottomanes de cette époque et l'attitude des peuples asservis envers elles, les forces politiques européennes et le danger ottoman, le plus important essai des puissances européennes d'arrêter l'expansion ottomane et d'empêcher la consolidation des Osmanlis en Europe — les deux campagnes de Ladislas III Jagellon et de Jean Hunyade.

Le présent ouvrage a pour but d'élucider l'ensemble de tous ces problèmes en analysant d'une manière critique toutes les sources et toutes les études concernant ces événements. C'est précisement sur le fond de ces problèmes fondamentaux du Sud-Est européen, posés au cours d'une époque troublée et critique, que l'on pourra élucider, de manière équitable et nette, le sens et l'importance de la bataille près de Varna.

Le premier chapitre du livre contient une analyse de la littérature sur les grands problèmes de cette période de l'histoire du Sud-Est européen ainsi qu'un apperçu détaillé sur les sources historiques concernant ces problèmes.

Le deuxième chapitre élucide l'état intérieur des pays balkaniques ainsi que les essais de résistance anti-ottomane de différents milieux de la société balkanique. Comme à l'époque de leurs premières conquêtes en Anatolie les Osmanlis se heurtent aussi dans les Balkans à une réalité sociale et à une structure politique qui les encouragent à poursuivre leur expansion. Cette expansion leur apporte de nouvelles acquisitions territoriales que l'Etat ottoman répartit parmi les chefs des «uc» en voie de féodalisation ainsi que parmi les simples combattants — les gazis et les alps, dont le zèle est recompensé par de lots de terre. A l'instar de l'Anatolie les Osmanlis trouvent dans le Sud-Est européen une société dont les différentes classes et couches ont des intérêts et des aspirations bien différentes et même contradictoires. Ils y trouvent aussi des souverains en luttes mutuelles pour des avantages territoriaux insignifiants, dans lesquelles ils n'hésitent pas de recourir à l'aide des Osmanlis même. Les conquérants trouvent ici aussi une quantité de seigneurs presque indépendants et de gouverneurs locaux, nommés par les premières chroniques ottomanes «tekfur», c'est-à-dire «gouverneurs des infidèles».

Tous ces souverains et féodaux balkaniques sont absorbés plutôt par leurs préoccupations intérieures ou par leurs aspirations territoriales. Ils sont très

souvent l'un contre l'autre les armes à la main, pour régler de vieux comptes. Voilà pourquoi ayant une fois mis le pied sur la péninsule de Gallipoli et s'étant engagés sur les routes de la Thrace orientale les Osmanlis ne rencontrent pas une résistance organisée et unie. Ils n'ont qu'à surmonter la résistance isolée des différents seigneurs locaux qui ne disposent pas de possibilités illimitées pour leur opposer de suffisantes forces de lutte. L'organisation des forces intérieures de résistance est entravée par l'hostilité de la classe exploitée contre ses seigneurs féodaux. En dépit de toute cette divergence des intérêts et des aspirations des différents milieux de la société balkanique et des différents Etats, la conquête ottomane de la Péninsule balkanique n'est pas triomphale. Elle devient plutôt une pénible série de combats acharnés et de longs sièges et se heurte plus d'une fois à la résistance de braves défenseurs. L'auteur du livre présente pays par pays l'attitude des différentes forces sociales et surtout des milieux dirigeants á l'égard des conquérants tout en mettant en évidence les données témoignant la résistance anti-ottomane des peuples du Sud-Est européen.

L'exposé laisse comprendre d'une manière bien argumentée que le progrès des Osmanlis est dû surtout au fait qu'au moment de leur apparition dans cette zone de l'Europe ils y trouvent des Etats et des sociétés ayant déjá atteint un niveau très élevé de féodalisme aux traits caractéristiques qui lui sont propres: la polarisation des forces sociales et la décentralisation de l'Etat. Le pouvoir central dans les différents pays n'est plus à même d'organiser ces forces sociales en proie de contradictions insurmontables.

Cette réalité bien complexe entrave la réalisation de grands essais d'unions anti-ottomanes. L'impasse dans laquelle se trouvent les sociétés balkaniques vis-à-vis des conquérants ottomans devient encore pire à cause du fait qu'en ce moment peu d'Etats en Europe avaient des intérêts politiques dans le Levant et étaient disposés de participer aux entreprises anti-ottomanes.

Le troisième chapitre est consacré à l'aspect général du régime ottoman établi dans les terres balkaniques à la fin du XIVe siècle et la première moitié du XVe siècle, en décrivant les premières institutions osmanlies et les particularités du régime que les conquérants établissent dans les Balkans. Cet exposé, l'un des rares exposés existant dans la littérature scientifique et présentant une étude d'ensemble de cette époque, élucide le processus complexe et peu étudié de l'action réciproque entre l'héritage balkanique trouvé sur place dans le domaine de la vie économique et sociale et les nouvelles institutions ottomanes.

En établissant leur régime, les Osmanlis adoptent quelquesunes des institutions balkaniques qu'ils ont trouvées sur place en essayant de les adapter au service de leurs intérêts. Ainsi, ils n'apportent pas des changements notables au régime agraire existant dans les Balkans. Pourtant, à la différence des Etats balkaniques médiévaux ils imposent le sipahilik — possession féodale conditionnelle liée avec l'accomplissement d'obligations militaires et administratives envers le pouvoir central.

En édifiant son réseau administratif dans les terres balkaniques, le pouvoir ottoman aspirait aussi à conserver les frontières des domaines et des biens féodaux tels qu'ils étaient au moment de l'arrivée des Osmanlis.

Le pouvoir des conquérants n'introduit pas des changements radicaux dans le statut de la population asservie. Lors de l'établissement du système agraire, dans lequel prédomine le sipahilik avec des immunités minimales, les paysans disposent de la terre de leurs exploitations dans le cadre de la dépendance féodale.

Bien que le servage n'existe pas ici dans sa forme classique, les paysans n'ont pas droit de disposer librement de leurs terres, dont ils ont été des détenteurs chargés d'obligations féodales.

Cependant, mus par des hautes considérations d'Etat — en vue de consolider leur domination et forcés par les circonstances existant dans les Balkans — les gouvernants ottomans n'imposent pas à toute la population le statut de raya. Ils sont obligés d'accepter, légaliser et mettre au service de leur pouvoir certains groupes de population qui occupent une place plus particulière et

jouent un rôle plus spécial au sein de la société balkaniqe médiévale, tels que les Valaques par exemple.

Le progrès des conquérants ottomans dans les Balkans menace de plus en plus sérieusement l'Europe qui, jusqu'alors était presque impassible à l'égard du destin des peuples balkaniques conquis.

Le roi de la Hongrie Sigismond était le premier à comprendre le sérieux de ces nouvelles conditions et prend l'initiative de former une coalition et profiter des moments favorables pour repousser les Osmanlis. Malheureusement, il n'est pas très conséquent dans ses initiatives. En outre, la Hongrie ne pouvait opposer á l'élan des forces militaires ottomanes que l'armée féodale à la combativité réduite.

C'est au talentueux, perspicace et énergique chef militaire Jean Hunyade que revient le mérite d'avoir compris la nécessité d'organiser une nouvelle force armée. Doué de clairvoyance et de sagesse militaire et politique, Hunyade fut un partisan convaincu de la nécessité d'un pouvoir central fort. Ses efforts à émousser l'influence des magnats et des hauts dignitaires, afin d'affermir le principe centraliste en vue du salut du pays contribuent au développement d'un processus progressiste pour son temps — l'établissement d'une monarchie centralisée qui devait-mettre fin, par son unité et son ordre intérieur, au chaos de la réalité féodale et aux interminables discordes et guerres intestines.

Son intuition d'homme d'Etat et de chef militaire l'oriente vers la recherche d'appui contre l'offensive ottomane au sein du peuple.

Hunyade comprend très bien que pour lutter contre un ennemi aussi fort et solidement établi dans les Balkans comme les Osmanlis, la Hongrie avait besoin d'attirer à soi les peuples conquis ou menacés d'être asservis dans le Sud-Est européen et de trouver des alliés en Europe chrétienne.

A la même époque, au moment même ou les Osmanlis s'emparent l'une après l'autre des forteresses balkaniques et mettent à sac les régions frontalières de la Hongrie, la Bohème est en pleine effervescence par les guerres hussistes. C'est seulement après la fin des guerres hussistes que les combattants populaires affluent dans l'armée de Hunyade.

L'avance ottomane inquiète encore moins les plans politiques des milieux gouvernants en Pologne à la fin du XIVe et au début du XVe s. Leur souci principal est la lutte contre l'Ordre teutonique. La peur du hussisme dévie une partie de l'aristocratie polonaise sous la direction du cardinal Olesnicki de l'union avec la Bohême et l'oriente vers une union avec la Hongrie. Sur le trône hongrois rendu vacant monte le jeune Jagellon Ladislas III. Liée de cette manière avec la Hongrie, les relations avec l'Etat ottoman deviennent pour la Pologne aussi un important problème de politique étrangère.

A cette époque la puissance séculaire de la Papauté n'est plus qu'un lointain souvenir. Dans le but de consolider l'autorité du «Saint Siège» et de réaliser ses anciens plans de suprématie en Europe du Sud-Est, le pape Eugène IV avait pris volontiers l'initiative d'unir le monde catholiqe européen contre les Osmanlis.

Parmi les républiques maritimes italiennes entretenant des relations avec le Sud-Est européen, Venise a participé plus que les autres dans les combinaisons et les rivalités politiqes découlant de la pénétration ottomane dans les Balkans.

Aussi bien Venise que Gênes négligent avec une stupéfiante imprévoyance l'impératif historique d'unir leurs forces et aider les ennemis des Osmanlis.

Dans l'Italie désunie on pouvait compter encore moins sur les autres forces politiques pour une lutte contre les conquérants osmanlis.

Les événememts fatals qui se déroulaient dans les Balkans n'inquiétaient par leur écho lointain même les grands Etats occidentaux — l'Angleterre, l'Allemagne, la France et l'Espagne. Seul le duc de Bourgogne Philippe le Bon accorde une grande attention et dépense de l'argent et des efforts pour l'organisation et le soutien de la coalition anti-ottomane.

En un mot, la situation politique en Europe était telle que cette dernière

n'était pas en état d'opposer aux Osmanlis une coalition chrétienne unie et solide. C'est seulement après les grandes victoires de Hunyade sur Mezid pacha et Chehabedin pacha que les pays européens les plus menacés commencèrent á s'intéresser au sort des peuples balkaniques.

Par une bulle spéciale le pape avait ouvert une campagne visant à organiser une expédition contre les Osmanlis. Le Conseil d'Etat hongrois, exhorté surtout par le légat du pape Cesarini et le despote serbe Georges Brankovitch, qui désirait recouvrer son despotat asservi par les Osmanlis et libérer ses fils tenus comme otages par le sultan, décida l'organisation d'une croisade. Ladislas lui-même accepte cette initiative en vue d'affermir sa situation ébranlée par les luttes dynastiques intestines. Pendant ce temps la Curie papale et le sénat de Venise poursuivent des pourparlers, qui se transforment en interminables marchandages pour déterminer qui doit assumer les charges matérielles de l'armement de la flotte chrétienne devant prendre part à la prochaine campagne.

Les peuples balkaniques attendaient avec impatience le développement de ces événements. La situation politique dans les Balkans était favorable pour l'organisation d'une action commune contre les Osmanlis. Les conquérants n'étaient encore très solidement établis dans la Péninsule. Le sultan était absorbé par les soucis que lui créait l'émir insoumis de Karaman. Ce dernier essayait de se mettre en relation avec la coalition anti-ottomane européenne.

C'est dans ces conditions que l'armée chrétienne unie traverse le Danube. Elle se composait de «croisés de différentes nationalités», surtout des Hongrois, Tchèques et Valaques. En Serbie 8 000 combattants locaux et des forces du voévode de Bosnie Petar Kovatchévitch se rallient à l'armee. Conduite par Brankovitch l'armée est dirigée vers Krouchévatz. Vers Nich l'habile Hunyade défait trois armées osmanlies et livre une bataille décisive le 3 novembre 1443. Les croisés surprennent les Osmanlis non préparés. Ces derniers n'opéraient qu'avec les troupes de Roumélie, dont les chefs manquaient d'unanimité dans leur commandement. La défaite de Nich donna du courage à la population balkanique. A l'armée s'enrôlaient tous les jours de nombreux Bulgares, Albanais, Bosniaques et Serbes.

L'Albanie était en agitation sous la direction de Georges Kastrioti (Skenderbeg) qui s'était enfui de l'armée ottomane après la dèfaite de Nich.

Les croisés s'étaitent emparés et avaient dévasté Pirot. Les armées osmanlies défaites reculaient sans cesse, sous la poussée de l'ennemi, vers Sofia sous le commandement de Kassim pacha, bey de Roumélie. Le sultan s'était vu obligé de convoquer le Conseil d'Etat en vue d'examiner la situation. Tous les musulmans aptès à porter les armes sont enrôlés sous les drapeaux. Le sultan lui-même se met en campagne au cours d'un hiver extrêmement rigoureux et renforce la défense d'Andrinople et de Stanimaka.

En route vers Sofia les croisés rencontrent un détachement de cavalerie bulgare, auquel Hunyade confie la charge d'être l'avantgarde de ses troupes. A Sofia, encouragés par les aspirations libératrices de la population locale bulgare, les croisés nomment un évêque comme gouverneur de la ville á la place des anciens gouvernants turcs et transforment de nouveau en église la Sainte Sophie, dont les Osmanlis avaient fait une mosquée. La population de la Bulgarie du sud-ouest et les voynouks aidaient par tous les moyens les croisés.

A l'annonce des grandes victoires Venise devient également plus active, en cherchant à ne pas être en retard dans la rivalité des pays européens par rapport aux Balkans. Cette rivalité est en quelque sorte le stimulant de la coalition des croisés, camouflée sous le fallacieux prétexte de sauver le christianisme dudanger musulman. Mais les armées chrétiennes sont arrêtées par les routes difficilement praticables de la Porte de Trajan, où les Turcs, ayant fortifié les cols de montagne, livrèrent une farouche bataille. Les troupes chrétiennes se virent obligées par la rigueur de l'hiver de se retirer en infligeant une défaite terrible aux Osmanlis dans le défilé de Pirot.

«La longue» campagne de 1443 a une grande importance pour le sort du Sud-Est européen et pour le monde chrétien de ce temps. Elle prouve à toute

l'Europe que la puissance osmanlie est vulnérable lorsqu'elle est en prise avec les forces chrétiennes unies et bien armées. Cette campagne met aussi à jour impréparation des Turcs et l'absence de cohésion au sein des milieux gouvernants ottomans et leur forces combatives.

Au cours de la «longue» campagne apparaissent les aspirations libératrices et la capacité combative de la population balkaniqe surtout des Bulgares.

Ces circonstances qui, dans une grande mesure, mettent en question l'avenir de la domination ottomane en Europe du sud-est, obligent le pouvoir suprême á conclure la paix avec les forces ayant organisé l'expédition des croisés de 1443.

D'importantes considérations politiques forcent Ladislas III Jagellon d'accepter les pourparlers de paix, tandis que d'autres raisons l'obligent à continuer la lutte. L'influence de ces circonstances contradictoires préjugent aussi la duplicité du roi au cours des mois précédant la deuxième campagne.

Les Balkans sont en effervescence. L'empereur byzantin provoque des guerres intestines dynastiques au sein des Osmanlis, en sortant sur la scène Orkhan Tchélébi (Duzmé) — prétendant au trône. Le souverain de Karaman se soulève à nouveau et attire en Anatolie les forces ottomanes commandées par Mourad II lui-même.

Après une longue et vaine attente, les troupes unies chrétiennes se mettent en marche à peine au cours de l'automne 1444 dans des conditions encore plus défavorables que l'année précédente.

Au cours de toute sa marche à travers les terres bulgares, de Vidin à Varna, les troupes chrétiennes sont aidées plus d'une fois par les Bulgares. Près de Nikopol des combattants valaques viennent grossir les rangs.

La bataille de Varna, à laquelle participent bravement et font sacrifice de leur vie des combattants de plusieurs peuples européens, est décrite dans l'ouvrage sur la base d'une analyse très détaillée de toutes les sources historiques. La malheureuse issue pour les chrétiens de cette bataille, dans laquelle la fortune avait accompagné les croisés presque jusqu' à sa fin, est le résultat de plusieurs circonstances. En premier lieu — la saison choisie pour la deuxième campagne est inopportune. Les forces européennes perdent de longs mois en d'inutiles pourparlers de paix, dans des hésitations pour ou contre une nouvelle campagne, dans des rivalités mutuelles. Ainsi elles aident le pouvoir ottoman à surmonter la grave crise résultant de la première campagne, le mouvement insurrectionnel dans les Balkans et en Anatolie. L'absence d'unité des intérêts et des aspirations des différents facteurs européens engagés dans l'organisation d'une nouvelle campagne, fait échouer la tâche de la flotte alliée — d'empêcher le transfert de forces ottomanes de l'Anatolie en Europe.

L'itinéraire de la campagne, entreprise pendant la mauvaise saison, passe par des régions possédant un vaste réseau de forteresses et de garnisons ottomanes. L'armée alliée, moins nombreuse cette fois,subit des pertes dans des combats avec ces garnisons. En outre, cette armée manque de cohésion et d'unité dans les actions des différents détachements conformément au plan établi d'avance. Elle manque aussi d'un solide commandement unifié.

Au contraire, le commendement centralisé des Osmanlis contribue, même au moment d'une d éfaite totale, à ce que toutes les forces s'unissent autour du sultan et réorganisent leurs rangs. Les Osmanlis se trouvent dans une situation plus favorable car ils combattent sur un terrain où ils disposent de réserves de forces combatives et de sources d'approvisionnement.

L'issue de la bataille de Varna n'est pas tellement favorable aux Osmanlis. Au cours du combat avaient apparu des symptômes d'instabilité interne. Les désertions en masse des féodaux osmanlis, même jusqu'à l'étape décisive de la bataille, attestent que la crise existant au sein du système ottoman n'est pas surmontée et que le pouvoir suprême avait de sérieux problèmes à résoudre.

Les pertes subies étaient tellement graves que les Osmanlis n'étaient pas en état de profiter des difficultés du front chrétien et attaquer l'Europe centrale. Des complications dynastiques interviennent aussi.

Les conséquences de la bataille de Varna se révèlent fatales non seulement pour les Balkans, mais en général pour tout le Sud-Est européen. La défaite des combattants alliés ébranle encore davantage la fragile coalition, dont l'unité était sans cesse minée par les rivalités entre les différentes forces politiques qui y participaient. Apèrs Varna l'Europe renoncera pour longtemps aux grandes coalitions contre les Turcs — elle manque de très importants moments pour asséner aux Osmanlis des coups fatals pour leur domination en Europe.

Malgré son issue tragique, la grande bataille de Varna constitue un épilogue des efforts d'union de différents peuples au nom d'un grand dessein — le salut de l'Europe et ses réalisations culturelles.

D'un autre côté, les deux campagnes et la bataille de Varna ont éveillé, soutenu et encouragé les aspirations libératrices de la population balkanique.

La bataille de Varna et les événements qui l'ont précédés constituent une page lumineuse de l'histoire des relations amicales entre les Slaves de l'Ouest et du Sud.

La lutte des peuples balkaniques au cours des XIVe et XVe siècles, dans laquelle leur participation aux campagnes de 1443—1444 occupe une place considérable, est d'une importance paneuropéenne. Les peuples balkaniques et surtout le peuple bulgare ont préservé, par leur résistance et leurs sacrifices, le monde européen de l'expansion ottomane en sauvant ainsi sa civilisation.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5

Глава I. *Историческата мисъл и източниците ва епохата*

Книжнината по проблемите на османското завоевание и ранния османски режим в Европейския югоизток 11
Извори 25
Бележки 44

Глава II. *Балканските страни в борба срещу османските завоеватели*

Съпротивителни усилия на българите в края на XIV и първата половина на XV в. 58
Сърбия, Зета, Босна и Хърватско срещу османската опасност 81
Отпорът на непокорните планини (Албания) 95
Последни усилия за спасение на погиваща Византия 106
Влахия и Молдавия отстояват свободата си 126
Бележки 137

Глава III. *Османският режим в балканските земи*

Методи на завоевание и утвърждаване 146
Феодално земевладение 170
Управление на балканските земи 185
Режим на подвластното население 196
Градове и градски живот 211
Бележки 218

Глава IV. *Европейските държави и османската опасност*

Унгария, Полша и Чехия 228
Папството, Венеция, Генуа и останалите италиански държавици 240
Англия, Франция, Испания и Германия 247
Бележки 250

Глава V. *«Дългият» поход на Владислав III Ягело и Янош Хуняди балканските земи*

Подготовка за борба 252
«Дългият» поход и балканските народи 263
Бележки 292

Глава VI. *Паметна битка на народите*

Подготовка на втория поход на Владислав III Ягело и Янош Хуняди 297
На път през българските земи 299
Паметна битка на народите 306
Заключителни думи 320
Бележки 324

Библиография 327

Съкращения 345

Резюме на френски език 347

Бистра Цветкова

ПАМЕТНА БИТКА НА НАРОДИТЕ

Редактор *Петко Георгиев*
Водещ редактор *Димитър Клисуров*
Художник *Иван Кенаров*
Худ. редактор *Владимир Иванов*
Техн. редактор *Константин Пасков*, *Светла Димитрова*
Коректори *Денка Мутафчиева*, *Елена Върбанова*

Българска,
II преработено издание

Дадена за набор на 30. VII. 1979 г.
Подписана за печат на 13. XII. 1979 г.
Излязла от печат на 28. XII. 1979 г.
Печ. коли 22,25 Изд. коли 22,25 Изд. № 1301
Формат 60×90/16 Тираж 10120 Цена 3,06 лв.
Код 08 $\frac{9531472166}{0616—8—79}$

Книгоиздателство «Г. Бакалов» — Варна
ДП «Стоян Добрев—Странджата» — Варна Пор. № 179